BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PAṆḌITS OF TFE BENARES SANSKṚIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH M. A.,

AND

G. THIBAUT PH. DR.

No. 38.

नैष्कर्म्यसिद्धिर्नाम वेदान्तप्रकरणम् ।

श्रीमन्निखिलतन्त्रापरतन्त्रपूज्यपादसुरेश्वराचार्यवर्यप्रणीतम् ।

श्रीमदनुपमज्ञानविभवज्ञानोत्तममिश्रविरचितया

चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया ऽनुगतम् ।

संक्षिप्तटिप्पणीसमलंकृतम् ।

NAISHKARMYASIDDHI

A TREATISE ON VEDANTA,

BY

SURESVARACHARYA,

WITH A COMMENTARY CALLED CHANDRIKÁ

BY JŃÁNOTTAMA MIŚRA.

EDITED & ANNOTATED BY PAṆḌIT RÁMA ŚÁSTRÍ MÁNAVALLÍ,

PROFESSOR OF POETRY, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Fasciculus I.

BENARES:

PUBLISHED BY MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1890.

श्रीः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिर्नाम वेदान्तप्रकरणं

श्रीसुरेश्वराचार्यरचितं सव्याख्यम् ।

प्रथमो ऽध्यायः ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तैः सर्वप्राणिभिः सर्वप्रकारस्यापि दुःखस्य स्वरसत एव जिहासितत्वात्तन्निवृत्त्यर्थी प्र-

---

श्रीगणेशाय नमः ॥

ओं नमः परब्रह्मणे ॥

विष्णोस्तत्परमं धाम द्योतमानं निजश्रिया ।
अनन्तासितमद्वैतमात्मभूतं पुनातु नः ॥ १ ॥
तंजप्लेयमल्पं भूयाद्भूयसे श्रेयसे मम ।
यद्दाचामति निःशेषं भक्तानां भववारिधिम् ॥ २ ॥
नैष्कर्म्यसिद्ध्यभिधया सुधया सुधियां व्यधात् ।
यो ऽमृतत्वं नमामस्तं सुरेश्वरसुधानिधिम् ॥ ३ ॥
तर्कोद्यनखोद्भिन्नवादिदैत्यभुजान्तरः ।
प्रह्लादयतु नः शश्वद् ज्ञानोत्तममृगोत्तमः ॥ ४ ॥
चोलेषु मङ्गलमिति प्रथितार्थनाम्नि
ग्रामे वसन्पितृगुरोरभिधां दधानः ।
ज्ञानोत्तमः सकलदर्शनपारदृश्वा
नैष्कर्म्यसिद्धिविवृतिं कुरुते यथावत् ॥ ५ ॥

व्याचिख्यासितायाः श्लोकसंदर्भरूपाया नैष्कर्म्यसिद्धेरधिकारिप्र-

वृत्तिरस्ति स्वरसत एव ॥

दुःखस्य च देहोपादानैकहेतुत्वा,द्देहस्य च पूर्वो-

योजनतत्साधनसंबन्धविषयाणामभावादनारम्भमाशङ्क्य स्वयमेव संबन्धोक्तिं कुर्वन्नाचार्यः प्रकरणारम्भसिद्ध्यर्थं क्रमेण तानुपपादयति आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तैरित्यादिना, प्रकरणमिदमारभ्यतइत्यन्तेन ग्रन्थेन ॥ तत्र तावदधिकारिणमुपपादयति तन्निवृत्त्यर्था प्रवृत्तिरस्ति स्वरसत एवेत्यन्तेन ॥ आब्रह्म च ते स्तम्बपर्यन्ताश्चेति आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तास्तैश्चतुर्मुखप्रभृतिभिः स्तम्बावसानैः प्राणिभिरिति यावत् । सर्वप्रकारस्य, आध्यात्मिकादिभेदभिन्नस्य। स्वरसत एव, स्वभावत एव शास्त्राधेयसंस्कारमन्तरेणेति यावत् । इदमत्र तात्पर्यम् । यद्यप्यतीतं दुःखमतीतत्वादेव न निवर्त्यम् । नापि वर्तमानं, स्वत एव निवृत्तेः । नाप्यनागत,मनुपस्थितेरेव निवर्तयितुमयोग्यत्वात् । तथाप्यनागतं दुःखं तद्धेतुनिवर्तनेन शक्यमेव निवर्तयितुम् । अतः संभवत्येव निखिलदुःखनिवृत्तिकामो ऽधिकारीति ॥

नन्वाध्यात्मिकदुःखस्याधिव्याधिप्रभवस्यायुर्वेदविहितोपायै,राधिभौतिकस्य च शत्रुव्याघ्रादिजन्यस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतत्तत्साधनैः, आधिदैविकस्य चातिवातातिवर्षणादिनिमित्तस्य शान्तिकपौष्टिकादिना निवृत्तिः स्यात् । ततः प्रकरणस्य न प्रयोजनमन्यत एव सिद्धे,रित्याशङ्क्य आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणप्रयोजनस्य प्रकरणप्रतिपाद्यात्मविद्याव्यतिरिक्तसाधनान्तरासाध्यत्वं दर्शयति दुःखस्य चेत्यादिना, अशेषपुरुषार्थपरिसमाप्तिरित्यन्तेन॥ देहस्य कार्यकरणसंघातलक्षणस्योपादानमहंममग्रहः । स एवैको मुख्यो हेतुर्यस्य तद् दुःखं देहोपादानैकहेतुस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति विग्रहः । दुःखस्यानुच्छित्तिरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । यद्यपि कदाचित् किंचिद्दुःखं

पचितधर्माधर्ममूलत्वादनुच्छित्तिः । तयोश्च विहितप्रतिषिद्धकर्ममूलत्वादनिवृत्तिः ॥

कर्मणश्च रागद्वेषास्पदत्वाद्रागद्वेषयोश्च शोभनाऽशोभनाध्यासनिबन्धनत्वा,दध्यासस्य चाविचारितसिद्धद्वै-

---

देहे सत्यपि निवर्त्यमानमुपलभ्यते तथापि स्वसमानाधिकरणदुःखान्तरप्रागभावासमानकालीनदुःखनिवृत्तेः देहोपादाने सत्यसंभवान्न तन्निवृत्तिरुपायान्तरसाध्येति भावः। एवमपि कार्यत्वादुपादीयमानदेहस्य स्वयमेव निवृत्तेः किमत्र विचार्येत्यत आह देहस्य चेति॥ देहस्य, देहसंतानस्य। पूर्वैः, प्राक्तनदेहैः उपचितौ, उपार्जितौ यौ धर्माधर्मौ तद्धेतुकत्वात्तयोः सतोर्नोच्छित्तिरित्यर्थः। एवमपि धर्माधर्मयोरुपभोगेन क्षये सति कारणाभावाद्देहसंतानस्यापि विच्छेदो भविष्यतीत्यत आह तयोश्चेति ॥ तयोरपि धर्माधर्मयोर्विहितप्रतिषिद्धे ये कर्मणी यजनब्रह्महननादिव्यापारलक्षणे तज्जन्यत्वात्तयोः स्थितौ न निवृत्तिरित्यर्थः ॥

विहितनिषिद्धकर्मणोरपि क्षणिकत्वात्स्वयमेव विच्छेदो भविष्यतीत्यत आह कर्मणश्चेति ॥ व्यक्तिरूपेण विच्छिद्यमानस्यापि कर्मजातस्य रागद्वेषप्रयोज्यत्वात्तयोः स्थितौ न तत्संतानविच्छेद इत्यर्थः । रागद्वेषयोरपि कार्यत्वात् स्वत एव निवृत्तिमाशङ्क्याह रागद्वेषयोश्चेति ॥ विषयेषु शोभनं रमणीयमिदमिति यः प्रत्ययः, यश्च तद्विपरीतमशोभनमिति प्रत्यय,स्तावव्यभिचारिणि विषये व्यभिचारित्वाद्विभ्रमभूतौ तयोश्च स्थितयोर्न तज्जन्यरागद्वेषसंतान[वि]च्छेद इत्यर्थः । तयोरप्यध्यासयोरनित्यत्वात्स्वत एव निवृत्तिमा[शङ्क्या]ह अध्यासस्येति ॥ अध्यासस्य द्वैतप्रपञ्चनिबन्धनत्वात्तस्मि[न्स]ति निवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। द्वैतप्रपञ्चस्यापि कार्यत्वादनित्य-

तद्वस्तुनिमित्तत्वात्, द्वैतस्य च शुक्तिकारजतादिवत्सर्वस्यापि स्वतःसिद्धाद्वितीयात्मानवबोधमात्रोपादानत्वादव्यावृत्ति,रतः सर्वानर्थहेतुरात्मानवबोध एव ॥

सुखस्य चानागमापायिनोऽपरतन्त्रस्याऽऽत्मस्वभावत्वात्तस्यानवबोधः पिधान,मतस्तस्यात्यन्तोच्छित्तावशे-

---

त्वमागच्छाह द्वैतस्य चेति ॥ सर्वस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्य स्वतःसिद्धत्वात्स्वयंप्रभत्वाददितीयो द्वितीयशून्यो योऽयमात्मा तस्य तस्मिन्वोयमनवबोधः स्वतःसिद्धतया सततमद्वैतरूपेण प्रकाशप्राप्तौ तथाप्रकाशादर्शनाच्छुक्तिकारजतादिवद्विपरीतरूपप्रकाशदर्शनाच्च तद्धेतुतया कल्पितस्तन्मात्रोपादानत्वात्तस्मिन् विद्यमाने तस्य न निवृत्तिरित्यर्थः । तदेवमज्ञानस्य द्वैतप्रपञ्चाध्यासरागद्वेषप्रवृत्तिधर्माधर्मदेहोपादानत्वात्परंपरया दुःखहेतुत्वात्तस्मिन् सति दुःखस्योपायान्तरेण न निवृत्तिरित्युपसंहरति अत इति ॥

न केवलमसौ सर्वानर्थहेतुरात्मस्वभावतया सततमपरोक्षावभासयोग्यतां प्राप्तस्य सुखस्यापि तिरोधायकस्तस्मात्तन्निवृत्तौ निरतिशयसुखावाप्तिरप्यते सम्यग्ज्ञानात्सिध्यतीत्यभिप्रेत्याह सुखस्य चेति ॥ आगमश्चापायश्चागमापायौ उदयास्तमयौ, तौ विद्येते यस्य तदागमापायि, न आगमापाय्यनागमापायि तस्येत्यर्थः । अनागमापायित्वं कुत इत्यत आह अपरतन्त्रस्येति ॥ कारणाऽनधीनस्येत्यर्थः । इतथानागमापायित्वमपरतन्त्रत्वं चोचितमित्याह आत्मस्वभावत्वादिति ॥ सुखमनागमापायि अपरतन्त्रं च आत्मस्वभावत्वादात्मवदित्यर्थः । "एषो ऽस्य परम आनन्द" "आत्मैवानन्द" इत्याद्यागमान्निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वलिङ्गाच्च सुखस्यात्मस्वभावत्वमवगन्तव्यम् । ननु सुखस्यानवबोधः पिधायको ऽस्तु ततः किमित्यत आह अतस्तस्ये-

षपुरुषार्थपरिसमाप्तिः। अज्ञाननिवृत्तेश्च सम्यग्ज्ञान-स्वरूपलाभमात्रहेतुत्वात्तदुपादानम् ॥

अशेषानर्थहेतुत्वात्मानवबोधविषयस्य चाऽनागमिक-प्रत्यक्षादिलौकिकप्रमाणाविषयत्वाद्वेदान्तागमवाक्या-

---

ति ॥ तस्य, अनवबोधस्य अत्यन्त,मनवशेषेण "भूयश्चान्ते विश्व-मायानिवृत्ति"रिति न्यायेन निवृत्तावशेषसकलदुःखनिवृत्तिरूप-स्य निरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणस्य च पुरुषार्थस्य परितः सम्य-गाप्तिः स्यादित्यर्थः। ननु भवत्वेवं तथापि कर्मोपासनादिप-रिहारेण विशिष्टाधिकारिणः सम्यग्ज्ञानएव कुतः प्रवृत्तिर्येन सम्यग्ज्ञानाय प्रकरणारम्भसंभव इत्यत आह अज्ञाननिवृत्तेश्चेति ॥ सम्यग्ग्रहणेनोपासनाज्ञानं व्यावर्तयति, स्वरूपलाभग्रहणेन ज्ञा-नाभ्यासम्, मात्रपदेन च कर्मापेक्षाम्। तदेवमुपायान्तरपरिहा-रेणाधिकारिणः सम्यग्ज्ञानोपादानमेव संभवतीत्यर्थः ॥

भवतु सम्यग्ज्ञानस्योपादानं तथापि तस्य प्रमाणान्तरादप्युपप-त्तेर्वेदान्तप्रकरणादिष्वेव तदर्थिनः कुतो नियमेन प्रवृत्तिरित्यत आह अशेषानर्थहेतुत्वात्मानवबोधविषयस्य चेति ॥ अशेषानर्थहेतुत्वाऽऽ-त्मानवबोधविषय आत्मा तस्याज्ञानविषयस्यात्मन इति यावत्। आ-गमिकमागमवाक्यजन्यं साक्षात्कारलक्षणं तन्न भवतीत्यनागमिकं प्रत्यक्षम्। आदिशब्देनानुमानादिग्रहणेन प्राणिति येन वा पश्य-तीत्यादावस्ति तद्विषयत्वशङ्कापनोदनायाह अनागमिकेति ॥ कानि तानीत्यत आह लौकिकप्रमाणेति ॥ तेषां चात्मा न विषयो रूपा-द्यभावात् तत्संबद्धलिङ्गाद्यदर्शनाच्च। तदेवमनन्यसाधारणत्वादुपनि-षदामेवात्मा विषय इत्याह वेदान्तेति ॥ आगमग्रहणं "वेदोपरा

देव सम्यग्ज्ञानमतो ऽखिलवेदान्तसारसंग्रहप्रकरणमिदमारभ्यते ॥

तत्राभिलषितार्थप्रचयाय प्रकरणार्थसंसूचनाय चायमाद्यश्लोकः—

वेदान्ता" इति मतनिरासेन प्रामाण्यसूचनाय । वाक्यग्रहणं च न कर्मशेषतया तेनैकवाक्यत्वं किंतु स्वतन्त्रतयेति द्योतनाय। एवकारश्च वाक्याभ्यासादेर्ज्ञानकारणत्वनिरासाय । इदानीं प्रकरणलक्षणमुपपादयन्प्रकरणारम्भमुपपादितमुपसंहरति अतो ऽखिलेति। यत उक्तरीत्या प्रयोजनादीनां सद्भावः साधनान्तराऽनधीनं च प्रयोजनमत इत्यर्थः । अत्राखिलवेदान्तशब्देन शास्त्रं दर्शितम् । तत्रापि निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रैकदेशेन संबन्धद्योतनाय सारग्रहणम् । तत्रापि विस्तरेण प्रतिपादितस्य संक्षेपेण प्रतिपत्त्यं कार्यान्तरं दर्शयितुं संग्रहग्रहणम् । तदेवं—

शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।
आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः ॥

इत्युक्तलक्षणलक्षितमिदं प्रकरणमिति ॥

इदानीं प्रतिश्लोकं संबन्धमाचक्षाणः प्रथमश्लोकस्य तात्पर्यं कथयन् संबन्धमाह तत्राभिलषितेति ॥ तत्र प्रकरणे ऽयमाद्यश्लोको ऽभिलषितार्थस्य, अभिलषितो ऽर्थः प्रकरणं तस्य प्रचयाय शिष्यपरंपरया शिष्टपरिग्रहाय । उपलक्षणमिदमविघ्नपरिसमाप्तिशिष्टाचारपरिपालनयोरिष्टदेवतानमस्कारस्य विद्याया अन्तरङ्गसाधनत्वसूचनस्य। प्रकरणस्यार्थो विषयः प्रयोजनं च तयोः सम्यक् सूचनं संक्षेपेण सूचनं तस्मै च । तत्र हेतुमाह अयमाद्य-

खानिलाग्न्यब्धरित्र्यन्तं स्रक्फणीवोद्गतं यतः ।
ध्वान्तच्छिदे नमस्तस्मै हरये बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥
स्वसंप्रदायस्य चोदितप्रमाणपूर्वकत्वज्ञापनाय विशि-

ष्टश्लोक इति ॥ यस्मादयमाद्यश्लोकस्तस्माच्छ्रोतॄणां प्रवृत्त्यङ्गतया सुखा-वबोधाय चात्रैव सूचनीयमिष्टदेवतानमस्कारश्च करणीय इति ॥

खानिलेति ॥ खं चानिलश्चाग्निश्चापश्च धरित्री च खानिलाग्न्यब्धरित्र्यः । अन्तशब्दः स्वरूपवचनः स्वप्नान्तं बुद्धान्तमित्यादिवत् । खानिलाग्न्यब्धरित्रीस्वरूपम् । यद्वा खानिलाग्न्यब्धरित्रीशब्देन पञ्चीकृतानि पञ्च महाभूतान्युच्यन्ते । तानि भूतान्यन्तं लयं यस्य भौतिकस्य जगतस्तत् खानिलाग्न्यब्धरित्र्यन्तम् । यद्वा खानिलाग्न्यब्धरित्रीशब्देनापञ्चीकृतानि पञ्च महाभूतान्युच्यन्ते । तानि भूतान्यन्तं यस्य पञ्चीकृतभूतलक्षणस्य जगतस्तत् खानिलाग्न्यब्धरित्र्यन्तमित्यनुपात्तं विशेष्यम् । बहुव्रीहित्वाज्जगदित्येकं पदमध्याहरणीयम् । अथ वा उद्गतमिति कार्यजातमुच्यते । तदेव विशेष्यम् । तत् खानिलाग्न्यब्धरित्र्यन्तं यतो भवतीति क्रियाध्याहारः । यदि च खं चानिलश्चाग्निश्चापश्चेति खानिलाग्न्यप् । धरित्री यस्यान्तं तद्धरित्र्यन्तम् । किं तद्धरित्र्यन्तमित्याकाङ्क्षायां खानिलाग्न्यबिति संबन्धः । तत्खानिलाग्न्यब्धरित्र्यन्तम् । स्रक्फणीवेत्यादि ॥ स्रजः फणीव उद्गतमुद्भूतम् । तस्मै ध्वान्तच्छिदे बुद्धिसाक्षिणे हरये नम इति संबन्धः । स्रक्फणीवेत्यारम्भपरिणामवादव्युदासाय । हरये बुद्धिसाक्षिण इति सामानाधिकरण्यं प्रत्यगात्मपरमात्मनोरेकत्वलक्षणविषयद्योतनाय । ध्वान्तच्छिदे इत्यज्ञाननिवृत्तिलक्षणप्रयोजनकथनाय ॥ १ ॥

इदानीमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह स्वसंप्रदायस्येति ॥ स्वसंप्रदायः स्वेन संप्राप्तो विद्योपदेशस्तस्य । चशब्दो देवतानमस्कारेण गुरुनम-

इष्टगुणसंबन्धसंकीर्तनपूर्विका गुरोर्नमस्कारक्रिया—

अलब्ध्वाऽतिशयं यस्माद्व्यावृत्तास्तमवादयः ।
गरीयसे नमस्तस्मा अविद्याग्रन्थिभेदिने ॥२॥

नमस्कारनिमित्तस्वाशयाविष्करणार्थः—

वेदान्तोदरसंगूढं संसारोत्सारि वस्तुगम् ।
ज्ञानं व्याहृतमप्यन्यैर्वक्ष्ये गुर्वनुशिक्षया ॥ ३ ॥

स्कारस्य समुच्चयार्थः । "तस्योदितं प्रमाणमाचार्यः" "आचार्यवान्पुरुषो वेद" "आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्" इत्यादिश्रुतिभ्यस्तत्पूर्वकत्वज्ञापनाय । चोदितप्रमाणेति वा पदच्छेदः । तत्रायमेवार्थः । उदितप्रमाणेति पाठेऽप्ययमेवार्थः । विशिष्टगुणैराचार्यस्य यः संबन्धस्तत्कीर्तनपूर्विका गुरोर्नमस्कारक्रिया प्रदर्श्यत इति शेषः । यद्वा येयं नमस्कारक्रिया सा स्वसंप्रदायस्योदितप्रमाणपूर्वकत्वज्ञापनायेति संबन्धः । अलब्ध्वेति । तस्माद्गुरोरन्यत्रातिशयमलब्ध्वा तमवादयः प्रत्यया विषयाभावादेव व्यावृत्तास्तस्मिन्नेव परितिष्ठन्ति तस्मै गरीयसे नम इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह अविद्याग्रन्थिभेदिने इति ॥ स्वस्यान्यैरभेद्याऽविद्याग्रन्थिभेत्तृत्वाद्गुरोरेवंविधता सिद्धेत्यर्थः ॥ २ ॥

समनन्तरश्लोकाभिप्रायमाह नमस्कारनिमित्तेति ॥ नमस्कारस्य निमित्तभूतो यः स्वस्याशयोऽभिप्रायविशेषो येनाभिप्रायेण नमस्कारः कृतः तस्याविष्करणार्थमुत्तरश्लोक इत्यर्थः । वेदान्तेति ॥ ज्ञानं वक्ष्य इति संबन्धः । किंप्रमाणकं तदित्यत आह वेदान्तोदरसंगूढमिति ॥ वेदान्तानामुदरेऽन्तरेषु संगूढं संछन्नम् । अश्रुतवद्भिरप्राप्यत्वात् । किंप्रयोजनं तदित्यत आह संसारोत्सारीति ।

किंविषयं प्रकरणमिति चेत्तदुपन्यासः—
यस्मिन्सिद्धाविदमः सिद्धिर्यदसिद्धौ न किं चन ।
प्रत्यग्धर्मैकनिष्ठस्य याथात्म्यं वक्ष्यते स्फुटम् ॥ ४ ॥

किंविषयं तदित्यत आह वस्तुगमिति ॥ समस्तद्वैतकल्पनाधिष्ठानभूतात्मतत्त्वविषयं तदित्यर्थः । नन्वेतस्य ज्ञानस्य बहुभिर्व्याख्यातत्वात्किमिति त्वया तद् व्याख्यायते इत्यत आह व्याख्यातमपीति ॥ बहुभिर्व्याख्यातमपि गुर्वनुशिष्टया, त्वया ग्रन्थः कर्तव्य इति गुरोरनुशासनेन तदाज्ञापरिपालनायाहं तद्वच्म्यइत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु सामान्यतः प्रसिद्धं विशेषेणाप्रसिद्धं च वस्तु विषयो भवति । ब्रह्म तु निःसामान्यविशेषमद्वितीयत्वादतः कथं तद्विषयत्वं प्रकरणस्येत्याक्षिपति । किंविषयमिति ॥ तत्समाधानायोत्तरश्लोक इत्याह तदुपन्यास इति ॥ तद्विषयमिदं प्रकरणं तस्य विषयस्योपन्यास इत्यर्थः । यस्मिन्नाविति । यस्य चिदात्मनः सिद्धावन्तःकरणादावाभासोदयात्स्फुटतरव्यवहारयोग्यत्वे सति इदमः प्रमात्रादेरनात्मनो जडस्य सिद्धिः स्फुरणम् । यदसिद्धौ यस्यात्मनो ऽन्तःकरणादावाभासाऽनुदयादसिद्धौ स्फुटतरव्यवहारायोग्यत्वे सति न किं चन, प्रमात्रादि जडं सिध्यतीति शेषः । यद्वा न किं चन, न वाच्य चनेत्यर्थः । तदेवमनिर्णीतप्रमाणाप्रमाणकरणीयलोकप्रसिद्धेश्चिदात्मनि भावाद् ब्रह्मणः सामान्यतः सिद्धिरस्तीति मन्तव्यम् । ननु ब्रह्मणो निःसामान्यविशेषत्वादविषयत्वमुक्तमित्याशङ्क्य तथापि तस्य सच्चिदात्मादिसाधारणाकारेण सिद्धावपि सर्वप्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठाननित्यशुद्धबुद्धमुक्ताद्वितीयानन्दलक्षणासाधारणाकारेणासिद्धेः संभवति प्रकरणविषयत्वमित्याह प्रत्यग्धर्मेति ॥ आत्मानात्मविवेका-

विवक्षितप्रकरणार्थप्ररोचनायानुक्तदुरुक्ताऽप्रामाण्य-कारणशङ्काव्युदासेन स्वगुरोः प्रामाण्योपवर्णनम्—

गुरूक्तो वेदराद्धान्तस्तत्र नो वच्म्यशङ्कितः ।
सहस्रकिरणव्याप्ते खद्योतः किं प्रकाशयेत् ॥ ५ ॥

गुरुणैव वेदार्थस्य परिसमापितत्वात्प्रकरणोक्तौ

देहादिष्वनात्मतया बहिर्भावमापद्यमानेषु प्रातिलोम्येनान्तरमञ्चतीवेति प्रत्यक् साक्षी स चासौ धर्मश्चेति प्रत्यग्धर्मः । अविद्यातत्कार्ययोः स्वात्मन्यध्यस्तयोरधिष्ठानत्वेन धारणाद्धर्मः प्रत्यग्धर्म एवैकस्मिन्निष्ठा पर्यवसानमस्येति प्रत्यग्धर्मैकनिष्ठस्तस्य । आत्मानमनतिक्रम्य वर्तत इति यथात्मं तस्य भावो याथात्म्यम् । आरोपितप्रपञ्चस्वभावविरोधि ब्रह्मतत्त्वं तदितस्ततो विस्तरेण शारीरके दर्शितमित्यस्पष्टम् । इह तु संक्षिप्यैकत्र विस्पष्टमुच्यतइत्याह वक्ष्यति स्फुटमिति ॥ ४ ॥

स्फुटं वक्ष्यतइत्युक्तत्वाद्गुरुणा सम्यक् वेदार्थो नोक्त एवेति गुरोरप्रामाण्यमज्ञानलक्षणं विपर्ययलक्षणं च प्राप्तं तद्द्वारा स्वस्यापि तत्प्राप्तमितन्निरासायोत्तरश्लोक इत्याह विवक्षितप्रकरणेति ॥ वक्तुमिष्टे प्रकरणस्यार्थे शिष्याणां रुच्युत्पादनायाऽनुक्तदुरुक्तयोरप्रामाण्यशङ्काहेतुभूतयोर्व्युदासेन स्वगुरोः प्रामाण्योपवर्णनं क्रियतइत्यर्थः । गुरूक्त इति ॥ गुरूक्त इत्युक्तत्वादेवानुक्तिलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति । वेदराद्धान्तस्यैवोक्तत्वाद्दुरुक्तलक्षणमप्रामाण्यं च नास्तीति दर्शितम् । तत्किमप्यधिकं त्वयोच्यतइति नेत्याह तत्र नो वच्मीति ॥ तत्र, वेदराद्धान्ते न वच्म्यधिकमिति शेषः । तत्र हेतुः अशङ्कित इति ॥ तत्र दृष्टान्तमाह सहस्रकिरणेति ॥ यद्वा तत्रानुक्तं दुरुक्तं वा न वच्मीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ख्यात्याद्यप्रामाण्यकारणाऽऽशङ्केति चेत्तद्व्युदासार्थस्तु-पन्यासः—

न ख्यातिलाभपूजार्थं ग्रन्थो ऽस्माभिरुदीर्यते ।
स्वबोधपरिशुद्ध्यर्थं ब्रह्मविन्निकषाश्मसु ॥ ६ ॥

अनर्थोऽनर्थहेतुपुरुषार्थतद्धेतुप्रकरणार्थ*संग्रहख्याप-नायोपन्यासः—

गुरुणैवेति ॥ भाष्यकारैरेव कात्स्न्र्येन वेदार्थस्य सम्यगुक्तत्वात्कि-मर्थं प्रकरणमारभ्यते त्वया, तस्मात्प्रकरणारम्भादुपरतिरेव श्रेयसी, अनुपरमे या ख्यातिलाभपूजानामन्यतमार्थं ग्रन्थकरणमिति प्रस-ज्येत, ततश्चाप्रामाण्यशङ्का स्यात्, ख्यात्यादेरप्रामाण्यकारणत्वात् अग्रहणान्यथाग्रहणपूर्वकत्वात् ख्यात्याद्यर्थित्वस्येति तन्निरासा-योत्तरश्लोकारम्भ इत्यर्थः । न ख्यातीति । ननु यदि ख्यात्याद्यर्थं ग्रन्थोदीरणं न भवति तर्हि गुरुणैव वेदशास्त्रान्तस्योपदेशसहस्रि-कादिप्रकरणेषु सम्यगुक्तत्वात्प्रकरणोक्तिस्तवाऽनर्थिकेत्यत आह स्वबोधेति ॥ निकषन्ति निष्कर्षन्ति येषु हेम परीक्षितुं ते नि-कषाश्मानः । इह तु ब्रह्मविद एव निकषाश्मानस्तेषु स्वबोधस्य परिशोधनार्थमेतत्प्रकरण,मनुक्तौ स्वबोधस्य परैः परीक्षितुमश-क्यत्वादित्येव वक्तुः प्रयोजनमिदं दर्शितम् । श्रोतॄणां तु 'वक्ष्यते स्फु-ट'मित्यत्रैव दर्शितम् ॥ ६ ॥

तर्हि कियन्तो ऽर्थाः प्रकरणेन प्रतिपाद्यन्त इत्यत आह अनर्थे-ति ॥ अनर्थो ऽनर्थहेतुः पुरुषार्थस्तद्धेतुरिति प्रकरणेन चत्वारो ऽर्थाः

---

* अनर्थः=संसारः । अनर्थहेतुः=अज्ञानम् । पुरुषार्थः=मोक्षः । तद्धेतुः=ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । इति चत्वारि प्रकरणार्थाः ।

ऐकात्म्याऽप्रतिपत्तिर्या स्वात्मानुभवसंश्रया ।
साऽविद्या संसृतेर्बीजं तन्नाशो मुक्तिरात्मनः ॥७॥

पुरुषार्थहेतोरवशिष्टत्वात्तदभिव्याहारः—

वेदावसानवाक्योत्थसम्यग्ज्ञानाऽऽशुशुक्षणिः* ।
दन्दहीत्यात्मनो मोहं न कर्माप्रतिकूलतः ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तविषयस्यैव प्रतिपादनाय प्रदर्श्यन्ते, ते चोत्तरश्लोकाभ्यां संक्षेपेणोच्यन्तइत्यर्थः । ऐकात्म्येति ॥ एको ऽद्वितीय आत्मा एकात्मा तस्य भाव ऐकात्म्यं तद्विषया अप्रतिपत्तिरैकात्म्याप्रतिपत्तिरित्यविद्याया विषयो दर्शितः । सांप्रतमाश्रयोपि स एवेत्याह स्वात्मेति ॥ स्वश्चासावात्मा चेति स्वात्मा । स्वशब्देनारोपितात्मभावानहंकारादीन् व्यावर्तयति । स्वात्मा चासावनुभवश्चेति स्वात्मानुभवः, स एवाश्रयो यस्याः सा तथोक्ता । एवं भूता सा ऽविद्या संसारस्य कर्तृत्वादिलक्षणस्य बीजमुपादानमित्यनर्थो ऽनर्थहेतुश्च दर्शितः । इदानीं पुरुषार्थं च दर्शयति तन्नाश इति ॥ आत्मनो मुक्तिर्नाम तस्या अविद्याया निवृत्तिर्नान्या भावरूपा अभावरूपा वा साध्या ऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातेषु त्रयाणामुक्तत्वाच्चतुर्थस्योपन्यासायोत्तरश्लोक इत्याह पुरुषार्थहेतोरिति ॥ वेदावसानेति ॥ तत्र सम्यग्ग्रहणमुपासनाज्ञाननिवृत्त्यर्थम् । सम्यग्ज्ञानाग्नेरविद्यातत्कार्यादेरशेषतो निवर्तकत्वलक्षणातिशयाभिप्रायेण दन्दहीतीति यङ्लुक्प्रयोगः । आशुशुक्षणिसादृश्यं च समर्थस्यापि दाह्यैकदेशस्य प्रारब्धभोगादेरनिवर्तकत्वाभिप्रायेण । एवं मोक्षलक्षणपुरुषार्थसाधनं ज्ञानमेवेत्युक्तम् । तत्र कर्मणो ज्ञानेन समुच्चितस्यासमुच्चितस्य वा मुक्तिसाधनत्वं वि-

---

* वेदान्तवाक्यजन्यतत्त्वज्ञानाग्निरित्यर्थः ।

प्रतिज्ञातार्थसंशुद्ध्यर्थं पूर्वपक्षोक्तिः। तत्र ज्ञानमभ्युपगम्यैव तावदुपन्यासः—

मुक्तिः क्रियाभिः सिद्धत्वाद्
ज्ञानं तत्र करोति किम्।
कथं चेच्छृणु तत्सर्वं

स्वरेण निराचिकीर्षुः संक्षिप्य तावत्प्रतिजानीते न कर्मेति॥ तत्र हेतुरप्रतिकूलत इति॥ नियत्येन बन्धेन स्वरूपतो विषयद्वारा वा जडस्याप्रमाणभूतस्य कर्मणो विरोधाभावादित्यर्थः॥ ८॥

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति न्यायाद् ज्ञानमेव मुक्तिसाधनं न कर्मेति प्रतिज्ञातार्थस्य संशुद्ध्यर्थं निर्णयार्थं पूर्वपक्षोक्तिः क्रियतइति उत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह प्रतिज्ञातेति॥ तत्र पूर्वपक्षो द्विविधः। के चिद्यथावस्थितात्मविषयं ज्ञानमिच्छन्ति के चिन्नेच्छन्तीति। तत्र ये तावदेवंविधं ज्ञानमभ्युपगम्यापि कर्मैव मोक्षसाधनमिति मन्यन्ते तन्मतप्रदर्शनायाभ्युपेत्यैवमुच्यतइत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थ इत्याह तत्र ज्ञानमिति॥ ज्ञानिनोऽपि यावज्जीवादिश्रुतिचोदितकर्मणामकरणे प्रत्यवायहेतूनामवश्यानुष्ठेयत्वात्तैरेव मोक्षसिद्धेर्विद्यमानमपि ज्ञानमकिंचित्करमित्याह मुक्तिरिति॥ केवलेभ्य एव कर्मभ्यो मोक्षस्य सिद्धत्वाद् ब्रह्मज्ञानमनर्थकं विद्यमानस्याप्यकिंचित्करत्वादिति भाट्टाः प्रतिपेदिरे इत्यर्थः। कर्मणामनित्यफलसाधनानां कथं नित्यमोक्षसाधनत्वमिति शङ्कते कथं चेदिति। स्वरूपावस्थानलक्षणाया मुक्तेरसाध्याया अपि प्रतिबन्धनिरोधात् सिद्धिं संभावयाम इत्याह शृण्विति॥ ९॥

प्रणिधाय मनो यथा ॥ ९ ॥

अकुर्वतः क्रियाः काम्या निषिद्धास्त्यजतस्तथा ।
नित्यं नैमित्तिकं कर्म विधिवच्चानुतिष्ठतः ॥ १० ॥

किमतो भवति—

काम्यकर्मफलं तस्मा-
द्देवादीमं न ढौकते ।
निषिद्धस्य निरस्तत्वा-
न्नारकीं नैत्यधोजनिम्* ॥११॥

संसारस्याविद्याहेतुत्वमभ्युपगच्छतापि कर्महेतुत्वस्य "पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" "कर्मणा बध्यते जन्तु"रित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो ऽवश्याश्रयणीयत्वात् काम्यप्रतिषिद्धकरणविहिताकरणलक्षणनिमित्तपरिहारेण नैमित्तिकस्य तस्य स्वरूपावस्थानप्रच्युतिलक्षणस्य परिहारात्स्वरूपावस्थानलक्षणा मुक्तिर्ज्ञानं विनापि सिध्यतीत्याह अकुर्वत इति ॥ मुक्तिर्भवतीति शेषः ॥ १० ॥

अतः काम्यादिवर्जनादिसाधनात्स्वरूपावस्थानलक्षणा मुक्तिः केन द्वारेण भवतीति पृच्छति किमत इति ॥ देवादि, देवत्वादि फलं काम्यकर्मत्यागिनमिमं न ढौकते, न स्पृशति निमित्ताभावान्निषिद्धस्य निरस्तत्वात्, परिहृतत्वान्नारकीं, नरकसंबन्धिनीं जनिं, शरीरग्रहणलक्षणां न प्राप्नोति । उपलक्षणमेतत्तिर्यगादिजन्मप्राप्तेरपि ॥ ११ ॥

भवत्वेवमप्रारब्धफलयोः कर्मणोः परिहारः प्रारब्धयोस्तु कथ-

---

* अधोगतिमिति पुस्तकान्तरे पाठः । व्याख्याधृतस्तूपरितन एव ।

देहारम्भकयोस्तु धर्माधर्मयोर्ज्ञानिनां सह कर्मिभिः समानौ चोद्यपरिहारौ—

वर्तमानमिदं याभ्यां
शरीरं सुखदुःखदम्।
आरब्धं पुण्यपापाभ्यां
भोगादेव तयोः क्षयः॥ १२॥

काम्यप्रतिषिद्धकर्मफलत्वात्संसारस्य तन्निरासेनैवाशेषानर्थनिरासस्य सिद्धत्वात् किं नित्यानुष्ठानेनेति चेत्तन्न। तदकरणादप्यनर्थप्रसक्तेः—

नित्यानुष्ठानतश्चैनं प्रत्यवायो न संस्पृशेत्।
अनादृत्यात्मविज्ञानमतः कर्माणि संश्रयेत्॥१३॥

नित्यत आह देहारम्भकयोरेति॥ प्रारब्धफलयोस्तु कर्मणोर्भोगादेव क्षय इत्यत्र नावयोर्विवाद इत्युत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमुक्तम्॥ १२॥

काम्यप्रतिषिद्धकर्मफलत्वात्संसारस्य तत्परिहारेण परिहारोऽस्तु नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं पुनरनुपयुक्तं तयोः सुखदुःखसाधनत्वाभावान्मोक्षस्य कर्मजन्यत्वानङ्गीकाराच्चेत्याक्षिपति काम्यप्रतिषिद्धेति॥ समाधत्ते तन्न तदकरणादपीति॥ नित्याकरणस्य संसारानर्थकारणप्रत्यवायहेतुत्वात् प्रत्यवायपरिहारद्वारेण तदनुष्ठानमप्युपयुक्तमित्यर्थः। कथमकरणादभावात्प्रत्यवायस्य भावस्योत्पत्तिरिति च नाशङ्कनीयं, योग्यानुपलब्धेरभावज्ञानहेतुत्ववद् अकरणस्यापि प्रत्यवायहेतुत्वोपपत्तेरिति। तदेतदाह नित्यानुष्ठानत इति॥ अवान्तरप्रकरणमुपसंहरति अनादृत्येति॥

अभ्युपेत्यैवमुच्यते न तु यथावस्थितात्मवस्तुविषयं ज्ञानमस्ति, तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात्—

यावन्त्यश्चेह विद्यन्ते श्रुतयः स्मृतिभिः सह ।
विदधत्युरुयत्नेन कर्मातो भूरिसाधनम् ॥ १४ ॥

स्यात्प्रमाणासंभवो भवदपराधादिति चेत्तन्न । यतः—

यत्नतो वीक्षमाणोऽपि
विधिं ज्ञानस्य न क्वचित् ।

अभ्युपगतेऽपि ज्ञाने कर्मैव मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १३ ॥

अभ्युपगतं चेद् ज्ञानं तत एव मुक्तिः स्वीक्रियतां "तमेव विदित्वातिमृत्युमेती"ति श्रुतेरित्याशङ्क्य द्वितीयं पूर्वपक्षमाह अभ्युपेत्यैवमिति ॥ अभ्युपगम्य ब्रह्मज्ञानं तस्य मुक्तौ वैयर्थ्यमुक्तं न तु तद् ब्रह्मज्ञानमस्ति तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावादित्यर्थः । प्रमाणाभावमेव दर्शयति यावन्त्य इति ॥ श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा प्रमाणमिह संभावितं, तदुभयं कर्मविधायकमेव न ज्ञानविधायकम् । यदि ज्ञानमपि किं चिन्नवदभिमतमस्ति तदा तद्विधायकमपि वाक्यमुपलभ्येत, न चोपलभ्यते । ततश्च ज्ञानविषयप्रमाणानुपलब्ध्या ज्ञानलक्षणप्रमेयाभावावगम इत्यर्थः । उरुयत्नेन, महता तात्पर्येणेत्यर्थः । भूरिसाधनं, मोक्षं प्रत्यपि पुष्कलकारणमित्यर्थः ॥ १४ ॥

वेदान्तवाक्यशक्तितात्पर्यापरिज्ञानविजृम्भितमिदं प्रमाणाभाववचनमिति शङ्कते स्यात्प्रमाणेति ॥ एतदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति तन्नेति ॥ यत्नत,स्तात्पर्यतो वीक्षमाणः, पर्यालोचयन्नपि ज्ञानस्य विधिं ज्ञानविषयं विधिं न पश्यामि । 'द्रष्टव्य' इत्यादेः कर्म-

श्रुतौ स्मृतौ वा पश्यामि
विश्वासो नान्यतोऽस्ति नः ॥ १५ ॥

स्यात्प्रवृत्तिरन्तरेणापि विधिं लोकव*दिति चेत्तन्न ।

यतः—

अन्तरेण विधिं मोक्षा-
द्यः कुर्यात्सांपरायिकम् ।
न तत्स्यादुपकाराय
भस्मनीव हुतं हविः† ॥ १६ ॥

प्रवृत्तिहेतुभूतकर्मात्मज्ञानविषयपरत्वात्तस्य मोक्षसाधनज्ञानविषयत्वाभावादिति भावः । श्रुतिस्मृतिनिरपेक्षाणामपि सौगतादीनां मोक्षाय ज्ञाने प्रवृत्तिर्दृश्यते‡इत्यत आह विश्वास इति ॥ नः, वेदप्रमाणानुसारिणामस्माकं श्रुतिस्मृतिव्यतिरेकेण न प्रवृत्तिः । इतरप्रवृत्तेर्भ्रान्तिमूलतया प्रामाणिकत्वानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेरन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्किमत्र विधिनेति शङ्कते स्यात्प्रवृत्तिरिति ॥ सत्यमज्ञाननिवृत्तिमात्ररूपं चेत्कैवल्यं तर्ह्येवं स्यान्न त्वेवम् । अशरीरत्वलक्षणस्य कैवल्यस्य देहपातोत्तरकालीनत्वेनादृष्टफलत्वाद् ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्साधनत्वावगमानुपपत्तेः । जीवन्मुक्तेश्च परिभाषामात्रत्वादिति श्लोकेन परिहरति तन्न यत इति ॥ सांपरायिकं, पारलौकिकं कर्म ॥ १६ ॥

---

* विधिं विनापि रागादेव भोजनादाविव ज्ञानेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

† यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ इति भगवद्वाक्यात् ॥

‡ "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" इत्यार्हतसूत्रमत्रानुसंधेयम् ।

अभ्युपगतप्रामाण्यवेदार्थविज्जैमिन्यनुशासनाच्च—

आम्नायस्य क्रियार्थत्वा-
दानर्थक्यमितो ऽन्यथा।
इति साटोपमाहोच्चै-
र्वेदविज्जैमिनिः स्वयम् ॥ १७॥

मन्त्रवर्णाच्च—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि
जिजीविषेच्छतं समाः* ।
इति मन्त्रोऽपि निःशेषं
कर्मण्यायुरवासृजत्† ॥ १८ ॥

न केवलं युक्तिभिरेव किं त्वाप्तवाक्यादपि वस्तुपरत्वं वेदस्य न सिध्यतीत्याह अभ्युपगतेति॥ अभ्युपगतं प्रामाण्यं यस्य सोऽभ्युपगतप्रामाण्यः, स चासौ वेदार्थविच्चेति समासः। तस्य जैमिनेरनुशासनाद्वाक्यादित्यर्थः। आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात्कार्यपरत्वात् इतो ऽन्यथा क्रियार्थत्वे ऽसति आनर्थक्यम् "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां‡"मिति वदता दर्शितमित्यर्थः§। साटोपं, ससंभ्रममाहेति क्रियाविशेषणम् ॥ १७॥

वेदवचनादप्येवमित्याह मन्त्रवर्णाच्चेति ॥ अध्यात्माधिकारे पठितो ऽयं मुमुक्षोरपि निःशेषमायुः, कर्मणि, कर्मानुष्ठाने एवाऽवासृजत्, उत्सृष्टवान् विनियुक्तवान् यावज्जीवं कर्मैव कर्त्तव्यमिति द

* ईशावास्योपनिषद् ॥
† न ज्ञाने इति शेषः ॥
‡ जैमिनिसूत्र १ अध्याय २ पाद १ सूत्र ॥
§ तथा च ज्ञाने विधेरयुक्तत्वान्नास्ति मोक्षे तदुपयोग इति भावः ॥

ज्ञानिनश्च वस्तुनि वाक्यप्रामाण्याभ्युपगमाद्वाक्यस्य च क्रियापदप्रधानत्वात्तस्याभिप्रेतज्ञानाभावः—

विरहय्य क्रियां नैव
संहन्यन्ते पदान्यपि ।
न समस्त्यपदं वाक्यं
यत्स्याद् ज्ञानविधायकम् ॥ १९ ॥

ज्ञानाभ्युपगमे ऽपि न दोषो यतः—

शितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं तात्पर्याभावाद्वस्तुपरत्वं वेदस्य निराकृत्य सांप्रतं सिद्धार्थावबोधने सामर्थ्याभावादपि पदानां न वस्तुपरत्वमित्युत्तरश्लोकतात्पर्यमाह ज्ञानिनश्चेति ॥ ज्ञानिनोऽपि वस्तुनि वाक्यं प्रमाणमित्यत्र न विवादः । तच्च वाक्यं सत्येव क्रियापदे निराकाङ्क्षबुद्ध्युत्पादकम् । शुक्लां दण्डेन गामित्येतावन्मात्रप्रयोगे सत्यसति क्रियापदे निराकाङ्क्षबुद्ध्युत्पत्त्यदर्शनात् । अतो वेदस्य क्रियापरत्वात्क्रियायाश्च साध्यैकविषयत्वात् न सिद्धवस्तुपरो वेदभागो ऽस्तीत्यर्थः । किं च पदार्थानां स्वरूपेण प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् श्रोतॄणां तावन्मात्रप्रतिपत्तये पदप्रयोगायोगात् संसर्गबोधाय पदानां प्रयोगो ऽभ्युपेयः । स च संसर्गः कारकाणां क्रियां विना न सिध्यतीति क्रियावबोधे सर्वशब्दानां सामर्थ्यं, सा च क्रिया न प्रवर्तकं कार्यं विनेति सर्वपदानां कार्यान्विते शक्तिरित्याह विरहय्येति ॥ ननु पदानां कार्यपरत्वे ऽपि वाक्यात्सिद्धं वस्तु प्रतिपत्स्यामह इत्याशङ्क्य पदानामेव संहत्याऽर्थमभिदधतां वाक्यत्वात्तद्व्यतिरिक्तवाक्यस्याभावान्नैवमित्याह न समस्तीति ॥ १९ ॥

कर्मणोऽङ्गाङ्गिभावेन
स्वप्रधानतयाऽथ वा ।
संबन्धस्येह संसिद्धे-
र्ज्ञाने सत्यप्यदोषतः ॥ २० ॥

यस्माद् 'ज्ञानाभ्युपगमाऽनभ्युपगमेऽपि* न ज्ञाना†-
न्मुक्तिः—

अतः सर्वाश्रमाणां हि
वाङ्मनःकायकर्मभिः ।

एवं केवलेभ्यः कर्मभ्यः कैवल्यं न सिध्यत्युविषयं ज्ञानमस्ती-त्युक्तम्‡। इदानीं ज्ञानाभ्युपगमेऽपि न तावन्मात्रं कैवल्यसाध-किं तु कर्मसमुच्चितमित्युत्तरश्लोकसंबन्धमाह§ ज्ञानाभ्युपगमेऽपीति। "यदेव विद्यया करोती"ति वाक्यात् ज्ञानस्य नित्यनैमित्तिकादि-कर्माङ्गत्वेन वा, "यज्ञेन विविदिषन्ती"ति वाक्येन तदङ्गत्वेन वा "विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहे"ति वाक्येन तयोर्ज्ञानकर्मणो समप्रधानतया वा, परस्परं संबन्धस्य समुच्चयस्येह कैवल्ये फले सिद्धे सत्यपि ज्ञाने समुच्चितस्य कर्मणः कैवल्यसाधनत्वे कश्चिदपि दोषो नास्तीत्याह कर्मण इति ॥ २० ॥

कर्मनिरपेक्षं ज्ञानं मुक्तिसाधनं न भवतीत्युक्तार्थोपसंहारम्

---

* ज्ञानाभ्युपगमेऽपीति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

† ज्ञानादपेत्यर्थः । न केवलं ज्ञानादपि तु ज्ञानसमुच्चितात् कर्मण इति भावः ॥

‡ प्रभाकरैकदेशिमतं पूर्वपक्षत्वेन "मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वात" नै० अ० १ श्लो० ९ इत्यादिभिः "परस्पाद् ज्ञानविधायकम्" अ० १–श्लो० १२ इत्यन्तैरेकादशभिः श्लोकैः ॥

§ समुच्चयवादिभट्टमतानुसारेण ॥

स्वनुष्ठितैर्यथाशक्ति

मुक्तिः स्यान्नान्यसाधनात् ॥ २१ ॥

असदर्थप्रलापोऽयमिति दूषणसंभावनायाह*—

इति स्पष्टधियां वाचः

स्वप्रज्ञाध्मातचेतसाम् ।

घुष्यन्ते यज्ञशालासु

धूमानद्धधियां किल ॥ २२ ॥

सोत्तरश्लोकगतात:शब्दपरामृष्टं हेतुं दर्शयति यस्मादिति ॥ नान्यसाधनात्, केवलाद् ज्ञानान्न मुक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रदर्शितं पूर्वपक्षमुपहसितुमुत्तरश्लोक इत्याह असदर्थेति ॥ इतीति † ॥ एवंविधाः पूर्वोक्ता वाचो यज्ञशालासु घुष्यन्ते किलेति संबन्धः । वक्तृद्वारा वाचां दूषणं संभावयति इति स्पष्टधियामिति ॥ वित्तपुत्रकलत्रादिपरित्यागपुरःसरं ज्ञाननिष्ठालक्षणबहुलायासमन्तरेण कर्मभ्य एव स्वर्गापवर्गावस्माकं सुखेनैव सिध्यत इति स्पष्टा धीर्येषां तेषाम् । एतावता कथं तद्वचसामप्रामाणिकत्वमित्यत आह स्वप्रज्ञेति ॥ स्वकीया प्रज्ञा गुरूपदेशबहिष्कृता संसारस्य कर्मनिमित्तत्वात् तत्परिहारेण परिहारः स्यादिति केवलाग्निचालक्षणतया आध्मात,मुपबृंहितं चेतो येषां ते तथोक्ताः । तत्प्रज्ञाया यथार्थत्वाभावे श्रुतिस्मृतिलिङ्गानि सन्तीति

---

* अयं=पूर्वोक्तो ग्रन्थो, ऽसदर्थप्रलापः=प्रमाणविरुद्धार्थाभिधानादनार्थं इति हेतोस्तत्र दूषणसंभावनाय=दोषोद्घाटनायाहेत्यर्थः ॥

† [इतीति] इदं पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

दूषणोपक्रमावधिज्ञापनायाह—

अत्राभिदध्महे दोषान्
क्रमशो न्यायबृंहितैः ।
वचोभिः पूर्वपक्षोक्ति-
वातिभिर्नातिसंभ्रमात् ॥ २३ ॥

सूचयति धूमान्धेति ॥ धूमेनान्धा प्रतिबद्धा सम्यग्ग्रहणे धीर्येषां ते धूमान्धधियः । एवं हि श्रौतानि स्मार्तानि च लिङ्गानि दृश्यन्ते । "अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानाति" "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः" "न तं विदाथ य इमा जजान" "अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः" * "यामिमां पुष्पितां वाच"मित्यादीनि । तस्मात्तदीयं ज्ञानमयथार्थमेव, अतस्तद्वाचः संभावितदोषा एवेति भावः ॥ २२ ॥

संप्रति संभावितदोषान् प्रकटीकर्त्तुमुत्तरग्रन्थसंदर्भ इति तात्पर्यमाह दूषणेति ॥ अवधिः, सीमा । अत्र, केवलकर्मणो मुक्तिसाधनत्वमित्यस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । तत्रापि व्युत्क्रमदोषं परिहरति क्रमश इति ॥ स्वपक्षस्थापनोपयोगिन्यायोपपन्नतां दर्शयति न्यायेति । न केवलमेतावदेव, परपक्षप्रतिक्षेपसामर्थ्यमप्यस्तीत्याह पूर्वपक्षेति ॥ छलजातिनिग्रहस्थानादिभिः न परोक्तयो निरस्यन्त इत्याह नातिसंभ्रमादिति ॥ तेन तत्त्वनिर्णयावसानानि वादकथारूपाण्यस्मद्वचांसीति भावः ॥ २३ ॥

नित्यसिद्धात्मस्वरूपावस्थानप्रतिबन्धकसकार्याज्ञाननिवृत्तिव्यति

---

* अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः । जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ इति श्रुतिः । मुण्डक० १ ख० २ ।

चतुर्विधस्यापि कर्मकार्यस्य मुक्तावसंभवान्मुक्तेर्न कर्मकार्यत्वम्—

अज्ञानज्ञानमात्रत्वा-
न्मुक्तिः कर्म न साधनम् ।
कर्मापमार्ष्टि नाज्ञानं
तमसीवोत्थितं तमः ॥ २४ ॥

कर्मकार्यत्वाभ्युपगमे ऽपि दोष एव—

एकेन वा भवेन्मुक्ति-
र्यदि वा सर्वकर्मभिः ।

रेकेण उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिलक्षणस्य कर्मफलस्य कैवल्ये ऽसंभवाद् अज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानमात्रहेतुत्वाद् न कर्मापेक्षेत्युत्तरश्लोकतात्पर्यमाह चतुर्विधस्यापीति ॥ स्वरूपावस्थानस्य नित्यसिद्धतया कर्मसाध्यत्वाभावे ऽपि अज्ञाननिवृत्तेरागन्तुक्याः कर्मसाध्यत्वं किं न स्यादित्यत आह कर्मापमार्ष्टीति ॥ तत्र दृष्टान्तमाह तमसीति ॥ तमसि सत्येवोत्थितं रज्जूरगभ्रमादि यथा तमो न निवर्तयति तद्धेतुकत्वात्, एवमज्ञानहेतुकं कर्म नाज्ञानं निवर्तयति । तेन स्वभावतो विपर्ययस्य विरोधाभावादित्यर्थः ॥ २४ ॥

कर्मसाध्यत्वव्यापकभूतोत्पत्त्यादिक्रियाफलाभावान्न कर्मसाध्यत्वमित्युक्तम् । इदानीं मुक्तेः कर्मसाध्यत्वे ऽभ्युपगम्यमाने ऽपि दोषाद्निर्मोक्ष इत्याह कर्मकार्यत्वेति ॥ कथं दोषादनिर्मोक्ष इत्याशङ्क्य किमेकैककर्मनिष्पाद्या मुक्तिः किं वा समस्तकर्मनिष्पाद्येति विकल्प्याद्यं निरस्यति 'एकेन वे'त्यादिना पादद्वयेन ॥ सर्वेषां कर्मणां

प्रत्येकं चेद्वृथा ऽन्यानि
सर्वेभ्यो ऽप्येककर्मता ॥ २५ ॥

सर्वप्रकारस्यापि कर्मण उत्पत्तित एव विशिष्टसा-ध्याभिसंबन्धान्न पारिशेष्यसिद्धिः—

दुरितक्षपणार्थत्वा-
न्न नित्यं स्याद्विमुक्तये ।
स्वर्गादिफलसंबन्धा-
त्काम्यं कर्म तथैव न ॥ २६ ॥

निरपेक्षसाधनत्वात् कर्मान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयं पक्षं दूषयति सर्वेभ्य इति ॥ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमादीनां मिलितानां मोक्षसाधनत्वे सत्येकमुमुक्षुनियोगविषयतया एककर्मत्वं प्राप्तं तच्चायुक्तं फलभेदश्रवणात् । सर्वाश्रमकर्मणामेकेनाश्रमिणा ऽनुष्ठातुमशक्यत्वाच्च । प्रत्येकमाश्रमविहितसर्वकर्मभ्यो मोक्ष इति पक्षे ऽपि सामग्रीवैचित्र्यात्फले ऽपि वैचित्र्यं स्यान्न तु तद्युक्तं मुक्तेरेकरूपत्वात् । न चोक्तविकल्पदोषदुष्टत्वादन्तःकरणशुद्धिद्वारेण कर्मणां मोक्षं प्रति साधनभूतज्ञानसाधनत्वमपि न स्यादिति शङ्कनीयम् । चिरचिरतरचिरतमत्वाल्पत्वमहत्त्वादिभिः शुद्धेः कालतः स्वरूपतश्च वैचित्र्याभ्युपगमादिति भावः ॥ २५ ॥

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलान्तराश्रवणान्मोक्षस्य च फलत्वेन साधनाकाङ्क्षत्वादन्योन्याकाङ्क्षया संबन्धः पारिशेष्यन्यायेन सिध्यति । एवमन्येषामप्यश्रुतफलानां कर्मणां मोक्षसाधनत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह सर्वप्रकारस्यापीति ॥ विधेरिष्टसाधनरूपत्वात्साध्यस्य चेष्टत्वान्मोक्षस्य चासाध्यत्वा'दग्निहोत्रं जुहोती'त्यादि

प्रमाणाऽसंभवाच्च—

साध्यसाधनभावोऽयं
वचनात्पारलौकिकः।
नाध्यैषं मोक्षदं कर्म
श्रुतेर्वक्तात्कथं चन ॥ २७ ॥

त्पत्तिविधिवाक्यादेव विशिष्टसाधनत्वप्रतीतेरश्रूयमाणफलकेषु विश्व-जिदादिषु "स स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वा"*दिति विश्वजिदधिक-रणन्यायेन स्वर्गस्यैव फलत्वेन श्रवणाच्च पारिशेष्यन्यायात्†सिद्धिरित्य-र्थः। एतदेव श्लोकेन स्पष्टयति दुरितेति॥ यद्यपि स्वसिद्धान्ते नि-त्यानां कर्मणां पितृलोकप्राप्तिफलत्वं "कर्मणा पितृलोक" इति श्रुतेः, तथापि मीमांसकदृष्ट्यपेक्षया "येन केन च यजेतापि वा दर्विहो-मेनानुपहतमना एव भवती"तिवाक्यात्तेषां दुरितक्षपणार्थत्वाभ्यु-पगमान्न मोक्षफलत्वं, तथा काम्यमपि न मोक्षफलं स्वर्गादिफ-लसंबन्धादेवेत्यर्थः॥ २६॥

मोक्षोद्देशेन कर्मणां विधानाभावादपि न तत्साधनत्वमित्याह प्रमाणेति॥ पारलौकिकः साध्यसाधनभावो वचनाद्भवति वचनं च मो-क्षहेतुत्वेन कर्माभिधायकं श्रौतं वा स्मार्तं वा नोपलभ्यत इत्यर्थः॥२७॥

यदुक्त"मकुर्वतः क्रियाः काम्या" इत्यादि, तदस्माभिरभ्युपगतमेव

---

* जैमिनिसूत्र ४ अ. ३ पा. १५ सू. शाबरभाष्ये । विश्वजिता यजेतेत्यादौ फलाकाङ्क्षायां किं यत्किंचित् फलं कल्पनीयमाहोस्वित् स्वर्ग इति संशये फलविशे-षाश्रवणात् यत्किंचित् कल्प्यमिति प्राप्ते, प्रीतेः स्वर्गपदार्थत्वात्तस्याथाप्यमरं प्रार्थ्यमा-नत्वात् सर्वान् प्रत्येकरूपतया स्वर्ग एव फलं कल्प्यत इत्यधिकरणतात्पर्यम्। "स स्वर्गः स्यात्, सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वा"दिति सूत्राक्षराणि॥

† "प्रसक्तस्य प्रतिषेधे ऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे संप्रत्ययः" इति न्यायाकारः॥

अभ्युपगताऽभ्युपगमाच्च श्वश्रूनिर्गच्छोक्तिवद्भवतो निष्प्रयोजनः प्रलापः—

निषिद्धकाम्ययोस्त्याग-
स्त्वया ऽभीष्टो यथा मया ।
नित्यस्याफलवत्त्वाच्च
न मोक्षः कर्मसाधनः ॥ २८ ॥

एवं तावत् "स्मृतेः क्रियाभिः सिद्धत्वा" दिति निरस्तोऽयं पक्षोऽथाधुना सर्वकर्मप्रवृत्तिहेतुनिरूपणेन यथावस्थितात्मवस्तुविषयकेवलज्ञानमात्रादेव सकलसंसारानर्थनिवृत्तिरितीमं पक्षं दृढयितुकाम आह—

त्वयाप्युक्तं नाधिकमित्याह अभ्युपगतेति ॥ श्वश्रूनिर्गच्छोक्तिवदिति ॥ भिक्षामटते माणवकाय भिक्षां प्रत्याचक्षाणामात्मनः स्नुषां भर्त्सयित्वा श्वश्रूः पुनस्तमाहूय समागते तस्मिन् नास्ति भिक्षा निर्गच्छेति तथैव प्रत्याचष्टे तद्वदित्यर्थः । ननु कर्मणां मोक्षसाधनत्वं त्वया ऽनभ्युपगतमपि मयोक्तमित्यत आह नित्यस्येति ॥ काम्यप्रतिषिद्धयोरभ्युदयप्रत्यवायफलयोस्त्यागान्नैमित्तिकस्य च पापक्षयफलार्थत्वात् नित्यानां च फलरहितत्वान्न मोक्षः कर्मसाधन इति श्लोकार्थः ॥२८॥

वृत्तानुद्रवणपूर्वकं * वर्तिष्यमाणग्रन्थसंदर्भस्य तात्पर्यमाह एवं तावदिति ॥ इदानीं सर्वकर्मसु प्रवृत्तौ यो हेतुर्मिथ्याज्ञानादिलक्ष-

* वृत्तस्य=उक्तस्य कर्मणो मोक्षसाधनत्वपक्षस्य, अनुद्रवणं=निरासः, तत्पूर्वकमित्यर्थः ॥

इह चेदं परीक्ष्यते, 'किं यथा प्रतिषिद्धेषु यादृच्छिकेषु च कर्मसु स्वाभाविकस्वाश्रयोत्थनिमित्तवशादेवेदं हितमिदमहितमिति परिकल्प्य मृगतृष्णिकोदकपिपासुरिव लौकिकप्रमाणसिद्धान्येव च साधनान्युपादायेष्टप्राप्तये ऽहितनिवृत्तये च स्वयमेव प्रवर्तते निवर्तते च, तथैवाऽदृष्टार्थेषु काम्येषु नित्येषु च कर्मसु, किं वाऽन्यदेव तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्त'मिति।

यस्तस्य प्रवर्तकस्य निरूपणेन कर्मणामविद्याकार्यत्वेन विद्यासाध्याऽविद्यानिवृत्तिलक्षणे मोक्षे ऽनुपयोगात्कर्मसमुच्चिताभ्यासादिनिरपेक्षात्मज्ञानादेव कैवल्यमिति प्रदर्श्यते इत्यर्थः ॥

ननु कथं कर्मसु प्रवृत्तिहेतुर्मिथ्याज्ञानं तेषां यथायोग्यं लौकिकवैदिकप्रमाणमूलत्वादित्याशङ्क्य कर्मप्रवृत्तिनिमित्तहेतुनिरूपणार्थं विमृशति इह चेदमिति ॥ प्रतिषिद्धेषु कलञ्जभक्षणादिषु यादृच्छिकेषु च शयनासनेष्टविहारादिषु स्वाभाविकः शास्त्रज्ञानाऽनाधेयो यः स्वाभिप्रायो ऽहमप्राप्तसुखो ऽपरिहृतदुःखश्च तेन मम प्राप्यं परिहरणीयं चास्तीति मिथ्याज्ञानं तदुत्थनिमित्तं रागादि तद्वशात्प्रवृत्तेर्विषयविशेषालम्बनत्वादिदं पुरोवर्ति वस्तु हितमनुकूलमहितं प्रतिकूलमिति च कल्पनामात्रेण निश्चित्य स्वयमेव शास्त्रनिरपेक्षं लौकिकप्रमाणसिद्धान्येव च साधनानि साधनत्वेनोपादाय हितप्राप्त्यर्थमहितनिवृत्त्यर्थं च यथा तेषु कर्मसु प्रवर्तते निवर्तते च तथैवादृष्टार्थेषु कर्मसु काम्येषु नित्येषु च किं प्रवर्तते इत्यर्थः । एवं सिद्धान्तहृदयमभिधाय पूर्वपक्षहृदयमाह किं वान्यदिति ॥ शास्त्रादिजनितं सम्यग्ज्ञानं वा तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

किं चातो यद्येवं शृणु। यदि तावद्यथावस्थितवस्तु* सम्यग्ज्ञानं प्रमाणभूतमागमिकं लौकिकं वा† प्रवृत्तिनिमित्तमिति निश्चयो, निवृत्तिशास्त्रं च नाभ्युपगम्यते तदा हताः कर्मत्यागिनो, भ्रान्तिविज्ञानमात्रावष्टम्भा,दलौकिकप्रमाणोपात्तकर्मानुष्ठानत्यागित्वाच्च। अथ मृगतृष्णिकोदकपिपासुप्रवृत्तिनिमित्तवद्यथा-

---

'संदिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्हती'ति न्यायात् संदेहप्रदर्शनानन्तरं प्रश्नपूर्वकं प्रयोजनं दर्शयति किं चात इत्यादिना। यदि प्रमाणभूतं सम्यग्ज्ञानमेव प्रवृत्तिनिमित्तं निर्णीयते तदा कर्मत्यागिनो वयं हता इत्यर्थः। प्रमाणभूतत्वे हेतुः सम्यग्ज्ञानमिति॥ सम्यग्ज्ञानत्वे हेतुर्यथावस्थितवस्त्विति॥ ननु कर्मसु सम्यग्ज्ञानात्प्रवृत्तौ किमिति कर्मत्यागिनां हतिः। सर्वसंन्यासे ऽपि सम्यग्ज्ञानेनैव प्रवृत्तिसंभवात्तस्यापि निवृत्तिशास्त्रमूलत्वादित्याशङ्क्याह निवृत्तिशास्त्रं चेति॥ यावज्जीवादिवचनविरोधादनधिकृतान्धपङ्ग्वादिविषयत्वोपपत्तेर्निवृत्तिशास्त्रं नाभ्युपगम्यत इत्यर्थः। कुतस्तेषां हतत्वमित्यत आह भ्रान्तिविज्ञानेति॥ आत्मनो ऽशनायाद्यतीतत्वे कर्तृत्वाद्यभावे कर्मत्यागे च मूलप्रमाणाभावाभिप्रायेण भ्रान्तिविज्ञानमात्रावष्टम्भादित्युक्त,मलौकिकं प्रमाणं "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया"दिति वैदिकवचनं, तेन विहितकर्मानुष्ठानपरित्यागित्वात्तेषां हतिरित्यर्थः। अथेति॥ यथा मृगतृष्णिकोदकपिपासुप्रवृत्तिनिमित्तं मिथ्याज्ञानं तथा सर्वकर्म-

---

* अविपर्यस्तमित्यर्थः॥

† लौकिकमागमिकं वेति काशीसंस्कृतपुस्तकालयपुस्तके, ४ पु० च॥

वस्तु* भ्रान्तिविज्ञानमेव सर्वप्रवृत्तिनिमित्तं, तदा वर्द्धामहे वयं, हताः स्थ यूयमिति--

> हितं संप्रेप्सतां मोहा-
> दहितं च जिहासताम् ।
> उपायान्प्राप्तिहानार्थान्†
> शास्त्रं भासयते‡ ऽर्कवत् ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तं मिथ्याज्ञानमेवेति यदि निश्चीयते तदा कर्मत्यागिनो वयं वर्धामहे, कर्मणि तु प्रवृत्ता यूयं हताः, भ्रान्तिज्ञानप्रापितप्रवृत्तिमत्त्वादित्यर्थः ॥

एवं संदेहं सप्रयोजनं प्रदर्श्याधुना निर्णयमाह 'हितं संप्रेप्सतामिति ॥ वैषयिकसुखाभावे ऽपि सुषुप्तौ सुखमहमस्वाप्समित्यात्मनः सुखरूपतायाः स्वानुभवसिद्धत्वा,त्परमप्रेमास्पदत्वेन सुखरूपतानुमानात्, 'एषो ऽस्य परम आनन्द' 'आत्मैवानन्द' इत्याद्यागमतश्च तस्य नित्यनिरतिशयानन्दस्वभावतासिद्धे'रजरममरमभयमशोक'मित्यादिश्रुतिभ्यः कूटस्थत्वासङ्गत्वसाक्षित्वादिभ्यश्च स्वभावतः परिहृताशेषाऽनर्थत्वसिद्धेश्चैवंभूतात्मयाथात्म्यानवबोधादेव हितप्रेप्सा दुःखजिहासा च भवति न पुनः शास्त्रमेव यूयं कर्तारो भोक्तारश्च, युष्माकं प्राप्यं परिहार्यं चास्ति, तस्माद्युष्माभिर्हितं प्रेप्सितव्यमहितं च जिहासितव्यं, यूयं वर्णाश्रमवयोऽवस्थाविशेषवन्त, इति कर्तृ-

---

* विपर्यस्तानित्यर्थः ॥

† मिथ्याज्ञानकल्पितइष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थानित्यर्थः ॥

‡ भासयते=प्रकाशयन्ति, अनुवदन्तीति यावत् । तथा च तद्विषये शास्त्रस्याज्ञातज्ञापकत्वलक्षणं न विधायकत्वमित्यर्थः । एतदोत्तरश्लोकेन स्पष्टं प्रदर्शयिष्यते ॥

एवं तावत्प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणावष्टम्भादेवात्मनो निरतिशयसुखहितताव्यतिरेकसिद्धे,रहितस्य च षष्ठगोचरवस्तुत एवानभिसंबन्धाद्, एवंस्वाभाव्यात्मानवबोधमात्रादेव हितं मे स्यादहितं मे मा भूदिति मिथ्याज्ञानं तूषरशुक्तिकानवबोधोत्थमिथ्याज्ञान-

---

त्वादिकमुत्पादयति बोधयति वा, किं तु स्वयमेवाध्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्ववर्णाश्रमवयोवस्थाविशेषाणां पुंसां स्वत एव प्रेप्सितस्य हितस्य जिहासितस्य चाहितस्य प्राप्तये परिहाराय च साधनं जिज्ञासमानानामिदं साध्यमिदं च साधनमिति साध्यसाधनसंबन्धमात्रं यथावस्थितक्रमं प्रकाशयति शास्त्रं, न पुनः प्रवृत्तिनिवृत्तिजनने ऽपि शास्त्रस्य व्यापार,स्तेन तूदासीनमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

एवं संक्षेपत इष्टानिष्टसाधनज्ञानाद्रागद्वेषौ भवत,स्ततश्च पुरुषस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इति पूर्वश्लोकोक्तमर्थं सोपस्करमनूद्य वर्तिष्यमाणग्रन्थस्य तात्पर्यमाह एवं तावदित्यादिना ॥ यद्यपि न पूर्वश्लोके प्रत्यक्षानुमानागमाः कण्ठोक्तास्तथापि प्रेप्साजिहासयोर्मोहहेतुत्वमुपदर्शयता आत्मनः सुखस्वभावत्वस्योपदर्शितत्वात्तत्र च प्रमाणान्वेषणे च सौषुप्तिकानुभवलक्षणं प्रत्यक्षं परप्रेमास्पदत्वानुमान"मेषो ऽस्य परमानन्द" इत्यादिश्रुतिश्च परिस्फुरति, तस्मान्नानुक्तानुवाद इति द्रष्टव्यम् । षष्ठगोचरवदिति ॥ अभावप्रमाणगोचरवदित्यर्थः* । कुतस्तर्हि प्रवृत्तिरित्यत आह एवंस्वाभाव्येति ॥ यथाभूतात्मस्वरूपाऽनवबोधाद्धितं मे स्यादहितं मा भूदिति मिथ्याज्ञानं भव-

---

* अनुपलब्धिप्रमाणगोचरवदित्यर्थ इत्यर्थः । एवं चाहितत्वेनाभिमतस्याभावरूपत्वेनासद्रूपत्वादसद्रूपेणात्मना संबन्धो नोचित इति भावः ॥

तत्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यवधारितम्। शास्त्रं च न पदार्थशक्त्याऽऽधानकृदित्येतस्यैवोत्तरत्र प्रपञ्च आरभ्यते—

न परीक्षां जिज्ञासां वा
पुंसः शास्त्रं करोति हि।
निजे एव तु ते यस्मात्
पश्वादावपि दर्शनात्॥ ३०॥

उक्तं तावदनवबुद्धवस्तुयाथात्म्य एव विधिप्रतिषेधशास्त्रेष्वधिक्रियतइति। अथाधुना विषयस्वभावानुरोधेन प्रवृत्त्यसंभवं वक्तुकाम आह—

लिप्सते ऽज्ञानतो लब्धं
कण्ठे चामीकरं यथा।

ति तत्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। उत्तरार्धार्थमनुवदति शास्त्रं चेति॥ पदार्थानां शक्तिं,आत्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिशक्तिं,स्वर्गादेः साध्यत्वशक्तिं, यागादेः साधनत्वशक्तिं नाधत्ते किं तु प्रकाशयत्येवेत्युक्तमित्यर्थः। निजे एव त्विति॥ शास्त्राधेयविज्ञानं विनैव पश्वादीनामिव तयोः परीक्षाजिज्ञासयोः संभवादित्यर्थः॥ ३०॥

पूर्वं कर्मप्रवृत्तिहेतुनिरूपणेन कैवल्यस्य कर्मसाध्यत्वं निराकृतम्। अधुना विद्याविषयात्मस्वरूपपर्यालोचनया ऽपि कर्मसु प्रवृत्त्यसंभवं दर्शयितुमाह उक्तमित्यादिना॥ तदर्थं प्राप्यस्य परिहार्यस्य च प्रत्येकं द्वैविध्यं दर्शयति लिप्सतइति॥ स्वतःप्राप्तमेव कण्ठगतं सुवर्णभूषणमज्ञानतो ऽप्राप्तं प्राप्तुमिच्छति, यथा अविद्यमानत्वादेव स्वत एव वर्जितं स्वकीयच्छायायां भ्रान्त्यारोपितं राक्षसं मो-

वर्जितं च स्वतो भ्रान्त्या
च्छायायामात्मनो यथा ॥ ३१ ॥
भयान्मोहावनद्धात्मा
रज्जुः परिजिहीर्षति ।
यच्चाऽपरिहृतं वस्तु
तथा ऽलभ्यं च लिप्सते ॥ ३२ ॥

तत्रैतेषु चतुर्षु* विषयेषु प्राप्तये परिहाराय च वि-
भज्य न्यायः प्रदर्श्यते—

प्राप्त्यपरिहार्येषु
ज्ञात्वोपायान् श्रुतेः पृथक् ।
कृत्वा ऽथ प्राप्नुयात्प्राप्यं
तथा ऽनिष्टं जहात्यपि ॥ ३३ ॥

हावृतान्तःकरणो भयात्परिहर्तुमिच्छति, यच्चान्यदस्तुतो ऽपरिहृतं
चोरव्याघ्रादि, अलभ्यं वित्तादि तत्परिहर्तुं प्राप्तुं चेच्छतीति द्वय-
मपि द्विविधं दृश्यते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भवत्वेवं तथापि कस्य कथं प्राप्तिः परिहारो वेत्याकाङ्क्षायामु-
त्तरश्लोकाभ्यां तत्रोपायः प्रदर्श्यतइत्याह तत्रैतेष्विति ॥ तत्र व-
र्ति ऽप्राप्ते स्वर्गादावपरिहृते च नरकादावागमतस्तदुपाया-
विभागेन परिज्ञाय तदनन्तरमनुष्ठायानुष्ठानजनिताऽदृष्टवशात्का-
लान्तरे तत्फलं लभते ॥ ३३ ॥

---

* प्राप्तस्य प्राप्तिः, अप्राप्तस्य प्राप्तिः, परिहृतस्य परिहारः, अपरिहृतस्य परिहा-
रश्चेत्येतेष्वित्यर्थः ॥

अथावशिष्टयोः* स्वभावतः—

वर्जिताऽवाप्तयोर्बोधा†-

द्धानप्राप्ती न कर्मणा।

मोहमात्रान्तरायत्वात्

क्रियया ते‡ न सिध्यतः॥ ३४॥

कस्मात्पुनरात्मवस्तुयाथात्म्यावबोधमात्रादेवाभिलषितनिरतिशयसुखप्राप्तिनिःशेषदुःखनिवृत्ती भवतो न तु कर्मणेत्युच्यते—

स्वतस्तु परिहृतावाप्तयोरज्ञानत एव तथारूपेणाभिमतयोर्बोधादज्ञाननिवृत्त्या प्राप्तिपरिहारौ न तु कर्मणा, मोहमात्रस्यैव तत्र प्रतिबन्धकत्वान्न कर्मानुष्ठानसाध्यत्वमित्यर्थः॥ ३४॥

स्यातां नाम स्वतःप्राप्तस्यात्मनः स्वत एव परिहृतस्यानात्मनश्च ज्ञानमात्रादेव प्राप्तिपरिहारौ, निरतिशयानन्दलक्षणस्य निरस्ताशेषानर्थलक्षणस्य च मोक्षस्य कथं ज्ञानादेव सिद्धि, स्तथाभूतस्य मोक्षस्य संसारदशायामनुपलम्भात्साध्यत्वप्रतीतेरिति शङ्कायामुत्तरश्लोकेनोत्तरमुच्यत इत्याह कस्मादिति॥ यद्वा शुक्तिकादिनिकटोपसर्पणादिक्रियया रजतादिविभ्रमाणां तत्कारणाज्ञाननिवृत्त्या निवृत्तिदर्शनादात्माज्ञाननिवृत्तिरपि कर्मणा किं न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति कस्मादित्यादिना॥ उक्तलक्षणस्य मोक्ष-

---

* अवशिष्टयोः=परिहार्यत्वेप्स्यमाणत्वयोः॥

† परिहृतावाप्तयोर्बोधादिति का० सं० पा० पुस्तके ४ पु० च। १—२ पुस्तकयोः परिभूत एव पाठः। पूर्वपाठे चाक्षराधिक्यादयमेव पाठोऽत्र स्वीकृतः। अर्थे न भेदः॥

‡ ते=हानप्राप्ती॥

कर्माऽज्ञानसमुत्थत्वा-
न्नालं मोक्षाऽप्तनुत्तये* ।
सम्यग्ज्ञानं विरोध्यस्य
तामिस्रस्यांशुमानिव ॥ ३५ ॥

नन्वात्मज्ञानमप्यविद्योपादानम्, न हि शास्त्रशिष्याचार्याद्यनुपादायाऽऽत्मज्ञानमात्मानं लभतइति। नैष दोषो, यतः आत्मज्ञानं हि स्वतःसिद्धपरमार्थात्म-

---

स्यात्मस्वभावत्वे ऽप्यज्ञानपिहितत्वात्संसारदशायामप्रतिभासः, न तु तस्य तदानीमभावात् । पूर्वोक्तप्रत्यक्षादिना प्रमाणेन तत्स्वभावनिर्धारणात् । तस्य चाऽज्ञानस्य ज्ञानादेव निवृत्ति,स्तथा लोके दृष्टत्वात् । निकटोपसर्पणादेस्तु न साक्षादज्ञाननिवर्तकत्वम् । सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिमात्रकारणत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । तत्रस्थस्यैवाऽधिष्ठानाऽवलोकने च कदा चिद् भ्रमनिवृत्तेर्निकटोपसन्नस्याधिष्ठानाऽनवलोकने भ्रमाऽनिवृत्तेश्चेति भावः ॥ ३५ ॥

अज्ञानोत्थत्वाच्चेत्कर्मणामविद्यानिवृत्तावहेतुत्वं तर्हि विद्याया अपि तदुत्थत्वाऽविशेषात्तन्निवर्तकत्वं न स्यादिति शङ्कते नन्विति । कुतस्तस्य अविद्योपादानत्वमित्यत आह न हीति ॥ अविद्याकार्यत्वाविशेषे ऽपि परमार्थवस्त्वालम्बनत्वेन विषयतो विरोधादविद्यानिवर्तकत्वं न विरुध्यतइति परिहरति नैष दोष इति ॥ तत्राजडसत्यात्मविषयतया जडानृतानात्मविषयाविद्याविरोधितामाह स्वतःसिद्धपरमार्थात्मेति ॥ आत्मनां परस्परभेदेन ब्रह्मणो भेदेन च विद्यावि-

---

* अविद्यामुपजीव्य प्रवृत्तानां कर्मणां तद्विरोधित्व'मुपजीव्यविरोधो न न्याय्य' इति न्यायेन नोचितमिति भावः ॥

वस्तुस्वरूपमात्राश्रयाद्वेवाऽविद्यातदुत्पन्नकारकग्रामप्रध्वंसि स्वात्मोत्पत्तावेव शास्त्राद्यपेक्षते नोत्पन्नमविद्यानिवृत्तौ । कर्म पुनः स्वात्मोत्पत्तावुत्पन्नं च । न हि क्रिया कारकनिस्पृहा कल्पकोटिव्यवहितफलदानाय स्वात्मानं बिभर्ति । साध्यमानमात्रस्वरूपत्वात्तस्याः । न च क्रिया ऽऽत्मज्ञानवत्स्वात्मप्रतिलम्भकाल एव स्वर्गादिफलेन कर्तारं संबध्नाति* । आत्मज्ञानं पुनः पु-

---

पयत्वाद् द्वैतविरोधाभावमाशङ्क्याह वस्तुस्वरूपेति ॥ द्वैतविषयत्वेनाद्वैतविषयत्वेन चाविद्याविद्ययोर्विरोधो ऽस्तीत्यर्थः । ननु विभ्रमे ऽप्यधिष्ठानस्य सामान्येन स्फुरणात्तदालम्बनत्वमविद्यायां विद्यते, तस्मादेकविषयत्वाच्च विषयतो विरोध इत्याशङ्क्याह मात्रेति ॥ आश्रया, दालम्बनत्वा, द्विषयीकरणादिति यावत् ॥ पूर्वं विषयतो वैलक्षण्यमुक्तमिदानीं विद्या स्वजन्मन्येवाविद्याद्यपेक्षते न तु फले, कर्म पुनः स्वजन्मनि फले चाविद्यामपेक्षत इति वैलक्षण्यान्तरमाह स्वात्मोत्पत्ताविति ॥ किमिति फले कर्माविद्यामपेक्षत इत्यत आह न हि क्रियेति ॥ कालान्तरभाविफलदानाय तिष्ठन्ती क्रिया कारकाद्यपेक्षयैव तिष्ठतीत्यर्थः† । ननु किमिति कारकनाश्रित्यैव तिष्ठति न स्वातन्त्र्येणैव तिष्ठत्यत आह साध्यमानेति ॥ परतन्त्रस्वरूपत्वात्क्रियाया इत्यर्थः । ननु तर्हि स्वोत्पत्तिकाल एव कर्मा-

---

* क्रियाया आशुविनाशित्वात् स्वस्वरूपलाभसमकाले चिरचिरतरकालान्तरभाविस्वर्गादिफलं प्रति द्वारभूतादृष्टाद्यपेक्षामन्तरा हेतुत्वं नोपपद्यते इति भावः ॥

† क्रियायाः कारकाद्यपेक्षाभावे तस्याः स्वरूपमेव न संभवतीति भावः ॥

स्वार्थसिद्धौ नोत्पद्यमानस्वरूपव्यतिरेकेणाऽन्यद्रूपान्तरं साधनान्तरं वाऽपेक्षते । कुत एतद्यतः—

वलवद्धि प्रमाणोत्थं
सम्यग्ज्ञानं न बाध्यते ।
आकाङ्क्षते न चाप्यन्य-
द्बाधनं प्रति साधनम् ॥ ३६ ॥

स्वपक्षस्य हेत्ववष्टम्भेन समर्थितत्वान्निराशङ्कमुपसंह्रियते—

तस्माद्दुःखोदधेर्हेतो-
रज्ञानस्यापनुत्तये ।

पि फलजनकमस्त्वित्याशङ्क्यानुभवविरोधान्नैवमित्याह न च क्रियेति ॥ ननु तर्ह्यात्मज्ञानमपि कर्मापेक्षया ऽभ्यासद्वारेण वा कैवल्यं चिरेण साधयेदित्यत आह आत्मज्ञानमिति ॥ रूपान्तरशब्देनाभ्यास उच्यते साधनान्तरशब्देन च कर्म । नन्वात्मज्ञानस्याप्यनपेक्षत्वमयुक्तम् । अनादिकालप्रवृत्तद्वैतदर्शनतत्संस्काराभ्यां बाधपरिहारायाभ्यासादिसापेक्षत्वादित्याक्षिप्योत्तरश्लोकेन समाधत्ते कुत एतदित्यादिना ॥ प्रमाणोत्थत्वाद्बलवत्सम्यग्ज्ञानमप्रमाणोत्थद्वैतदर्शनतत्संस्काराभ्यां न बाध्यत इत्यर्थः । तर्हि द्वैतदर्शनतत्संस्कारयोर्बाधनार्थं सम्यग्ज्ञानमभ्यासादिकमपेक्षतामित्यत आह आकाङ्क्षत इति ॥ ३६ ॥

एवं ज्ञानमेव कैवल्ये साधनं न कर्मेत्युपपादितमर्थमुपसंहरति स्वपक्षस्येति ॥ दुःखहेतुभूताज्ञानापनुत्तये सम्यग्ज्ञानमेव पुष्कलका-

सम्यग्ज्ञानं सुपर्याप्तं
क्रिया चेन्नोक्तहेतुतः ॥ ३७ ॥

ननु बलवदपि सम्यग्ज्ञानं सत्प्रमाणोत्थेनासम्यग्ज्ञानेन बाध्यमानमुपलभामहे। यत उत्पन्नपरमार्थबोधस्यापि कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषाद्यनवबोधोत्थप्रत्ययाः* आविर्भवन्ति। न ह्यबाधिते सम्यग्ज्ञाने तद्विरुद्धानां प्रत्ययानां संभवो ऽस्ति, नैतदेवं, कुतः—

रणमित्यर्थः। उक्तहेतुत इति॥ अज्ञानसमुत्थत्वोत्पाद्यफलत्वादिहेतुभ्य इत्यर्थः॥ ३७॥

ननु "बलवद्धि प्रमाणोत्थ"मित्यनेन श्लोकेनानन्यापेक्षचैतन्यप्रकाशात्मस्वरूपावगाहित्वेन वस्तुबलप्रवृत्तत्वादपौरुषेयवेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्य सकलसंसारकारणभूताज्ञाननिवर्तकत्वमुपपद्यते, तत एवानादिकालप्रवृत्तदृढतरकर्तृत्वादिमिथ्यावभासनिवर्तकत्वमुपपद्यते। न च तन्निवृत्तौ स्वव्यतिरिक्तमभ्यासादिसाधनान्तरमपेक्षते इत्युक्तं, तत्र बलवत्त्वात्सम्यग्ज्ञानस्याबाध्यत्वमित्यत्रानुभवविरोधं शङ्कते ननु बलवदपीति॥ ननु कर्तृत्वादिप्रत्ययानुवृत्तिमात्रेण कथं बाधो ऽवगम्यते इत्यत आह न हीति॥ बाधितस्य बाधकत्वानुपपत्तेर्नैवमिति परिहरति नैतदेवमिति॥ प्रमाणज्ञानस्य स्वसामग्रीत एवोत्पन्नत्वात्तस्य चाज्ञानबाधकत्वादज्ञानबाधयैव विपर्ययज्ञानस्यापि तत्कार्यत्वेन बाधितत्वान्न विपर्ययज्ञानेन सम्यग्ज्ञानबाधः संभवतीत्यर्थः। अस्तु तर्हि बाधकालादुत्तरकालमुत्पन्नैर्द्वैतप्रत्ययैर्विद्या-

---

* कर्तृत्वरागद्वेषादयो ये ऽनवबोधोत्थप्रत्यया इत्यर्थः॥

बाधितत्वादविद्याया
विद्यां सा नैव* बाधते ।
तद्वासना निमित्तत्वं
यान्ति विद्यास्मृतेर्ध्रुवम् ॥ ३८ ॥

"कर्माज्ञानसमुत्थत्वा"दित्युक्तो हेतुस्तस्य च समर्थनं पूर्वमेवाभिहितं "हितं संप्रेप्सता"मित्यादिना, तदभ्युच्चयार्थमविद्यान्वयेन च संसारान्वयित्वं† प्रदर्शयिष्यामीत्यत आह—

आत्माख्यादात्मके देहे
ज्ञात्वा ना ऽऽत्मेति भावनाम् ।

या बाध इत्याशङ्क्य तस्मिन्नपि काले बाधकविद्यासंस्कारजनितप्रत्ययानां बलवत्त्वात्तेषामेव द्वैतप्रत्ययबाधकत्वोपपत्तेर्नैवमित्याह तद्वासना निमित्तत्वमिति ॥ यद्वा तद्वासनेत्यविद्यावासनाः कथ्यन्ते, ता अपि स्मृतिं विदुषो जनयन्ति, ततश्च न द्वैतस्मृतिभिरविद्याया बाध इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

वृत्तकीर्तनपूर्वकं वर्तिष्यमाणाविद्यान्वयग्रन्थस्य तात्पर्यमाह कर्माज्ञानेति ॥ अज्ञानसमुत्थत्वात्कर्म अज्ञाननिवर्तकं न भवतीत्युक्त,मिदानीमध्यासपूर्वककर्माधिकारहेतुत्वादपि कर्मणामज्ञाननिवर्तकत्वं नास्तीति युक्त्यन्तरप्रदर्शनाय श्लोकारम्भ इत्यर्थः । प्र-

---

* विद्यांशान्नैव बाधते, इति का० सं० पा० पुस्तके पाठः । अन्यत्र पुस्तकेषूपरितन एव, युज्यते च स एव ॥

† संसारान्वयं चेति २ पु० पाठः ॥

श्रुतेः किंकरतामेति
वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥ ३९ ॥

यस्मात्कर्माज्ञानसमुत्थमेव तस्मात्तद्व्यावृत्तौ निवर्तत इत्युच्यते—

दग्धाखिलाधिकारश्चेद्
ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ।
वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि
नैव स्याद्वेदकिंकरः ॥ ४० ॥

अथेतरो घनतराविद्यापटलसंवीतान्तःकरणोऽज्ञी-

दर्शयिष्यामीत्यत आहेति ॥ प्रदर्शयिष्यामीत्यतो हेतोराह, एतदर्थमाहेति यावत् । ब्राह्मणाद्यात्मक इति ॥ वर्णाश्रमवयोवस्थाविशेषवति देहे । ना, पुरुषः । आत्मेति भावनां लात्वा, समादायेत्यविद्यान्वयो दर्शितः । सांप्रतं तदधीनं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारान्वयं दर्शयति श्रुतेरिति ॥ किंकरतां, तन्नियोगात्तदुक्तकारिताम् । ततश्च कर्मणामविद्याऽविनाभूतत्वान्नाविद्यानिवर्तकत्वमित्यर्थः* ॥ ३९ ॥

एवमन्वयमुक्त्वा तद्व्यतिरेके कर्मव्यतिरेकमाख्यातुमुत्तरश्लोक इत्याह यस्मादिति ॥ दग्धेति ॥ अधिक्रियते कर्मस्वनेनेत्यधिकारो ब्राह्मणाद्यभिमानः, वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि, प्रतिपाद्यतया ब्रह्मरूपेण ॥ ४० ॥

यः पुनर्वेदकिंकरोऽविद्यान्वयेन संसारान्वयी दर्शितस्तस्य संसा-

---

* व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तेर्न्यायसिद्धत्वादिति भावः ॥

कृतकर्तृत्वाद्यशेषकर्माधिकारकारणो विधिप्रतिषेधचोदनासंदंशोपदष्टः कर्मसु प्रवर्तमानः*—

शुभैराप्नोति देवत्वं
निषिद्धैर्नारकीं गतिम् ।
उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां
मानुष्यं लभतेऽवशः ॥ ४१ ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ते घोरे दुःखोदधौ घटीयन्त्रवदारोहावरोहन्यायेनाधममध्यमोत्तमसुखदुःखमोहविद्यु-

---

रप्रकारं† वैराग्योत्पादनायाह अथेतर इति ॥ अङ्गीकृतं कर्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मण्यादिलक्षणं कर्माधिकारे कारणं येन स तथोक्तः । विधिप्रतिषेधचोदनाभ्यां परिगृहीतयोदनाविषये कर्मणि प्रवर्तमानः । पूर्वं पूर्वमुत्तरस्योत्तरस्य हेतुः । शुभैरिति ॥ "पुण्येन पुण्यं लोकं जयति पापेन पापम् उभाभ्यामेव मनुष्यलोक"मित्यस्याः श्रुतेरर्थोऽनेन व्यक्तीकृतः । अवशः, कामकर्मादिपरतन्त्र इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उत्तरश्लोकगतस्यैवंशब्दस्यापेक्षितमर्थं प्रदर्शयन्नेव संसारगतिमेव प्रदर्शयन् संसारमेव प्रपञ्चयति आब्रह्मेति ॥ योनीष्वङ्क्ष्यमाण इति श्लोकगतेन पदेन संबन्धः । ता एव योनीर्विशिनष्टि अधमेति ॥ अधममध्यमोत्तमा ये सुखदुःखमोहास्तेषां विद्युत्पक्षीय संपातः संपर्कस्तं दातुं शीलं यासां योनीनां तास्तथोक्तास्ता एव

---

* कर्मप्रवृत्तावर्थित्वादिलक्षणस्याधिकारित्वस्य कारणत्वात् कर्तृत्वाद्यभिमानाभावे च तस्यानुपपद्यमानत्वात्तादृशाभिमानस्य चाविद्यामन्तराऽनुत्पत्त्यनायोगादविद्यैव कर्मप्रवृत्तौ मूलकारणमिति भावः ॥

† संसरणप्रकारमिति २ पु० पाठः ॥

श्वपलसंपातदायिनीविंचित्रयोनीश्चण्डोत्पिञ्जलकश्वस-
नवेगाभिहताम्भोनिधिमध्यवर्तिशुष्कालाबुवच्छुभाशुभ-
व्यामिश्रकर्मवायुसमीरितः—

एवं चङ्क्रम्यमाणो ऽय-
सविद्याकामकर्मभिः ।
पाशितो जायते कामी
म्रियते चासुखाद्धतः* ॥ ४२ ॥

यथोक्ते ऽर्थे आदरविधानाय प्रमाणोपन्यासः—

श्रुतिश्चेमं जगादार्थं
कामस्य विनिवृत्तये ।
तन्मूला संसृतिर्यस्मा-
त्तन्नाशो ऽज्ञानहानतः ॥ ४३ ॥

विचित्रा देवतिर्यङ्नरादिभेदेन । चङ्क्रमणे दृष्टान्तमाह चण्डेति ॥
उत्पिञ्जलकः, आकुलः† । चण्डश्चासावुत्पिञ्जलकश्चेति चण्डोत्पिञ्ज-
लकः, श्वसनो वायुस्तस्य वेगेनाभिहतो यो ऽम्भोनिधिस्तन्मध्यवर्ति
यच्छुष्कालाबु तद्यथा ऽतिशयेन भ्रमति तद्वच्छुभमशुभं तदुभयं व्या-
मिश्रं च यत्कर्म स एव वायुस्तेन समीरितः प्रेरितो न क्वापि निर्वृ-
तिमुपलभमानस्तिष्ठतीति पाशितो बद्धः कामी जायतइति कामस्य
प्राधान्येन संसारकारणत्वमुक्तम् ॥ ४२ ॥

तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणमिति दर्शयितुमाह यथोक्तेति ॥ यस्मात्काम-

---

* स्वरूपाऽलाभेन नानादुःखदून एव पूर्वदेहं त्यजतीत्यर्थः ॥

† नानादिगागततया ऽनवस्थित इत्यर्थः ॥

का त्वसौ श्रुतिरिति चेत्—

यदा सर्वं प्रमुच्यन्त-
इति त्विति च वाजिनः* ।
कामबन्धनमेवेदं
व्यासोऽप्याह पदे पदे† ॥ ४४ ॥

मूला संसृतिस्तस्मात्तस्य विनिवृत्तये श्रुतिर्जगादेत्यन्वयः । कथं तर्हि तन्निवृत्तिरित्यत आह तन्नाश इति ॥ "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः, अथ मर्त्यो ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते,"इति नु कामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते, ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती"ति वाजसनेयिन आहुरित्यन्वयः ॥

"कामबन्धनमेवेदं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।
कामबन्धनमुक्तो हि नेह भूयोऽभिजायते" ॥

इत्यादिनापि कामस्य संसारकारणत्वं स्मर्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं तावत्कामस्य संसारकारणत्वमुक्तं, "तस्य च तन्नाशोऽज्ञानहानत" इति ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या निवृत्तिरप्युक्ता, का त्वसौ श्रुतिरिति चेत्, "यदा सर्वे"ति"कामबन्धनमेवेद"मिति च ॥ ४४ ॥

---

* इति त्विति च वाजिनः, इति २ पु॰ पाठः । इति वाजसनेयिन इति ४ पुस्तके ॥

† एतच्छ्लोकाग्रे "कामबन्धनमेवेदं नान्यल्लोकेऽस्ति बन्धनम् । कामबन्धविनिर्मुक्तो नेह भूयोऽभिजायते" इति का॰ सं॰ पु॰ पुस्तकेऽधिकः पाठः, २ पुस्तके लिखित्वा कुण्डलितः । व्याख्यायां पुनरविकलरूपास्य श्लोकस्योल्लेखान्मूले नास्तीति प्रतीयते, व्याख्यायां 'कामबन्धनमेवेद'मिति चेति प्रतीकग्रहणं तु उपरितनश्लोकोत्तरार्धाभिप्रायेणापि योजयितुं शक्यम् ॥

एष संसारपन्था व्याख्यातः। अथेदानीं तद्यादृच्छये कर्मणामारादुपकारकत्वेन* यथा मोक्षहेतुतां प्रतिपद्यन्ते तथा ऽभिधीयते—

तस्यैवं दुःखतप्तस्य
कथं चित्पुण्यशीलनात्।
नित्येहाक्षालितधियो
वैराग्यं जायते हृदि ॥ ४५ ॥

कीदृग्वैराग्यमुत्पद्यत इत्युच्यते—

नरकाङ्गीर्यथा ऽस्याभू-
त्तथा काम्यफलादपि।
यथार्थदर्शनात्तस्मा-
न्नित्यं कर्म चिकीर्षति ॥ ४६ ॥

तत्र सर्वथा कर्मणामनुपयोगशङ्कायामुपयोगप्रकारप्रदर्शनायोत्तरग्रन्थ इत्याह एष संसारेति ॥ तस्यैवमिति ॥ पुण्यशीलस्य दुर्लभतां दर्शयति कथं चिदिति ॥ काम्ये पुण्ये ऽप्यानुषङ्गिकी शुद्धिरस्ति, ततो नित्यानुष्ठाने बुद्धिरुत्पद्यते नातिप्रयत्न नित्येहया नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धबुद्धेः काम्यकामनास्वपि वैराग्यं जायत इत्यर्थः ॥४५॥ कीदृग्वैराग्यमुत्पद्यत इत्युच्यते नरकाङ्गीरिति ॥ ननु प्रतिपिद-

---

* आरादुपकारकं नाम द्रव्यादिकं किंचिदनुद्दिश्य विधीयमानं कर्म, तस्य च परमापूर्वोत्पत्त्यर्थोपयोगो न तु यागस्वरूपनिर्वाहकत्वे, यथा प्रयाजादीनाम्। एवं च नित्यानामप्यारादुपकारकत्वेन चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारा ऽविद्यानिवृत्तावेवोपयोगो न तु मोक्षस्वरूपनिष्पत्तौ। अत एव प्रधानमोक्षस्वरूपापादने कर्मण उपयोगाभावान्न तस्य संनिपत्योपकारकत्वमिति भावः ॥

एवं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन—

शुध्यमानं तु तच्चित्त-
मीश्वरार्पितकर्मभिः ।
वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ
व्यनक्त्यथ सुनिर्मलम् ॥ ४७ ॥

यस्माद्रजस्तमोमलोपसंसृष्टमेव चित्तं कामबडिशे-
नाकृष्य विषयदुरन्तवनास्थानेषु* निक्षिप्यते, तस्मा-

कर्मफलान्नरकादिव किमिति काम्यफलात्स्वर्गात्सुखरूपाद्भयं जा-
यतइत्यत आह यथार्थेति ॥ काम्यकर्मफलस्यानित्यत्वसातिशयत्व-
दुःखबहुलत्वादिदोषदर्शनात्काम्यकर्मनिमित्तमपि भयं जायतइत्य-
र्थः । यस्माद्भयं जातं तस्मात्काम्यकर्मभ्यो व्यावृत्तः पुनस्तदेव नित्यं
कर्म तात्पर्येणानुष्ठातुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भवत्वेवं काम्यकर्मपरित्यागेन नित्यनैमित्तिककर्मणामेवानुष्ठानं
तथापि केन द्वारेण तेषां मोक्षहेतुत्वमित्यत आह एवं नित्येति ।
चित्तशुद्धिवैराग्योत्पादनद्वारेणेत्यर्थः ॥ शुध्यमानं त्विति स्पष्टम् ॥ ४७ ॥

ननु किमत्र "सर्वं"ति "ह्रस्य मोक्षसाधनत्वेन तत्सहकारित्वेन
वा ऽश्रवणादित्याशङ्क्य रा[illegible] पाये प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात्
प्रतिबन्धकारागाभावतया वैराग्यस्य [illegible] प्रवृत्तिहेतुतामुपपत्तिपुरः-
सरं दर्शयति यस्मादित्यादिना ॥ रजस्तमसी एव हेयत्वात्
स्वच्छं तेन मलेनोपसंसृष्टमपह्नुतं कलुषीकृतमन्तःकरणं का-
माख्येन बडिशवदाकर्षकत्वाद् बडिशेनाकृष्य विषयप्रवणं विधा-

---

* वधस्थानेषु ॥

न्नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानपरिमार्जनेनाऽपविद्धरजस्त-मोमलं, प्रसन्न,मनाकुलं, संमार्जितस्फाटिकशिलाकल्पं, बाह्यविषयहेतुकेन च रागद्वेषात्मकेनातिग्रहवडिशे-नाऽनाकृष्यमाणं, विधूताशेषकल्मषं, प्रत्यङ्मात्रप्रवणं, चित्तदर्पणमवतिष्ठते, ऽत इदमभिधीयते—

व्युत्थिता ऽशेषकामेभ्यो
यदा धीरवतिष्ठते ।
तदैव प्रत्यगात्मानं
स्वयमेवाविविक्षति ॥ ४८ ॥

अतः परमवसिताधिकाराणि कर्माणि प्रत्यक्प्रवणा-

विषयाः शब्दादय एव दुरन्तानि सूनास्थानानि विषयपराणां पुनः पुनर्जन्ममरणादिहेतुत्वात्तेषु मत्स्यादिवन्निक्षिप्यते यस्मात्तस्मान्नि-त्यानुष्ठानात्तथाभूतप्रतिबन्धक्षये यथोक्तविशेषणं चित्तदर्पणं प्रत्यङ्-मात्रप्रवणमवतिष्ठतइत्यन्वयः । अपविद्धरजस्तमोमलं, व्यावृत्तरज-स्तमोमलम् । अत एव प्रसन्नमनाकुल,मचलम् । प्रसन्नतायां दृष्टा-न्तमाह संमार्जितेति ॥ अत एव ये [illegible] शब्दादयो विष-यास्तद्धेतुकौ यौ रागद्वेषौ तल्लक्षणेनातिग्रहवडिशेन विषयान्प्रत्य-नाकृष्यमाणम् । अत्र च सकारेणातिग्रहेण गृहीत इति कामस्या-तिग्रहत्ववचनादस्य च दोषोपलक्षणार्थत्वाद्रागद्वेषयोरतिग्रहात्मक-त्वम् । तच्चानाकृष्यमाणत्वे हेतुः, विधूतेति ॥ आविविक्षति, आभि-मुख्येन प्रवेष्टुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नवैराग्यस्य सर्वकर्मसंन्यासे ऽधिकार इत्यभिप्रेत्याह अत: परमिति ॥ "यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य

तास्तूनौ कृतसंप्रत्तिकानि* चरितार्थानि सन्ति—

> प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः
> कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः ।
> कृतार्थान्यस्तमायान्ति
> प्रावृडन्ते घना इव ॥ ४९ ॥

यतो नित्यकर्मानुष्ठानस्यैष महिमा—

> तस्मान्मुमुक्षुभिः कार्य-
> मात्मज्ञानाभिलाषिभिः ।
> नित्यनैमित्तिकं कर्म
> सदैवाऽऽत्मविशुद्धये ॥ ५० ॥

यथोक्ते ऽर्थे सर्वज्ञवचनं प्रमाणम्—

> आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं
> कर्म कारणमुच्यते ।

चेष्टित"मिति वचनात्कर्मप्रवृत्तिनिमित्तस्य कामस्य निवृत्तत्वात्क र्माण्यवसिताधिकाराण्युच्यन्ते । प्रत्यक्प्रवणत्वसूनौ कृतसंप्रत्तिका नि ॥ संप्रत्तिर्नाम स्वव्यापाराणां पुत्रे संप्रदानं समर्पणम् । अत एव चरितार्थानि, कृतप्रयोजनान्यस्तमायान्तीति श्लोकगतेन पदे न संबन्धः । प्रत्यगिति ॥ कर्माणि बुद्धेः शुद्ध्युत्पादनद्वारेण तस्याः प्रत्यक्प्रवणतामुत्पाद्य कृतार्थानि सन्त्यस्तमायान्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवं कर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारेण प्रत्यक्प्रवणताहेतुत्वादवश्यमे मुमुक्षुपयोग इत्युपसंहरति यत इति ॥ ५० ॥

---

* कृतसंमतिकानीति क्वचित् पाठः । परमपमप्रचुरो व्याख्याऽधृतश्चाप्युपेक्षितः ।

योगारूढस्य तस्यैव

शम एवेति च स्मृतिः ॥ ५१ ॥

नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पत्ति,धर्मोत्पत्तेः पापहानि,-स्ततश्चित्तशुद्धि,स्ततः संसारयाथात्म्यावबोध,स्ततो वैराग्यं, ततो मुमुक्षुत्वं, ततस्तदुपायपर्येषणं, ततः सर्वकर्मतत्साधनसंन्यास,*स्ततो योगाभ्यास,स्ततश्चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणता, ततस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थपरिज्ञानं, ततो ऽविद्योच्छेद,स्ततश्च स्वात्मन्येवावस्थानम्, "ब्रह्मैव सन्ब्र-

---

कर्मणां मुक्तावारादुपकारकत्वं न तु साक्षादित्युक्तम् । तस्मिन्नर्थे भगवद्वचनं प्रमाणमित्याह यथोक्तेति ॥ आरुरुक्षोः, सम्यग्दर्शनसाधनं ध्यानयोगमारोढुमिच्छोस्तदनुष्ठानासमर्थस्य कर्म, नित्यं नैमित्तिकं कारणं तदनुष्ठानसामर्थ्योत्पादकमुच्यते श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च । योगमारूढस्य, योगमनुष्ठातुं समर्थस्य शमः कारण,मुपशमः सन्यासः कारणं, योगावाप्तौ च साधनमिति वदन् परम्परयैव कर्मणां मोक्षोपयोगं दर्शयतीत्यर्थः† ॥ ५१ ॥

कर्मणां पारंपर्येण मुक्तावुपयोगो दर्शित,स्तदेव पारंपर्यमिदानीं दर्शयति नित्यकर्मेति ॥ धर्मोत्पत्ति,रदृष्टोत्पत्तिः पापहानिः । "धर्मेण पापमपनुदती" ति श्रुतेः । चित्तशुद्धि,श्चित्तस्य विवेकक्षमता । याथात्म्यावबोधः, अनित्यत्वादिदोषदर्शनम् । योगाभ्यासः, श्रवणमनननिदिध्यासनादीनामनुष्ठानम् । अथ चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणता

---

* सर्वकर्मसाधनसंन्यास इति का० सं० पु० ४ पुस्तके च ॥

† मोक्षोपयोगं दर्शयतीत्येव २ पुस्तके पाठः ॥

ह्माप्येति विमुक्तश्च विमुच्यते" इति—

पारंपर्येण कर्मैवं
स्यादविद्यानिवृत्तये ।
ज्ञानवन्नाविरोधित्वा-
त्कर्माविद्यां निरस्यति ॥ ५२ ॥

न च कर्मणः कार्यमण्वपि मुक्तौ संभाव्यते*, नापि मुक्तौ यत्संभवति तत्कर्मापेक्षते । तदुच्यते—

उत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं
विकार्यं च क्रियाफलम् ।
नैवं मुक्तिर्यतस्तस्मात्
कर्म तस्या न साधनम् ॥ ५३ ॥

एवं तावत्केवलं कर्म साक्षादविद्याऽपनुत्तये न

नाम प्रत्यगात्मन्येवाप्रयत्नेनावस्थानम् । कर्मसंन्यासस्य हेतुत्वे पूर्वोदिता तु प्रत्यक्प्रवणता प्रत्यगात्मविविदिषामात्ररूपेति न पूर्वापरविरोधः । वाक्यार्थपरिज्ञानं, साक्षात्कारलक्षणम् । स्वात्मन्यवस्थानमित्यत्र प्रमाणमाह ब्रह्मैवेति ॥ ननु कर्म साक्षादविद्यानिवर्तकं किं न स्यादित्यत आह ज्ञानवदिति ॥ ५२ ॥

कर्मणः साक्षान्मोक्षसाधनत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह न चेति । कर्मफलस्योत्पाद्यादेर्मुक्तावसंभवात्, संभवतश्च स्वरूपेणावस्थानस्य कर्मानपेक्षत्वान्न मुक्तेः कर्मसाध्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

वृत्तकीर्तनपूर्वकं वर्तिष्यमाणग्रन्थसंदर्भस्य तात्पर्यमाह एवं

---

* साक्षादिति शेषः । मुक्तौ कर्मणः संनिपत्योपकारकत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥

पर्याप्तमिति प्रपञ्चितम्, मुक्तौ च मुमुक्षुज्ञानतद्वि-षयस्वाभाव्यानुरोधेन सर्वप्रकारस्यापि कर्मणो ऽसंभव उक्तो "हितं संप्रेप्सता"मित्यादिना, यादृशस्वारादुपकारकत्वेन* ज्ञानोत्पत्तौ कर्मणां समुच्चयः संभवति तथा प्रतिपादितम्†, अविद्योच्छित्तौ तु लब्धात्मस्वभावस्यात्मज्ञानस्यैवासाधारणसाधकतमत्वं नान्यस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतस्य वेत्येतदधुनोच्यते ॥

तत्र ज्ञानं गुणभूतं तावदहेतुः‡रित्येतदाह—

संनिपत्य न च ज्ञानं
कर्माज्ञानं निरस्यति ।

तावदिति ॥ अनित्यफलादिरक्तत्वं मुमुक्षुस्वभावः । ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रतया अविद्यानिवर्तकत्वं स्वभावः । ज्ञानविषयस्य चात्मनः कूटस्थत्वेनासाध्यत्वं स्वभावः । पूर्वं केवलकर्मणां मुक्तिसाधनत्वं निराकृतमिदानीं ज्ञानेनाङ्गाङ्गिभावेन समप्रधानतया वा समुच्चितस्य मुक्तिसाधनत्वं न संभवतीत्युच्यते इत्यर्थः ॥

एवं समुदायतात्पर्यमभिधायाधुना समनन्तरश्लोकतात्पर्यमाह । तत्रेति ॥ ज्ञानं गुणभूतं कर्म प्रधानमित्येतत्पक्षनिरासायोत्तरश्लोकारम्भ इत्यर्थः । संनिपत्येति ॥ कर्मणो ऽङ्गत्वेन ज्ञानं कर्म संनिपत्य प्राप्याविद्यां न निरस्यति । कुत इत्यत आह साध्यसाधने-

---

* चित्तशुद्ध्यादिद्वारेणेत्यर्थः ॥

† "तस्यैवं दुःखतप्तस्ये"त्यादिनेति शेषः । नै० अ० १ पा० श्लो० ४५ ॥

‡ ज्ञानसमुच्चितं कर्म न कारणमित्यर्थः ॥

७

साध्यसाधनभावत्वा-
देककालानवस्थितेः ॥ ५४ ॥

समप्रधानयोरप्यसंभव एव—

बाध्यबाधकभावाच्च
पञ्चास्योरणयोरिव ।
एकदेशानवस्थाना-
न्न समुच्चयता तयोः ॥ ५५ ॥

कुतो बाध्यबाधकभावो, यस्मात्—

अयथावस्त्वविद्या स्या-
द्विद्या तस्या विरोधिनी ।
समुच्चयस्तयोरेवं
रविशार्वरयोरिव ॥ ५६ ॥

तस्मादकारकब्रह्मात्मनि परिसमाप्तावबोधस्याशेष-

ति ॥ कर्मणो ऽन्तःकरणशुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनत्वात्साध्येन ज्ञानेन सहैककालाऽनवस्थितेर्नाङ्गाङ्गिभावः । तत्साध्यस्य तदङ्गत्वाद्दृष्टैक-प्रयोगानारूढत्वाज् जन्मान्तरानुष्ठितस्यापि कर्मणो ज्ञानसाधन-त्वाङ्गीकाराच्चेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदानीं समसमुच्चयनिरासायाह समप्रधानयोरिति ॥ पञ्चास्यः, सिंहः । उरणो, मेषः । एकदेशे, एकस्मिन्नाश्रये । अनवस्थानान्न समप्रधानता ऽपि तयोरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

उक्तस्यैव बाध्यबाधकभावहेतोः समर्थनायाह कुत इति ॥ अ-यथावस्त्विति ॥ परमार्थात्मवस्तुविषयं ज्ञानम्, अविद्याध्यारोपि-

कर्मचोदना नाम चोद्यस्याभाव्यात्कुण्ठिता कथं, तदभिधीयते—

बृहस्पतिसवे यद्वत्
क्षत्रियो न प्रवर्तते ।
ब्राह्मणत्वाद्यहंमानी
विप्रो वा क्षात्रकर्मणि* ॥ ५७ ॥

यथा ऽयं दृष्टान्त एवं दार्ष्टान्तिको ऽपीत्याह—

विदेहो वीतसंदेहो
नेतिनेत्यवशेषितः ।

तन्मिथ्याकर्तृत्वाद्यभिमानसम्बन्धनिमित्तं कर्माविद्या, तयोरेवमितरेतरबाध्यबाधकभावेन वर्तमानयोः ज्ञानकर्मणोः प्रकाशतमसोरिव विरुद्धः समुच्चय इत्यर्थः† ॥ ५६ ॥

तस्मान्न ज्ञानिनः कर्मनियोगविषयत्वमित्युपसंहरति तस्मादिति ॥ अकारकब्रह्मात्माऽवबोधोन्मूलितकर्माधिकारसम्बन्धस्याऽकर्त्रात्माऽभिमानवतो विधिप्रतिषेधशास्त्रगोचरत्वं नास्तीत्यर्थः। तत्र को हेतुरित्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानाद्वर्णाश्रमाद्यभिमानशून्यत्वमिति दृष्टान्तान्तरमाह बृहस्पतिसवद्दिति ॥ ५७ ॥

---

* क्षत्रकर्मणीति का० सं० पु० पुस्तके ४ पु० च । २. पुस्तके तु विप्रोक्षात्रकर्मणीत्यसंगतः पाठः । यथा तावत् "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" इति विहिते वाजपेयकर्तुर्ब्राह्मणस्यैव बृहस्पतिसवे ऽधिकारो, यथा वा "राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इति विहिते राजसूये राज्ञः सत एव स्वाराज्यकामस्याऽधिकारो न ब्राह्मणस्य तद्वदित्यर्थः । स्पष्टं चेदमवेष्ट्यधिकरणे। जैमिनिसूत्र० अ० २ पाद ३ सूत्र ३ ॥

† विद्याऽविद्याशब्दाभ्यामेव परस्परविरुद्धार्थोपस्थानादिति भावः ॥

देहाद्यनात्मदृक्तद्वत्
तत्क्रियां वीक्षते ऽपि न ॥ ५८ ॥

तस्यार्थस्याविष्करणार्थमुदाहरणम्—

मृत्स्नेभके यथेभत्वं
शिशुरध्यस्य वल्गति ।
अध्यस्याऽऽत्मनि देहादीन्
मूढस्तद्वद्विचेष्टते ॥ ५९ ॥

न च वयं ज्ञानकर्मणोः सर्वत्रैव समुच्चयं प्रत्याचक्ष्महे, यत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावो ज्ञानकर्मणोस्तत्र

दार्ष्टान्तिकमाह विदेह इति ॥ विदेह इत्यनेन स्थूलशरीराभिमानाभाव उक्तः। वीतसंदेहो, विगतसंदेहः । एतेन संशयात्मकसूक्ष्मशरीराभावः सूच्यते। तत्र हेतुः नेतिनेतीति ॥ देहाद्यनात्मदृक्, देहेन्द्रियादावात्माभिमानहीन इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

एवं देहादौ मिथ्याभिमानवत एव प्रवृत्तिर्नाभिमानशून्यस्येत्युक्तम्। तत्र मिथ्याभिमानात्प्रवृत्तिं दृष्टान्तेन दर्शयति तस्यार्थस्येति ॥ मृत्स्नेभके, प्रशस्तमृन्निर्मिते कलभे ॥ ५९ ॥

एवं ताव"त्संनिपत्य न च ज्ञान"मित्यादिना ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो निराकृतः। तदेतदयुक्तम्। "यदेव विद्यया करोति" "ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीते"त्यादिवचनविरोधादित्याशङ्क्याह न च वयमिति ॥ ज्ञानकर्मणोः प्रयोज्यप्रयोजकभावो निमित्तनैमित्तिकभावस्तत्र न केनापि तयोः समुच्चयो वारयितुं शक्यत इत्यर्थः। कुत्र तर्हि ज्ञानकर्मणोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः, कुत्रासौ नास्तीत्यत आह

नात्मस्मृतिश्च ऽपि शक्यते निवारयितुम्। तत्र विभागप्रदर्शनायोदाहरणं प्रदर्श्यते—

स्थाणुं चोरधिया ऽऽलाय
भीतो यद्वत्पलायते।
बुद्ध्यादिभिस्तथा ऽऽत्मानं
भ्रान्तो ऽध्यारोप्य चेष्टते ॥ ६० ॥

एवं यत्र यत्र ज्ञानकर्मणोः प्रयोज्यप्रयोजकभावस्तत्र तत्र सर्वत्रा ऽयं न्यायः। यत्र तु न समकालं नापि क्रमेणोपपद्यते समुच्चयः स विषय उच्यते—

स्थाणोः सतत्त्वविज्ञानं
यथा नाङ्गं पलायने।
आत्मनस्तत्त्वविज्ञानं
तद्वन्नाङ्गं क्रियाविधौ ॥ ६१ ॥

तत्र विभागेति ॥ यथा चोरधिया स्थाणुमालाय, गृहीत्वा पलायते एवं बुद्ध्यादिरूपेणात्मानं गृहीत्वा कर्म करोतीति तेन तत्र कर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद् ज्ञानं कर्माङ्गमित्यर्थः ॥ ६० ॥

"यदेव विद्यया करोति" ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत" त्यादावप्ययमेव न्याय इत्यतिदिशति एवं यत्रेति ॥ आत्मज्ञानस्य तु कर्मप्रवृत्तौ प्रयोजकभावाभावाच्च तेन समुच्चय इति सदृष्टान्तमाह यत्र तु न समकालमिति ॥ स्थाणोः सतत्त्वविज्ञानमिति ॥ स्थाणुविषयं तत्त्वज्ञानं स्थाणुरेवायं न चोर इति तत्त्वज्ञानं यथा नाङ्गमेवमात्मवस्तुविज्ञानमकर्तृ ब्रह्माहम-

यस्माद्गुणस्यैतत्स्वाभाव्यम्—

यद्धि यस्यानुरोधेन
स्वभावमनुवर्तते ।
तत्तस्य गुणभूतं स्या-
न्न प्रधानाद्गुणो यतः ॥ ६२ ॥

यस्मात्—

कर्मप्रकरणाकाङ्क्षि
ज्ञानं कर्मगुणो भवेत् ।
यद्धि प्रकरणे यस्य
तत्तदङ्गं प्रचक्षते* ॥ ६३ ॥

स्तीति ज्ञानं कर्मप्रवृत्तौ नाङ्गमित्यर्थः† ॥ ६१ ॥

प्रधानत्वेनाभिमतकर्मनिवर्तकत्वादपि नात्मज्ञानं कर्माङ्गमित्याह यस्माद्गुणस्येति ॥ गुणस्यैतत्स्वभावत्वमस्ति यत्प्रधानानुरोधित्वं, तच्च तत्त्वज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः । प्रधानमत्तीति प्रधानात्, यत्प्रधानविरोधि न तदङ्गमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

विनियोजकप्रकरणादिसद्भावात्कर्मस्वरूपादिसम्यग्ज्ञानस्य तदङ्गत्वमुचितम्, आत्मज्ञानस्य तु प्रकरणाद्यभावान्न तदङ्गत्वमित्यभिप्रेत्याह यस्मादिति ॥ कर्मप्रकरणाकाङ्क्षीति ॥ ६३ ॥

---

* यद् यत्प्रकरणविषये साकाङ्क्षं तत्तदङ्गं भवति यथा प्रयाजादीनां दर्शप्रकरणाकाङ्क्षित्वाद्दर्शाङ्गत्वम्, एवं प्रकृतेऽपि यदि ज्ञानं कर्मप्रकरणाकाङ्क्षि स्यात्तदैव तु तस्य कर्माङ्गत्वमुपपन्नं भवेत्तदेव तु नास्तीत्यर्थः ॥

† अनेन तावद्दृष्टान्तेन मिथ्याज्ञानकर्मणोरेव प्रयोज्यप्रयोजकभावसंभवात्समुच्चय इति सूचितम् । एव च आत्मज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानरूपस्य मिथ्याज्ञानविरोधित्वान्न कर्मणा सह समुच्चयः । यदेव विद्ययेत्यादौ च विद्यापदस्योपासनापरत्वात्तस्याश्च मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वात्संभवत्येव कर्मसमुच्चय इति भावः ॥

स्वरूपलाभमात्रेण
यत्त्वविद्यां निहन्ति नः ।
न तदङ्गं प्रधानं वा
ज्ञानं स्यात् कर्मणः क्व चित्* ॥ ६४ ॥

समुच्चयपक्षवादिना ऽप्यवश्यमेव तदभ्युपगन्तव्यम् । यस्मात्—

अज्ञानमनिराकुर्वद्
ज्ञानमेव न सिध्यति ।
विपन्नकारकग्रामं
ज्ञानं कर्म न ढौकते ॥ ६५ ॥

इदं चापरं कारणं ज्ञानकर्मणोः समुच्चयनिवर्हि†—

एतदेव स्पष्टयति स्वरूपलाभेति ॥ ६४ ॥

आत्मज्ञानस्य कर्मणा समुच्चयमभ्युपगच्छता तस्य प्रमाणज्ञानत्वात्स्वविषयाऽविद्यानिवर्तकत्वं बलादभ्युपेयं, तथा सति न स्वाभिमतसमुच्चयसिद्धिरित्याह समुच्चयपक्षवादिना ऽपीति ॥ नन्वज्ञानमनिराकुर्वद् ज्ञानमेव न सिध्यति ततः किमित्यत आह विपन्नेति ॥ कारकग्रामाभावे कर्मण एवाभावान्न ज्ञानं कर्म स्पृशतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

---

* अङ्गत्वेनाङ्गित्वेन चेष्यमाणयोरुभयोः सामानाधिकरण्ये एवाङ्गाङ्गिभावः, ज्ञानस्य त्वज्ञानध्वंसमन्तरा स्वरूपलाभस्यैवासंभवादविद्याविजृम्भितकर्मणो ऽङ्गत्वमङ्गित्वं वा नोपपद्यतइति भावः ॥

† निवर्हणे, इति २ पु० पाठः ॥

हेतुस्वरूपकार्याणि
प्रकाशतमसोरिव ।
विरोधीनि ततो नास्ति
सांगत्यं ज्ञानकर्मणोः ॥ ६६ ॥

एवमुपसंहृते केचित्स्वसंप्रदायबलावष्टम्भादाहुः। यदेतद्वेदान्तवाक्यादहं ब्रह्मेति विज्ञानं समुत्पद्यते तन्नैव* स्वोत्पत्तिमात्रेणाज्ञानं निरस्यति किं तर्ह्यहन्यहनि द्राघीयसा कालेनोपासीनस्य† सतो भावनोपचयान्निःशेषमज्ञानमपगच्छति । "देवो भूत्वा देवा-

---

इदमिति ॥ हेतुस्वरूपकार्याणीति ॥ ज्ञानस्य हेतुः प्रमाणं, स्वरूपं च परमार्थप्रकाशात्मकत्वं, कार्यमविद्यानिवृत्तिः, कर्मणो हेतुरविद्यारागादिः, स्वरूपमप्रकाशात्मकत्वं, कार्यमुत्पत्त्याप्त्यादीति परस्परविरोधीनि ॥ ६६ ॥

पूर्वं ज्ञानस्य स्वोत्पत्तिमात्रेणाज्ञाननिवर्तकत्वात्कर्मभिः समुच्चयोऽनुपपन्न इत्युक्तम्, इदानीं तदयुक्तं, वाक्यजन्यज्ञानोत्तरकालीनभावनोत्कर्षात् भावनाजन्यसाक्षात्कारलक्षणज्ञानान्तरेणैवाज्ञानस्य निवृत्तेर्ज्ञानाभ्यासदशायां ज्ञानस्य कर्मणा समुच्चयोपपत्तेरित्येकदेशिनां मतमुत्थाप्य निराकरोति एवमुपसंहृतइत्यादिना ॥ देवो भूत्वा, भावनोपचयाद्देवभावं साक्षात्कृत्य पतिते देहे उपास्यदेवताभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । विज्ञायशब्देन संसृष्टरूपं ब्रह्मावगम्य प्रज्ञां, साक्षात्कारलक्षणामसंसर्गात्मिकां कुर्वीत, संतताभ्यासबलात्सा-

---

* तन्नैतदिति का० सं० पु० पाठः ॥
† उपासीनस्य, उपासनां कुर्वतः ॥

नश्येती"ति श्रुतेः । अपरे तु ब्रुवते, वेदान्तवाक्यजनितमहं ब्रह्मेति विज्ञानं संसर्गात्मकत्वा*दात्मवस्तुयाथात्म्यावगाह्येव न भवति किं तर्ह्येतदेव गङ्गास्त्रोतोवत्सततमभ्यस्यतो ऽन्यदेवावाक्यार्थात्मकं विज्ञानान्तरमुत्पद्यते तदेवाशेषाज्ञानतिमिरोत्सारीति, "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीते"ति श्रुतेः । इत्यस्य पक्षद्वयस्य निवृत्तये इदमभिधीयते—

सकृत्प्रवृत्त्या मृद्नाति
क्रिया कारकरूपभृत् ।
अज्ञानमागमज्ञानं†
सांगत्यं‡ नास्त्यतो ऽनयोः ॥ ६७ ॥

ध्येदिति यावदिति पूर्ववादिनो ऽभिप्रेता व्याख्या । सकृत्प्रवृत्त्येति ॥ भवदभिमताया भावनायाश्चित्तैकाग्र्यहेतुतया संभावनाविपरीतभावनात्मकविक्षेपलक्षणप्रतिबन्धनिरासेन ज्ञानोत्पत्तावेवोपक्षीणत्वादुत्पन्नमात्रमागमिकं ज्ञानं सकार्यमज्ञानं तदेव निवर्तयतीति न ज्ञानकर्मणोः समुच्चयावसर इति भावः । विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत, वेदान्तवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्मेति विज्ञाय प्रज्ञा,मपरोक्षब्रह्मविज्ञानमसंभावनाविपरीतभावनानिराकरणमुखेन वाक्यादेव कुर्यात् । तत्र विध्यसंभवात्तत्साधनं मननादिकमसंभावनाविपरीतभावनानिराक-

---

* प्रकारताविशेष्यतावगाहित्वादिरर्थः ॥

† आगमज्ञानं, वेदान्तवाक्यजन्यं ज्ञानमित्यर्थः ॥

‡ सांगत्यं, सामानाधिकरण्यं, समुच्चय इति यावत् ॥

एवं तावद्‌नानात्वे ब्रह्मणि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो निराकृतः। अथाधुना पक्षान्तराभ्युपगमेनापि प्रत्यवस्थाने पूर्ववद्‌नाश्वासो यथा तथाऽभिधीयते—

अनुत्सारितनानात्वं
ब्रह्म यस्यापि वादिनः।
तन्मतेनापि दुःसाध्यो
ज्ञानकर्मसमुच्चयः॥ ६८॥

तस्य विभागोक्तिर्दूषणविभागप्रक्लृप्तये*—

ब्रह्मात्मा वा भवेत्तस्य
यदि वाऽनात्मरूपकम्।
आत्मानाप्तिर्भवेन्मोहा-
दितरस्याप्यनात्मनः॥ ६९॥

रणकारणं दीर्घेण कालेन निराकरणं† कुर्यादित्यर्थः॥ ६७॥

नानात्वसत्त्वशून्यमद्वयं ब्रह्मेत्यभ्युपगम्य तज्ज्ञानस्य कर्मणा समुच्चयो निराकृतः, संप्रति द्वैताद्वैतं ब्रह्मेत्युपगमेऽपि न समुच्चय इत्याह एवं तावदिति॥ अनुत्सारितेति॥ सामान्यविशेषात्मना भिन्नाभिन्नं ब्रह्मेति यस्य मतं तन्मतेऽपि दुःसंपादः समुच्चय इत्यर्थः॥ ६८॥

भेदाभेदपक्षे जीवपरमात्मनोः संसारदशायामप्यभेदं केचिदिच्छन्ति, केचित्तु संसारदशायां भेद एव मुक्तिदशायामेवाभेद इति मन्यन्ते, तेन मतद्वयसंभवाद्विकल्प्यत इत्याह तस्य विभागोक्तिरिति॥ विभागोक्तिः, विकल्पोक्तिः। क्रियत इति शेषः। तत्राद्यं दू-

---

* विभागक्लृप्तये, इति १ पु० पाठः॥

† विपरीतभावनानिराकरणं कुर्यादिति २ पु० पाठः॥

तत्र यदि तावद्ब्रह्मत्वेनैव वृत्तेन ब्रह्म प्राप्तमात्मत्वा-
भाव्यात्केवलमासुरमोहापिधानमात्रमेवाऽनाप्तिनिमि-
त्तं, तस्मिन्पक्षे—

मोहापिधानभङ्गाय
नैव कर्माणि कारणम् ।
ज्ञानेनैव कृतावाप्ति-
स्तत्र कर्म निरर्थकम् ॥ ७० ॥

अनात्मरूपके तु ब्रह्मणि* न कर्म साधनभावं प्रति-
पद्यते† नापि ज्ञानं कर्मसमुच्चितमसमुच्चितं वा, य-

मयति आत्मानाप्तिरिति ॥ ब्रह्मणः प्रत्यगात्मरूपत्वाङ्गीकारे ब्र-
ह्मानाप्तिर्मोहमात्रादेव भवेत्, आत्मत्वादेव नित्यप्राप्तत्वाद् मो-
हनिवर्तकं च ज्ञानमेवेति कर्मणो वैयर्थ्यमित्यर्थः । द्वितीयं दूषय-
ति इतरस्येति ॥ इतरस्य स्वत एव व्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणो ऽनात्म-
त्वादनाप्तिरेव न तु कदा चिदप्याप्तिः स्यात्तत्र किं कर्मणा ज्ञाने-
न वेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

प्रथमविकल्पे‡ दूषणमेव स्पष्टयति तत्र यदीति ॥ असुरसंबन्धी
मोह आसुरः । मोहापिधानेति ॥ ब्रह्मप्राप्त्यन्तरायभूतमोहनिवर्तकं

---

* आत्मत्वानिद्धाणीति शेषः ॥

† यथा तावदनश्वो ऽश्वः कर्तुं कथमपि न शक्यते तथैवाऽनात्मरूपे ब्रह्म-
ण्यात्मरूपत्वं साधयितुं न शक्यते कर्मणेत्यर्थः । आत्मशब्देन जीवो विवक्षितः ॥

‡ कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकीभूततमोनिवर्तकत्वपक्षे इत्यर्थः ॥

स्मादन्यस्य स्वत एव साधकस्य ब्रह्मणो ऽप्यन्यत्वं स्वत एव सिद्धम् । तच्चैवम्—

अन्यस्यान्यात्मताप्राप्तौ
न क्व चिद्धेतुसंभवः ।
तस्मिन्सत्यपि ना ऽनष्टः
परात्मानं प्रपद्यते ॥ ७१ ॥

अपरस्मिंस्तु पक्षे विधिः—

ब्रह्मज्ञानमेव न कर्म, तत्र कर्मोपादानं निरर्थकमित्यर्थः* ॥ ७० ॥

द्वितीयविकल्पे दूषणं स्पष्टयति अनात्मरूपके त्विति ॥ कुतः समुच्चितमसमुच्चितं वा न साधनभावं प्रतिपद्यत इत्यत आह यस्मादन्यस्येति ॥ ब्रह्मप्राप्तिसाधकस्य स्वत एव ब्रह्मणः सकाशादन्यस्य ब्रह्मणः प्राप्त्ययोगात्तत्प्राप्तये साधनोपादानायोगादित्यर्थः । यस्मादन्यत्वमिति पाठे सुकरैव योजना । साधकस्यान्यत्वे ऽपि ब्रह्मणस्तदनन्यत्वात्तत्प्राप्तिसंभवात्साधनोपादानमित्यत आह ब्रह्मणो ऽपीति ॥ स्वतो ऽप्यन्यत्वे ऽप्यनन्यत्वसिद्धये साधनोपादानमित्यत आह तच्चैवमिति ॥ ननु कथं हेत्वसंभवः, ज्ञानं कर्म च हेतुरस्तीत्यत आह तस्मिन् सत्यपीति ॥ अन्यस्मिन् स्थिते स्वभावविरोधादेव नान्यात्मताप्राप्तिः, नष्टे ऽपि तस्याभावादेव नान्यस्यान्यात्मताप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ७१ ॥

अस्तु तर्ह्यात्मानात्मद्वयरूपं ब्रह्म संसारदशायामपीत्याशङ्क्याह अपरस्मिंस्त्विति ॥ तस्मिन्नपि पक्षे "देवो भूत्वा देवानप्येती"ति न्या-

---

* कर्मणो ऽज्ञानमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्तन्निवर्तकत्वं न संभवतीत्यज्ञानविरोधिनो ज्ञानस्यैव तन्निवर्तकत्वं सिध्यतीति भावः ॥

परमात्मानुकूलेन
ज्ञानाभ्यासेन* दुःखिनः ।
द्वैतिनो ऽपि विमुच्येरं†-
न्न परात्मविरोधिना ॥ ७२ ॥

इतरस्मिंस्तु पक्षे विधेरेवानवकाशत्वं, कथम्—

समस्तव्यस्तभूतस्य‡
ब्रह्मण्येवावतिष्ठतः ।
ब्रूत कर्मणि को हेतुः
सर्वानन्यत्वदर्शिनः§ ॥ ७३ ॥

येनाहं ब्रह्मास्मीत्युपासनयैव तत्प्राप्तेस्तद्विधिरेव कथं चिदभ्युपगन्तव्यो, न कर्मविधिः, तस्य केवलभेदाश्रयत्वेन स्वाभ्युपगतब्रह्मस्वरूपविरोधित्वादित्यर्थः । यद्वा परस्य वादिनो ऽभिमतो य आत्मा द्वैताद्वैतरूपस्तद्विरोधिना केवलाद्वैतज्ञानेन न मुच्येरन् किं त्वहं ब्रह्मास्मीत्युपासनयैवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

अस्तु तर्हि प्रस्तुतदोषपरिहाराय केवलाभेद एवानेकरसेन ब्रह्मणेत्याग्रहस्तत्पक्षे ज्ञानविधिः कर्मविधिश्च न संभवतीत्याह इतरस्मिंस्त्विति ॥ कर्मणि को हेतुरिति ॥ उपासनाख्ये मानसे बाह्ये च कर्मणि को हेतुर्न कश्चिद् निरस्ताशेषाधिकारब्रह्मभूतत्वादस्ये-

---

* परमात्माकारतापरया सविकल्पकवृत्तिरूपज्ञानाभ्यासेनेत्यर्थः ।

† प्रमुच्येरन्निति का० सं० पुस्तके ४ पु० च पाठः ॥

‡ समस्तेभ्यः कर्माधिकृतेभ्यो व्यस्तभूतस्य पृथग्भूतस्य, निवृत्ताखिलाधिकारत्वादित्यर्थः ॥

§ घटादिबुद्धिनिवृत्त्या मृत्तिकामात्रबुद्धिवद् निखिलप्रपञ्चबुद्धिनिवृत्त्या ब्रह्ममात्राकाराकारितान्तःकरणस्येत्यर्थः ॥

सर्वकर्मनिमित्तसंभवासंभवाभ्यां सर्वकर्मसंकरस्य प्रा-

त्यर्थः। द्वौ चित्स्वपरस्मिंस्तु पक्षे विधिरित्यनात्मभूतमेव ब्रह्मेत्यस्मिन् प-क्षे ज्ञानविषयो विधिः संभवति विधितः प्रवृत्तिरपि संभाव्यते प्रमाण-वस्तुपरतन्त्रतत्त्वज्ञानादन्यस्योपासनाज्ञानस्य क्रियारूपत्वाभावा-दिति भेदपक्ष एव वर्ण्यते इति व्याचक्षते। नन्वस्तु विधिर्विधिप्र-युक्ता वा विधेयार्थविषया प्रवृत्तिरपि भवतु किं ततो भवतीत्यपेक्षा-यामिदं भवतीत्याह परमात्मानुकूलेनेति॥ उपासनाफलरूपा या मुक्तिः सा तेषां स्यात् न तु वाक्यार्थरूपतत्त्वज्ञानफलभूता मुक्तिः संभवतीत्यर्थः। इदानीमक्षरयोजना क्रियते। जीवे ब्रह्मदृष्टिप्रक्षे-पेण यदुपासनं तदिह परमात्मानुकूलं ध्यानं तेन ध्यानाभ्यासेन गङ्गास्रोतोवत् सततमहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मास्मीति विजातीयप्रत्यया-नन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणेन दुःखिनो द्वैतिनोऽपि प्रमुच्ये-रन् न पराभविरोधिना जीवपरमात्मनोर्भेदसंसर्गपरित्यागपूर्वक-महमस्मि परं ब्रह्मेति वाक्यार्थविज्ञानेन मुच्येरन्निति संबन्धः। जीवा-द्भिन्नः परमात्मा। इदं च ज्ञानमभेदावगाहित्वेन वस्तुविपरीत-ग्राहकत्वात्पराभविरोधीत्युच्यते इति द्रष्टव्यम्। इतरस्मिंस्तु प-क्षे विधेरेवानवकाशत्वमिति॥ प्रत्यग्भूतमेव जीवात्मनः परमात्म-तत्त्वमित्यस्मिन् पक्षे इत्यभेदपक्ष एवोच्यते इति व्याचक्षते। तत्तथै-वाभ्युपगम्यते। अपरस्मिंस्त्विति भेदपक्ष एव वर्ण्यते इत्येतन्न मृ-ष्यामहे, कस्मात्तस्यानात्मरूपके तु ब्रह्मणीत्यादिना अनन्तरमेव निरस्तस्य पुनरनुवृत्तौ तुशब्देन व्यावर्तनादोषात्पूर्वोक्तमेव ग्राह्यमि-ति॥ ७३॥

केवलाभेद एवानेकरसे ब्रह्मणीत्यस्मिन् पक्षे दोषान्तरमाह

मोति, यस्मात्—

सर्वजात्यादिसत्त्वेऽस्य
नितरां हेत्वसंभवः।
विशेषं* ह्यनुपादाय
कर्म नैव प्रवर्तते ॥ ७४ ॥

स्याद्विधिरध्यात्माभिमानादिति चेन्नैवं, यस्मात्—

सर्वकर्मनिमित्तेति ॥ यस्य खलु जीवाः परस्मादात्मनो भिद्यन्ते तस्य पक्षे ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन, राजा राजसूयेन, वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेत्यादिशास्त्रव्यवस्थोपपद्यते। यस्य तु पक्षे जीवाः परमात्मनो न भिद्यन्ते अभिन्ना एव तस्य तु पक्षे जीवानां सर्वात्मकब्रह्मणैकत्वेन सर्वात्मकत्वाद्ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिकत्वं ब्राह्मणत्वं च भवति, एवं क्षत्रियादेरपि ब्राह्मणत्वं क्षत्रियादिकत्वं च भवति, ततश्च सर्वेषां सर्वजातिसमवायात्सर्वकर्मसंकरः प्रसज्येतेत्यर्थः। सर्वजात्यादिसत्त्वइति ॥ अस्य विदुषो जीवस्य सर्वजात्यादिसत्त्वे प्रतिनियतकर्मसु प्रवृत्तिहेतुर्न संभवति। ब्राह्मणत्वादिविशेषमुपादाय हि प्रतिनियतकर्मसु प्रवर्तते विशेषश्च सर्वात्मब्रह्माभिन्नत्वेन सर्वजातिमत्त्वान्नास्तीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु यद्यपि जीवस्य ब्रह्मणा सर्वात्मकेनाऽभेदोऽस्ति तथापि ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमिति जात्यादिसमवायिस्थूलदेहाभिमाननिमित्तो भेदोऽपि संभवति तत्तदधिकारिव्यवस्थया कर्मव्यवस्था घटते इति मत्वोक्तं† स्याद्विधिरिति ॥ परिहरति नैवं यस्मा-

---

* विशेषम्=अधिकारिविशेषम् ॥

† समुच्चयवादीति शेषः ॥

न चाध्यात्माभिमानो ऽपि
विदुषो ऽस्त्यासुरत्वतः ।
विदुषो ऽप्यासुरश्चेत्स्या-
न्निष्फलं ब्रह्मदर्शनम् ॥ ७५ ॥

अज्ञानकार्यत्वाच्च न समकालं नापि क्रमेण ज्ञान-कर्मणोर्वस्तुवस्तुतन्त्रत्वात्संगतिरस्तीत्येवं निराकृतो ऽपि काशं कुशं वा ऽवलम्ब्याह—

अथाध्यात्मं पुनर्यायाद्—
दाश्रितो मूढतां भवेत्* ।

दिति ॥ विदुषस्तत्त्वविदो ऽध्यात्माभिमानः शरीराद्यभिमानो नास्ति तस्याऽऽसुरमोहनिमित्तत्वेन तत्त्वज्ञानादेव निवृत्तेः। देहाद्यभिमान-निवृत्तौ चाधिकारव्यवस्था दूरापास्ता स्यादित्यर्थः। तर्हि देहाद्य-भिमानसिद्धये ज्ञानिनो ऽपि मोहो ऽभ्युपगम्यतइत्यत आह विदुषो ऽपीति ॥ ब्रह्मज्ञानस्याज्ञानाऽनिवर्तकत्वे तस्य निष्फलत्वं प्रसज्येत, ततश्च विदुषो नास्त्येव मोह इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

वृत्तानुद्रवणपूर्वकमुत्तरश्लोकस्य संगतिमाह अज्ञानकार्यत्वा-दिति ॥ अज्ञानकार्यत्वे ऽपि वस्तुपरतन्त्रस्य ज्ञानस्यावस्तुपरतन्त्रस्य च कर्मणः समकालं क्रमेण वा संगतिर्न संभवतीत्येवमधस्तनश्लोके† न निराकृतमपि विदुषो ऽनुभवसिद्धस्य देहाद्यभिमानस्य युक्त्या निराकरणमयुक्तमित्येतदालम्ब्य पुनः प्रत्यवतिष्ठते इत्यर्थः । अ-

---

* मूढतामाश्रितो भवेदिति योजना ॥

† ज्ञानकर्मणोरुभयोरप्यज्ञानकार्यत्वे समाने ऽपि तदसद्विषयत्वेन विरोधात् स-मप्रधानतया ऽङ्गाङ्गिभावेन वा समुच्चयो न संघटतइत्यर्थः ॥

स करोत्येव कर्माणि
को ह्यत्रं विनिवारयेत् ॥ ७६ ॥

सिद्धत्वाच्च न साध्यं, यतः—

सामान्येतररूपाभ्यां
कर्मात्मैवास्य योगिनः ।
निःश्वासोच्छ्वासवत्तस्मा-
न्न नियोगमपेक्षते ॥ ७७ ॥

थाध्यात्ममिति ॥ अवगतपरमार्थतत्त्वो ऽपि पुनः कार्यकारणसंघाते ऽहमभिमानवान्भवतीत्यर्थः । परिहरति आश्रित इति ॥ एवं चेदसौ विदितपरमार्थतत्त्वः किं त्वज्ञ एव, विपरीतदर्शनवत्त्वात् । न वयमज्ञस्य कर्मसंबन्धं वारयामः किं तु ज्ञानिन एव, त्वया ऽपि न ज्ञानिनः संबन्धः प्रतिपादितः । ततश्च नास्माकं क्षतिरित्यर्थः॥ ७६ ॥

विदुषः कर्मासंभवे हेत्वन्तरमाह सिद्धत्वाच्चेति ॥ विदुषः स्वरूपतया नित्यसिद्धत्वाच्च कर्मणो न नियोग*साध्यत्वमित्यर्थः । कथं स्वरूपतया सिद्धिरित्यत आह यतः सामान्येति ॥ सर्वं वस्तु सामान्यविशेषयोरन्तर्भूतं, ततश्च कर्मणो ऽपि सामान्यान्तःपातित्वं विशेषान्तःपातित्वं वा स्यात्, सामान्यविशेषयोश्च ब्रह्मस्वरूपत्वात्तदात्मकत्वाच्च विदुषः कर्मापि तस्य स्वरूपमेव, ततश्चासाध्यत्वादेव न नियोगविषयत्वं तदनुष्ठानं दूरत एव, समुच्चयस्तु ततो ऽपि दूरतर एव, तस्मादनैकान्तिकपक्षे दुरुपपादः समुच्चय इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

एवमभेदपक्षे निराकृते पुनर्भेदाभेदपक्षमुत्थापयति तस्य स्वरू-

---

* नियोगो, विधिः ॥

अस्तु तर्हि भिन्नाभिन्नात्मकं ब्रह्म, तथा च सति ज्ञानकर्मणी संभवतो भेदाभेदविषयत्वात्तयोः । तत्र तावदयं पक्ष एव न संभवति। किं कारणं, न हि भिन्नो ऽयमित्यभेदबुद्धिमनिराकृत्य भेदबुद्धिः पदार्थमालिङ्गते*। एवं ह्यनभ्युपगमे भिन्नाभिन्नपदार्थयोरलौकिकत्वं

पक्षेवासंभवं दर्शयितुम्, अस्तु तर्हि भिन्नाभिन्नात्मकमिति ॥ उक्तो ऽर्थे कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रामाण्यानुपपत्तिः प्रमाणमित्याह तथा च सतीति ॥ अभेदं विना ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानानुपपत्तेर्भेदं विना चानेककारकसाध्यकर्मानुपपत्तेश्च भिन्नाभिन्नात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः । तिष्ठतु तावद्ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वं लोके ऽप्ययं पक्षो न संभवतीत्याह तत्र तावदिति ॥ ननु सन् घटः शुक्लः पटो मृच्छरावो दण्डी देवदत्त इत्यादौ सामान्यविशेषद्रव्यगुणादीनां सामानाधिकरण्यमत्यन्तमभेदे भेदे च घटो ऽश्वो नहिष इत्यादावदर्शनादनुपपद्यमानं भिन्नाभिन्नत्वं कल्पयतीति शङ्कते किं कारणमिति ॥ तर्हि वक्तव्यमभेद इत्यत्र किं भेदाभावः किं वा भेदविरोधी किं वा भेदादन्यो ऽभिधीयत इति । न तावदाद्यो, तथा सति भेदाभेदयोरेकत्र युगपत्समावेशानुपपत्तेः । नापि तृतीयः, रूपरसादीनामपि भेदादन्यत्वेनाभेदत्वप्रसङ्गात् । एवंविधभेदाभेदयोरभ्युपगमे चालौकिकत्वप्रसङ्गात् । सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्य कल्पितभेदेनापि सो ऽयं देवदत्तः खं छिद्रमित्यादाविव संभवादित्यभिप्रेत्योपसंहरति न हि भिन्नो ऽयमिति ॥ भेदबुद्धिरभेदबुद्धिमनिराकृत्य न हि पदार्थमालिङ्गते इत्यर्थः । अस्तु यथा तथा लोके, ब्रह्मणि पुनर्भिन्नाभिन्नत्वं

* आलिङ्गते=विषयीकरोति ॥

प्रसज्येत। अथ निष्प्रमाणकमप्याश्रीयते, तदप्युभयपक्षाभ्युपगमादभेदपक्षे दुःखि ब्रह्म स्यादत आह—

भिन्नाभिन्नं विशेषैश्चे-
द्दुःखि स्याद्ब्रह्म ते ध्रुवम्।
अशेषदुःखिता चेत्स्या-
दहो प्रज्ञा ऽऽत्मवादिनाम्॥ ७८॥

तस्मात्सम्यगेवाभिहितं न ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इत्युपसंह्रियते—

तमोऽङ्गत्वं यथा भानो-
रग्नेः शीताङ्गता यथा।
वारिण्युष्णता यद्व-
ज्ज्ञानस्यैवं क्रियाङ्गता॥ ७९॥

सर्वथैवानुपपन्नमित्याह अथ निष्प्रमाणकमपीत्यादिना॥ "भिन्नाभिन्नं विशेषैश्चे"दित्यत्र सामान्येन चेति पदद्वयमध्याहर्तव्यम्। न केवलं दुःखित्वमात्रं किं तु सर्वजीवाभेदात्तद्गतमखिलमपि दुःखित्वं ब्रह्मगतमेवेति तत्प्राप्तिरनर्थायैव स्यादिति सोपहासमाह अशेषेति॥ स्वाश्रितदुःखानुभव एव जीवानाम्, ब्रह्मणस्त्वशेषजीवाश्रितदुःखानुभवप्रसङ्गान्महत्तरः संसारः स्यात्ततश्च संसारिभ्यो ऽपि हीनं ब्रह्म भवेत्। अहो माहात्म्यं प्रज्ञाया नमो ऽस्तु ब्रह्मवादिभ्यः क्षपणकशिष्येभ्य इत्यर्थः॥ ७८॥

तमोऽङ्गत्वमिति॥ ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाभावे कर्मणश्च ज्ञानाङ्गत्वाभावे समसमुच्चयाभावे च दृष्टान्तत्रयमिति द्रष्टव्यम्। क्रियाङ्गते-

यथोक्तोपपत्तिबलेनैव पूर्वपक्षस्योत्सारितत्वाद्वक्तव्यं नावशेषितमित्यतः प्रतिपत्तिकर्मवत्पूर्वपक्षपरिहाराय यत्किंचिद्वक्तव्यमित्यत इदमभिधीयते—

सुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वा-
द्रित्या*द्यनुचितं वचः ।
यद्भाषि तदन्याय्यं
यथा तदधुनोच्यते ॥ ८० ॥

यो ऽयं काम्यानां प्रतिषिद्धानां च त्यागः प्रतिज्ञायते सा प्रतिज्ञा तावन्न शक्यते ऽनुष्ठातुं, किं कार-

---

त्यत्र क्रियां प्रत्यङ्गता क्रिया अङ्गमस्येत्युभयथा द्रष्टव्यम् ॥ ७९ ॥

केवलकर्मणां ज्ञानसमुच्चितानां वा मोक्षसाधनत्वस्य निराकरणाद् ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं सिद्धं, तत्र किमुत्तरग्रन्थसंदर्भेणेत्याशङ्क्य प्रमेयस्योपपादितत्वे ऽपि तदुक्तीनामनिराकरणे तत्पक्षो न निराकृत इति मन्दमतीनां शङ्का स्यात्तन्निवृत्तये तत्तदुक्तीनां क्रमेण खण्डनायोत्तरग्रन्थ इत्याह यथोक्तेति ॥ अतः प्रतिपत्तिकर्मवदिति ॥ उपयुक्तस्य द्रव्यस्यैव स्वयमेव परित्यागे ऽप्राप्ते चात्वाले कृष्णविषाणमुत्सृजेदिति नियमवत्†निराकृते ऽपि पूर्वपक्षे तदुक्तिनिरासायायं प्रयत्न इत्यर्थः ॥ ८० ॥

तत्र "कुर्वतः क्रियाः काम्या निषिद्धास्त्यजतस्तथे"‡इति यदुक्तं तत्तावन्निरस्यति योयमिति ॥ तत्र किमनुष्ठितानां परित्यागः किं वा

* नै० अ० १ श्लो० १९, अतः कर्माणि संश्रयेदित्यन्तमित्यर्थः ॥
† दीक्षितेन कण्डूयनार्थं धृतं कृष्णमृगविषाणं चात्वाले प्रक्षिप्यत इति प्रतिपत्तिः ॥
‡ नै० अ० १ श्लो० १० ॥

णम् । कर्मणो हि निर्वृत्तात्मनो द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां निवृत्तिः संभवति । आरब्धफलस्योपभोगेनानारब्ध-फलस्याशुभस्य प्रायश्चित्तैरिति । तृतीयो ऽपि त्याग-प्रकारो ऽकर्त्रात्मावबोधात्, स त्वात्मज्ञानाऽनभ्यु-पगमाद्भवता नाभ्युपगम्यते तत्र यान्यनुपभुक्तफलान्य-नारब्धफलानि तानीश्वरेणापि केन चिदपि न शक्य-न्ते परित्यक्तुम् । अथाऽऽरब्धफलानि त्यज्यन्ते, तान्य-पि न शक्यन्ते त्यक्तुम् । किं कारणम् । अनिर्वृ-त्तेः । अनिर्वृत्तं हि चिकीर्षितं कर्म शक्यते त्य-क्तुं, प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रति कर्तुः स्वातन्त्र्यात् । निर्वृ-

---

तदनुष्ठानस्येति विकल्प्य नाद्य इत्याह कर्मणो हीति ॥ निर्वृ-त्तात्मनो, निष्पन्नस्वरूपस्य । ननु "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर" इति ज्ञानादपि सर्वकर्मनिवृत्तिः श्रूयते तत्र कथं द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामित्युच्यते इत्यत आह तृतीयो ऽपीति ॥ भवता तादृ-शज्ञानानङ्गीकारात्तेन निवृत्तिर्नाभ्युपगम्यतइति प्रकारद्वैविध्यं द-र्शितमित्यर्थः । अस्तु द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां निवृत्तिस्ततः किमित्यत आह तत्र यानीति ॥ तान्येव विशिनष्टि अनारब्धेति ॥ अना-रब्धानां कर्मणामनुपस्थितत्वादेव निवर्तनायोगादित्यर्थः । तर्ह्या-रब्धफलानि त्यज्यन्तामित्याशङ्क्य परिहरति अथेत्यादिना ॥ अ-निवृत्तेरित्युपभोगप्रायश्चित्ताभ्यां विना निष्पन्नस्यानिवृत्तेरित्यर्थः । एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति ॥ अनिर्वृत्तं हीति । तदसंभवात्,

त्ते तु कर्मणि तदसंभवात्* दुरनुष्ठेयः प्रतिज्ञातार्थः। अशक्यप्रतिज्ञानाच्च। न शक्यते प्रतिज्ञातुं यावज्जीवं काम्यानि प्रतिषिद्धानि च कर्माणि न करिष्यामीति, सुनिपुणानामप्यपराधदर्शनात्प्रमाणाभावाच्च। न च प्रमाणमस्ति मोक्षकामो नित्यनैमित्तिके कर्मणी कुर्यात्काम्यप्रतिषिद्धे च वर्जयेदारब्धफले चोपभोगेन क्षपयेदिति। आनन्त्याच्च। न चोपचितानां कर्मणामियत्ताऽस्ति, संसारस्यानादित्वात्। न च काम्यैः प्रतिषिद्धैर्वा तेषां निवृत्तिरस्ति, शुद्ध्यशुद्धिसाम्ये सत्यविरोधा†दित्यत आह—

न कृत्स्नकाम्यसंत्यागो
ऽनन्तत्वात्कर्तुमिष्यते‡ ।

स्यानन्त्यासंभवात्। अथानुष्ठानस्यैव परित्याग इति द्वितीयं पक्षं प्रत्याह अशक्यप्रतिज्ञानाच्चेति ॥ किमिति न शक्यत इत्यत आह सुनिपुणानामिति ॥ पुनरप्यनुष्ठितानां परित्यागपक्षं दूषयति आनन्त्याच्चेति॥ तदेव प्रपञ्चयति न चेति॥ नन्वक्षमस्त्वेष शाम्यतीति न्यायेन काम्यैः काम्यानां, निषिद्धैर्निषिद्धानां निवृत्तिरस्त्वित्यत आ-

---

* जातः संस्कारो न निवर्तत इति न्यायेन निर्वृत्तस्य कर्मणस्त्यागासंभवादित्यर्थः ॥

† निवर्त्यनिवर्तकभावो हि विरोधे भवति, विरोधश्च फलविरोधप्रयुक्तः, एवं च प्रकृते सर्वेषां काम्यानां शुद्ध्येकफलजनकत्वेन, निषिद्धानां चाशुद्ध्येकफलजनकत्वेन विरोधाभावान्न स इति भावः ॥

‡ इष्यते=शक्यते ॥

निषिद्धकर्मणश्चेत्तु
व्यतीतानन्तजन्मसु ॥ ८१ ॥

स्यान्मतं व्यतीतानन्तजन्मोपात्तानां कर्मणां—

क्षयो नित्येन तेषां चेत्
प्रायश्चित्तैर्यथैनसः ।
निष्फलत्वान्न नित्येन
काम्यादेर्विनिवारणम् ॥ ८२ ॥

प्रमाणाभावाच्च, कथम्—

ह न च काम्येदिति ॥ उपपादिते ऽर्थे श्लोकमवतारयति आहेति ॥ यद्यपि कामशब्देन सह समस्तत्वात्कृत्स्नसंत्यागशब्दयोः पदान्तरेण सह संबन्धुमयोग्यत्वं तथापि निषिद्धकर्मण इत्यनेन कृत्स्नसंत्यागशब्दो संभवात्संबध्येति । व्यतीतानन्तजन्मसु कृतस्यानुष्ठितस्य निषिद्धकर्मणस्य कृत्स्नस्यापि संत्यागो नेष्यते, अनन्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

अस्तु तर्हि तेषां नित्यकर्मणा निवृत्तिरिति शङ्कते स्यान्मतमिति ॥ यथैव प्रतिषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्तैः क्षयो भवति एवं व्यतीतानन्तजन्मोपार्जितानां काम्यानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणां नित्यकर्मभिः प्रक्षयो भविष्यतीत्यर्थः । परिहरति निष्फलत्वादिति ॥ नित्यानां कर्मणां निष्फलत्वात् काम्यप्रतिषिद्धक्षपणकर्मक्षयः फलं न भवति तेषामित्यर्थः ॥ ८२ ॥

उपात्तदुरितक्षयार्थानि नित्यानीति भट्टादिभिरभ्युपगमान्नित्यानां निष्फलत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य तथापि काम्यकर्मनिवृत्तिस्ततो भवतीत्यत्र प्रमाणं न पश्याम इत्याह प्रमाणाभावाच्चेति ॥ पापापनुत्तयइति ॥ यथा प्रायश्चित्तं पापक्षयनिमित्तमित्यत्र शास्त्रं प्रमा-

पापापनुत्तये वाक्या-
त्प्रायश्चित्तं यथा तथा ।
गम्यते काम्यहानार्थं
नित्यं कर्म न वाक्यतः ॥ ८३ ॥

अथापि स्यात्काम्यैरेव काम्यानां पूर्वजन्मोपचितानां क्षयो भविष्यतीति, तन्न । यतः—

पाप्मनां पाप्मभिर्नास्ति
यथैवेह निराक्रिया ।
काम्यैरपि तथैवास्तु
काम्यानामविरोधतः ॥ ८४ ॥

एवं ताव"न्मुक्तिः क्रियाभिः सिद्धत्वा*"दिति निराकृतम् । अथात्मज्ञानस्य सद्भावे प्रमाणाऽसंभव उक्तस्तत्परिहारायाह—

श्रुतयः स्मृतिभिः सार्ध-
मानन्त्यात्कामिनामिह ।

यं नैवं काम्यप्रतिषिद्धकर्मक्षयफलत्वे नित्यानां कर्मणां शास्त्रं किंचित्प्रमाणमस्तीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अस्तु तर्हि काम्यैरेव काम्यानां निवृत्तिरित्याशङ्क्य श्लोकेन परिहरति अथापि स्यादित्यादिना ॥ ८४ ॥

यदुक्तं "यावन्त्यथेह विद्यन्ते"† इति तत्परिहारायोत्तरश्लोक इति

---

* नै० अ० १ श्लो० ९ ॥

† नै० अ० १ श्लो० १४ ॥

विदधत्युरुयत्नेन
कर्मातो बहु कामदम् ॥ ८५ ॥

न च वाहुल्यं प्रामाण्ये कारणभावं प्रतिपद्यते, अत आह—

प्रामाण्याय न वाहुल्यं
न ह्येकत्र प्रमाणताम् ।
वस्तुन्यटन्ति मानानि
त्वेकत्रैकस्य मानता* ॥ ८६ ॥

वृत्तं कीर्तयन्नाह एवं तावदिति ॥ युतय इति ॥ काम्यमानविविधफलसाधनत्वमेव तत्र कर्मणां दर्शितं न पुनरात्मज्ञानाभावस्य मोक्षसाधनत्वाभावो वा तत्र तत्र प्रदर्श्यते । तस्माद्यथावस्थितवस्तुविषयज्ञानप्रतिपादकप्रमाणाभावो नास्तीत्यर्थः† ॥ ८५ ॥

ननु कर्मप्रतिपादकवेदवाक्यानां बहुत्वाद् आत्मप्रतिपादकानां चाल्पत्वात्कर्मण्येव तात्पर्यमित्यत आह न च वाहुल्यमिति ॥ प्रमाणानां स्वतः प्रमाणत्वेन स्वविषयसाधने प्रमाणान्तरानपेक्षत्वात्संवादादप्रामाण्यमित्यनङ्गीकारात्कर्मकाण्डे ऽप्येकैकस्मिन्कर्मण्येकैकस्य वाक्यस्य प्रमाणत्वात्कर्मणां बहुत्वेन तत्र वाक्यबाहुल्यसं-

---

* मानानि एकस्मिन् वस्तुनि प्रमाणतां नाटन्ति, न प्राप्नुवन्ति, एकत्रैकस्यैव मानता इष्टेति योजना ॥

† दुःखनिवृत्तेः स्वत एवाऽन्यततमत्वाज्ञापयाच्च तत्रैव सर्वेषां वाक्यानां तात्पर्यम्, तरति शोकमात्मविदिति सिद्धस्य दुःखनिवृत्तिरूपमुख्यफलकात्मज्ञानस्य यथार्थवस्तुविषयत्वेन तद्बोधकवेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यमिति कथं प्रमाणाभाव इति भावः ॥

यत्तूक्तं यत्नतो वीक्ष्यमाणो ऽपी*ति, तत्रापि भवत एवापराधः, कस्माद्, यतः—

परीक्ष्य लोकानित्याद्या
आत्मज्ञानविधायिनीः ।
नैष्कर्म्यप्रवणाः साध्वीः
श्रुतीः किं न शृणोषि ताः† ॥ ८७ ॥

नन्वा"त्मेत्येवोपासीत, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य"इत्यपूर्वविधिश्रुतेः पुरुषस्यात्मदर्शनक्रियायां नियोगो ऽव-

भवात् । आत्मनः पुनरेकरूपत्वात्तत्प्रतिपादकवाक्यबाहुल्यानपेक्षणात् शाखाभेदेन वाक्यबाहुल्यस्योभयत्राप्यविशेषान्न बाहुल्यं प्रामाण्यायापेक्षणीयमिति भावः ॥ ८६ ॥

यत्पुनरुक्तं वेदान्तेषु विध्यसंभवात्प्रामाण्यं न संभवतीति, तदुत्थाप्य निरस्यति यत्तूक्तमित्यादिना ॥ आत्मज्ञानविधायिनीरिति ॥ आत्मज्ञानायाचार्योपगमनादिविधायिनीरित्यर्थः । नैष्कर्म्यप्रवणा इति फलवत्त्वमुक्तम् । साध्वीरित्युपक्रमाद्यभिमततात्पर्यवत्त्वम् ॥ ८७ ॥

आत्मज्ञानविधायिनीरिति यथाश्रुतमेव गृहीत्वा नियोगपरत्वं वेदान्तानां प्राप्तमिति शङ्कते नन्वात्मेत्यादिना ॥ ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनेच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्यत्वादन्वयव्यतिरेकसिद्धफलत्वेन च विध्यनपेक्षणान्नास्य विधेयत्वं किं तु श्रवणादे-

* नै० अ १ श्लो० १५ ॥

† "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं, तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय, येनाक्षरं पुरुषं वेद प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" इति श्रुतिः २ मुण्डके ॥

सीयतइति । नैवम् । अपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुयाथात्म्यज्ञानस्य सकलानर्थबीजात्माऽनवबोधोत्सारिणो मुक्तिहेतोरिति विध्यभ्युपगमे ऽपि ना ऽपूर्वविधिरयं, यत आह—

नियमः परिसंख्या वा

विध्यर्थो ऽपि भवेद्यतः।

रेवेत्यभिप्रेत्य परिहरति नैवमिति ॥ ननु श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रवणादिविधिव्यतिरेकेण द्रष्टव्य इति दर्शने ऽपि विधिः श्रूयतइत्याशङ्क्य मैवं दर्शनस्याविधेयत्वप्रतिपादनात् प्राप्तत्वाच्च तत्रापूर्वविध्यसंभवादिति परिहरति विध्यभ्युपगमे ऽपीति ॥ विध्यर्थो विधिप्रत्ययस्य लिङादेरर्थः। तत्रानेकत्र पाक्षिकतया प्राप्तौ नियमः। अप्राप्तौ विधिः। तुल्यवत्प्राप्तौ परिसंख्या ॥

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते* ॥

इति वचनात्। अत्र चानात्मदर्शनस्य प्राबल्यात् आत्मदर्शनस्याप्राबल्यात्पाक्षिकत्वे नियमविधिरात्मा द्रष्टव्य इति। यदा चात्मानात्मदर्शने तुल्यवत्प्राप्ते ऽहमित्यात्मस्फुरणाव्यतिरेकेणाऽनात्मनो ऽपि स्फुरणात्तत्र परिसंख्येति। उभयथापि नापूर्वविधिरप्राप्त्यभावादि-

---

* तत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागादेः प्रकारान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विधिः। व्रीहीनवहन्ति, समे यजेतेत्यादौ पुरोडाशसंपादनार्थं वितुषीकरणसंपादकतया ऽवहननस्य, पक्षे नखैर्विदलनस्य च प्राप्तेः ; समे विषमे च यागस्य पाक्षिक्या प्राप्त्या च नियमः। इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यादौ रशनाग्रहणलिङ्गेनाश्वाभिधानीगर्दभाभिधान्योर्ग्रहणस्य युगपत्प्राप्तेः परिसंख्येत्युदाहरणानि कर्मकाण्डे ॥

अनात्माऽदर्शनेनैव
परात्मानमुपास्महे ॥ ८८ ॥

यच्चोक्तं "विश्वासो नान्यतोऽस्ति न*" इति, तदपि निद्रातुरचेतसा त्वया स्वप्नायमानेन प्रलपितं, किं कारणं, न हि वयं प्रमाणबलेनैकात्म्यं प्रतिपद्यामहे। ऐकात्म्यं स्वत एवा,नुभवमात्रात्मकत्वात्। अत एव सर्वप्रमाणावतारासंभवं वक्ष्यति। प्रमाणव्यवस्थायास्त्वा-

---

त्यर्थः। नियमपरिसंख्ययोः संभवे हेतुमाह यतोऽनात्मादर्शने- नैवेति ॥ पाक्षिकत्वेन तुल्यत्वेन वा आत्मानात्मदर्शनयोः प्राप्तौ अनात्मदर्शनव्युदासेनात्मदर्शनाय नियमपरिसंख्ये संभवत इत्यर्थः। यद्वाऽऽत्मदर्शनस्य प्राप्तत्वादपूर्वविध्यसंभवेऽपि तदुपासनस्याप्राप्तत्वाद्विधिरस्त्वित्यत आह अनात्मेति ॥ आत्मोपासनमनात्मदर्शनव्युदासेनात्मदर्शनावृत्त्यैव सिध्यति। आत्मदर्शनानां पौनःपुन्येन स्वत एव प्राप्तत्वात्। ततश्च नोपासनेऽप्यपूर्वविधिरित्यर्थः ॥ ८८ ॥

न हि वयमिति ॥ प्रमाणगम्ये वस्तुनि तदभावादविश्वासो भवति, स्वतः सिद्धतया सततं प्रकाशमाने पुनरात्मनि न प्रमाणाभावादविश्वास इत्यर्थः। 'प्रत्यक्षादीनामनेवंविषयत्वात्तेषां स्वारम्भकविषयोपनिपातित्वा'दित्यादिना चायमर्थो वर्णयिष्यते† इत्याह अत एवेति ॥ किं च प्रमाणादीनां सिद्धेरनुभवाधीनत्वान्नानुभवरूपस्यात्मनः सिद्धिः प्रमाणाधीनेत्याह प्रमाणव्यवस्थायाश्चेति ॥ अ-

---

* नै० अ० १ श्लो० १५

† द्वितीयाध्यायोपक्रमे, इति शेषः ॥

नुभवमात्राश्रयत्वात्। अत आह—

वाक्यैकगम्यं यद्वस्तु
नान्यस्मात्तत्र विश्वसेत्।
ना ऽप्रमेये स्वतः सिद्धे
ऽविश्वासः कथमात्मनि ॥ ८९ ॥

यदप्युक्तं "मन्त्रेण विधि*"मिति, तदप्यबुद्धिपूर्वकमिव नः प्रतिभाति। यस्मात्कालान्तरफलदायिषु† कर्मसु एतद्घटते। आत्मलाभकालएव फलदायिनि त्वात्मज्ञाने नैतत्समञ्जसमित्याह—

ज्ञानात्फले ह्यवाप्ते ऽस्मि-
न्प्रत्यक्षे भवघातिनि।

नुभवमात्राश्रयत्वा,दनुभवालम्बनत्वा,दनुभवमात्राधीनत्वादिति यावत्। वाक्यैकगम्यं यद्वस्तु धर्माधर्मादिलक्षणं नान्यस्मात्तत्र विश्वसेद्वाक्यादन्यतो न विश्वसेत्। ना, पुरुषः। अप्रमेये स्वतः सिद्धे ऽविश्वासः, विश्वासरहितः कथमात्मनि स्यादित्यक्षरयोजना। यद्वा अप्रमेये स्वतः सिद्धे आत्मनि कथं न विश्वास इत्यन्वयः ॥ ८९ ॥

दृष्टफलत्वादात्मज्ञानस्य विध्यभावे फलाभावाभिधानमनुभवविरुद्धमित्यभिप्रेत्याह तदप्यबुद्धीति ॥ विधिप्रयुक्तफलेषु हि विधिमन्तरेण प्रवृत्तौ फलाभावो न तु स्वरूपप्रयुक्तफलेषु। आत्मज्ञानं तु भोजनादिवत् स्वरूपप्रयुक्तफलम्। यथैव हि भोजनस्य स्वरूपप्रयुक्तमेव तृप्तिलक्षणं फलम् एवमात्मज्ञानस्यापि संसारोपरमलक्षणं फलं

---

* नै० अ० १ श्लो० १६ ॥
† अदृष्टफलदायिष्वित्यर्थः ॥

उपकाराय तन्नेति

तन्न्याय्यं भाति नो वचः ॥ ६० ॥

यदपि जैमिनीयं वचनमुद्घाटयसि, तदपि तद्विवक्षा*-ऽपरिज्ञानादेवोद्भाव्यते । किं कारणं, यतो न जैमिनेरयमभिप्राय आम्नायः सर्व एव क्रियार्थ इति । यदि ह्ययमभिप्रायो ऽभविष्य"दथातो ब्रह्मजिज्ञासा†" "जन्माद्यस्य यतः‡" इत्येवमादि ब्रह्मवस्तुस्वरूपमात्रयाथात्म्यप्रकाशनपरं गम्भीरन्यायसंदृब्धं सर्ववेदान्तार्थमीमांसनं श्रीमच्छारीरकं नासूत्रयिष्यद्, अस्तु-

---

स्वरूपप्रयुक्तमेव । तस्माद्विधिमन्तरेणेत्यसमञ्जसमित्यर्थः । ज्ञानात्फलइति ॥ सहेतुकसंसारोपरमलक्षणे कैवल्ये फले ज्ञानात्प्रत्यक्षमनुभूयमाने विधिविकलमात्मज्ञानं फलाय न भवतीति वचनं प्रत्यक्षपराहतत्वादत्यन्तमुपेक्षणीयमित्यर्थः ॥ ९० ॥

यत्पुन"राम्नायस्य क्रियार्थत्वा§दित्युक्तं"तदनूद्य निरस्यति यदपि जैमिनीयमित्यादिना ॥ आम्नायः सर्व एव क्रियार्थो भवतीति जैमिनेरभिप्रायो न भवतीत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह यदि ह्ययमिति ॥ सिद्धस्वरूपस्याकर्त्तुरभोक्तुः प्रत्यगात्मनः प्रतिपादकवेदान्तवाक्यविचाराय पृथक्छास्त्रारम्भान्यथानुपपत्तिस्तत्र प्रमाणमित्यर्थः । तर्ह्याम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यस्य सूत्रस्य को ऽर्थ इत्यत आह अ-

---

* विवक्षा= तात्पर्यम् ॥

† व्याससूत्र० अ० १ पा० १ सू० १ ॥

‡ व्याससूत्र० अ० १ पा० १ सू० २ ॥

§ जैमिनिसूत्र० अ० १ पाद० २ सू० ७ ॥

च यच्च* । तस्माज्जैमिनेरेवायमभिप्रायो यथैव विधिवाक्यानां स्वार्थमात्रे प्रामाण्यमेवमैकात्म्यवाक्यानामप्यनधिगतवस्तुपरिच्छेदसाम्यादित्यत इदमभिधीयते—

अविचोदनमाम्नाय†-
स्तस्यैव स्यात्क्रियार्थता ।
तत्त्वमित्यादिवाक्यानां
ब्रूत कर्मार्थता कथम् ॥ ९१ ॥

अपि चैकात्म्यपक्षवदृष्टार्थकर्मसु भवत्पक्षेऽपि प्र-

धिचोदनमिति॥ अधिचोदनं, चोदना नाम विधिः, चोदनामधिकृत्य वर्ततइत्यधिचोदनं, चोदनायां विधिप्रकरणे पठितानां सोऽरोदीदित्यादिसिद्धार्थवादवाक्यानामानर्थक्यमनेन सूत्रेणाशङ्क्य "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः‡"रिति विधिशेषत्वेन §सार्थकत्वं तेषां सिद्धान्तितं, न तु तद्विपरीतानां तत्त्वमस्यादिवाक्यानामित्यर्थः ॥ ९१ ॥

यत्पुनरुक्तं कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्ययं मन्त्रः कृत्स्नमायुः कर्मण्येव विनियुङ्क्ते¶इति, तदप्ययुक्तम् । आत्मनः परमार्थतः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभावात्तद्विदः कर्माधिकारासंभवा‖दविद्वद्विषय एवायं मन्त्र इति

---

* भगवान् बादरायण इति शेषः ॥

† अविचोदनं य आम्नाय, इति का० सं० पु० २ पुस्तके च ॥

‡ जैमिनिसूत्र० अ० १ पा० २ सू० ७ ॥

§ तस्माद्बर्हिषि रजतं न देयमित्यादिविध्येकवाक्यतयेत्यर्थः ॥

¶ नै० अ० १ श्लो० १८ ॥

‖ ज्योतिष्टोमादौ हि स्वर्गादिकामनावत एवाधिकारात् कर्तृत्वाद्यभिमानाभावे कामनाया असंभवादात्मविदः कर्मण्यधिकारासंभवादिति भावः ॥

वृत्तिर्दुर्लभ्या । यतः—

स्वर्गं यियासुर्जुहुया-
दग्निहोत्रं यथाविधि ।
देहाद्व्युत्थापितस्यैवं
कर्तृत्वं जैमिनेः कथम्* ॥ ९२ ॥

न च प्रत्याख्याताशेषशरीरादिकर्मसाधनस्वभावस्यात्ममात्रस्य कर्मस्वधिकारो, यस्मात्—

सर्वप्रमाणासंभाव्यो†
ह्यहंवृत्त्येकसाधनः ।

प्रदर्शयितुमाह अपि चेति ॥ यथा अस्मत्पक्षे ज्ञानी विध्यभावादप्रवृत्तिस्तथा भवत्पक्षे विध्यभ्युपगमे ऽप्यग्निहोत्रादिकर्मस्वप्रवृत्तिरित्यर्थः । कुत इत्यत आह यत इति ॥ देहान्तरोपभोग्यस्वर्गादिसाधनाग्निहोत्रादिविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रमितस्य देहादिव्यतिरिक्तस्य निरवयवस्यात्मनो न परिस्पन्दपरिणामलक्षणक्रियाप्रवेशात्मकं कर्तृत्वमुपपद्यते । न च प्रयत्नाश्रयत्वेनापि कर्तृत्वं प्रयत्नस्यान्तःकरणधर्मत्वादनित्यस्य नित्यात्मगुणत्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । स्वर्गं यियासुरग्निहोत्रं यथाविधि जुहुयादित्येवं देहाद् व्युत्थापितस्येत्यन्वयः । इति शब्दश्चैवंशब्दसामर्थ्याल्लभ्यते जैमिनेः पक्ष इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

एवं कर्त्रन्वयं निराकृत्याधिकारान्वयं निराचष्टे न च प्रत्याख्यातेति ॥ प्रत्याख्यातमशेषं शरीरादिलक्षणं कर्मसाधनं येन त-

---

* देहहीनस्य स्वर्गसंयोगानुकूलव्यापारकर्तृत्वमिच्छाकर्तृत्वं च न संभवतीत्यर्थः ॥

† अनुभवस्वरूपत्वात् प्रमाणजन्यज्ञानाऽविषय इत्यर्थः ॥

युष्मदर्थमनादित्सु-
जैमिनिः प्रेर्यते कथम् ॥ ६३ ॥

प्रवृत्तिकारणाभावाच्च। यस्मात्—
सुखदुःखादिभिर्योग
आत्मनो नाऽहमेष्यते।
पराक्त्वात्प्रत्यगात्मत्वा-
ज्जैमिनिः प्रेर्यते कथम् ॥ ६४ ॥

तत्स्वभावस्यात एवात्ममात्रस्य न कर्मस्वधिकार इत्यर्थः। सर्वप्रमाणागोचरस्येत्थं व्यवह्रियतइत्यत आह अहंवृत्तीति ॥ युष्मदर्थमहंकारादिलक्षणमनादित्सुः परमार्थतस्तत्संसर्गरहितो जैमिनिशब्दवाच्यशरीरोपलक्षितः प्रत्यगात्मा प्रेर्यते प्रवर्त्यते विधिना कथं न कथं चिदित्यर्थः। आत्मा प्रेर्यते कथमित्यात्ममात्रस्य प्रवर्त्यत्वासंभवे वक्तव्येपि जैमिन्यात्मग्रहणं तदुपालम्भार्थम् ॥ ६३॥

इदानीं भोक्तृत्वं निराचष्टे प्रवृत्तिकारणेति ॥ प्रवृत्तिकारणं, प्रयोजनं तदभावाच्च न प्रवृत्तिः*रित्यर्थः। कुतः प्रयोजनाभाव इत्यत आह यस्मादिति ॥ आत्मनः सुखदुःखादिभिर्योगो नास्तीति यस्मात्तस्मा दित्यर्थः। ननु कथं सुखदुःखादिभिरयोगः, सुख्यहं दुःख्यहमिति सुखदुःखादिसंबन्धानुभवादित्याशङ्क्याह अहमिति ॥ अहमा अन्तःकरणेन सुखदुःखादेः संबन्धः सुख्यहमित्यादावीक्ष्यते न त्वात्मनेत्यर्थः। कुत आत्मनो नेष्यतइत्यत्र आह पराक्त्वेति सुखादीनां साध्यत्वेन पराक्त्वादात्मनश्च साक्षित्वेन प्रत्यक्त्वात्तेषां पराग्रूपान्तःकरणपरिणामत्वादात्मधर्मत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ६४ ॥

---

* फलाभावे तद्विषयकेच्छाया असंभवादिच्छाभावे न प्रयत्नस्यासंभव इत्यर्थः ॥

किं च—

न तावद्योग एवास्ति
शरीरेणात्मनः सदा ।
विषयैर्दूरतो नास्ति
स्वर्गादौ स्यात्कथं सुखम् ॥ ९५ ॥

यस्मादन्यथा नोपपद्यते—

नराभिमानिनं तस्मात्
कारकाद्यात्मदर्शिनम् ।
मन्त्र आश्रोररीकृत्य
कुर्वन्निति न निर्दयम् ॥ ९६ ॥

भोगसाधनैः संबन्धाभावादप्यात्मनो ऽभोक्तृत्वम् । तथा ह्यसङ्गत्वादात्मनो ऽहंप्रत्ययालम्बनेन शरीरेणापि न संबन्धो ऽस्ति । अहंप्रत्ययानालम्बनैः पुनर्विषयैः शब्दादिभिरतिशयेन नास्ति संबन्धः । तथा सति स्वर्गादौ कथमस्य सुखादिना संबन्धः स्यादित्याह किं च न तावदिति ॥ ९५ ॥

एवं कर्त्रन्वयाधिकारान्वयभोक्त्रन्वयानामात्मनः परमार्थतो ऽसंभवादनाद्यविद्यावशाद्देहेन्द्रियादावहं ममेति मिथ्याभिमानवत एव कर्माधिकारी मन्त्रेण प्रदर्श्यतइति फलितमाह यस्मादित्यादिना ॥ नराभिमानिनं, नरत्वाभिमानिनं मनुष्यत्वाभिमानिनं* कारकाद्यात्मदर्शिनं, कर्तृत्वाद्यात्मदर्शिनं कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमातृत्वादिष्वात्माभिमानिनमविद्यावन्तमङ्गीकृत्य कुर्वन्नेवेत्यादिमन्त्रः कर्म कर्त्तव्यम-

---

* अनात्मभूते देहादौ आत्मत्वाभिमानिनमित्यर्थः ॥

यच्चोक्तं "विरहय्ये"ति,* तदपि न सम्यगेव । तथाहि तु न या काचित्क्रिया यत्र क्व चाध्याहरणीया किं तु या यत्राभिप्रेतसंबन्धं घटयितुं शक्नोति, आकाङ्क्षां च वाक्यस्य पूरयति सैवाध्याहरणीया । एवं विशिष्टा च क्रिया ऽस्माभिरभ्युपगतैव सा तूपादित्सितवाक्यार्थाऽविरोधिन्येव नाऽभूतार्थप्रादुर्भावफले†ति षड्भाव-

---

भिधत्ते न निर्द्दयं नरत्वाद्यभिमानहीनं विद्यावन्तम्, "एवं त्वयि नान्यथेतो ऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे" इतिश्रुतेरित्यर्थः । एवं प्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इत एतस्मात्कर्म कुर्वतो वर्तमानात् प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाऽशुभं कर्म न लिप्यते कर्मणा न लिप्यते इति श्रुत्यक्षरयोजना ॥ २६ ॥

विरहय्येति यच्चोक्तं तच्च निरस्यति यच्चोक्तं विरहय्येतीति ॥ सो ऽयं देवदत्तः सो ऽयं ग्राम इत्यादिवाक्येषु क्रियापदमन्तरेणापि वाक्यार्थप्रतीतेर्दर्शनान्न वाक्यार्थप्रतीतौ क्रियापदापेक्षेति भावः । ननु तत्रापि पश्य गच्छेति क्रियापदं प्रयोक्तव्यमेव, तन्न प्रयुज्यते द्वारं विन्नियतामित्यर्थे द्वारमिति प्रयोगवदित्याशङ्क्यैवमपि तद्वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपयोगिक्रियाभिधायिन एव पदस्याध्याहरणीयत्वात्, प्रवर्तकक्रियापदमेवाध्याहरणीयमिति नियन्तुमशक्यत्वाद्, वेदान्तवाक्येषु चास्त्यस्मीत्यादिक्रियापदस्याभ्युपगतत्वान्न कश्चिद्दोष इत्याह तथापि त्विति ॥ नाऽभूतार्थप्रादुर्भावफलेति ॥ फलेत्युत्पत्तिविक-

---

* नै० अ० १ श्लो० १९ ॥

† अभूतो ऽसिद्धः, साध्यमानो यो ऽर्थो यागादिस्तस्य प्रादुर्भाव उत्पत्तिः, सैव फलं यस्याः, तया नेत्यर्थः, ॥

विकाररहितात्मवस्तुनो निर्धूताशेषद्वैतानर्थस्यापराधीनप्रकाशस्य विजिज्ञापयिषितत्वादहमस्मीत्यादिक्रियापदं स्वमहिमसिद्धार्थप्रतिपादनसमर्थमभ्युपगन्तव्यं न हि विपरीतार्थप्रतिपादनमिति—

धावेदिति न दानार्थे
पदं यद्वत्प्रयुज्यते।
एधीत्यादि तथा नेच्छे*-
दस्वतःसिद्धार्थवाचिनि† ॥ ६७ ॥

न च यथोक्तवस्तुवृत्तप्रतिपादनव्यतिरेकेण तत्त्वम-

त्यादिफला न भवतीत्यर्थः। नाभूतार्थप्रादुर्भावफलेत्यत्र इतिशब्दस्य हेत्वर्थस्याहमस्मीत्यादिक्रियापदमित्यनेन संबन्धः। कुतो नाभूतार्थप्रादुर्भावफलेत्यत आह षड्भावेति ॥ अनर्थनिवृत्त्यर्थमपि न क्रियाध्याहारापेक्षेत्याह निर्धूतेति ॥ तर्हि प्रतीत्यर्थमपेक्षतामित्यत आह अपराधीनेति ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपादयति धावेदितीति ॥ हिरण्यं दद्यादित्येतस्मिन्नर्थे हिरण्यं धावेदित्यादि पदमयोग्यत्वाद्यथा न प्रयुज्यते तद्वदेधि भवेत्यादिपदं वृद्ध्यादिविकारहीनात्मवस्तुप्रतिपादकवाक्ये न प्रयोक्तव्यमित्यर्थः। एधीत्येतदस्तेर्धातोर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ ६७ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यानां स्वतःसिद्धार्थवाचकत्वमसिद्धं तेषां तदहमस्मीत्युपासीतेत्युपासनाविधिपरत्वादित्यत आह न चेति ॥

---

* प्रयोक्तुमिति शेषः ॥
† वाक्ये इति शेषः ॥

स्यादिवाक्यं* वाक्यार्थान्तरं वक्तीति शक्यमध्यवसितुमित्याह—

तत्त्वमस्यादिवाक्यानां
स्वतःसिद्धार्थबोधनात्† ।
अर्थान्तरं‡ न संद्रष्टुं
शक्यते त्रिदशैरपि ॥ ९८ ॥

यस्मादेवम्§—

अतः सर्वाश्रमाणां तु
वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
स्वनुष्ठितैर्न मुक्तिः स्याद्
ज्ञानादेव हि सा यतः ॥ ९९ ॥

तस्माच्च कारणादेतदप्युपपन्नम्—

स्वमनोरथसंक्लृप्त-
प्रज्ञाध्मातधियामतः ।

उपक्रमोपसंहारादिषड्विधलिङ्गाधिगतपरिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनतात्पर्यविरोधादित्यर्थः ॥ ९८ ॥

यत्पुनः पूर्ववादिनोपसंहृत"मतः सर्वाश्रमाणा¶"मिति, तत्राह ॥ अत इति ॥ ९९ ॥

---

* तत्त्वमस्यादिवाक्यानामिति का० सं० पुस्तके २ पुस्तके च पाठः ॥

† स्वतःसिद्धपरमात्मरूपार्थबोधनादित्यर्थः ॥

‡ अर्थान्तरबोधकत्वमित्यर्थः । अभिधेयान्तरमित्यर्थो वा ॥

§ पूर्वपाक्षमतं यस्मादुक्तविधया निरस्तमत इत्यग्रे संबन्धः ॥

¶ नै० अ० १ श्लो० २१ ॥

श्रोत्रियेष्वेव वाचस्ताः
शोभन्ते नात्मवेदिषु ॥ १०० ॥

इति श्रीमच्छङ्करपूज्यपादशिष्यसुरेश्वराचार्यकृतौ नैष्कर्म्यसिद्धौ प्रथमो ऽध्यायः समाप्तः ॥

तत्र चास्माभिरपि यदुक्तम् "इति हृष्टधिया*"मित्यादि तदपि युक्तमेवोक्तमित्युपसंहरति तस्माच्चेति ॥ १०० ॥

इति श्रीमज्ज्ञानोत्तममिश्रविरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धिचन्द्रिकायां प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

---

* नै० अ० १ श्लो० २२ ॥

अथ द्वितीयो ऽध्यायः ॥

श्रीपरमात्मने नमः ॥

प्रत्यक्षादीनामनेवंविषयत्वात्, तेषां स्वारम्भकविषयोपनिपातित्वाद्, आत्मनस्त्वशेषप्रमेयवैलक्षण्यात्,* सर्वानर्थैकहेतुत्वज्ञानापनोदिज्ञानदिवाकरोदयहेतुत्वं व-

---

श्रीमत्परब्रह्मणे नमः ॥

द्वितीयो ऽध्यायः ॥

वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं वर्तिष्यमाणस्याध्यायस्य तात्पर्यमाह प्रत्यक्षादीनामिति ॥ प्रत्यक्षादिशब्देन श्रोत्रादीनां†मिह ग्रहणम् । तेषामनेवंविषयत्वा,दद्वैतात्माऽविषयत्वादित्यर्थः । कुतस्तदविषयत्वमित्यत आह तेषामिति ॥ तेषां, श्रोत्रादीनां स्वारम्भकशब्दादिवदाकाशादिभूतारब्धत्वात्तद्विषयत्वाच्चात्माविषयत्वमित्यर्थः । श्रोत्रं, स्वग्राह्यजातीयविशेषगुणवद्द्रव्यारब्धं बाह्येन्द्रियत्वाच्चक्षुरादिवत् । त्वगिन्द्रियं वायवीयं नियमेन स्पर्शव्यञ्जकत्वाद्, व्यजनादिजनितवायुवत् । तथा चक्षुस्तैजसं नियमेन रूपग्राहकत्वाद् दीपवत् । रसनमप्याऽऽप्यं नियमेन रसव्यञ्जकत्वाद् आस्योदकवत् । घ्राणं पार्थिवं नियमेन गन्धव्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतव,दित्यनुमानात्, "यथा सर्वासामपां समुद्रमेकायनम् एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगि-

---

* प्रमेयं हि भवति प्रमाणसापेक्षं, प्रकृते तु आत्मनो ऽनुभवस्वरूपत्वेन तत्र प्रमाणान्तराऽनपेक्षणाच्च तस्य प्रमेयत्वमित्यर्थः ॥

† पञ्चेन्द्रियाणामिति शेषः ॥

स्तुमात्रयाथात्म्यप्रकाशनपटीयस्त्वं तत्त्वमस्यादेर्वचस एवेति बह्वीभिरुपपत्तिभिः प्रदर्शितम् । अतस्तदर्थाप्रतिपत्तौ यत्कारणं तदपनयाय द्वितीयाध्याय आरभ्यते—

आवितो वेत्ति वाक्यार्थं
न चेत्तत्त्वमसीत्यतः ।
त्वंपदार्थानभिज्ञत्वा-
दतस्तत्प्रक्रियोच्यते ॥ १ ॥

कायनम्, एवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनम्, एवं सर्वेषां गन्धानां नासिकैकायनम्, एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम्, एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायन" मित्यागमाच्च श्रोत्रादीनां भौतिकत्वं तद्विषयत्वं चेत्यवगन्तव्यम् । आत्मा पुनः शब्दादिहीनत्वात्तद्विषयित्वाच्च न तेषां विषय इत्याह आत्मनश्चेति ॥ कथं पुनरात्माऽज्ञाननिवृत्तिरित्यत आह सर्वानर्थेति ॥ एवं प्रथमाध्यायेन समन्वये* प्रदर्शिते तत्र प्रत्यक्षादिविरोधाशङ्कायां तत्परिहाराय द्वितीयाध्याय आरभ्यते इत्याह अतस्तदर्थेति ॥ तस्य वाक्यस्यार्थप्रतिपत्तौ यत्कारणं पदार्थाऽपरिज्ञानं तस्य प्रत्यक्षादिविरोधाऽऽशङ्कासमुद्भूताऽसंभावनाविपरीतभावनानिरासेनाऽपनयनाय द्वितीयाध्यायारम्भ इत्यर्थः । पूर्वोत्तराध्याययोर्हेतुहेतुमल्लक्षणसंबन्धो दर्शितः । आवित इति ॥ वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्† त्वंपदार्थाज्ञाने सति तत्त्वमसीत्यतो वाक्याद् वाक्यार्थं आवितो यदि न जानाति अतस्तत्प्रक्रिया तस्य त्वंपदार्थस्य प्रक्रिया प्रतिपादनं

---

* समन्वये=संबन्धे, संगताविति यावत् ॥

† वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादित्यर्थः ॥

योऽयमहं ब्रह्मेति वाक्यार्थस्तत्प्रतिपत्तिर्वाक्यादेवेति प्रत्यक्षादीनामनेवंविषयत्वादित्यवादिषं तस्य विशुद्ध्यर्थमनैकान्तिकत्वं* पूर्वपक्षत्वेनोपस्थाप्यते—

कृत्स्नानात्मनिवृत्तौ† च
कश्चिदाप्नोति निर्वृतिम्।
श्रुतवाक्यस्मृतेश्चान्यः
स्मार्यते च वचोऽपरः॥ २॥

क्रियत इत्यर्थः॥ १॥

वृत्तसंकीर्तनपूर्वकमुत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह योऽयमिति॥ वाक्यादेवेत्यत्र इतिशब्दः प्रकारवचनः। अहं ब्रह्मेत्येवंप्रकारा तत्प्रतिपत्तिरित्यर्थः। वाक्यव्यतिरेकेणापि प्रतिपत्तिदर्शनाद् न वाक्यस्य नियतहेतुत्वमित्यनैकान्तिकत्वमेव दर्शयति कृत्स्नेति॥ कश्चिद्विमलमतिः कृत्स्नप्रपञ्चविलापने भेदकोपाधेरभावादेकत्वं वाक्यमन्तरेणापि प्रतिपद्यते। यथा "विराडात्मा यन्मदन्यं नास्ति कस्मान्नु बिभेमीती"ति। कश्चिच्छ्रुतं वाक्यं स्मृत्वा प्रतिपद्यते यथा भृगुः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति वाक्यस्मृते"रानन्दो ब्रह्मेति व्यजाना"दिति। कश्चिच्चाचार्येण वाक्यं स्मार्यमाणोऽसंभावनाविपरीतभावनानिराकरणमुखेन साक्षादहमस्मि परं ब्रह्मेति वाक्यार्थं प्रतिपद्य मुच्यते यथा श्वेतकेतुर्नवकृत्वस्तत्त्वमसीति। श्वेतकेतुभृग्वोरेतयोरुभयोरपि वाक्यस्मरणमेव हेतुर्न वाक्यमिति त्रिष्वपि पक्षेषु न वाक्यं हेतुरित्यर्थः॥ २॥

---

* व्यभिचारित्वम्॥

† कृत्स्नानात्म्यनिवृत्ताविति का॰ सं॰ पु॰पाठः॥

एतत्प्रसङ्गेन श्रोत्रन्तरोपन्यासस्तुभयत्रापि संभावनायाह—

वाक्यश्रवणमात्राच्च
पिशाचकवदाप्नुयात् ।
त्रिषु यादृच्छिकी सिद्धिः
स्मार्यमाणे तु निश्चिता* ॥ ३ ॥

नायमनैकान्तिको हेतुर्यतः—

सर्वोऽयं महिमा ज्ञेयो
वाक्यस्यैव यथोदितः ।

कथं तर्हि वाक्यस्य हेतुत्वाशङ्केति तत्राह एतत्प्रसङ्गेनेति॥ वाक्यव्यतिरेकेण विराट्प्रभृतीनां त्रयाणां ज्ञानं दृष्टं पिशाचकस्य पुनर्वाक्यश्रवणादपि तद् दृष्टमित्युभयत्रापि ज्ञानोत्पत्तिदर्शनान्न वाक्यमेव नियमेन ज्ञानजन्महेतुरिति ज्ञापनार्थेत्यर्थः । पिशाचकवदिति॥ पिशाचको नाम कश्चिदरण्यं गतः स्वकर्मणा तत्राधीयमानं तत्त्वमस्यादिवाक्यमाकर्ण्य जन्मान्तरसंस्कारवशात्तदैव वाक्यार्थं प्रतिपेदे इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । अयं पुनरत्र विशेष इत्याह त्रिष्विति ॥ ३ ॥

इदानीं सिद्धान्तयति नायमिति॥ लिङ्गस्मरणस्य गमकत्वे ऽपि न यथा लिङ्गस्यागमकत्वम् एवं वाक्यस्मरणस्य गमकत्वे ऽपि न वाक्यस्यागमकत्वं वाक्यस्मरणस्योभयत्रापि द्वारत्वादित्याह सर्वो

---

* त्रिषु=विराड्भृगुपिशाचकेषु, यादृच्छिकी=प्रयत्नान्तराऽजन्या, सिद्धिः=ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपत्तिः । तत्त्वमसीति वाक्ये पुनः पुनः स्मार्यमाणे तु श्वेतकेतौ सा निश्चिता विक्षेपान्तराऽतिरस्कार्येत्यर्थः । स्मर्यमाणे त्विति का० सं० पु० पाठः ॥

वाक्यार्थं न ह्यृते वाक्या-
त्कश्चिज्जानाति तत्त्वतः ॥ ४ ॥

वाक्यं च प्रतिपादनाय प्रवृत्तं सत्प्रतिपादयत्येव, सर्व-प्रमाणानामप्येवंवृत्तत्वात्—

नाहंग्राह्यो न तद्धीने
न प्रत्यङ्नापि दुःखिनि ।

ऽयमिति ॥ यत्पुनरुक्तं "कृत्स्नानात्मनिवृत्तौ*"विति तत्रापि प्रपञ्चाभावाद् व्यतिरिक्तनिरतिशयानन्दरूपब्रह्मावगतिर्न वाक्यं विना संभवति तस्य वेदान्तवाक्यव्यतिरिक्तप्रमाणागोचरत्वादित्याह वाक्यार्थमिति ॥ ४ ॥

ननु वाक्यमपि प्रमाणान्तरसंवादाभावात्स्वार्थं निश्चाययितुं न शक्नोतीत्यत आह वाक्यं चेति ॥ स्वविषयावबोधनाय प्रवृत्तानां प्रमाणानां प्रमाणान्तरसंवादापेक्षया कुण्ठीभावः कश्चिदपि न दृश्यते इत्यर्थः ॥ ननु न वयं प्रमाणान्तरसंवादाभावादप्रतिपादकं ब्रूमः किंतु तद्विरुद्धार्थत्वादिति तत्राह नाहमिति ॥ अहंग्राह्यमहं मनुष्य इत्यहंप्रत्ययवेद्यं यच्छरीरं तस्मिंस्तत्त्वमसीति वाक्यश्रवणाद्विरोधप्रतिभासो न भवति, तस्य त्वंपदानभिधेयतया तत्पदार्थेन सामानाधिकरण्यानङ्गीकारात् । न तद्धीन इति ॥ चक्षुषा पश्यामि श्रोत्रेण शृणोमीत्येवं करणत्वेनानुभवाद् अहं चक्षुः पश्यामीत्यनुभवाच्चाहंप्रत्ययरहिते ऽपि न विरोधप्रतिभासः । तेनापि सदसीति सामानाधिकरण्यानङ्गीकारात् । तथा प्रत्यक्, प्रतीचि प्रत्यगात्मन्यपि† न वि-

---

* नै० अ० २ श्लो० २ ॥

† प्रति, प्रातिलोम्येन मिथ्याध्यस्तनिखिलप्रपञ्चवैलक्षण्येनाञ्चति, शोभते इति प्रत्यगिति व्युत्पत्तिः ॥

विरोधः सदसीत्यस्मा-
द्वाक्याभिज्ञस्य जायते ॥ ५ ॥
नाविरक्तस्य संसारा-
न्निविर्वृत्सा* ततो भवेत् ।
न चानिर्वृत्ततृष्णस्य
पुरुषस्य मुमुक्षुता ॥ ६ ॥
न चामुमुक्षोरस्तीह
गुरुपादोपसर्पणम् ।

रोधप्रतिभासः । त्वंपदलक्ष्यस्य तस्य तत्पदलक्ष्येणैकत्वाविरोधात् । अत्र प्रत्यक्शब्दो ऽव्ययत्वात्सप्तम्यर्थे वर्तते । अञ्चुगतिपूजनयोरिति-धातोर्ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां चेति क्विन्प्रत्ययान्तात् प्रत्यक्शब्दः । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशका-लेष्वस्तातिरित्यस्तातौ तद्धिते कृते तस्य चाञ्चेर्लुगिति लुकि कृते तद्धि-तश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वोपपत्तेः । तथा दुःखिनि, सुखदुःखादि-धर्मवदन्तःकरणविशिष्टे† ऽपि न विरोधप्रतिभासः । तत्रापि त्वं-शब्दवाच्यस्य तत्पदलक्ष्येणैकत्वानङ्गीकारात् । एवं वाक्यतात्पर्या-भिज्ञस्य चतुर्ष्वपि पदार्थेषु न विरोधबुद्धिस्तेन प्रमाणान्तरविरो-धाभावादप्यप्रतिपादकत्वं वाक्यस्य न स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्य वाक्यस्य प्रमाणान्तरसंवादापेक्षाभावात्तद्विरोधाभावाच्च वा-क्यश्रवणमात्रेण वाक्यार्थं सर्वे एव प्रतिपद्येरन् न च तथा प्रति-पद्यन्तइत्याशङ्क्य तेषां वैराग्यमुमुक्षुत्वाद्यधिकारिविशेषणाभावा'द-

---

* निर्विवृत्सा—निर्वर्तितुमिच्छा ॥
† जीवे इति शेषः ॥

न विना गुरुसंबन्धं
वाक्यस्य श्रवणं भवेत्* ॥ ७ ॥
तथा पदपदार्थौ च
न स्तो वाक्यस्य क्वचित्† ।
अन्वयव्यतिरेकौ च
तां‡स्तो स्तां किमाश्रयौ ॥ ८ ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
विना वाक्यार्थबोधनम् ।
न स्यात्तेन विना ध्वंसो
नाज्ञानस्योपपद्यते ॥ ९ ॥
विना ऽज्ञानप्रहाणेन
पुरुषार्थः§ सुदुर्लभः ।

धिकारिणः प्रमितिजनको वेद' इति न्यायाच्च नायं दोष इत्यु- त्तरश्लोकपञ्चकेन प्रतिपादयति नाविरक्तस्येत्यादिना ॥ न चानि- वृत्तत्वष्णस्येति ॥ संसारादनिविष्णोरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अतो ऽपेक्षितवाक्यार्थज्ञानसिद्ध्यर्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां त्वंपदार्थ-

---

* तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्, आचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यादिश्रुतिविहितं श्रवणमित्यर्थः ॥

† वाक्यस्य पदसमूहरूपत्वेन तद्राहित्ये तद्घटकीभूतपदस्य तदर्थस्य चासंभव इत्यर्थः ॥

‡ तौ=पदपदार्थौ ॥

§ पुरुषार्थः=मोक्षः । धर्मादौ पुरुषार्थत्वं तु पुरुषार्थोपकारकतया बोध्यम् ॥

तस्माद्यथोक्तसिद्ध्यर्थं*
परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ १० ॥
वर्चस्कं त्वन्नकार्यत्वा-
द्यथाऽनात्मेति गम्यते ।
तद्भागः सेन्द्रियो देह-
स्तद्वत्किमिति नेष्यते† ॥ ११ ॥

आद्यन्तयोरनात्मत्वे प्रसिद्धे मध्ये कः प्रतिबन्धः—

प्रागनात्मैव जग्धं स-
दात्मतामेत्यविद्यया‡ ।

परिशोधनायोत्तरग्रन्थसंदर्भ इत्युपसंहारव्याजेनाह तस्मादिति ॥ १० ॥

यत्तु "नाहंप्राघ्नि न तद्धीनः§" इति तस्य शरीरेन्द्रियवर्गस्य चानात्मत्वं सूचितं तत्प्रपञ्चनायाह वर्चस्कमिति ॥ वर्चस्कस्य पुरीषस्यान्नपरिणामरूपस्य यथाऽनात्मत्वं गम्यते तद्वत्तद्भागयोरन्नपरिणामयोर्देहेन्द्रिययोरनात्मत्वमनुमानादवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

न केवलमन्नकार्यत्वादनात्मत्वमनुमातव्य,मनात्मत्वादप्यन्नवदेवानात्मत्वमनुमातव्यमित्याह आद्यन्तयोरिति ॥ आद्यन्तयोरोदनपुरीषयोरनिवारिताऽनात्मत्वप्रतिपत्तिरुदीयमाना मध्ये देहेन्द्रि-

---

* परंपरया मोक्षकारणीभूतवैराग्यसिद्ध्यर्थम् ॥

† नेष्यते=नानुमीयते । देहेन्द्रियादि नात्मरूपम् अन्नकार्यत्वात् पुरीषवदिति प्रयोगः ॥

‡ प्रागनात्मरूपमेवान्नं भक्षितं सदध्यस्तात्मभावकदेहेन्द्रियादिरूपतां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

§ नै० अ० २. श्लो० ५ ॥

स्रगालेपनवद्देहं
तस्मात्पश्येद्विविक्तधीः ॥ १२ ॥

अथैवमपि मद्वचनं नाद्रियसे स्वयमेवैतस्माच्छरीराद्शुचिराशेर्निराशो* भविष्यसि—

मन्यसे तावदस्मीति
यावदस्मान्न नीयसे।
श्वभिः क्रोडीकृते देहे
नैवं त्वमभिमंस्यसे ॥ १३ ॥

शिर आक्रम्य पादेन
भर्त्सयत्यपरान् शुनः।
दृष्ट्वा साधारणं देहं
कस्मात्सक्तोऽसि तत्र भोः† ॥ १४ ॥

यथोः केन प्रतिबद्धेत्यर्थः। आगन्तुकत्वाद्प्यनात्मत्वमनुमेयमित्याह स्रगालेपनवदिति ॥ १२ ॥

इदानीमपायित्वाद्प्यनात्मत्वमनुमेयमित्याह अथैवमपीति ॥ मन्यसे इति ॥ तावदेव तव देहे ऽहंबुद्धिर्भवति यावदस्माद्देहादुत्क्रम्य न लोकान्तरं गमिष्यसि गते तु सारमेयादयस्तमिमं देहं क्रोडीकुर्वीरन् क्रोडीकृते तस्मिन्निदानीमिवाभिमानो न भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

---

* निराशः=वियुक्तः, तत्राभिमानशून्य इति यावत्। तथा चान्ते चेदगत्या ऽभिमानो निवर्तनीयः तर्हि वरमिदानीमेव तत्त्याग इति भावः ॥

† इदानीं त्वदभिमानास्पदं त्वच्छरीरं देहपातानन्तरमेकः श्वा स्वीयत्वेनाभिमन्यमानो ऽपरान् शुनो भर्त्सयति, ते ऽपि तत्रोत्पन्नाभिमाना अपरानित्येवं तत्र सारमेयानामपि साधारणो ऽभिमानः। तदेनमतिगर्हिते ऽपि शरीरे तवाभिमानः परं मौढ्यमित्यर्थः ॥

श्रुतिपरिप्रापितोऽयमर्थोऽनात्मा बुद्ध्यादिर्देहान्त इतीदमाह—

बुसव्रीहिपलालांशै-
र्बीजमेकं त्रिधा यथा ।
बुद्धिमांसपुरीषांशै-
रन्नं तद्वदवस्थितम् ॥ १५ ॥

यथोक्तार्थप्रतिपत्तौ सत्यां* न रागद्वेषाभ्यां विक्रियते विपश्चिदित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये दृष्टान्तः—

धर्षके संपरित्यक्ते
दोषतश्चावधारिते ।

शरीरमेव तत्त्वमिति शरीरे ममत्वं विशेषतो न करणीयं शुनामपि साधारणत्वादित्याह शिर आक्रम्येति ॥ भर्त्सयत्येकः श्लेति शेषः ॥ १४ ॥

यदुक्तं "तद्भागः सेन्द्रियो देहं†" इति तदसिद्धमिति नाशङ्कनीयं श्रुतिसिद्धत्वादित्याह श्रुतीति ॥ यद्वा न केवलमनुमानादेव देहेन्द्रिययोरनात्मत्वावगमः किं त्वागमादपीत्याह श्रुतीति‡ ॥ "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं यो ऽणिष्ठस्तन्मन" इति शरीरस्य मनसश्चान्नकार्यत्वं दर्शयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयव्यतिरिक्तात्मवेदनस्य दृष्टमेव फलं सर्वानर्थ-

---

* देहादावात्मत्वाभिमाननिवृत्तिपूर्वकमात्मस्वरूपज्ञाने सतीत्यर्थः ॥
† नै० अ० २ श्लो० ११ ॥
‡ छान्दोग्योपनिषदि ॥

यदि दोषं वदेत्तस्मै
किं तत्रोच्चरितुर्भवेत् ॥ १६ ॥
तद्वत्सूक्ष्मे तथा स्थूले
देहे* त्यक्ते विवेकतः ।
यदि दोषं वदेत्ताभ्यां
किं तत्र विदुषो भवेत्† ॥ १७ ॥

एतावदेव ह्यहं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थप्रतिपत्तौ कारणं यदुत बुद्ध्यादौ देहान्ते ह्यहं ममेति निःसंधिबन्धनो ग्रहस्तद्व्यतिरेके हि न कुतश्चिद्विभजते एकल‡एव प्रत्यगात्मन्यवतिष्ठतइत्याह—

बीजभूतरागद्वेषयोर्निवृत्तिरिति सदृष्टान्तमाह यथोक्तेत्यादिना ॥ उच्चरितुरुत्स्रष्टुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

तद्वदिति ॥ १७ ॥

वाक्यार्थप्रतिपत्तिप्रतिबन्धकत्वादपि देहद्वये ऽहंकारममकारलक्षणो भेदाभिमानो विवेकिभिः परिहरणीय इति श्रोतृणां यत्नगौरवसाधनायाह एतावदेवेति ॥ निःसन्धिबन्धन इति ॥ बाधकप्रत्ययशून्य इत्यर्थः ॥ विवेकस्य पुनः फलमाह तद्व्यतिरेके हीति ॥ समैकात्म्यं प्रपश्यत इति ॥ शत्रुदेहे मित्रदेहे स्वदेहे च नि-

---

* आत्मत्वाभिमाने इति शेषः ॥

† स्थूलसूक्ष्मरूपत्वेनोभयविधे ऽपि देहे ऽभिमाने निवृत्ते त्योरुत्सृष्टमलदोषकीर्तने यथा कोपो न भवति तथा विदुषो ऽस्य देहादिदोषोद्भावने परेण सहस्रशो ऽपि कृते द्वेषादि नोदेतीत्यर्थः । ताभ्याम्=स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयार्थम् । ते उद्दिश्येति यावत् ॥

‡ एकले=अद्वितीये इत्यर्थः ॥

रिपौ बन्धौ स्वदेहे च
समैकात्म्यं प्रपश्यतः ।
विवेकिनः कुतः कोपः
स्वदेहावयवेष्विव* ॥ १८ ॥

इतश्चानात्मा देहादिः—

घटादिवच्च दृश्यत्वा-
त्तैरेव करणैर्दृशेः ।
स्वप्ने चानन्वयाज्ज्ञेयो
देहो ऽनात्मेति सूरिभिः ॥ १९ ॥

देहादिकार्यकरणसंघातव्यतिरेकाव्यतिरेकदर्शिनः प्रत्यक्षत एव विरुद्धं कार्यमुपलभ्यते—

चक्षुर्भिरुह्यते यत्त-
त्स्वंशक्त्या शरीरकम् ।

विंशेषैकात्म्यमनुसंदधानस्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं दृश्यत्वादागमापायित्वाच्च देहस्यानात्मत्वमित्याह इ-तश्चेति ॥ यैः करणैर्घटादयो दृश्यन्ते तैरेव करणैर्दृशेर्द्रष्टुरात्मनो दे-हस्य दृश्यत्वात् स्वप्ने च व्याघ्रादिशरीरेण व्यवहरतो जाग्रति दृष्टे देहे ऽहमित्यभिमानाभावेनास्यानन्वयाच्चानात्मत्वं वेदितव्यमित्य-र्थः ॥ १९ ॥

वक्ष्यमाणविवेकफले श्रद्धाजननाय मिथ्याज्ञानविवेकज्ञानयोर-

---

* स्वावयवेषु अन्यतमेनान्यतमस्याभिघाते कृते ऽपि यथा द्वेषो नोत्पद्यते तथैवे-त्यर्थः ॥

तूलायते तदेवाहं-
धिया ऽऽघातमचेतसाम् ॥ २० ॥

प्रसिद्धत्वात्प्रकरणार्थोपसंहारायाह—

स्थूलं युक्त्या निरस्यैवं
नभसो नीलतामिव ।
देहं सूक्ष्मं निराकुर्या-
दतो युक्तिभिरात्मनः ॥ २१ ॥

कथं देहं सूक्ष्मं निराकुर्यादित्युच्यते—

अहंममत्वयत्नेच्छा
नात्मधर्माः कृशत्ववत् ।

नुभवसिद्धः फलभेद इति दर्शयति देहादीति ॥ चतुर्भिरिति ॥ स्वदेहः परदेहो वा वाहने स्थापयित्वा चतुर्भिरुह्यो भवति स एवाविदुषामहंबुद्धिपरिगृहीतस्तूलायते तूलवदाचरतीति प्रत्यक्षमेव विरुद्धं कार्यमित्यर्थः । यद्वा स्वभावतः सुषुप्तादावशक्योद्वाह्यो जागरिते ऽहंधीमात्रेण सुखोद्वाह्यतामापाद्यमानः शिबिकादिवहस्योद्वाहकमहंकर्त्तारमवगमयतीति दर्शयति देहादीत्यादिना ॥ यद्वा एकमेव शरीरमहंबुद्धिरहितमतिगौरवान्महता क्लेशेन नीयते तदेवाहंबुद्धिगृहीतमत्यन्तलाघवात्तूलवदाचरतीत्येवं विरुद्धकार्यदर्शनादनात्मैवायं देह इत्याह देहादीत्यादिना ॥ २० ॥

लौकायतिकव्यतिरिक्तसर्ववादिनामात्मनः स्थूलदेहव्यतिरेके विवादाभावात्सर्वजनप्रसिद्धत्वाच्च न तत्प्रतिपादनायातीवाग्रहः क्रियत इत्याह प्रसिद्धत्वादिति ॥ २१ ॥

कथमिति ॥ अहंममत्वेति ॥ अहंकारममकारबुद्धिसुखदुःखेच्छा-

कर्मत्वेनो*पलभ्यत्वा-
दपायित्वाच्च वस्त्रवत् ॥ २२ ॥

वैधर्म्ये दृष्टान्तः—

नोष्णिमानं दहत्यग्निः
स्वरूपत्वाद्यथा ज्वलन् ।
तथैवात्मा ऽऽत्मनो विद्या†-
दहं नैवाविशेषतः ॥ २३ ॥

द्वेषप्रयत्नादयो वस्तुतो नात्मनो धर्मा भवितुमर्हन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः कर्मत्वेनोपलभ्यत्वादिति ॥ उपलभ्यत्वादित्युक्ते प्रत्यगात्मनो ऽप्यस्मत्प्रत्ययगोचरतयोपलभ्यमानत्वमस्तीति तद्व्यावर्तनाय विशिनष्टि कर्मत्वेनेति ॥ अहंकारादयो ऽनात्मधर्माः दृश्यत्वात्काश्यादिवत् । सैव प्रतिज्ञा अपायित्वाद्वस्त्रादिवदिति प्रयोगः । एवमिच्छादीनामनात्मधर्मत्वप्रतिपादनेन तद्धर्मवतो ऽन्तःकरणस्य सूक्ष्मदेहस्यानात्मत्वं साधितमिति द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

विपक्षे बाधकमाह वैधर्म्येति ॥ अहंकारादेरात्मधर्मत्वे स्वरूपत्वे च दृश्यत्वासंभवो ऽपि स्यादित्यत्र लोकप्रसिद्धदृष्टान्तो ऽभिधीयते इत्यर्थः । नोष्णिमानमिति ॥ यथा ज्वलन्नप्यग्निः स्वरूपभूतं धर्मभूतं‡ चोष्णिमानं न दहति न विषयीकरोति स्वरूपत्वाद्धर्मत्वाद्वा

---

* कर्मत्वेन=दर्शनकर्मत्वेन, दृश्यत्वेनेति यावत् ॥

† विद्यात्=विषयीकुर्यात् ॥

‡ धर्मभूतमिति पुस्तकद्वये ऽपि ग्रन्थमध्ये नोपलभ्यते, परं द्वितीयपुस्तके सूक्ष्माक्षरैरुपरि लिखितम् । "स्वरूपत्वाद्धर्मत्वाद्वे"त्यग्रिमग्रन्थपर्यालोचनया तस्यापेक्षितत्वाद् ग्रन्थमध्ये निवेशितम् ॥

एकस्यात्मनः कर्मकर्तृभावः सर्वथा नोपपद्यते इति श्रुत्वा मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते, अहंप्रत्ययग्राह्यग्राहक* आत्मेति। तन्निवृत्त्यर्थमाह—

यत्कर्मको हि यो भावो
नासौ तत्कर्तृको यतः।
घटप्रत्ययवत्तस्मा-
न्नाहं स्याद् द्रष्टृकर्मकः† ॥ २४ ॥

अत्राह। प्रत्यक्षेणात्मनः कर्मकर्तृत्वाभ्युपगमे तत्प्रादोपजीविना‡ ऽनुमानेन प्रत्यक्षोत्सारणमयुक्तमिति

तद्वदात्मा ऽप्यात्मनः स्वरूपभूतं धर्मभूतं वा अहमहङ्कारादिकं न विद्यात् स्वरूपत्वाविशेषाद्धर्मत्वाविशेषाद्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इदानीं भाट्टमतमाशङ्क्य निराकरोति एकस्येत्यादिना ॥ अहंप्रत्यय आत्मकर्मको न भवति आत्मकर्तृकत्वाद् घटप्रत्ययवदित्यनुमानमाह यत्कर्मक इति ॥ २४ ॥

ननु मामहं जानामीत्यात्मनो ऽहंप्रत्ययं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोः प्रत्यक्षानुभवात्तत्कर्मत्वनिराकरणानुमानं कालात्ययापदिष्टमिति शङ्कते अत्राहेति ॥ अहमित्यन्तःकरणस्य प्रत्यगात्मदृश्यत्वादहंप्रत्ययस्यापि तद्गतत्वेनोपलभ्यमानस्य तद्धर्मत्वमेव युक्तम्। द्रष्टात्मगतत्वे तद्दृश्यत्वानुपपत्तेः। तस्मादन्तःकरणमेवाहंप्रत्ययसाक्षिणा दृश्यते इत्यनुभवो न त्वात्मा। मामहं जानामीत्यनुभवस्यान्तःकरण-

---

* अहं प्रत्ययग्राह्यत्वाद ग्राहक इति का॰ सं॰ पुस्तके ४ पु॰ च ॥

† तथा च परस्पराऽसमानाधिकरणयोः कर्मत्वकर्तृत्वयोरेकत्राहंप्रत्यये समावेशो न संभवतीति भावः ॥

‡ हेतुप्रत्यक्षमुपजीव्य प्रवृत्तेन ॥

चोद्यम् । तन्निराकरणाय प्रत्यक्षोपन्यासः ।—

यत्र यो दृश्यते द्रष्टा
तस्यैवासौ गुणो* न तु ।
द्रष्टृस्थो दृश्यतां† यस्मा-
न्नैवेयाद्दृष्टृबोधवत् ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षेणैव भवदभिमतस्य प्रत्यक्षस्याभासीकृतत्वा-त्तुच्छमेवानुमानम् । अतस्तदेव प्रक्रियते । तत्र च विकल्पदूषणाभिधानम्‡—

विशिष्टविषयत्वात्केवलात्मविषयत्वाभावादित्यभिप्रेत्य परिहरति तन्निराकरणायेति ॥ यत्रान्तःकरणे योऽहंप्रत्ययी द्रष्टा साक्षिणा दृश्यते तस्यैवान्तःकरणस्याहंप्रत्ययो धर्मो भवति द्रष्टुर्दृश्यत्वाद् द्रष्टृस्थत्वे द्रष्टृदृश्यत्वायोगात्तस्मादन्तःकरणधर्म एवासावहंप्रत्यय इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अतस्तदेव प्रक्रियते इति ॥ आत्मोपलभ्यस्याहंकारस्यात्मधर्मत्वमनुपपन्नमिति प्रकारान्तरेण पुनः साध्यतइत्यर्थः । आत्मधर्मश्चेदहंप्रत्ययः किमयमात्मनाऽधिगम्यते किं वा तदंशेनेति विकल्प्योभयथाऽपि न संभवतीत्युच्यते इत्याह तत्र चेति ॥ स्वगतस्य गुणस्य स्वग्रहणमन्तरेण स्वगतत्वेन ग्रहणायोगात् स्वस्य च स्वेनाभिन्नत्वादेव ग्रहणानुपपत्तेः स्वांशेनापि स्वस्यात्मत्वादेव ग्रहणायोगान्निरंशत्वादेव स्वांशेन स्वस्य ग्रहणमिति वक्तुमशक्यत्वाच्च । एवमुक्तन्यायेना-

---

* गुणः=धर्मः, परिणाम इति यावत् ॥

† द्रष्टृस्थं दृश्यतामिति का० सं० पु० पाठः ॥

‡ विकल्प्य दूषणाभिधानमिति २ पु० विकल्पादिदूषणेति ४ पुस्तके पाठः ॥

नात्मना न तदंशेन
गुणः स्वस्थो ऽवगम्यते।
अभिन्नत्वात्समत्वाच्च
निरंशत्वादकर्मतः॥ २६॥

न युगपन्नापि क्रमेणोभयथा चैकस्य धर्मिणो ग्राह्यग्राहकत्वमुपपद्यतइति प्रतिपादनायाह—

द्रष्टृत्वेनोपयुक्तत्वा-
त्तदैव स्यान्न दृश्यता।
कालान्तरे चेद्द्दृश्यत्वं
न ह्यद्रष्टृकमिष्यते॥ २७॥

सन्तु काममनात्मधर्मा ममत्वादयो ऽप्युक्तन्यायवत्त्वात्, अनात्मतयैव च तेषु व्यवहारात्। अहंरूपस्य तु प्रत्यगात्मसंबन्धितयैव प्रसिद्धेः, "अहं ब्रह्मास्मी"-ति श्रुतेश्चानात्मधर्मत्वमयुक्तमिति चेत्तन्न—

त्मनः कर्मत्वाभावात्तद्गतो ऽपि गुणो न तेन गृह्यते इत्यर्थः॥ २६॥

ग्राह्यस्य ग्राहकत्वे ऽपि किं युगपदेव ग्राह्यग्राहकभावः किं वा क्रमेण। न तावदाद्यः। युगपदेव ग्राहकत्वेन परिसमाप्तस्य निरंशस्य तदैव ग्राह्यत्वेनावस्थानायोगात्। नापि क्रमेण। तदा ग्राहकाभावादेव ग्राह्यत्वानुपपत्तेरित्याह न युगपदिति॥ २७॥

नन्वस्तु ममत्वयत्नेच्छादीनामनात्मधर्मत्वं तद्वदहंप्रत्ययस्यानात्मधर्मत्वमयुक्तं तस्यात्मधर्मत्वं युक्तं प्रसिद्धे,रहं ब्रह्मास्मीति विद्यादशायामपि तस्यानुवृत्तेश्चेति मन्वते सन्तु काममिति॥ श्लोकेन परि-

अहंधर्मस्त्वभिन्नत्वे-
दहं ब्रह्मेति वाक्यतः ।
गौरो ऽहमित्यनेकान्तो
वाक्यं तद्व्यपनेष्ट तत् ॥ २८ ॥

कथं वाक्यं तद्व्यपनेष्ट तदित्युच्यते—

यो ऽयं स्थाणुः पुमानेष
पुंधिया स्थाणुधीरिव ।
ब्रह्मास्मीति धिया ऽशेषा-
महंबुद्धिं निवर्तयेत्* ॥ २९ ॥

अहंपरिच्छेदव्यावृत्तौ† न किंचिदव्यावृत्तं द्वैतजा-

हरति तन्नेति ॥ गौरो ऽहमिति सामानाधिकरण्ये ऽपि यथा गौरत्वं नात्मधर्मस्तथा ऽहमात्मेत्यहंप्रत्ययस्यात्मसामानाधिकरण्येन प्रसिद्धावपि नात्मधर्मत्वं सिध्यति । अहं ब्रह्मास्मीति तु सामानाधिकरण्यं बाधायां न पुनस्तदेकत्वविवक्षयेत्यर्थः ॥ २८ ॥

अहं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यवाक्यस्याहंप्रत्ययव्यपनेतृत्वं प्रश्नपूर्वकं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति कथं वाक्यमित्यादिना ॥ स्थाणुः पुरुष इति सामानाधिकरण्यं यथा स्थाणोर्बाधकं तथा ऽहं ब्रह्मास्मीति सामानाधिकरण्यमहंकारस्य बाधकमित्यर्थः ॥ २९ ॥

---

* पुरुषे दोषवशात् स्थाणुत्वभ्रमे सति पश्चाद्दोषनिवृत्तौ स्थाणुत्वेन गृहीतः पुरुष इति जायमानया धिया स्थाणुत्वबुद्धिर्निवर्तते, एवमहंप्रत्ययो ब्रह्मास्मीति धियानिवर्तते । एवं चाहं ब्रह्मास्मीति सामानाधिकरण्यवाक्यमेवाहंप्रत्ययनिवर्तकमित्यर्थः । अशेषा अहं बुद्धिर्निवर्ततइति ४ पु० पाठः ॥

† अहंपरिच्छेदव्यावृत्तौ=अहंप्रत्ययप्रयुक्तभेदग्रहनिवृत्तौ सत्यामित्यर्थः ॥

तमवधिष्यति, द्वितीयसंबन्धस्य तन्मूलत्वादत आह—

निवृत्तायामहंबुद्धौ
ममधीः प्रविलीयते ।
अहंबीजा हि सा सिध्ये*
त्तमोभावे कुतः फणी ॥ ३० ॥

विवक्षितदृष्टान्तांशज्ञापनाय दृष्टान्तव्याख्या—

तमोभिभूतचित्तो हि
रज्ज्वां पश्यति रोपणम् ।
भ्रान्त्या भ्रान्त्या विना तस्मा-
न्नोरगं स्रजि वीक्षते† ॥ ३१ ॥

इत्थमहंकारस्यात्मधर्मत्वनिराकरणे प्रयोजनमाह अहंपरिच्छेदेति ॥ रज्ज्वज्ञानव्यावृत्तौ सर्पव्यावृत्तिवदहंकारव्यावृत्तौ ममकारव्यावृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

तमोभावे कुतः फणीति ॥ प्रसिद्धान्धकारस्याभावे फणिनः सर्पस्याभावो दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्त इति शङ्कानिरासाय दृष्टान्तो व्याख्यायत इत्याह विवक्षितेति ॥ अज्ञानाभिभूतचित्तो हि भ्रान्त्या रज्ज्वां रोपणं सर्पं पश्यति तस्मात्तमसा विना स्रजि नोरगं वीक्षते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

---

* संसिध्येदिति का० सं० पु० पाठः ॥

† तमोऽभिभूतचित्तो भ्रान्त्या स्रजि रज्जौ उरगं वीक्षते, रज्जुमुरगत्वेन गृह्णाति, तस्माद् भ्रान्त्या विना स्रज्युरगं न वीक्षत इति संबन्धः । तथा च स्रज्युरगत्वग्रहो यथा भ्रमनिबन्धन एवमहंवृत्तिरविद्याजन्या, तन्निवृत्तौ तज्जन्याहंवृत्तेर्निवृत्या केवलब्रह्माकाराकारितैव चित्तवृत्तिरवतिष्ठत इति पूर्वप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरिति भावः ॥

अनन्वयाच्च* नात्मधर्मो ऽहंकारः—

आत्मनश्चेदहंधर्मो
यायान्मुक्तिसुषुप्तयोः ।
यतो नान्वेति तेनायमन्यदीयो भवेदहम् ॥ ३२ ॥

आत्मधर्मत्वाऽभ्युपगमे ऽपरिहार्यदोषप्रसक्तिश्च—

यद्यात्मधर्मो ऽहंकारो
नित्यत्वं† तस्य बोधवत् ।
नित्यत्वे मोक्षशास्त्राणां
वैयर्थ्यं प्राप्नुयाद् ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

स्यात्परिहारः स्वाभाविकधर्मत्वाभ्युपगमे ऽप्याम्रादिफलवदिति चेत्तन्न—

सुषुप्त्यादावननुभवाच्चाहंकारस्यानात्मधर्मत्वमवगम्यतइत्याह अनन्वयाच्चेति ॥ अहंकारो नात्मधर्मः, अयावदात्मभावित्वाद्देहवदित्यर्थः‡ ॥ ३२ ॥

इतश्चाहंकारस्याऽनात्मधर्मत्वमित्याह आत्मधर्मत्वेति ॥ अस्तु तर्हि नित्यत्वमपीत्यत आह नित्यत्वइति ॥ ३३ ॥

ननु यावद्द्रव्यभावित्वाभावे ऽपि श्यामत्वादेर्धर्मत्वं दृश्यते तस्मा-

---

* अनन्वयाच्च=अननुवृत्तत्वाच्च ॥

† नित्यत्वमित्यस्य प्राप्नुयादित्यत्र संबन्धः ।

‡ एवं चाहंप्रत्ययस्य बुद्धिधर्मत्वमेव, यावद्बुद्धिभावित्वान्नात्मधर्मत्वमिति भावः ॥

आत्मादेः परिणामित्वाद्
गुणहानिर्गुणान्तरे।
अविकारि तु तद् ब्रह्म
न हि द्रष्टुरिति श्रुतेः॥ ३४॥

अहङ्कारस्यागमापायित्वात्तद्धर्मिणस्यानित्यत्वं प्राप्नोति—

आगमापायिनिष्ठत्वा-
दनित्यत्वमियाद्दृशिः*।
उपयन्नपयन्† धर्मो
विकरोति हि धर्मिणम्॥ ३५॥

दहङ्कारस्यानित्यत्वेऽपि नित्यात्मधर्मत्वमुपपद्यतइति शङ्कते स्यादिति॥ परिहरति तन्नेति। आत्मादिद्रव्यस्य परिणामित्वेन गुणान्तरोदयसंभवात्तेन स्वाभाविकस्यापि गुणस्य नित्यनिवृत्तिः संभवति, ब्रह्मणस्तु कूटस्थत्वेन गुणान्तराभावात्तद्धर्मस्याहङ्कारस्य न निवृत्तिः संभवति, तत्रात्मनो नित्यत्वात्तद्धर्मस्याहङ्कारस्यापि नित्यत्वमेवेति भावः॥ ३४॥

पूर्वमहङ्कारस्यानित्यत्वान्नित्यात्मधर्मत्वमनुपपन्नमित्युक्तम्। इदानीमात्मनो नित्यत्वादनित्याहङ्कारधर्मित्वमयुक्तमित्याह अहङ्कारस्य चेति॥ आगमापायिनोऽहङ्कारस्य निष्ठा स्थितिर्यस्मिन्सो आगमापायिनिष्ठस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः॥ ३५॥

---

* दृशेरिति १ पुस्तके। २ पुस्तके तु मन्यमध्ये दृशिरित्येव परमुपरि सूक्ष्माक्षरैर्दृशेरिति लिखितम्॥

† उपयन्=प्रादुर्भवन्। अपयन्=तिरोभवन्॥

अस्त्वनित्यत्वं कस्मात्पुनरभेनमह्नि प्रमाणोपपन्नत्वादिति चेत्तन्न—

सदाऽविलुप्तसाक्षित्वं
स्वतःसिद्धं न पार्यते ।
अपह्नोतुं घटस्येव
कुशाग्रीयधिया ऽऽत्मनः ॥ ३६ ॥

एतस्माच्च हेतोरहङ्कारस्यानात्मधर्मत्वमवसीयताम्—

प्रमाणैश्चावगम्यत्वा-
द्घटादिवदहन्दृशेः ।
यतो राद्धिः प्रमाणानां
स कथं तैः प्रसिध्यति ॥ ३७ ॥

इदानीं सौगतमतमाशङ्कते अस्त्विति ॥ निरस्यति तन्नेति ॥ सति देहे तावदात्मनः प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वावगमो नित्यत्वे चाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिदोषप्रसङ्गाद्, जातिस्मरणादिदर्शनात्सुखैर्घं बाधाभावात्प्रत्यभिज्ञायाः सादृश्यनिबन्धनत्वकल्पनानुपपत्तेश्च नित्यत्वमात्मनः स्वतःसिद्धं निह्नोतुं न शक्यते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्रमाणैश्चेति ॥ अहमहङ्कारः प्रमेयत्वाद्दृशेरात्मनो घटादिवद्भवति । यथा प्रमाणगम्यो घटकरकादिरात्मनो धर्मो न भवति तद्वदहङ्कारोऽप्यात्मनो धर्मो न भवतीत्यर्थः । नन्वात्मापि प्रमाणगम्य एवेत्यत आह यत इति ॥ राद्धिः, सिद्धिः । प्रमाणानां सिद्धेः प्रागेव सिद्धत्वेनात्मनः प्रमाणसाधकत्वान्न प्रमाणाधीना तत्सिद्धिरि-

धर्मधर्मिणोरन्योन्येतरेतरविरुद्धात्मकत्वादसङ्गतिः—

धर्मिणश्च विरुद्धत्वा-
न्न दृश्यगुणसङ्गतिः।
मारुतान्दोलितज्वालं
शैत्यं नाग्निं सिसृप्सति* ॥ ३८ ॥

तस्माद्विरुद्धमुपगम्यताम्—

द्रष्टृत्वं दृश्यता चैव
नैकस्मिन्नेकदा क्वचित्।
दृश्यदृश्यो न च द्रष्टा
द्रष्टृदर्शी दृशिर्न च ॥ ३९ ॥

त्यर्थः ॥ ३७ ॥

पूर्वं दर्शनक्रियां प्रत्यात्मनः कर्तृत्वात्तत्कर्मत्वाच्चाहङ्कारस्य न तयोर्धर्मधर्मिभाव इत्युक्तम्। इदानीं तु चिदचिद्रूपत्वेन शीतोष्णवद्विरुद्धस्वभावत्वान्न तयोर्धर्मधर्मिभाव इत्याह धर्मधर्मिणोश्चेति ॥ यथा शैत्यमग्नेर्धर्मो न भवति विरोधात्तद्वदहङ्कारो ऽप्यात्मधर्मो न भवति विरोधादेवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उक्तयुक्तिबलाद्द्रष्टृत्वदृश्यत्वे व्यवस्थिताधिकरणे एवेत्युपसंहरति तस्मादिति ॥ एवं च सत्येतदपि सिद्धमित्याह दृश्यदृश्य इति ॥ स्वदृश्येन विज्ञानेन स्वयमात्मा दृश्यो न भवति, दृगिव विज्ञानं स्वद्रष्टारमात्मानं न विषयीकरोतीति चैतद् द्वयं सिद्धं भवतीत्यर्थः। यद्वा तस्य दृश्यत्वासंभवादिति हेतुमाह दृश्यदृश्य इति ॥ द्रष्टुर्हि द-

---

* सिसृप्सति=उपगच्छति, संबध्यतइति यावत् ॥

सर्वसंव्यवहारलोपश्च प्राप्नोति, यस्मात्—

> द्रष्टापि यदि दृश्यायाः
> आत्मेयात्कर्मतां धियः ।
> यौगपद्यमदृश्यत्वं
> वैयर्थ्यं चाप्नुयाच्छ्रुतिः* ॥ ४० ॥

कुतो यस्मात्—

> नालुप्तदृष्टेर्दृश्यत्वं
> दृश्यत्वे द्रष्टृता कुतः ।

श्यत्वं वदता स्वेन दृश्येन दर्शनेन वा वक्तव्यमन्यस्याभावात्तत्र न तावत्स्वेन दृश्यत्वं संभवति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । नापि दृश्येन दृश्यत्वं संभवति, जडस्य चेतनविषयीकरणायोगात् । नापि दृगिना विज्ञानेन दृश्यत्वं संभवति तस्य विषयगोचरस्य विषयिगोचरत्वायोगात् । ततश्च न द्रष्टुर्दृश्यत्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

द्रष्टुर्दृश्यत्वे दृश्येव द्रष्टृदर्शित्वे दोषमाह सर्वसंव्यवहारेति ॥ यदि द्रष्टा आत्मा स्वदृश्याया धियः कर्मतामियात्तदा द्रष्टापि दृश्यतइति स्यात्, तथा च बुद्ध्यात्मनोरुभयोरपि युगपदेकैकस्यैव द्रष्टृत्वं दृश्यत्वं स्यात्, तथा च सति द्रष्टृत्वादेवोभयोरदृश्यत्वं, दृश्यादृश्यत्वे चात्मनः कूटस्थद्रष्ट्रात्मविषयायाः श्रुतेर्वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

वैयर्थ्यमेवोपपादयितुमाह कुत इति ॥ लुप्तदृष्टेर्घटादेरेव दृश्यत्वनियमादात्मनोऽपि दृश्यत्वे दृष्टिलोपः स्यात्तथा च न हि द्रष्टुर्दृष्टेरित्यादिश्रुतेर्वैयर्थ्यं प्रसज्यतइत्यर्थः । ननु जानन्तं मां जा-

---

* न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादिति श्रुतिः ॥

स्याच्चेद्दृगेकं निर्दृश्यं
जगद्वा स्याददृक्षिकम् ॥ ४१ ॥

उक्तयुक्तिं दृढीकर्त्तुं*मागमोदाहरणोपन्यासः—

आर्त्तमन्यदृशेः सर्वं
नेति नेतीति वाऽसकृत्।
वदन्ती निर्गुणं ब्रह्म
कथं श्रुतिरुपेक्ष्यते ॥ ४२ ॥
महाभूतान्यहंकार
इत्येतच्चेत्रमुच्यते।

नासीत्यनुभवाद्द्रष्टुरपि दृश्यत्वं दृश्यस्य च द्रष्टृत्वमित्याशङ्क्याह स्याच्चेद्दृगेकमिति॥ तथा सति दृश्यस्य द्रष्टृत्वाविरोधाद्द्रष्टृस्वभावतापत्तौ सर्वं द्रष्टृरूपमेवासीदिति दृश्यशून्यो द्रष्टैवावशिष्येत। तथा चेद्द्रष्टुरपि दृश्यताविरोधाद्दृश्यस्वभावतापत्तौ सर्वं दृश्यमेवासीदिति द्रष्टृशून्यं जगदेवावशिष्येतेत्यर्थः॥ ४१॥

उक्तन्यायस्य प्रशिथिलमूलत्वपरिहाराय मूलप्रमाणं दर्शयति उक्तयुक्तीति॥ उदाह्रियत इत्युदाहरणं वाक्यं, तदुपन्यास इत्यर्थः। आर्तमन्यदिति। "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे"त्युपक्रम्या"तोऽन्यदार्त"मिति द्रष्ट्रात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य दृश्यजातस्य विनाशित्वेन नित्यात्मधर्मत्वनिराकरणान्नेति नेतीति मूर्त्तामूर्त्तद्वयनिषेधाच्च सर्वदृश्यासंस्पर्शित्वमात्मनः प्रदर्शयन्ती श्रुतिर्नापेक्ष्येत्यर्थः॥ ४२॥

उक्तेऽर्थे स्मृतिरपि प्रमाणमित्याह महाभूतानीति॥ महाभूतादि-

---

* उक्तयुक्तिदृढिम्ने इति २. पुस्तके का० सं० पु० ४ पुस्तकयोश्च लेखकप्रमादाल्लिखितं, परमुक्तयुक्तिद्रढिम्ने इति पाठान्तरं बोध्यम्॥

न दृशेर्द्वैतयोगो ऽस्ति
विश्वेश्वरमतादपि ॥ ४३ ॥

अधुना* प्रकृतार्थोपसंहारः—

एवमेतद्विरुग् ज्ञेयं
मिथ्यासिद्धमनात्मकम् ।
मोहमूलं सुदुर्बोधं
द्वैतं युक्तिभिरात्मनः ॥ ४४ ॥

कुतो मिथ्यासिद्धत्वं द्वैतस्येति चेत्—

न पृथङ्नात्मना सिद्धि-
रात्मनो ऽन्यस्य वस्तुनः ।

धृत्यन्तं सर्वं क्षेत्रमेवेति भगवता ऽप्युक्तत्वादात्मा समस्तप्रपञ्चशून्य इत्यवगम्यतइत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं श्रुतिस्मृतिमूलयुक्तिसद्भावादहङ्कारादिः सर्वो ऽपि द्वैतप्रपञ्च आत्मनः सकाशाद्विलक्षण इत्युपसंहरतीत्याह ॥ अधुना प्रकृतेति ॥ विरुक्, पृथगित्यर्थः । नन्वात्मनः पृथक्त्वे ऽपि द्वैतं सांख्यानामिव पारमार्थिकं स्यादित्यत आह मिथ्यासिद्धमिति ॥ तथा ऽप्यन्यथाख्यातिप्रभृतीनामिव मिथ्यात्वं स्यादत आह अनात्मकमिति ॥ अनात्मकं सत्स्वभावरहितमित्यर्थः । सत्यात्मकार्यस्य कथमेवंविधत्वमित्यत आह मोहमूलमिति ॥ तदेव कथमित्यत आह सुदुर्बोधमिति ॥ प्रमाणयुक्तिभ्यां दुर्निरूपमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

एतदेवोत्तरश्लोकेनोपपाद्यतं इत्याह कुतो मिथ्यासिद्धत्वमिति ॥

---

* अधुना=अनात्मनः क्षेत्ररूपत्वेन सविकाररूपे सिद्धे इत्यर्थः ॥

आत्मवत्कल्पितस्तस्मा-
दहङ्कारादिरात्मनि ॥ ४५ ॥

तस्मादज्ञानविजृम्भितमेतत्—

दृश्याः शब्दादयः क्लृप्ता
द्रष्टृ च ब्रह्म निर्गुणम्।
अहं तदुभयं विश्वद्
भ्रान्तिमात्मनि यच्छति* ॥ ४६ ॥

तत एवेयमभिन्नस्यात्मनो भेदबुद्धिः—

दृगेका सर्वभूतेषु
भाति दृश्यैरनेकवत्।
जलभाजनभेदेन
मयूखद्युतिभेदवत्† ॥ ४७ ॥

न पृथगिति ॥ सद्रूपाज्ञानस्वभावादात्मनो ऽनन्यत्वादेव न पृथक्सत्ताप्रतीती जडस्य संभवतः । नापि प्रत्यगात्माभेदेन प्रत्यगात्मवत् सिद्धिः, जडाजडयोरभेदायोगात्। तस्मादहङ्कारादिरात्मनि कल्पित इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

फलितमाह तस्मादिति ॥ दृश्यत्वेन सत्यत्वेनानृतत्वेनात्यन्तविविक्तयोरात्मानात्मनोर्वस्तुतः संभेदाभावे ऽप्यहङ्कारोपाधौ द्वयोः प्रतिबिम्बितत्वाद्दर्पणतले प्रतिबिम्बितयोर्लोहितमुखयोर्लोहितं मुखमिति परस्परसंभेदाध्यासवद् भ्रान्त्यैव वार्तृत्वादिसम्बन्धप्रतिभास इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

---

* एतच्छ्लोकस्यार्थो नै० अ० २ श्लो० ५३ व्याख्यायां स्फुटीभविष्यति ॥

† नानाविधजलभाजनप्रतिबिम्बितः सूर्य इवैको ऽप्यात्मा देहभेदादनेक इव प्रतीयते भ्रान्तानामित्यर्थः ॥

१५

यथोक्तार्थस्य प्रतिपत्तये दृष्टान्तः—

मित्रोदासीनशत्रुत्वं
यथैकस्यान्यकल्पनात् ।
अभिन्नस्य चितेस्तद्वद्
भेदो ऽन्तःकरणाश्रयः ॥ ४८ ॥

अपहारो* यथा भानोः
सर्वतो जलपात्रकैः ।
तत्क्रियाकृतिदेशाप्ति-
स्तथा बुद्धिभिरात्मनः ॥ ४९ ॥

न केवलमनात्मसम्बन्ध एवाहंनिबन्धनः, प्रतिदेहमात्मनो भेदो ऽपि तन्निबन्धन एवेत्याह तत एवेयमिति ॥ मयूखस्रग्वी, रश्मिमाली ॥ ४७ ॥

अन्तःकरणोपाधिनिबन्धनो भेद इत्यत्र दृष्टान्तान्तरमाह यथोक्तार्थेति ॥ यथैकस्यैव देवदत्तस्य पुरुषान्तरकल्पनावशान्मित्रोदासीनशत्रुत्वमेवमभिन्नस्यापि चैतन्यस्य बुद्ध्युपाधिनिबन्धनो भेदो न स्वतो नापि परत इत्यर्थः । चितेरित्यर्थविवक्षया धातुनिर्देशः । ततश्चाभिन्नस्य चितेरिति पुल्लिङ्गसमभिव्याहार उपपद्यते ॥ ४८

नन्वु स्वमहिमप्रतिष्ठस्य पूर्णस्य चैतन्यस्य सर्वान्तःकरणप्रतिबिम्बितत्वं तद्धर्मवत्त्वं चायुक्तमित्याशङ्क्याह अपहार इति ॥ यथा स्वदेशस्थस्यैवादित्यस्य जलपात्रेण स्वगतत्वेनापहारस्तत्क्रियादिश्च भवति तद्वत्स्वमहिमप्रतिष्ठितस्यापि चैतन्यस्यान्तःकरणप्रतिबि-

---

* अपहारः=प्रतिबिम्बरूपेण ग्रहणम् ॥

न च विरुद्धधर्माणामेकत्वानुपपत्तिः। किं कारणम्—

कल्पितानामवस्तुत्वा-
त्स्यादेकत्रापि संभवः।
कमनीया शुचिः स्वाद्वी-
त्येकस्यामिव योषिति ॥ ५० ॥

न चायं क्रियाकारकफलात्मक आभास ईषदपि परमार्थवस्तु स्पृशति, तस्य मोहमात्रोपादानत्वात्—

ल्पितत्वं, तत्क्रिया तत्तद्ध्यानादिक्रिया, तदाकृतिः, स्वच्छत्वपरिच्छिन्नत्वादिः, तद्देशेन हृदयप्रदेशेन च सम्बन्धश्च सम्भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु सर्वभूतेष्वेक एव चेदात्मा तर्हि तस्य युगपदेव परस्परविरुद्धसुखदुःखरागद्वेषभ्रान्तिसम्यग्ज्ञानाद्याश्रयत्वं प्रसज्येत तच्चानुपपन्नं तत्कथमुक्तं ह्येकं सर्वभूतेष्विति तत्राह न च विरुद्धेति ॥ विरुद्धधर्माणामप्यविद्यापरिकल्पितत्वादेकस्मिन् धर्मिणि समावेशो नानुपपन्नः। यथैकस्मिन्नेव स्त्रीदेहे वस्तुभेदमन्तरेणापि वासनावशात्कामुकपरिव्राजकशुनां कमनीया, शुचिः, स्वाद्वी,ति विरुद्धधर्मपरिकल्पना तद्वदित्यर्थः* ॥ ५० ॥

विरुद्धधर्माणामात्मनि संभवे तस्यासङ्गत्वव्याघात इत्यत आह न चायमिति ॥ अनिर्वचनीयाज्ञानपरकल्पितद्वैतप्रपञ्चसम्बन्धे-

---

* एतदेवोक्तं पञ्चदश्याम्—
भार्या स्नुषा ननान्देति याता मातेत्यनेकधा।
प्रतियोगिधिया योषिद् भिद्यते न स्वरूपतः ॥ इति ॥

अभूताभिनिवेशेन
स्वात्मानं वञ्चयत्ययम्* ।
असत्यपि द्वितीयेऽर्थे
सोमशर्मपिता यथा ॥ ५१ ॥

नात्मनोऽसङ्गत्वं न व्याहन्यते वस्तुतस्तत्संसर्गाभावात् । न ह्यविद्यापरिकल्पितनीलिमगुणेन गगनं नीलीक्रियते ततश्च नासङ्गत्वव्याघात इत्यर्थः। अभूताभिनिवेशेनेति ॥असत्यपि द्वैतप्रपञ्चे मिथ्याभिनिवेशेनैवाहं सुखी दुःखीति स्वमात्मानमयं लोको वञ्चयतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः सोमशर्मपितेति ॥ कश्चिदतिदरिद्रो ब्रह्मचारी वटाशी भिक्षमाणः कदा चिद्दुर्भिक्षकाले सक्तुमुष्टिं बद्ध्वा निर्वेदात्कस्मिंश्चित्पर्वते वृक्षच्छायायां शयान एवं मनोरथयति स्म। सक्तुमुष्टिबन्धनं मुक्त्वा तेन क्रायेन गाः क्रीत्वा वर्द्धयिष्यामि, ताश्च पञ्चषड्वत्सरादनेकाननडुहः प्रसवियष्यन्ति, ततो यथेष्टं कर्षयिष्यामि, ततो धनधान्यादि समग्रं भविष्यति, ततो दासीदासादिबहुलं गृहं संपादयिष्यामि, ईदृशीं संपदं दृष्ट्वा योग्यतमः कश्चित्स्वकन्यां मह्यं प्रदास्यति, पश्चाद्यथाविधानं गार्हस्थ्यमनुभविष्यामि, ततो वंशकरं पुत्रमुत्पाद्य सोमशर्मेति नाम कृत्वा पश्चात्कुटुम्बसौख्यानुभवसमये रुदन्तं मातरमनुगतं सोमशर्माणं स्वकार्यपारवश्यात्तमनादृत्य गच्छन्तीं स्वां भार्यां दृष्ट्वा पुत्रनिमित्तकोपेन स्वां भार्यामताडयत्ततो भिक्षापात्रं कराघातात् द्विधा ऽपतत्सक्तवश्च वायुवेगादपासरन्, पश्चादहो कष्टं नष्टोऽस्मि मन्दभाग्योऽहं सक्तवश्च ममापागच्छन् किं करिष्यामीति प्रबुद्धः सन् पिता व्यलपत् तदेतद् दृष्टान्त-

---

* अयं=जीवः। स्वात्मानम्=स्वरूपभूतमात्मानम् ॥

वस्तुयाथात्म्यानवबोधपटलावनद्धाक्षः सन्—

सुभ्रूः सुनासा सुमुखी
सुनेत्रा चारुहासिनी ।
कल्पनामात्रसंमोहा-
द्रामेत्यालिङ्गते ऽशुचिम् ॥ ५२ ॥

सर्वस्यानर्थजातस्य जिहासितस्य मूलमहंकार एव, तस्यात्मानात्मोपरागाद्ध न तु परमार्थत आत्मनो ऽविद्यया तत्कार्येण* वा संबन्धो ऽभूदस्ति भविष्यति वा, तस्यापरिलुप्तदृष्टिस्वाभाव्यात्—

दृश्यानुरक्तां तद्दृष्टृ
दृश्यं द्रष्ट्रनुरञ्जितम् ।

तयोदाहरतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

कल्पनाया अयथावस्तुव्यवहारहेतुत्वे दृष्टान्तान्तरमाह वस्तुयाथात्म्येति ॥ ५२ ॥

यदुक्त"महं तदुभयं विभ्रद्भ्रान्तिमात्मनि यच्छती†"ति तत्प्रपञ्चयितुमाह सर्वस्येति ॥ आत्मनः कूटस्थनिर्विभागचैतन्यमात्रशरीरस्य द्वैतानर्थसम्बन्धहेतुरविद्यानिर्मितशरीरो ऽहंकार एव। कुतः, तस्याहंकारस्य द्वैतेनानर्थेनात्मना चोपरक्तत्वेन द्वैतस्यात्मनि प्रापकत्वादित्यर्थः । नन्वहंकारव्यतिरेकेणैवात्मनः सर्वैरपि सम्बन्धसंभवादनर्थः स्यादित्याशङ्क्य जानाम्यनुभवामीत्यनर्थरूपसम्ब-

---

* तत्कार्येण=अविद्याकार्येण, अहंकारादिनेत्यर्थः ॥

† नै० अ० २ श्लो० ॥ ४६ ॥

अहंवृत्त्योभयं रक्तं
तन्नाशे ऽद्वैतमात्मनः ॥ ५३ ॥

इह केचिच्चोदयन्ति यो ऽयमन्वयव्यतिरेकाभ्यामनात्मतयोत्सारितो ऽहङ्कारो वाक्यार्थप्रतिपत्तये सो ऽयं विपरीतार्थः संवृत्तो यस्मादहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्माहंपदार्थयोः सामानाधिकरण्यश्रवणात् अनात्मार्थेन सामानाधिकरण्यं प्राप्नोति । वक्तव्या च प्रत्यगात्मनि तस्य वृत्तिरिति सोच्यते प्रसिद्धलक्षणा* गुणवृत्तिः—

न्यः कालत्रये ऽप्यहंकारव्यतिरिक्ताधिष्ठानचैतन्ये न संभवतीत्याह न तु परमार्थत इति ॥ दृश्यानुरक्तमिति ॥ दृश्यैः शब्दादिभिरनुरक्तं संबद्धमन्तःकरणं स्वात्मनि प्रतिबिम्बितचैतन्याभासात्तेषां द्रष्टृ भवति । तदेव च द्रष्ट्रात्मचैतन्यानुरञ्जितं सत्तस्य चैतन्यस्य दृश्यमवभास्यमिव भवति । तदेवमुक्तन्यायेनाहंवृत्त्योभयमपि द्रष्टृ दृश्यं चेत्येतदनुरक्तमहमिदं जानामीति । तेनात्यन्तविविक्तयोर्द्रष्टृदृश्ययोः संबन्धहेतुरहंकार एवेति तन्निवृत्तावात्मनो ऽद्वैतत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं त्वंपदार्थशोधनत्वेनाहंकारस्यानात्मत्वमुक्तं तदयुक्तम् । तस्यानात्मत्वे ऽहं ब्रह्मास्मीति श्रूयमाणसामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रसङ्गादिति शङ्कते इह केचिदिति ॥ ननु न सामानाधिकरण्यश्रवणानुपपत्तिः । अहंशब्दस्य प्रत्यगात्मवाचि-

---

* प्रसिद्धिलक्षणेति १ पु० २ पुस्तके च । ४ पुस्तके तु प्रसिद्धा लक्षणेति पाठः ॥

नाज्ञासिषमिति प्राह
सुषुप्तादुत्थितोऽपि हि ।
अयोदाहादिवत्तेन
लक्ष्यं परमात्मनः ॥ ५४ ॥
प्रत्यक्त्वादतिसूक्ष्मत्वा-
दात्मदृष्ट्यनुशीलनात् ।
अतो वृत्तीर्विहायान्या
ह्यहंवृत्त्योपलक्ष्यते ॥ ५५ ॥

त्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य तर्हि तस्य तत्र वृत्तिप्रकारो वाच्य इत्याह यत्त्वा चेति ॥ तत्र तावदहंशब्दस्य प्रत्यगात्मनि प्रसिद्धया मुख्यया वृत्त्या लक्षणया वृत्त्या गुणवृत्त्या च वृत्तिस्तां दर्शयन् परिहरति सांख्यतइत्यादिना ॥ तत्र लक्षणावृत्तिं तावद्दर्शयति नाज्ञासिषमिति ॥ सुषुप्त्यवस्थायामहंकाराभावेऽपि नाहमज्ञासिषमिति केवलात्मन्यहंशब्दस्य प्रयोगदर्शनादहं ब्रह्मास्मीत्यत्राप्यहंकारसद्भावेऽप्यहंशब्दस्य मुख्यार्थपरिग्रहे प्रमाणान्तरविरोधात् तत्संबद्धार्थान्तरे प्रत्यगात्मनि जहल्लक्षणावृत्त्या वृत्तिराश्रीयते । यथा अयो दहतीत्यत्रायःशब्दस्य मुख्यार्थपरिग्रहे दग्धृत्वप्रतीतिविरोधान्मुख्यार्थपरित्यागेन मुख्यार्थसम्बद्धार्थान्तरे च वह्नौ जहल्लक्षणया वृत्तिराश्रीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदानीमहंशब्दस्यात्मनि गुणवृत्तिमाह प्रत्यक्त्वादिति ॥ स्वव्यतिरिक्तसकलानात्मापेक्षया चान्तरत्वाद्, द्रव्यत्वे सति स्पर्शादिरहितत्वेन सूक्ष्मत्वाद्, अन्नमयकोशमारभ्य आत्मदृष्ट्यनुशीलनाच्चाहंकारगुणानामात्मनि विद्यमानत्वाद् घटादिविषयवृत्तीर्विहायाहंवृ-

आत्मना चाविनाभाव-
मन्यथा विलयं व्रजेत् ।
न तु पश्चान्तरं याया-
दतस्त्वाहंधियोच्यते ॥ ५६ ॥

कीदृक् पुनर्वस्तु लक्ष्यम्—

नामादिभ्यः परो भूमा
निष्कलो ऽकारको ऽक्रियः ।
स एवात्मवतामात्मा
स्वतःसिद्धः स एव नः ॥ ५७ ॥

त्त्या तच्छब्देन चोपलक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा आत्मदृष्ट्यनुशीलना-दात्मनः स्वरूपभूतया दृष्ट्या अनुशीलनात्तदाभासोदयेन निरन्त-रं सम्बन्धादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इदानीमन्तःकरणविशिष्टे अहंशब्दस्य मुख्यवृत्त्या ऽपि वृत्ति-रस्तीत्याह आत्मना चेति ॥ अहंकारो हि स्वस्थितावात्मना चावि-नाभावं प्राप्नुयात्, अन्यथा तस्य नाश एव न पुनः पक्षान्तरमस्ति, न पुनर्विद्यमानस्यैवात्मव्यतिरेकेण क्षणमप्यवस्थानमस्ति, तथा चाहंशब्देनात्मोच्यत इत्यर्थः । अहंधिया, ऽहंधीहेतुना ऽहंशब्देनेति यावत् ॥ ५६ ॥

एवमहंशब्दवाच्यं दर्शितमिदानीं प्रश्नपूर्वकं लक्ष्यं दर्शयति की-दृगिति ॥ नामादिभ्यः प्राणान्तेभ्यः परो ऽन्यो"यत्र नान्यत्पश्यती"-त्यारभ्य"स भूमे"त्युक्तलक्षणो ऽत एव क्रियाकारकतत्साध्यफलशून्यः सर्वेषामात्मवतामात्मा स एव लक्ष्य इत्यर्थः । ननु प्रमाणान्तरासिद्धस्य लक्ष्यत्वाद् ब्रह्मणः प्रमाणान्तरसिद्ध्यभावात्कथं लक्ष्यत्वमित्याशङ्क्य

अज्ञानोत्थबुद्ध्यादिकर्तृत्वोपाधिमात्मानं परिगृह्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामहं सुखी दुःखी चेत्यहंकारादेरनात्मधर्मत्वमुक्तम् । केवलात्माभ्युपगमे ऽशक्यत्वात् फलाभावाच्च । अथेदानीमविद्यापरिकल्पितं साक्षित्वमाश्रित्य कर्तृत्वाद्यशेषपरिणामप्रतिषेधायाह—

एष सर्वधियां नृत्त*-
मविलुप्तैकदर्शनः ।
वीक्षते ऽवीक्ष्यमाणो ऽपि†
निमिषत्तद् ध्रुवो ऽध्रुवम् ॥ ५८ ॥

लक्ष्यत्वे शब्दव्यतिरेकेणैव सिद्धत्वं प्रयोजकं न तु प्रमाणान्तरसिद्धत्वं तच्चास्माकमस्तीत्याह स्वतःसिद्ध इति ॥ ५७ ॥

पूर्वं द्रष्टृन्वयदृश्यव्यतिरेकयोः प्रदर्शनेनाहंकारादेरनात्मत्वमुक्तम्, इदानीं साक्ष्यन्वयसाक्ष्यव्यतिरेकयोः प्रदर्शनेन द्रष्टृत्वादिव्यतिरेकः प्रदर्श्यतइत्याह अज्ञानोत्थेति ॥ अज्ञानोत्थो बुद्ध्यादिलक्षणः कर्तृत्वोपाधिर्यस्य तं द्रष्टारमात्मानमादायेत्यर्थः । किमित्यविद्याध्यारोपितं रूपमङ्गीकृतमित्यत आह केवलेति ॥ शुद्धचैतन्यस्यान्वयव्यतिरेकव्यवहारायोग्यत्वाद् व्यवहारसाध्यफलाभावाच्चेत्यर्थः । अथेदानीमिति ॥ परिणामिबुद्ध्युपाधिप्रयुक्तद्रष्टृन्वयव्यतिरेकेणानाद्यविद्योपाधिप्रयुक्तं साक्षित्वमाश्रित्य कर्तृत्वादिप्रतिषेधः क्रियतइत्यर्थः । एवमात्मा अविलुप्तैकदर्शनः अपरिणाम्यद्वयचित्स्वभावः, सर्वासां धियां नृत्तं निमिषज्जडं वीक्षते । तथा स्वयं ध्रुवो

---

* सर्वधियां वृत्तमिति ४ पुस्तके पाठः ॥

† वीक्षते ऽवीक्ष्यमाणो ऽपीति २ पुस्तके । ४ पुस्तके तु वीक्ष्यते ऽवीक्ष्यमाणोऽपीति पाठः ॥

ननु सर्वसिद्धान्तानामपि स्वदृष्ट्यपेक्षयोपपन्नत्वादितरेतरदृष्ट्यपेक्षया च दुःस्थितसिद्धिकत्वान्नैकत्रापि विश्वासं पश्यामो, न च सर्वतार्किकैरदूषितमसमर्थितं च। अतो न सर्वतार्किकोपद्रवापसर्पणाय वर्त्म संभावयामः। उच्यते। विस्रब्धैः संभाव्यतामनुभवमाशरणत्वात्सर्वतार्किकप्रस्थानानां, तदभिधीयते—

इमं प्राश्निकमुद्दिश्य
तर्कज्वरभृशातुराः।
त्वाच्छिरस्कवचोजालै*-
र्मोहयन्तीतरेतरम्॥ ५९॥

ऽभुवं वीक्षत इत्यर्थः। वीक्षते इत्युक्तत्वात्परिणामित्वशङ्कायामाह अवीक्षमाणोऽपीति॥ कर्तृत्वशून्य एव स्वात्मोपरक्तं स्वरूपेणैवादित्यवदवभासयतीत्यर्थः॥ ५८॥

उत्तरश्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह ननु सर्वेति॥ सर्वेषां सिद्धान्तानामन्योन्यपराहतत्वान्न कुत्रापि विश्वासः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः। ननु सर्ववादिनां कुत्र चित्संप्रतिपत्तिसंभवात्तत्र विश्वासोऽस्त्वित्यत आह न चेति॥ श्लोकमवतारयन्परिहरति उच्यते इति॥ अनुभवस्तावत्सर्ववादिसंप्रतिपन्नस्तत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः, स चास्माकमात्मा, तत्र सर्वैर्विश्वासः कर्तव्यः सर्वैरभ्युपगतत्वादित्यर्थः। इममिति॥ अनुभवमेव प्राश्निकं गुणदोषसाक्षिणं मध्यस्थमुद्दिश्य सर्ववादिनोऽमुकत्वादमुकत्वादिति हेतुजालैरितरेतरं मोहयन्ति तस्मात्त-

---

* स्वशिरस्कवचोजालैरिति ४ पुस्तके व्याख्याकाराऽसंमतः पाठः॥

अत्रापि चोदयति । अनुभवात्मनोऽपि विक्रियाभ्युपगमेऽनभ्युपगमेऽपि दोष एव यस्मादाह—

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्न-
श्चर्मण्येव तयोः फलम् ।
चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः
खतुल्यश्चेदसत्समः ॥ ६० ॥

बुद्धिजन्मनि पुंसश्च
विकृतिर्यद्यनित्यता ।
अथाविकृतिरेवायं
प्रमातेति न युज्यते ॥ ६१ ॥

अत्र परिहारः—

स्मिन् प्रामाणिके नाविश्वास इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अनुभवरूपेऽप्यात्मनि विवादं दर्शयन् शङ्कते अत्रापीति ॥ विकारहेतौ सत्यपि विकार्यस्यैव चर्मणो विकारो दृश्यते न त्वविकार्यस्य व्योम्नः । तथा च सति भवदभिमत आत्मापि चर्मवद्विकार्यो नभोवदविकार्यो वा, उभयथापि दोष एवेत्याह वर्षातपाभ्यामिति ॥ असत्समः, अप्रमातृत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ६० ॥

एतदेव स्पष्टयति बुद्धिजन्मनीति ॥ घटादिविषयज्ञानोत्पत्तौ यद्यात्मा विक्रियते* तर्ह्यनित्यत्वं स्यान्न विक्रियते चेत्प्रमातृत्वाभाव† इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

प्रतिबन्दी न्यायेनाक्षेपं परिहरति अत्र परिहार इति ॥ धू-

---

* आत्मनो बुद्ध्यवच्छिन्नत्वादिति भावः ॥

† अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्यैव प्रमातृपदार्थत्वादिति भावः ॥

ऊर्ध्वं गच्छति धूमे खं
भिद्यते स्विन्न भिद्यते ।
न भिद्यते चेत्स्यात्तुल्यं
भिद्यते चेद्भिदा ऽस्य का ॥ ६२ ॥

इत्येतत्प्रतिपत्त्यर्थ*माह—

अविक्रियस्य भोक्तृत्वं
स्यादहंबुद्धिविभ्रमात् ।
नौयानविभ्रमाद्यद्व-
न्नगेषु गतिकल्पनम् ॥ ६३ ॥

यथोक्तार्थाविष्करणाय दृष्टान्तान्तरोपादानम्—

मे ऊर्ध्वं गच्छति सति खमाकाशमवकाशदानाय भिद्यते विदीर्णं भवति वा न वा, न भवति चेद्धूमस्य स्यात्तुल्यं नोर्ध्वगतिः स्यात्, भवति चेत्का ऽस्य भिदा न का चिद् विभागलक्षणा क्रिया, समवायित्वाभावात्, ततश्च भेदादिविकारमन्तरेणैवाकाशमवकाशस्वरूपेणैव दृश्यत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

एतावता किमुक्तं भवतीत्यत आह इत्येतदिति ॥ अहंबुद्धिरहंप्रत्ययस्तन्निमित्तो विभ्रमो ऽहंबुद्धिविभ्रमः, तस्मात्सुखदुःखादिपरिणामत्वेन भोक्त्रन्तःकरणेनाभेदाध्यासादहं भोक्तेति विभ्रमो भवेत् । यथा नौयाननिमित्तो विभ्रमो नौयानविभ्रमः, तस्मात्तीरस्थेषु नगेषु गमनरहितेषु गच्छन्ति वृक्षा इत्यध्यवसायस्तद्वदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

कूटस्थरूपेणैव परमात्मा ऽहंकारादिद्वैतप्रपञ्चमवभासयति न

---

* आकाशवदात्मनो निर्विकारत्वप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

यथा जात्यमणेः शुभ्रा
ज्वलन्ती निश्चला शिखा* ।
संनिध्यसंनिधानेषु
घटादीनामविक्रिया ॥ ६४ ॥

अयमत्रांशो विवक्षित इति ज्ञापनायाह—

यदवस्था व्यनक्तीति
तदवस्थैव सा पुनः ।
भण्यते न व्यनक्तीति
घटादीनामसंनिधौ ॥ ६५ ॥

तत्र च—

विकारमापद्यते इत्यत्र विभ्रमदृष्टान्तव्यतिरेकेण वास्तवदृष्टान्तो ऽप्यस्तीत्याह यथोक्तार्थेति ॥ जातौ भवो जात्यस्तस्य मणेः शिखा प्रकाश्यघटादिसंनिधावसंनिधावप्यविक्रिया विकारशून्या, तद्वदात्मापीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ननु तत्र शिखायाः स्वरूपेणाविक्रियत्वमसंप्रतिपन्नमित्याशङ्क्य तद्दर्शयति अयमत्रेति ॥ अयमत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकोपयोगी विवक्षितोंश इति प्रतिज्ञापनायेत्यर्थः । यदवस्थेति ॥ यदवस्थावती शिखा व्यनक्तीति भण्यते तदवस्थावत्येव न व्यनक्तीत्यपि भण्यते घटाद्यसंनिधानात् । ततश्च प्रकाश्यसंनिध्यसंनिधिभ्यां व्यनक्ति न व्यनक्तीति व्यपदेशो न तु विकारतदभावाभ्यां, तस्मात्स्वरूपेणाविक्रियत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

---

* ज्वलन्ती=भास्वरा । शिखा=कान्तिः ॥

सर्वधीव्यञ्जकस्तद्-
त्परमात्मा प्रदीपकः* ।
संनिध्यसंनिधानेषु
धीवृत्तीनामविक्रियः ॥ ६६ ॥
न प्रकाशक्रिया काचि-
दस्य स्वात्मनि विद्यते ।
उपचारात्क्रिया साऽस्य
यः प्रकाश्यस्य संनिधिः ॥ ६७ ॥

मैवं शङ्किष्ठाः सांख्यराद्धान्तोऽयमिति । यतः—

यथा विशुद्ध आकाशे
सहसैवाभ्रमण्डलम् ।

दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्तिके समर्पयति तद्वेति ॥ परमात्मा प्रकाशोऽपि तद्वद्धीवृत्तीनां संनिध्यसंनिधाने निर्विकार एव सर्वधीव्यञ्जको न व्यङ्ग्य इति चोच्यत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति न प्रकाशेति ॥ ननु प्रकाशक्रियाऽभावे धीवृत्तीः प्रकाशयतीति कर्तृत्वव्यपदेशो न स्यादित्याशङ्क्य जन्यक्रियाभावेऽपि आदित्यानामिव प्रकाश्यसंनिध्युपाधिकः प्रकाशयतीति कर्तृत्वव्यपदेश उपचाराद्भवतीत्याह उपचारादिति ॥ ६७ ॥

नन्वनात्मैव संसरति नात्मा, आत्मा तु कूटस्थविज्ञानधातुः समस्तबुद्धिवृत्तिसाक्षी सकलसंसारधर्मातीत इति सांख्यसिद्धान्तोऽयं भवता सिद्धान्तत्वेन स्वीकृत इत्याशङ्क्य ततो वैषम्यं दर्शयितु-

---

* परमात्मप्रदीपक इति ४ पु० पाठः ॥

भूत्वा विलीयते तद्व-
दात्मनीहाखिलं जगत् ॥ ९८ ॥

तस्मादेष कूटस्थो न द्वैतं मनागपि स्पृशति। यतः—

घटाद्याकारनिर्भासाः
क्षणप्रध्वंसिनीर्दृशा।
नित्यो ऽक्रमदृगात्मैको
व्याप्नोतीव धियो ऽनिशम् ॥ ९९ ॥

एवं च सति बुद्धेः परिणामित्वं युक्तम्—

अतीतानागतेऽहत्वान्
युगपत्सर्वगोचरान्।

माह नैवमिति ॥ यथा विद्युदिति ॥ अस्य द्वैतेन्द्रजालस्यात्माज्ञानविवर्तत्वादात्ममात्रं जगदिति वेदान्तसिद्धान्तः। न चैवमभ्युपगम्यते सांख्यैः। अन्यदेव किं चिदचेतनं त्रिगुणं प्रधानं तदेव जगतः कारणं तच्च स्वतन्त्रं, प्रपञ्चश्च पारमार्थिक इति सांख्याभ्युपगमात्। ततो महदस्ति वैषम्यमित्यर्थः ॥ ९८ ॥

"भूत्वा विलीयते" इत्युक्तत्वात्प्राग्विलयादात्मसंस्पर्शो ऽभ्युपगम्यत इति शङ्कां परिहर्त्तुमाह तस्मादेष इति ॥ कुतो न स्पृशतीत्याशङ्क्य श्लोकेन हेतुमाह यत इति ॥ एवं विशिष्टा बुद्धिवृत्तीर्नित्यो ऽक्रमदृक् परमात्मैक एव दृशा स्वरूपचैतन्येन व्याप्नोतीव यस्मात्तस्मादयमात्मा समस्तद्वैतसंस्पर्शरहित इत्यर्थः ॥ ९९ ॥

कस्तर्हि घटादिज्ञानाकारेण परिणमत इत्यत आह एवं चेति ॥ आत्मनः समस्तद्वैतासंस्पर्शित्वे सति बुद्धेः परिणामित्वं युक्त-

वेत्त्यात्मवन्न धीर्यस्मा-
त्तेनेयं परिणामिनी ॥ ७० ॥

ततश्चैतत्सिद्धम्—

अपश्यन् पश्यतीं बुद्धि-
मशृण्वन् शृण्वतीं तथा ।
निर्मलोऽविक्रियोऽनिच्छ-
न्निच्छन्तीं चाप्यलुप्तदृक्* ॥ ७१ ॥
द्विषन्तीमद्विषन्नात्मा
कुप्यन्तीं चाप्यकोपनः ।
निर्दुःखो दुःखिनीं चैव
निःसुखः सुखिनीमपि ॥ ७२ ॥
असुह्यमानो मुह्यन्तीं
कल्पयन्तीमकल्पयन् ।

मित्यर्थः । बुद्धेः परिणामित्वे हेतुमाह अतीतानागतेहत्यानिति ॥ अतीताश्च अनागताश्च इहत्याश्च अतीतानागतेहत्यास्तान्, सर्वे च ते गोचराश्चेति सर्वगोचरास्तान्, बुद्धिरात्मवद्युगपद्यस्मान्न वेत्ति तस्मात् क्रमद्रष्टृत्वादियं च परिणामिनीति क्रमवत्कतिपयसिद्धकार्यदर्शनान्यथानुपपत्त्या क्रमवत्कतिपयपरिणामः कल्प्यतइत्यर्थः ॥७०॥

आत्मनः पुनर्दर्शनश्रवणादिविक्रियारहितस्य दर्शनश्रवणादिविक्रियावद्दृश्यबुद्धिसाक्षित्वमपि सिद्धमित्याह ततश्चेत्यारभ्य श्लोकपञ्चकेन ॥ समक्षपरोक्षयोर्विषयभेदात्लोपद्वेषयोर्विशेषो द्रष्टव्यः ।

---

* अलुप्तदृक्=स्वतःप्रकाश इत्यर्थः ॥

स्मरन्तीमस्मरंश्चैव
शयानामस्वपन्मुञ्जः ॥ ७३ ॥
सर्वाकारां निराकारः
स्वार्थो ऽस्वार्थां निरिङ्गनः ।
निखिलकालस्त्रिकालस्थां*
कूटस्थः क्षणभङ्गुराम् ॥ ७४ ॥
निरपेक्षश्च सापेक्षां
पराचीं प्रत्यगद्वयः ।
सावधिं निर्गतेयत्तः
सर्वदेहेषु पश्यति ॥ ७५ ॥

एतस्माच्च कारणादयमर्थो व्यवसीयताम्—

स्व एवार्थो यस्य सः स्वार्थः । अनेन ममत्वेन गृहीतः पुत्रादिरर्थो यस्याः सा ऽस्वार्था । निरिङ्गनः, अपरिस्पन्दः ॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥†

दुःखादीनां साक्षित्वादप्यात्मनो न दुःखाद्याकारपरिणामो युक्त इत्याह एतस्माच्चेति ॥ ननु दुःख्येव साक्षी भवेदित्यत आह

---

* निखिलकालः=सार्वकालिको ऽनादिरिति यावत् । त्रिकालस्थाम्=कालविशेषस्थां, सादिम् । कूटस्थः=अविनश्वरः ॥

† अत्रोपरि "श्लोकपञ्चकेने"त्यस्याग्रे अपश्यन्नितीति प्रतीकमुपन्यस्य (७१) अङ्कः, क्षिपन्तीमिति प्रतीकं विलिख्य 'समक्षे'त्यादि 'द्रष्टव्य'इत्यन्तग्रन्थोत्तरं (७२) अङ्कः, 'अनुधमाना'मिति प्रतीकमात्रं प्रदर्श्य (७३) अङ्कः, 'सर्वाकारा'मिति प्रतीकमादाय 'स्व एवार्थ' इत्याद्यपरिस्पन्द इत्यन्तग्रन्थोत्तरं (७४) अङ्कः, तदुत्तरं 'निरपेक्षश्चे'ति प्रतीकमादाय (७५) अङ्क इति क्रमेण २ पुस्तके पाठः । प्रतीकमात्रमत्र पृथगुपन्यस्तं नास्ति तदव्याख्येयमिति १ पुस्तकानुरोधात् 'ततश्चेत्यारभ्ये'त्यादि श्लोकपञ्चकस्य व्याख्याकारेण समग्रस्यैव प्रतीकग्रहणादुपरितन एव पाठो ऽत्र स्थापितः ॥

दुःखी* यदि भवेदात्मा
कः साक्षी दुःखिनो भवेत् ।
दुःखिनः साक्षिताऽयुक्ता
साक्षिणो दुःखिता तथा ॥ ७६ ॥

पूर्वस्यैव व्याख्यानार्थमाह—

नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी†
साक्षिता का विकारिणः ।
धीविक्रियासहस्राणां
साक्ष्यतोऽहमविक्रियः ॥ ७७ ॥

एवं सर्वस्मिन्व्यभिचारिण्या‡त्मवस्त्वेवाऽव्यभिचारी-त्यनुभवतो व्यवस्थापनायाह—

प्रमाणतन्त्रिभेध्यस्था
नोच्छित्तिर्मम संविदः ।

दुःखिन इति ॥ ७६ ॥

दुःखिनः साक्षित्वं कथमयुक्तमित्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुरुच्यते इत्याह पूर्वस्येति ॥ दुःखित्वं नाम विकारित्वं, विकारिणः साक्षित्वमनुपपन्नम्, आत्मा च समस्तबुद्धिवृत्तिसाक्षी, तस्मान्निरस्तसमस्तपरिणाम इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

न केवलं युक्तिमात्रसिद्धमेतत्किं तु विद्वदनुभवसिद्धमित्याह

---

* दुःखी=दुःखादिपरिणामसहित इत्यर्थः । न ऋते इति च्छेदः ॥

† विक्रियाम्=उत्पत्त्यादिकामित्यर्थः ॥

‡ व्यभिचारिणि=मिथ्यारूपे ॥

सत्तोऽन्यद्रूपमाभाति
यत्तत्स्यात्क्षणभङ्गि हि ॥ ७८ ॥
उत्पत्तिस्थितिभङ्गेषु
कुम्भस्य वियतो यथा ।
नोत्पत्तिस्थितिनाशाः स्यु-
र्बुद्धेरेवं ममापि न* ॥ ७९ ॥

सुखदुःखतत्संबन्धानां च प्रत्यक्षत्वान्न मद्धर्मत्वमित्याशङ्क्याह यस्मात्—

सुखदुःखादिसंबद्धां
यथा दण्डेन दण्डिनम् ।

एवं सर्वस्मिन्निति ॥ प्रमाणतन्निभेषु, प्रमाणतदाभासेषु† बुद्धिपरिणामेषु व्यभिचारिषु तदनुयायिनः संविद्रूपस्य साक्षिरूपस्य मम नोच्छित्तिः संभवति, उच्छेदसाक्षित्वेनापि स्फुरणात्ततो मद्व्यतिरिक्तं यन्मत्संबन्धितया प्रतीयते तदुच्छिद्येत नात्मेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपादयति उत्पत्तीति ॥ बुद्धेरेवमिति ॥ बुद्धेरुत्पत्त्यादौ ममोत्पत्त्यादिर्नास्तीत्यर्थः‡ ॥ ७९ ॥

सुखदुःखादिपरिणामानामनात्मधर्मत्वमप्यनुभवसिद्धमित्याह सुखदुःखेति ॥ सुखदुःखादेरहंकारसंबन्धो ऽहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षसिद्ध इत्यर्थः। सुखदुःखादिसंबद्धामिति ॥ यथा दण्डेनासंहत-

---

* नमापि चेति का० स० पुस्तके २ पुस्तके च । ४ पुस्तके तु ममापि नो इति पाठः ॥

† प्रमाणम्=अन्तःकरणवृत्तयः । तदाभासा विपर्ययवृत्तयः ॥

‡ साक्षित्वादिति भावः ॥

राधको वीक्षते बुद्धिं
साक्षी तद्वदसंहतः ॥ ८० ॥

एतस्माच्च हेतोर्धियः परिणामित्वं युक्तम्—

येनैवास्या भवेद्योगः
सुखकुम्भादिना धियः ।
तं विदन्ती तदैवान्यं
वेत्ति ना*तो विकारिणी ॥ ८१ ॥

अस्याश्च क्षणभङ्गुरत्वे स्वयमेवात्मा साक्षी । न हि कूटस्थाऽवबोधमन्तरेण बुद्धेराविर्भावतिरोभावादि-

---

स्तटस्थ एव सन् कश्चिद्राधकः साधकः द्रष्टा दर्पणं वीक्षते तद्वदयमपि साक्षी सुखादिधर्मविशिष्टां बुद्धिं सुखादिभिरसंहतस्तटस्थ एव सन् वीक्षते इत्यर्थः ॥ ८० ॥

बुद्धेः परिणामित्वेन "तीतानागतेद्दृत्याः†"निति सूचितं क्रमद्रष्टृत्वं कतिपयद्रष्टृत्वं च प्रपञ्चयति एतस्माच्चेति ॥ यदा बुद्धिर्बाह्येन कुम्भादिना आन्तरेण सुखादिना च संबद्धा सती कुम्भादिकं वेत्ति तदैव पटादिकं दुःखादिकं च न वेत्ति ततो बुद्धिर्विकारिणीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

केन तर्हि प्रमाणेन बुद्धेः परिणामित्वमवगम्यते इत्याशङ्क्याह अस्याश्चेति ॥ अस्याः क्षणभङ्गुरत्वे स्वयमात्मैव साक्षी प्रमाणमित्यर्थः । ननु बुद्धिः स्वयमेव स्वभावाभावौ साधयेत्किं साक्षिणेत्याशङ्क्य

---

* न वेत्ति=न विषयीकरोति । क्रमेण सुखाकारेण परिणता सती घटाद्याकारेण परिणमतीत्यर्थः ॥

† नै० अ० २ श्लो० ७० ॥

सिद्धिरस्ति—

परिणामिधियां वृत्तं
नित्याक्रमदृगात्मना।
षड्भावविक्रियामेति
व्याप्तं खेनाङ्कुरो यथा॥ ८२॥

सत आत्मनश्चाविकारित्वे युक्तिः—

स्मृतिस्वप्नप्रबोधेषु
न कश्चित्प्रत्ययो धियः।
दृष्टा ऽव्याप्तो ऽस्त्यतो
नित्यमविकारी स्वयं दृशिः॥ ८३॥

स्वभावस्य स्वग्राह्यत्वे कर्मकर्तृविरोधप्रसङ्गात् स्वाऽभावस्य स्वयमेव साधकत्वे सुषुप्त्यभावप्रसङ्गाद् आत्मैव सर्वकल्पनाधिष्ठानतया साधक इत्यपरोक्षत्वमित्याह न हि कूटस्थेति॥ यद्वा बुद्धेः परिणामित्वे तद्विषयस्यात्मनो ऽपि परिणामिता स्यादित्यत आह अस्याश्चेति॥ बुद्धिपरिणामसाक्षित्वादात्मा न परिणामीत्यर्थः। कथं बुद्धिपरिणामसाक्षित्वमात्मन इत्यत आह न हीति॥ परिणामिधियामिति॥ यथा ऽऽकाशेन व्याप्त एवाङ्कुरो जायते तद्वन्नित्याक्रमदृगात्मना व्याप्तमेव परिणामिधियां वृत्तं स्वरूपं षड्भावविक्रियां प्राप्नोति तस्मादात्मैव बुद्धिपरिणामसाधक इत्यर्थः॥ ८२॥

एवं बुद्धेर्विकारित्वमुपपाद्येदानीमविकारित्वमात्मन उपपादयति सत आत्मनश्चेति॥ धियः प्रत्ययेषु स्मृ[ति]विपर्यासप्रमाणात्मकेषु मध्ये कश्चिदपि प्रत्ययश्चैतन्येनाव्याप्तो नास्ति* ततः समस्तबु-

---

* तदव्याप्तौ प्रत्ययस्यैवासंभवादिति भावः॥

एवं तावत्पराभ्युपगतप्रक्रियाप्रस्थानेन निरस्ताशेषविकारैकात्म्यं प्रतिपादितमुपपत्तिभिः। अथाधुना श्रौतीं प्रक्रियामवलम्ब्योच्यते—

अस्तु वा परिणामो ऽस्य
दृशेः कूटस्थरूपतः।
कल्पितो ऽपि स्वयैवासौ
दग्धस्येवास्तु वक्रता ॥ ८४ ॥

षट्सु भावविकारेषु*
निषिद्धेष्वेवमात्मनि।
दोषः कश्चिदिहासक्तुं
न शक्यस्तार्किकाश्वभिः ॥ ८५ ॥

चिद्वृत्तिसाक्षित्वादात्मा कूटस्थ एवेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

"एष सर्वधियां नृत्तं†"मित्यारभ्य सांख्यसिद्धान्तमवलम्ब्य बुद्धिरेव परिणामिनी नात्मा स तु कूटस्थ इति दर्शितं, मिदानीमात्मनः परिणामाभ्युपगमे ऽपि तस्य मायामयत्वान्न कश्चिद्दोष इति स्वसिद्धान्तमवलम्ब्याह एवं तावदिति ॥ अस्तु वेति ॥ आन्तरो वाह्यश्चात्मनः परिणामः कल्पितो ऽङ्गीकृतो ऽप्यस्तु तथापि तस्यात्मनः कूटस्थरूपत्वादसावविद्यानिबन्धन एव न तु परमार्थतः, तस्मान्न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

एवमात्मनः षड्भावविकाररहितत्वप्रतिपादनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वा-

---

* जन्मादिष्वित्यर्थः ॥

† नै० अ० २ श्लो० ५० ॥

प्रकृतमेवोपादाय बुद्धेः परिणामित्वमात्मनश्च कूटस्थत्वं युक्तिभिरुच्यते—

प्रत्यर्थं तु विभिद्यन्ते
बुद्धयो विषयोन्मुखाः।
न भिदाऽवगतेस्त्वर्वा-
त्वर्थास्वच्छिन्निभा यतः॥ ८६॥

स्वसंबद्धार्थ एव*—

सावशेषपरिच्छेदि-
न्यत एव न कृत्स्नवित्।
नो चेत्परिणमेद्बुद्धिः
सर्वज्ञा साऽऽत्मवद्भवेत्॥ ८७॥

दिसर्वानर्थसंबन्धोऽपि तस्य निराकृतो द्रष्टव्य इत्याह पटत्विति॥ ८५॥

प्रकृतमेवोपादाय श्रौतमेव मतमालम्ब्येत्यर्थः। सांख्यसिद्धान्तमेवावलम्ब्येति केचित्। प्रत्यर्थं त्विति॥ यथा प्रतिविषयं बुद्धयः स्वतो भिद्यन्ते तद्वदवगतेश्चैतन्यस्य न भेदोऽस्ति चिदाकारत्वात् सर्वासां बुद्धिवृत्तीनां, तस्माद्घटपटादिबुद्ध्युपाधिभेदपरामर्शमन्तरेण स्वतो भेदानवगमाद् उपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदस्येव नभसः स्वत एकत्वमेवं चैतन्यस्येत्यर्थः॥ ८६॥

बुद्धेः परिणामलक्षणधर्मसंबन्धप्रतिपादनायोत्तरश्लोक इत्याह स्वसंबद्धार्थ इति॥ बुद्धिः परिणामिनीति यतः, अत एव कतिपयप-

---

* उच्यते इति शेषः॥

अतोऽवगतेरेकत्वात्—

चण्डालबुद्धेर्यद्द्रष्टृ
तदेव ब्रह्मबुद्धिदृक् ।
एकं तदुभयोर्ज्योति-
र्भास्यभेदादनेकवत् ॥ ८८ ॥

कस्मात्—

अवस्थादेशकालादि-
भेदो नास्त्यनयोर्यतः ।
तस्माज्जगद्धियां दृक्त्वं
ज्योतिरेकं सदेक्ष्यते ॥ ८९ ॥

सर्वदेहेष्वात्मैकत्वे प्रतिबुद्धपरमार्थतत्त्वस्यापि अप्रतिबुद्धदेहसंबन्धादशेषदुःखसंबन्ध इति चेत् तन्न—

रिच्छेदिनी भूत्वा न कृत्स्नविद्भवति। यदि न परिणमेत्तदा सर्वज्ञा स्यात् ततः परिणामिनी बुद्धिरित्यर्थः ॥ ८७ ॥

अवगतेरेकत्वमस्तु ततः किमित्यत आह अतोऽवगतेरिति ॥ आत्मैक्यं पूर्वमुपपादितं सिध्यतीत्यर्थः । अनेकत्वप्रतीतेरन्यथासिद्धिमाह भास्येति ॥ ८८ ॥

भेदस्य वास्तवत्वं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्य भेदकाभावादिति परिहरति कस्मादित्यादिना ॥ आदिशब्देन भेदका गुणादयो गृह्यन्ते तेषामवस्थादीनां साध्यत्वान्न साक्षिभेदकत्वमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

ननु यद्देहस्थे मनसि यस्य ब्रह्मत्वं भाति ततो देहान्तरस्थे मनसि तदभावात्तन्नतद्दुःखादिसंबन्धात् दुःखी सुखी

बोधात्प्रागपि दुःखित्वं
नान्यदेहोत्थमस्ति नः ।
बोधादूर्ध्वं कुतस्तत्स्या-
दत्र स्वगतमप्यसत्* ॥ ९० ॥

न चेयं स्वमनीषिकेति ग्राह्यं, कुतः, श्रुत्यवष्टम्भात्—

शब्दाद्याकारनिर्भासा
ज्ञानोपादानधर्मिणी ।

स्यादिति शङ्कते सर्वदेहेष्विति ॥ समस्तकल्पनाबीजभूताज्ञानोत्थिते ऽप्यन्यगतत्वेन कल्पनान्न तद्दुःखेन दुःखित्वं ब्रह्मात्मैक्यापरोक्षेण मूलाज्ञाने बाधिते दुःखित्वसंभावना ऽपि नास्त्येव । अन्यस्य तन्नतद्दुःखित्वस्य स्वगतदुःखित्वस्य च बाधितत्वादिति परिहरति नेति ॥ यत्र यस्मिन्नात्मनि पूर्वं स्वगतत्वेन भातमपि दुःखमिदानीमहं ब्रह्मास्मीति बुद्ध्या बाधितं तत्र कथं पूर्वमन्यगतत्वेन भातमिदानीं मम स्यादित्यर्थः । यत्र प्राक्तनमिति पाठे यदन्यगतं दुःखित्वं प्रागप्यन्यस्मिन्मदविद्याविजृम्भितं तत्कथमविद्यायां निवृत्तायामन्यस्मिन्नात्मनि वा स्यादित्यर्थः ॥ ९० ॥

बुद्धिरेव परिणामिनी कूटस्थ आत्मेति यो ऽयमर्थः प्रतिपादितः स तु तार्किकैरिव न केवलतर्कावष्टम्भादस्माभिः प्रतिपाद्यते किं तु श्रुत्यवष्टम्भादित्याह न चेयमिति ॥ शब्दाद्याकारेति ॥ श्रुतिनिर्दिष्टमन्तःकरणवृत्तिमाहेत्यन्वयः । कथमाहेत्यत आह भाष्येत्याहेति ॥

---

* अत्र प्राक्तनमप्यसदिति सर्वेषु परिगृहीतपुस्तकेषु पाठः । व्याख्याकारेण पाठद्वयमपि योजितं तत्र प्रथममुपरितनस्यैव पाठस्योल्लेखात्तथा निवेशितम् ॥

भास्यत्वाच्च श्रुतिर्दृष्टि-
मात्मनो ऽपरिणामिनः ॥ ६१ ॥

का त्वसौ श्रुतिः—

दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं
न पश्येद्दृश्यमानया ।
विज्ञातारमरे केन
विजानीयाद्धियां पतिम् ॥ ६२ ॥

यस्मात्सर्वप्रमाणोपपन्नो ऽयमर्थस्तस्मादतो ऽन्यथा-वादिनो जात्यन्धा इवानुकम्पनीया इत्याह—

तदेतदद्वयं ब्रह्म
निर्विकारं कुबुद्धिभिः ।

शब्दाद्याकारनिर्भासवती हानोपादानधर्मिणी भूत्वा आत्मनः प्रकाश्येत्याचष्टे न तु तया आत्मा प्रकाश्य इत्याहेत्यर्थः । यद्वा दृष्टिर्द्विविधा पारमार्थिकी अपारमार्थिकी च, तत्र पारमार्थिकी दृष्टिः आत्मनः स्वरूपमित्याचष्टे, या ऽन्या शब्दाद्याकारनिर्भासवती जन्मविनाशवतीच दृष्टिः सा स्वरूपभूतया दृष्ट्या भास्येत्याह न तु तया स्वरूपभूता दृष्टिर्भास्येत्याहेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अर्थमुपवर्ण्य श्रुतिमवतारयति का त्वसाविति ॥ "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येत्" । "विज्ञातारमरे केन विजानीया"दिति च वाक्यद्वयमत्र प्रमाणमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

एवं श्रुतिस्मृतिविद्वत्प्रत्यक्षानुमानादीनां संभवाद्विश्वासो न वेदान्तसिद्धान्ते करणीय इत्यभिप्रेत्याह यस्मादिति ॥ जात्यन्ध-

नात्यन्धगजहस्त्येव
कोटिशः परिकल्प्यते ॥ ९३ ॥

प्रमाणोपपन्नस्यार्थस्यासंभावनात्तदनुकम्पनीयत्वसि-
द्धि,स्तदेतदाह—

यद्यद्विशेषणं दृष्टं
नात्मनस्तदनन्वयात् ।
खस्य कुम्भादिवत्तस्मा-
दात्मा स्यान्निर्विशेषणः ॥ ९४ ॥

अतश्चात्मनो भेदासंस्पर्शो भेदस्य मिथ्यात्वाभा-
व्यादत आह—

गजहस्त्येवेति ॥ यथा जात्यन्धाः स्वस्पर्शगृहीतहस्तपादाद्यवयवेषु अयं गजो ऽयं गज इति तत्र तत्रावयवेषु गजभावं कल्पयन्ति तद्वत्स्वस्वदुस्तर्कदूषितबुद्धिभिर्यार्वाकाद्यैस्तर्काभासदृष्टप्रकारेण कूटस्थमद्वितीयं ब्रह्माप्यन्यथा कल्प्यतइत्यर्थः ॥ ९३ ॥

न्यायेन स्वसिद्धान्तव्यवस्थापकाः कथं शोच्याः स्युरित्याशङ्क्य श्रुतिन्यायाभ्यां निर्णीतस्यार्थस्य तर्काभासैरसंभवकरणाच्छोच्यत्वमित्याह प्रमाणोपपन्नस्यार्थस्येति ॥ श्रुतिन्यायाभ्यां निर्णीतमर्थमाह तदेतदाहेति ॥ यथा घटाकाशः करकाकाश इत्यत्राकाशविशेषणीभूतघटादिभिरनन्वयादाकाशस्य निर्विशेषत्वमेवं घटो भातीत्यादौ भानविशेषणीभूतघटादीनां भानैक्याभावात् भानस्वभावस्यात्मनो निर्विशेषत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

आत्मनो भेदाभासासंसर्गे हेत्वन्तरमाह अवगस्यात्मन इति ॥

अवगत्यात्मनो यस्मा-
दागमापायि कुम्भवत् ।
साहङ्कारमिदं विश्वं
तस्मात्तत्स्यात्कचादिवत् ॥ ९५ ॥

सर्वस्यैवानुमानव्यापारस्य फलमियदेव यद्विवेकग्र-
हणं, तदुच्यते—

बुद्धेरनात्मधर्मत्व-
मनुमानात्प्रसिध्यति ।
आत्मनो ऽप्यद्वितीयत्व-
मात्मत्वादेव सिध्यति ॥ ९६ ॥

यद्वा विशेषणानामात्मासंस्पर्शित्वे ऽप्यन्यत्वेन स्वरूपेण संभवो ऽङ्गी-
कृत इति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह अवगत्यात्मन इति ॥ अवगत्यात्मनः
सकाशात्साहङ्कारमिदं विश्वं कुम्भवदागमापायि उत्पत्तिविनाशवदत
एवं कुम्भवन्नात्मस्वरूपं ततः केशोण्ड्रकादिवत् बाध्यमित्यर्थः । यद्वा
यस्मादात्मनः सकाशात्साहंकारमिदं विश्वं कुम्भवदागमापायितया-
सिध्यति तद्विश्वं ततः केशोण्ड्रकादिवत्स्वरूपं न भवतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

नन्ु तर्ह्यात्मनो ऽन्वयव्यतिरेकलक्षणानुमानव्यापाराधीनसि-
द्धिकत्वादात्मनः स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमो भज्येतेत्यत आह सर्वस्यैवे-
ति ॥ सर्वस्यैवानुमानव्यापारस्य बुद्ध्यादिप्रपञ्चविवेचकत्वमेव फलं
नात्मस्वरूपबोधकत्वं ततो न स्वप्रकाशत्वभङ्ग इत्यर्थः । तर्ह्यात्मनो
ऽद्वितीयत्वगोचरात्प्रमाणात्स्वप्रकाशत्वभङ्ग इत्याशङ्क्याह आत्म-
नो ऽप्यद्वितीयत्वमिति ॥ द्वितीयाभाव एव तत्र प्रमाणगोचरः । अ-

यद्यप्ययं गृहीतृग्रहणग्राह्यगृहीतितत्फलात्मक आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तः संसारो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनात्मतया निर्णीत्यवहृपविद्वस्तथापि तु नैवासौ स्वतःसिद्धात्मव्यतिरिक्ताऽनात्मप्रकृतिपदार्थव्यपाश्रयः साङ्ख्यानामिव, किं तर्हि स्वतःसिद्धाऽनुदिताऽनस्तमितकूटस्थाऽऽत्मप्रज्ञानमात्रशरीरप्रतिविम्बिताऽविचारितसिद्धात्मानवबोधाश्रय एव, तदुपादानत्वात्तस्येतीममर्थं निर्वक्तुकामः प्राह—

ऋते ज्ञानं न सन्त्यर्था

अस्ति ज्ञानमृते ऽपि तान्।

द्वितीयत्वं तु स्वरूपमेव तत् आत्मत्वादात्मस्वभाववशात् स्वत एव सिध्यति स्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः॥ ८६॥

सांख्यसिद्धान्तसाम्यसाशङ्क्य तयो वैषम्यं दर्शयति यद्यपीत्यादिना॥ गृह्यते ऽनेनेति ग्रहणं प्रमाणम्, गृहीतिरर्थज्ञानम्, तत्फलमर्थावच्छिन्नं स्फुरणं तथाभूतस्य संसारस्याऽऽत्माऽसंसर्गित्वमात्मनो ऽसंसारित्वं संसारस्य च प्रधानकार्यत्वेन तदाश्रयत्वं च साङ्ख्याः स्वीकुर्वन्ति। वयं त्वात्मन्यध्यस्ताऽनिर्वचनीयाऽज्ञानविजृम्भिततया तदाश्रयः संसारः प्रत्यगात्मनि परिकल्पित इत्यभ्युपगच्छामः, तस्मान्न साम्यमित्यर्थः। यद्वा ऽनुदितानस्तमितकूटस्थात्मप्रज्ञानमात्रशरीरप्रतिबिम्बितश्चासावविचारितसिद्धात्मानवबोधाश्रयश्चेति विग्रहः। ऋते ज्ञानमिति॥ जानातीति ज्ञानं द्रष्टा तं विना न सन्ति न प्रतीयन्ते चाहंकारादयो ऽर्थाः। तान्विना ऽपि

एवं धियो हिरुग्ज्योति-
विविच्यादनुमानतः ॥ ९७ ॥

यस्मात्प्रमाणप्रमेयव्यवहार आत्माऽनवबोधाश्रय एव तस्मात्सिद्धमात्मनोऽप्रमेयत्वं, नैव हि कार्यं स्वकारणमतिलङ्घ्याऽन्यत्राऽऽकारके आस्पदमुपनिबध्नात्यत आह—

व्यवधीयन्त एवामी
बुद्धिदेहघटादयः ।
आत्मत्वादात्मनः केन
व्यवधानं मनागपि ॥ ९८ ॥

द्रष्टाऽस्ति प्रतीयते च । तस्मादर्थानां सत्ताप्रतीत्योर्नित्यसापेक्षत्वात्तेभ्यः स्वयंज्योतिःस्वरूपं निरपेक्षसिद्धिकमात्मानं घटद्रष्टारं घटादिवानुमानतो विविच्याद्विवेकं कुर्यात् ततश्च दृश्यप्रपञ्चादात्मनि निष्कृष्टे सति प्रपञ्चस्य स्वातन्त्र्येण सिद्ध्यभावादात्माऽज्ञानोपादानत्वे तदाश्रयत्वमर्थात्सिध्यतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

एतेनात्मनोऽप्रमेयत्वमपि साधितं भवतीत्याह यस्मादिति ॥ व्यवधीयन्त इति ॥ बुद्धिसिद्धेरात्मचैतन्याभासोदयापेक्षत्वात्तदनपेक्षस्वतःसिद्धावात्मस्वभावापेक्षया बुद्धेर्व्यवधानम्, देहस्य पुनर्बुद्ध्यपेक्षत्वादिन्द्रियापेक्षत्वाच्च ततोऽपि व्यवधानम्, घटादीनां पुनर्देशकालादिसंनिधानापेक्षत्वाद्बुद्ध्याद्यपेक्षत्वाच्च देहादपि व्यवधानम्, नैवमात्मनो व्यवधानमस्ति । व्यवहितं च प्रमाणगम्यम्, तस्मादात्मनोऽप्रमेयत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ९८ ॥

स्वयमनवगमात्मकत्वात्,दनवगमात्मकत्वं च मोहमा-भोपादानत्वात्—

प्रमाणमन्तरेणैषां
बुद्ध्यादीनामसिद्धता।
अनुभूतिफलार्थत्वा-
दात्मज्ञः किमपेक्षते ॥ ९९ ॥

वक्ष्यमाणेतरेतराध्याससिद्ध्यर्थमुक्तव्यतिरेकानुवादः—

घटबुद्धेर्घटाद्यार्थाद्
द्रष्टुर्यद्वद्विभिन्नता।

बुद्ध्यादीनां व्यवहितत्वे स्वयमेव हेतुमाह स्वयमिति ॥ यद्वा व्यवहितानां प्रमाणाधीनसिद्धिकत्वे हेतुमाह स्वयमिति ॥ अनवगमात्मकत्वादस्फुरणस्वभावत्वादित्यर्थः। अनुभूतिफलार्थत्वादिति ॥ अनुभूतिरेव फलमनुभूतिफलं तदर्थत्वात् स्वतस्तद्रहितानां प्रमाणापेक्षा ऽस्ति तस्माद् व्यवधानमित्यर्थः। नन्वात्माप्युपनिषत्प्रमाणमपेक्षतइत्याशङ्क्य चित्स्वभावत्वादज्ञाननिवृत्तिव्यतिरेकेण प्रमित्यन्तरं नापेक्षतइत्याह आत्मज्ञ इति ॥ ९९ ॥

आत्मानात्मनोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोः संयोगसमवायतादात्म्यादिसंबन्धासंभवादन्तरेण च संबन्धं प्रकाश्यप्रकाशकभावायोगादाध्यासिकसंबन्धो वाच्यः, तस्य चाध्यासस्य विद्यमानभेदयोस्तदग्रहपूर्वकत्वादुक्त एव व्यतिरेकः पुनर्विवक्षिताध्याससिद्ध्यर्थमनूद्यतइत्याह वक्ष्यमाणेति ॥ द्वयमाह द्रष्टुरिवाहंकारद्वयायामकर्मतया भासमानसाक्षिवैद्यात् दुखिनः साक्षि-

अहंबुद्धेरहंगम्यात्

दुःखिनश्च तथा दृशेः ॥ १०० ॥

एवमेतयोरात्मानात्मनोः स्वतः परतः सिद्धयोर्लौकिकरज्जुसर्पाध्यारोपवदविद्योपाश्रय एवेतरेतराध्यारोप इत्येतदाह—

अन्वयानं यथा मोहा-
च्छ्रमभृत्यध्यवस्यति ।
सुखित्वादीन् धियो धर्मा-
स्तद्वदात्मनि मन्यते ॥ १०१ ॥

दग्धृत्वं च यथा वह्ने-
रयसो मन्यते कुधीः* ।
चैतन्यं तद्वदात्मीयं
मोहात्कर्तरि मन्यते ॥ १०२ ॥

सर्व एवायमात्मानात्मविभागः प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यवहारसम्पातितो ऽविद्योत्थाङ्कुरत्वेव न परमात्मव्यपाश्र-

---

चैतन्यस्यापि व्यतिरेकः साधित इत्यर्थः ॥ १०० ॥

एवं व्यतिरेकं प्रदर्श्य तदग्रहनिबन्धनो ऽध्यासः प्रदर्श्यत इत्याह एवमेतयोरिति ॥ अन्वयानमिति ॥ १०१ ॥

एवमात्मन्यनात्मधर्माध्यासमभिधायानात्मन्यात्मधर्माध्यासं सदृष्टान्तमाह दग्धृत्वमिति ॥ १०२ ॥

उत्तरश्लोकपूर्वपादत्रयेण पूर्वोक्तार्थो ऽनूद्यत इति तात्पर्यमाह

---

* मन्यते ऽल्पधीरिति २ पुस्तके पाठः ॥

यः । अस्याश्चाविद्यायाः सर्वानर्थहेतोः कुतो निवृत्ति-रिति चेत्तदाह—

दुःखराशेर्विचित्रस्य
सेयं भ्रान्तिश्चिरन्तनी ।
मूलं संसारवृक्षस्य
तद्बाधस्तत्त्वदर्शनात् ॥ १०३ ॥

तद्बाधस्तत्त्वदर्शनादिति कुतः सम्भाव्यतइति चे-दत आह, आगोपालाविपालपण्डितमियमेव प्रसि-द्धिः—

अप्रमोत्थं प्रमोत्थेन
ज्ञानं ज्ञानेन बाध्यते ।
अहिरज्ज्वादिवद्बाधो
देहाद्यात्ममतेस्तथा ॥ १०४ ॥

सर्व एवायमित्यारभ्य न परमात्मव्यपाश्रय इत्यन्तेन ॥ अविद्योत्सङ्ग-वर्ती, अविद्याश्रय इत्यर्थः । इदानीं चतुर्थपादव्यावर्त्यां शङ्कामाह अ-स्याश्चेति ॥ श्लोकमवतारयति तदाहेति ॥ चिरन्तनी भ्रान्तिरविद्या सा मूलमत एवाश्रयस्तस्याद्वैतसाक्षात्काराव्विवृत्तिरित्यर्थः । नन्वद्वैतसाक्षात्कारस्याविद्यानिवर्तकत्वं क्वापि न दृश्यतइति शङ्कि-त्वा अधिष्ठानसाक्षात्कारस्याध्यासबाधकस्य लोके दृष्टत्वाद्वाप्य-नुमेयमित्याह तद्बाधस्तत्त्वदर्शनादिति ॥ १०३ ॥

कुतः संभाव्यतइत्यादि ॥ मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोर्बाध्यबाधक-

लौकिकप्रमेयवैलक्षण्यादात्मनो नेष्टानधिगताधिगमः प्रमाणफलम्—

अविद्यानाशमात्रं तु
फलमित्युपचर्यते ।
नाज्ञातज्ञापनं न्याय्य-
मवगत्येकरूपतः ॥ १०५ ॥

यस्मादात्मानवबोधमात्रोपादानाः प्रमात्रादयस्तस्मात्—

न विदन्त्यात्मनः सत्तां
द्रष्टृदर्शनगोचराः* ।

त्ववस्मिथ्याज्ञानप्रतिपन्नसस्यग्ज्ञानप्रतिपन्नयोरप्यहिरज्ज्वोर्बाध्यबाधकभावः संप्रतिपन्न इत्याह अहिरज्ज्वादिवदिति ॥ दार्ष्टान्तिकमाह देहाद्यात्मेति ॥ देहाद्यात्मज्ञानयोर्देहात्मनोश्च बाध्यबाधकभावः संभवतीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

ननु तत्त्वदर्शनादित्युक्तत्वात्प्रमाणजनितप्राकट्यविषयत्वमात्मनोऽभ्युपगतं ततः स्वतःसिद्धत्वहानिरित्याशङ्क्याह लौकिकेति ॥ लौकिकस्य प्रमेयस्य यथा अनधिगताधिगतिः प्रमेयपरिच्छित्तिः फलं भवति नैवमात्मनः प्रकाशस्वरूपत्वात्, तस्मादध्यस्ताज्ञानव्यावृत्तिरेव तस्य फलमित्यर्थः ॥ १०५ ॥

आत्मव्यतिरिक्तस्यात्मवेद्यत्वादपि न तदधिगम आत्मेत्याह यस्मादिति ॥ द्रष्टृदर्शनगोचराः, द्रष्टा दर्शनं गोचराश्च ते तावत्स्वा-

---

* द्रष्टा=प्रमाता । दर्शनं=प्रमाणं, बुद्धिवृत्तिः । गोचराः=प्रमेयाः ॥

न चान्योन्यमतो ऽमीषां
ज्ञेयत्वं भिन्नसाधनम् ॥ १०६ ॥

द्रष्ट्रादेरसाधारणरूपज्ञापनायाह—

बाह्य आकारवान् ग्राह्यो
ग्रहणं निश्चयादिमत्।
अन्वय्यहमिति ज्ञेयः
साक्षी त्वात्मा ध्रुवः सदा ॥ १०७ ॥

त्मानं स्वयमेव न जानन्ति जडत्वात्, नाप्यन्योन्यम्। अतस्तेषां स्वव्यतिरिक्तात्मवेद्यत्वमेव, तस्मान्न तदधीनाधिगतिरात्मेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

द्रष्ट्रादिव्यतिरिक्त आत्मा नास्मावं प्रसिद्ध इति परमतमाशङ्क्य लक्षणं तस्योपपादनायाह द्रष्ट्रादेरिति ॥ बाह्यः पराग्भूत आकारवान् पृथुबुध्नोदरत्वादिधर्मवान् ग्राह्यः। तदुक्तं वार्तिकेपि—

विभिन्नो बहिराभाति जातिरूपक्रियादिमान्।
विभिन्नो ऽनुभवादेव ज्ञातुर्ज्ञानात्स गोचरः ॥

इति। एकस्मिन्नेव ज्ञातरि निश्चयस्मृत्यादिविभागवत्त्वेन ज्ञातृकर्तृकं यदाभाति तद् ग्रहणम्। तदुक्तम्—

स्मरणादिविभागेन ज्ञातर्येकत्र यत्पृथक्।
प्रथते ऽनेकरूपाभं तज्ज्ञानं ज्ञातृकर्तृकम् ॥

इति। अहं शृणोम्यहं निश्चिनोम्यहं स्मरामीति च निश्चयादिषु व्यभिचारिषु यो ऽहंरूपेणान्वेति प्रत्यभिज्ञया एकत्वेनानुसंधीयते स द्रष्टा। तदुक्तम्—

स्मृतिनिश्चितिसंप्रीतिरागादिष्विङ्गात्मसु।

सर्वंकारकक्रियाफलविभागात्मकसंसारशून्य आत्मेति कारकक्रियाफलविभागसाचित्वादात्मनस्तदाह—

ग्राहकग्रहणग्राह्य-
विभागे यो ऽविभागवान्* ।
हानोपादानयोः साक्षी
हानोपादानवर्जितः ॥ १०८ ॥

ग्राहकादिनिष्ठैव ग्राहकादिभावाभावविभागसिद्धिः कस्मान्नेति चेत्तदाह—

अहंरूपेण यो ऽन्वेति स प्रमाता परो मतः ॥

इति । साक्षी यः पुनरेषां त्रयाणां भावाभावसाधकः सुषुप्तिकैवल्यादिष्वन्वयी कूटस्थनित्यः स परैरपि बलादभ्युपेयो ऽन्यथा द्रष्टादेरसिद्धेरिति भावः ॥ १०७ ॥

साक्षित्वेनासंसारित्वमप्यात्मनः प्रसाधितमित्याह सर्वंकारकक्रियेति ॥ सर्वंकारकक्रियाफलविभागात्मकसंसारशून्य आत्मेति गम्यतइति शेषः । यद्वा इतिशब्दो हेत्वर्थः कारकक्रियाफलविभागसाक्षित्वादित्युत्तरेण संबध्यते । ग्राहकेति ॥ ग्राहकादीनां त्रयाणां विभागेषु त्रिष्वपि स्फुरणरूपेणाविभागवान्यस्तेषां हानोपादानयोः भावाभावयोः साक्षी तत्साक्षित्वादेव स्वयं हानोपादानलक्षणसंसारवर्जित एव भवतीत्यर्थः ॥१०८ ॥

ननु ग्राहकादिविभागसिद्धिहेतुत्वेन साक्षिणः सिद्धिरुच्यते ग्रा-

---

* अविभागवान्=सर्वत्रानुस्यूतो, व्यापक इति यावत् ॥

स्वसाधनं स्वयं नष्टो
न नाशं वेत्त्यभावतः।
अत एव न चान्येषा-
मतो ऽसौ भिन्नसाक्षिकः॥ १०९॥

ग्राहकादेरन्यसाक्षिपूर्वकत्वसिद्धेः स्वसाक्षिणो ऽप्यन्यसाक्षिपूर्वकत्वादनवस्थेति चेत्तन्न, साक्षिणो व्यतिरिक्तहेत्वनपेक्षत्वात्*। अत आह—

धीवन्नापेक्षते सिद्धि-
मात्मा ऽन्यस्मादविक्रियः।
निरपेक्षमपेक्ष्यैव
सिध्यत्यन्येन तु स्वयम्॥ ११०॥

हकादिविभागो ऽपि ग्राहकादिभिरेव सिध्येत्ततः किं साक्षिणेत्याशङ्कते ग्राहकादीति॥ निरस्यति तदाहेति॥ ग्राहकादीनामन्यतमो नष्टः पदार्थः स्वनाशं स्वसाधनं च यथा भवति तथा स्वयं न वेत्ति स्वस्याभावादेव, अत एवान्येषामपि ग्रहणादीनां नाशं न वेत्ति, नाशय प्रतीयते, तस्माद् ग्राहकादिव्यतिरिक्तात्मसाक्षिक एवासाविलर्थः॥१०९॥

ननु स्वग्राहकस्यापि ग्राह्यत्वे साक्षिणो ऽपि ग्राह्यत्वं ततश्चानवस्थेत्याशङ्क्य तस्याजडत्वेन स्वतः सिद्धावन्यानपेक्षत्वान्नैवमिति परिहरति ग्राहकादेरित्यादिना॥ धीवन्नापेक्षते इति॥ बुद्ध्यादिर्यथा जडत्वात्स्वसिद्धिमन्यस्मादपेक्षते नैवमात्मा स्वप्रकाशः स्वसिद्धिम-

---

* हेत्वन्तरानपेक्षस्त्वादित्यर्थः॥

यतो ग्राहकादिष्वात्मभावोऽविद्यानिबन्धन एव त-स्मात्—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
विभज्यानात्मनः स्वयम् ।
उत्पत्तिस्थितिनाशेषु
योऽवगत्यैव वर्तते ।
जगतोऽविकारया ऽवेहि
तमस्मीति न नश्वरम् ॥ १११ ॥

स्वतःसिद्धात्मचैतन्यप्रतिबिम्बिताऽविचारितसिद्धि-कात्मानवबोधोत्थेतरेतरस्वभावापेक्षसिद्धत्वात्स्वतश्चासि-

---

न्यस्मादपेक्षत इत्यर्थः । अन्येषां सर्वेषामात्मग्राह्यत्वेनात्मग्राहक-त्वायोगाच्च नान्यग्राह्यत्वमात्मन इत्याह निरपेक्षमिति ॥ ११० ॥

इदानीं पूर्वप्रसाधितस्येतरेतराध्यासस्य फलमुपसंहरति यत इति ॥ उत्पत्तीति ॥ जगत उत्पत्तिस्थितिनाशेषु य ईश्वरोऽविका-रया ऽवगतिस्वरूपेण वर्तते तमहमस्मीत्यवेहि विजानीहि न तु नश्वरं प्रमात्रादिरूपमित्यर्थः।भुरिगनुष्टुबियम् । जगतोऽविकारया ऽवेहीत्यक्षराधिक्यात् । तथा च पिङ्गलाचार्यः । सर्वच्छन्दोविषय-माह "न्यूनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजा" विति । तच्चैतल्लोकवेदसाधा-रणमिति भरताचार्यः प्राह ॥ १११ ॥

तमस्मीत्यवेहि न नश्वरमित्युक्तत्वादात्मव्यतिरिक्तमपि वस्त्वङ्गी-कृतमित्याशङ्क्य तस्य स्वतः परतयाऽसिद्धेः प्रत्यगात्माश्रयाऽनिर्वाच्या-ऽनाद्यविद्याविजृम्भितत्वान्नैवमित्याह स्वतःसिद्धेति ॥ चैतन्ये प्रति-

द्वैरनात्मनो द्वैतेन्द्रजालस्य—

न स्वयं स्वस्य नानात्वं
नावगत्यात्मना यतः।
नोभाभ्यामप्यतः सिद्ध-
मद्वैतं द्वैतबाधया ॥ ११२ ॥

यथोक्तार्थप्रतिपत्तिदृढिम्ने श्रुत्युदाहरणोपन्यासः—

नित्यावगतिरूपत्वात्
कारकादिर्न चात्मनः।
अस्थूलं नेति नेतीति
न जायतइति श्रुतिः ॥ ११३ ॥

सर्वस्यास्य ग्राहकादेर्द्वैतप्रपञ्चस्याऽऽत्मानवबोधमा-

बिम्बितं स्फुरितम्। इतरेतरस्वभावापेक्षसिद्धत्वादिति॥ प्रतियोगिनो भेदेन सिद्धौ धर्मिणस्ततो भेदेन सिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रतियोगिनो भेदसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्वादित्यर्थः। न स्वयमिति॥ स्वस्य द्वैतेन्द्रजालस्य स्वयमेव स्वेनैव नानात्वं न सिद्धं जडत्वात्, नाप्यवगतिरूपेण जडाजडयोरैक्यायोगात्, नोभाभ्यामपि संयोगसमवायादिसंबन्धासंभवात्। अतो दुर्निरूपसिद्धिकत्वात् द्वैतेन्द्रजालस्याद्वैतमेव परमार्थत इत्यर्थः॥ ११२ ॥

आत्मनः कर्तृत्वाद्यभावे श्रुतिवाक्यमुदाहरतीत्याह यथोक्तेति ॥ ११३ ॥

बुद्ध्यादिद्वैतप्रपञ्चस्यात्मव्यतिरिक्ताऽसाधकत्वात्, तस्य जडस्य स्वतः सिद्ध्यनुपपत्तेः, आत्मचैतन्यस्य जडं प्रति संक्रमयितुमशक्यत्वेन

चोपादानस्य स्वयं सेद्धुमशक्यत्वात्, आत्मसिद्धे*श्चानुपाद्येयत्वात्—

आत्मनश्चेन्निवार्यन्ते
बुद्धिदेहघटादयः ।
षष्ठगोचरकल्पा†स्ते
विज्ञेयाः परमार्थतः ॥ ११४ ॥

कुतो न्यायबलादेवं निश्चितं प्रतीयते, यस्मात्—

नित्यां संविदमाश्रित्य
स्वतःसिद्धामविक्रियाम् ।
सिद्ध्यन्ते धियो बोधा-
स्तांश्चाश्रित्य घटादयः ॥ ११५ ॥

तस्मादपि सिद्धेरुपपादयितुमशक्यत्वाज्जडस्य मिथ्यात्वं बलादापततीत्याह सर्वस्येति ॥ आत्मनश्चेदिति ॥ आत्मनः स्वरूपत्वेन तदीयत्वेन च बुद्ध्यादयस्तस्मान्निवार्यन्ते चेदसत्कल्पा भवन्तीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

ननु बुद्ध्यादेर्द्वैतप्रपञ्चस्यापरोक्षतया प्रतिभासमानस्य कथं षष्ठगोचरकल्पत्वमित्याक्षिपति कुत इति ॥ परिहरति यस्मादिति ॥ अपरोक्षतया स्वतःप्रकाशमानसंविदैक्याध्यासाद्धीवृत्तीनां सिद्धिरापरोक्ष्यं तत्र प्रतिबिम्बितत्वाच्च घटादीनामपरोक्षप्रतिभासो न तु वास्तवस्तस्मात् षष्ठगोचरकल्पत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ११५ ॥

---

* आत्मसिद्धेः=आत्मना सिद्धेरिति तृतीयातत्पुरुष, आत्मनः सिद्धेरिति पञ्चमीतत्पुरुषो वा ॥

† षष्ठगोचरोऽभावस्तत्कल्पा इत्यर्थः ॥

यस्मान्न कया चिदपि युक्त्या ऽऽत्मनः कारकत्वं क्रियात्वं फलत्वं चोपपद्यते तस्मादात्मवस्तुयाथात्म्यानवबोधमात्रोपादानत्वान्नभसीव रजोधूमतुषारनीहारनीलत्वाद्यध्यासो यथोक्तात्मनि सर्वो ऽयं क्रियाकारकफलात्मकसंसारो ऽहंममत्वयत्नेच्छादिमिथ्याध्यास एवेति सिद्धम्। इममर्थमाह—

अहंमिथ्याभिशापेन
दुःख्यात्मा तद्बुभुत्सया* ।
इतः श्रुतिं तया नेती-
त्युक्तः कैवल्यमाश्रितः† ॥ ११६ ॥

तस्माच्च मुमुक्षोः श्रौताद्वचसः स्वप्ननिमित्तोत्सारितनिद्रस्येवेयं निश्चितार्था प्रमा जायते—

प्रपञ्चमिथ्यात्वमुपसंहरति यस्मान्न कया चिदपीत्यादिना॥ यथोक्तात्मनि, क्रियाकारकादिशून्ये आत्मनीत्यर्थः। अहंमिथ्याभिशापेनेति॥ अविद्यमानाहङ्कारात्मना ऽभिशापेनापवादेन दुःखी स्वात्मा तद्बोधनेच्छया मातृकल्पां श्रुतिमितः प्राप्तस्तया च "नेति नेत्यात्मा ऽगृह्यो न हि गृह्यते" इत्यादिलक्षणया निराकृतापवादो ऽध्यस्ताहङ्कारादिकं विहाय स्वस्थः कैवल्यमाश्रित इत्यर्थः॥ ११६॥

तर्हि श्रुत्याचार्यादिप्रपञ्चस्य वास्तवत्वमभ्युपेयं मिथ्यात्वे बाष्पधूमादिवत्प्रमाजनकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्यासत्यादपि प्रमोत्पत्तिं सद-

---

* तद्बुभुत्सयेति का० सं० पु० पाठः। तच्छुद्धिकामनयेत्यर्थः॥

† उक्तो ऽकेवल आश्रित इति का० सं० पु० पाठः॥

नाऽहं न च ममाऽऽत्मा-
त्सर्वदाऽनात्मवर्जितः ।
भानाविव तमोऽध्यासो
ऽपह्नवश्च तथा मयि ॥ ११७ ॥

सोयमेवं प्रतिपन्नस्वभाव*मात्मानं प्रतिपन्नो ऽनुक्रोशति—

यच त्वमेति साटोपं
कृत्स्नद्वैतनिषेधिनीम् ।
श्रोत्पारयन्तीं संसार-
सम्प्रश्रौपं न किं श्रुतिम् ॥ ११८ ॥

ष्टान्तमाह तस्यास्येति ॥ नाहं न चेति ॥ भानौ तमोऽध्यास इवाहङ्का-रादयः प्रत्यगात्मन्यध्यस्ता एव न तु परमार्थतः सन्ति तस्य चैतन्य-मात्रस्वरूपत्वात्ततस्तन्निवृत्तौ निर्विशेष आत्मेति मुमुक्षोः प्रमा जा-यतइत्यर्थः । ननु कथं निर्विशेष आत्मेति प्रमा जायते निवृत्तिलक्ष-णस्य विद्यमानत्वादित्यत आह अपह्नवश्चेति ॥ अहङ्कारादिर्यथा आत्मन्यध्यस्तस्तथा तदपह्नवो ऽपि तस्मिन्नध्यस्त एव कालत्रये ऽपि तस्मिन्नहंकारादेरसत्त्वादेव परमार्थतो निवृत्त्यनुपपत्तेरित्य-र्थः ॥ ११७ ॥

एवं श्रुतिस्मृतिवचनाकर्णनमात्राग्निरस्ते ऽपि संसारे वैषयिक-सुखलवविप्रलब्धचेतस्तया एतावन्तं कालं प्रमत्तो ऽहमासमहो कष्टमिति विदुषो ऽनुक्रोशं दर्शयति मुमुक्षूणां प्ररोचनाय सोयमि-

---

* प्रतिपन्नो ज्ञातः स्वभावः स्वरूपं सच्चिदानन्दात्मकत्वं येन ॥

इत्योमित्यवबुद्धात्मा
निष्कलो ऽकारको ऽक्रियः ।
विरक्त इव बुद्ध्यादे-
रेकाकित्वमुपेयिवान् ॥ ११९ ॥

इति श्रीमत्सुरेश्वराचार्यरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धौ संबन्धाख्यायां द्वितीयो ऽध्यायः ॥

ति ॥ "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये"दिति समस्तसंसार-निषेधिनीं श्रुतिं किमहं नाश्रासिषमिति स्वात्मानं विनिन्दतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

इदानीं विद्याफलं दर्शयन्नध्यायमुपसंहरति इत्योमिति ॥ "निष्कलो ऽकारको ऽक्रिय"इति श्रुत्याचार्योक्तमर्थमनुभवन्नभ्यसितुर्भा-वमभिनयति इत्योमिति ॥ अर्थादोङ्कारस्यैव ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधन-त्वमिति दर्शितं भवति। विरक्त इवेति॥ यथा हि कश्चिद्विरक्तः पुत्र-मित्रकलत्रादिलक्षणात्संसारदुःखादुत्थाय स्वयमेकाकी वर्तते तद्व-दयमप्यात्मा सकलसंसारहेतुभूताद् बुद्ध्यादेरुत्थाय स्वयमेकल एव स्वमहिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ११९ ॥

इति श्रीज्ञानोत्तममिश्रविरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धिटीकायां च-न्द्रिकाख्यायां द्वितीयो ऽध्यायः ॥

अथ तृतीयो ऽध्यायः ॥

श्रीमद्गुरुभ्यो नमो नमः ॥

सर्वोऽयं प्रमितिप्रमाणप्रमेयप्रमातृलक्षण आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तो मिथ्याध्यास एवेति बहुधा उपपत्तिभिरभिहितम्* । आत्मा च जन्मादिषड्भावविकारवर्जितः कूटस्थबोध एवेति स्फुटीकृतम् । तयोश्च मिथ्याध्यासकू-

---

अथ तृतीयो ऽध्यायः ॥

नमः सर्वात्मने ॥

वर्तिष्यमाणस्याध्यायस्यातीताध्यायेन संगतिं दर्शयितुं वृत्तं कीर्तयति सर्वो ऽयमिति ॥ पदार्थपरिशोधनाय विचारनान्तरीयकतया सर्वस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं दर्शितमित्यर्थः । इदानीं साक्षात्प्रतिपादितमर्थान्तरं दर्शयति वर्तिष्यमाणविचारोपयोगित्वात्, आत्मा चेति ॥ तर्हि पदार्थशोधनस्य सम्यङ् निष्पादितत्वात् विदितपदपदार्थस्य च स्वयमेव वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तेः किमर्थस्तृतीयाध्यायारम्भ इत्यत आह तयोश्चेति ॥ अध्यस्यमानाधिष्ठानयोः शुक्तिरूप्ययोरिवाधिष्ठानविषयाज्ञानव्यतिरेकेण संबन्धासंभवाद् अज्ञानं तावदहमिदं ममेदमिति प्रतीयमानात्मानात्मसंबन्धघटकमभ्युपेयम् । तस्य चाज्ञानस्य निवृत्तिव्यतिरेकेण पुरुषार्थापरिसमाप्तेः, तन्निवृत्तेश्च वक्ष्यमाणन्यायेन वाक्याधीनत्वा, द्वाक्यव्याख्यानायां† रम्भो घटतइति

---

* उपपत्तिभिरभिहितमिति का० सं० पु० पाठः ॥

† तत्त्वमस्यादिवाक्यव्याख्यानायेत्यर्थः ॥

टस्थात्मनोऽनन्तरेणाज्ञानं संबन्धो ऽन्यत्र चोदनापरिप्रापितात् यथेह "यत्रैव ऋगग्निः सामे"*ति। तस्मादज्ञानं स्वात्ममात्रनिमित्तं न संभवतीति कस्य चित्कस्मिंश्चिद्विषये भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम्। इह च पदार्थद्वयं निर्धारितमात्मा ऽनात्मा च। तत्राऽनात्मनस्तावन्नाऽज्ञानेनाऽभिसंबन्धः। तस्य हि स्वरूपमेवाज्ञानं, न हि स्वतो ऽज्ञानस्याज्ञानं घटते संभवदप्यज्ञानस्वभावे ऽज्ञानं

भावः। अधिष्ठानाध्यस्यमानयोरज्ञानव्यतिरेकेणापि सम्बन्धो दृश्यत इत्याशङ्क्याह अन्यत्रेति॥ निवर्त्याज्ञानस्य निवर्तकज्ञानेन समानाश्रयविषयत्वनियमस्येदं रजतमियं शुक्तिरित्यादौ दर्शनाद् इहापि ब्रह्मज्ञानेनात्माज्ञानस्य समानाश्रयविषयत्वं दर्शनीयमिति तत्साधनायोपक्रमते तस्मादज्ञानमिति॥ अज्ञानं स्वसत्ताप्रतीत्योः स्वयमेव प्रयोजकं न भवति, नित्यपरतन्त्रत्वात्। तस्मात्तस्याश्रयविषयौ निरूप्यमाणौ ज्ञानेन समानाश्रयविषयत्वे एव भविष्यत इति भावः। तावता कथमेकाश्रयविषयत्वमित्यत आह इह चेति॥ इह वेदान्तशास्त्रे इत्यर्थः। अस्त्वेवं तथापि कथं सम्यग्ज्ञानेनैकाश्रयविषयत्वमित्याशङ्क्य परिशेषादित्याह तत्रानात्मन इति॥ अभिसंबन्ध आश्रयाश्रयित्वलक्षणो नास्तीत्यर्थः। तत्र हेतुः, तस्य हीति॥ अज्ञानस्वरूपत्वे ऽप्यज्ञानाश्रयत्वमस्तु को विरोध इत्यत आह न हीति॥ अज्ञानात्मकमज्ञानाश्रयो न भवति अज्ञानान्तरवच्छुक्तिरूप्यादिवच्चेति भावः। अज्ञानाश्रयत्वप्रयुक्तसंश-

---

* अत्र क्रियामृक्संबन्धस्याग्नौ सामसंबन्धस्य वस्तुतो ऽभावे ऽपि विधिप्रापितस्य तस्याऽर्थस्य सर्वथाऽनुपासनायामुपयोगो यथा ऽङ्गीक्रियते नैवमन्यत्रेति भावः।

कमतिशयं जनयेत् । न च तत्र ज्ञानप्राप्तिरस्ति येन तत्प्रतिषेधात्मकमज्ञानं स्यात् । अनात्मनश्चाज्ञानप्रसूतत्वात् । न हि पूर्वसिद्धं स ततो लब्धात्मलाभस्य सेत्स्यत आश्रयस्याश्रयि संभवति । तदनपेक्षस्य च तस्य निःस्वभावत्वात् । एतेभ्य एव हेतुभ्यो नानात्मविषयमज्ञानं संभवतीति ग्राह्यम् ॥

यद्यपि पर्यासाश्रयत्वादर्शनादप्यनात्मनो घटादिवन्नाज्ञानाश्रयत्वमित्याह संभवदपीति ॥ अनात्मनो जडस्वभावत्वात्संशयविपर्यासाद्यतिशयानाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ अज्ञानसम्यग्ज्ञानयोरेकाधिकरणत्वनियमात्सम्यग्ज्ञानानधिकरणस्यानात्मनो नाज्ञानाधिकरणत्वसंभव इत्याह न च तत्रेति ॥ अज्ञानकार्यत्वादप्यनात्मनो न तदाश्रयत्वमित्याह अनात्मनश्चेति । अज्ञानस्य स्वभावपर्यालोचनायामपि न तस्याहङ्काराद्यनात्माश्रयत्वं युक्तमित्याह न हीति ॥ कारणतया पूर्वसिद्धमज्ञानं तत एवाज्ञानाल्लब्धात्मकस्याहङ्कारादेस्तदेवाज्ञानमाश्रित्य सेत्स्यतः स्वाश्रयत्वेनाभिमतस्याश्रयि न भवति, तेनाश्रयेणाश्रयि न भवितुमर्हतीति । कार्योदयात्प्रागेव तस्याश्रयतयैव सिद्धत्वादित्यर्थः । यद्वा पूर्वोक्तमेव प्रपञ्चयति न हीति ॥ कारणतया पूर्वसिद्धस्याज्ञानस्य तत लब्धात्मलाभत्वादनात्माख्यस्य कारणस्य कार्याश्रयत्वमनुपपन्नमिति । किं चाधेयाकारनिरपेक्षाकारान्तरेणाधारस्याधारता दृष्टा, न चेहाज्ञानानपेक्षस्यानात्मन आकारान्तरमस्ति येनाज्ञानाश्रयत्वमुपपद्येतेत्याह तदनपेक्षस्य चेति ॥ ननु मा भूदज्ञानस्यानात्मा आश्रयः, विषयस्तु किं न स्यादित्यत आह

---

* आश्रयस्य=अज्ञानस्य ॥

एवं तावन्नाऽनात्मनो ऽज्ञानित्वं नापि तद्विषयमज्ञानं पारिशेष्यादात्मन एवास्त्वज्ञानं तथाज्ञो ऽस्मीत्यनुभवदर्शनात् । "सो ऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविदि"ति श्रुतेः । न चात्मनो ऽज्ञानस्वरूपता तस्य चैतन्यमात्रस्वाभाव्यादतिशयश्च संभवति ज्ञानपरिलोपो ज्ञानप्राप्तेश्च संभवस्तस्य ज्ञानकारित्वात् । न

एतेभ्य इति॥ विषयस्याप्याश्रयवदज्ञानस्वरूपघटकत्वाद् अज्ञानात्मकस्य चानात्मनो ऽज्ञानवदेव तद्विषयत्वेन घटकत्वायोगात्, तमसीव तमोऽन्तरस्य तथातिशयत्वाभावादज्ञानं विनापि तदवभासकज्ञानानुदयादेव तदनवभाससिद्धेरज्ञानकार्यत्वादेव तस्य रूप्यादिवदज्ञाननिवर्तकसम्यग्ज्ञानविषयत्वायोगात्पूर्वमेवाश्रयविषयघटिततया सिद्धादज्ञानात्मेरस्ततः पूर्वसिद्धस्य विषयभावायोगात्, सम्यग्ज्ञाननिरसनीयाकारातिरिक्ताज्ञानविषयत्वयोग्याकारान्तरासंभवाच्च नानात्मविषयमज्ञानं संभवतीत्यर्थः ॥

परिशेषादात्माश्रयमात्मविषयं चाज्ञानं सिद्धमित्युपसंहरति एवं तावदिति॥ अनुभवसिद्धं चैतदित्याह तथेति ॥ आगमो ऽप्यत्र प्रमाणमित्याह सो ऽहमिति ॥ अनात्मनो ऽज्ञानाश्रयविषयत्वयोरभिहितदोषाणामात्मन्यसंभवादप्येवमेवाभ्युपेयमित्याह न चेति ॥ आत्मनश्चेतनत्वेनानात्मवदज्ञानस्वरूपत्वाभावादज्ञानाश्रयत्वं संभवतीत्यर्थः । अज्ञानजन्यो ऽतिशयो ऽप्यात्मनि संभवतीत्याह अतिशयश्चेति ॥ स्वयंप्रकाशत्वान्नित्यशुद्धबुद्धाद्वितीयाकारेण प्राप्तप्रकाशस्याप्रकाशत्वं तद्विपरीतस्फुरणं च ज्ञानविपरिलोपः सो ऽप्यतिशय आत्मनि संभवतीत्यर्थः । तथापि तस्य कूटस्थत्वादागन्तुकम-

चाज्ञानकार्यत्वं, कूटस्थात्मस्वाभाव्यात्। अज्ञानानपेक्षस्य चात्मनः स्वत एव स्वरूपसिद्धेर्युक्तमात्मन एवाज्ञत्वम्। किंविषयं पुनस्तदात्मनोऽज्ञान,मात्मविषयमिति ब्रूमः।

ज्ञाननिवर्तकं सम्यग्ज्ञानं नोपपद्यतइत्यत आह ज्ञानप्राप्तिश्चेति॥ तत्र हेतुस्तस्येति ॥ अविद्यातत्कार्यान्तःकरणादिवृत्तिषु प्रमाणाप्रमाणरूपचैतन्याभासहेतुत्वेन ज्ञानकारित्वादात्मन इत्यर्थः। अनात्मन इवाज्ञानकार्यत्वलक्षणदोषोपि नास्तीत्याह न चाज्ञानकार्यत्वमिति॥ तस्याकार्यत्वमुभयवादिसंमतमिति भावः॥ यच्चोक्तं तदनपेक्षस्य तस्य निःस्वभावत्वादिति तदप्यत्र नास्तीत्याह अज्ञानानपेक्षस्य चेति ॥ अज्ञानस्य जडत्वात्तत्साधको ऽजडबोधस्वभाव आत्मा तदन्तर्गताकारनिरपेक्षाकारः सिद्ध इत्यर्थः । भवत्वेवमात्मनोऽज्ञानाश्रयत्वं तद्विषयत्वं तु न युक्तं ज्ञानेच्छादीनां लोके भिन्नाश्रयविषयत्वदर्शनात्, प्रतीयमानाकारेणाज्ञानं प्रत्याश्रयत्वमप्रतीयमानाकारेण विषयत्वमित्याकारभेदस्यैकस्मिन्नेकरसे वस्तुन्यसंभवाच्चेत्याक्षिपति किंविषयमिति ॥ समाधत्ते आत्मविषयमिति ॥ मामहं जानामि मामहं न जानामीति च ज्ञानाज्ञानयोरेकाश्रयविषयत्वस्यापि लोके दर्शनादहमिति साधारणाकारेण प्रतीयमानाकारस्याप्यात्मनोऽद्वितीयानन्दाकारेणाप्रतीयमानस्यानुभवसिद्धत्वात्, अहं मनुष्य इति विभ्रमेऽहमिति साधारणाकारेण प्रतीयमानस्य देहव्यतिरिक्तासाधारणस्वभावेनाप्रतीयमानत्वस्य परैरप्यभ्युपेयत्वादज्ञानस्यैकाश्रयविषयतायां न कश्चिद्दोष इति भावः॥

नन्वात्मनोऽपि ज्ञानस्वरूपत्वादनन्यत्वाच्च* ज्ञानप्रकृतित्वादिभ्यो हेतुभ्यो नैवाज्ञानं घटते । घटत एव । कथम् । अज्ञानमात्रनिमित्तत्वात्तद्विभागस्य, सर्पात्मते-

---

उक्तमेवार्थं हेत्वन्तरावष्टम्भेनाक्षिपति नन्वात्मनोऽपीति ॥ ज्ञानाज्ञानयोस्तमःप्रकाशयोरिव परस्परविरुद्धस्वभावत्वाद्, ज्ञानस्वभावस्याऽऽत्मनो नाऽज्ञानाश्रयत्वं, तदाश्रयत्वे तन्निवर्तकत्वायोगात्, तथाऽऽश्रयाऽऽश्रयिभावस्य भेदगर्भत्वाद्द्वितीये चात्मनि तदयोगात्, अज्ञाननिवर्तकप्रमाणज्ञानकारणत्वाच्चात्मनस्तन्निवर्तकपुष्कलकारणवतः सवितुरिवान्धकाराश्रयत्वस्यासम्भवात्, असङ्गत्वनित्यमुक्तत्वादिभ्यश्च हेतुभ्यो नाऽज्ञानाश्रयत्वसंभव इत्यर्थः । समाधत्ते घटत इति ॥ पूर्वोक्तेषु हेतुषु जीवत्सु समाधानं दुर्घटमित्याक्षिपति कथमिति ॥ तत्र ज्ञानस्वभावत्वज्ञानप्रकृतित्वादीनां दूषणानां सर्वैरपि समाधातुं शक्यत्वात्तान्युपेक्ष्यानन्यत्वादित्येतत्समाधत्ते अज्ञानमात्रनिमित्तत्वात्तद्विभागस्येति ॥ यद्वा सर्वेषामपि दूषणानां समाधानत्वेनाऽयमेव ग्रन्थो योजयितुं शक्यते । तथा हि । तत्र तावद्यदुक्तं ज्ञानस्वभावत्वादात्मनोऽज्ञानं नोपपद्यते विरोधादिति तत्र किं प्रमाणज्ञानस्वभावत्वं किं वाऽनादिनिधनसाक्षिचैतन्यस्वभावत्वमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह अज्ञानमात्रेति ॥ तस्य प्रमातृप्रमेयप्रमितिलक्षणविभागघटितस्वभावस्य प्रमाणज्ञानस्याज्ञानमात्रनिमित्तत्वेनानादिसिद्धात्मस्वभावत्वासंभवात् । न हि कल्पितमकल्पितस्य स्वभावः सर्पात्मतेव रज्ज्वा इत्यर्थः । द्वितीयमपि प्रत्याह अज्ञानमात्रेति ॥ साक्षिचैतन्यस्याज्ञानस्य च भास्यभासकत्वेनाविरोधात्

---

* सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः ।

व रज्ज्वाः । तस्मात्तदपनुत्तौ द्वैतानर्थाभावः । तदपनोदश्च वाक्यादेव तत्त्वम्पदार्थाभिज्ञस्य, अतो वाक्यव्याख्यानायाध्याय* आरभ्यते ॥

साक्षिण्यध्यासलक्षणसंबन्धमन्तरेण च तद्भास्यत्वायोगात् । भास्यभासकविभागस्योक्तन्यायेनात्मसंबन्ध्यज्ञानमात्रनिमित्तत्वात् । लोके ऽपि यद्यदधीनसत्ताप्रतीतिकं तत्तस्मिन्नेवाऽध्यस्तं दृष्टं यथा रज्ज्वाः सर्पात्मता रज्ज्वामेवाध्यस्ता तद्वदात्माधीनसत्ताप्रतीतिकमज्ञानमात्मन्येवाध्यस्तमित्यर्थः । यदुक्त"माश्रयाश्रयिभावस्य भेदगर्भत्वाद्द्वितीये ब्रह्मणि नायमुपपन्न" इति तदपि निरस्यति अज्ञानमात्रेति ॥ परमार्थतो ऽद्वितीयत्वे ऽपि स्वस्मिन्नध्यस्ताज्ञानमात्रनिमित्तत्वादाश्रयाश्रयित्वविभागस्य रज्ज्वाः सर्पात्मतावत् तस्याज्ञानाश्रयत्वाविरोध इत्यर्थः । यदुक्तं "ज्ञानप्रकृतित्वादसङ्गत्वान्नित्यमुक्तत्वाच्चात्मनो ऽज्ञानमनुपपन्न"मिति । तदपि निराचष्टे अज्ञानमात्रेति ॥ रज्जुसर्पयोः प्रकृतिविकारविभागस्येव अज्ञानात्मनोः प्रकृतिविकारविभागस्याज्ञानमात्रनिमित्तत्वाद् ज्ञानप्रकृतित्वेनैवाज्ञानाश्रयत्वमात्मनः संभवति । असङ्गत्वनित्यमुक्तत्वादेव वास्तवसम्बन्धस्याज्ञानमात्रशरीरेण संबन्धादिविभागेनाविरोधात् तद्घटत एवात्मन्यज्ञानमिति भावः । एवं सर्वविभागानर्थनिदानमज्ञानमतस्तन्निवृत्तये तृतीयाध्यायारम्भ उपपन्न इत्यभिप्रेत्योपसंहरति तस्मादिति ॥ भवत्वेवं तथापि द्वितीयाध्यायोक्तयुक्तिभिरेव द्वैतस्य मिथ्यात्वावधारणात् आत्मनस्तदधिष्ठानस्य सत्यतया ऽधिगतत्वात्तत एवानर्थद्वैतस्य नित्यनिवृत्त्युपपत्तेः किं वाक्यव्याख्यानेनेति तत्राह तदपनोदश्चेति ॥ युक्तीनां प्रमाणा-

---

* तत्त्वमस्यादिमहावाक्यस्य व्याख्यानायेत्यर्थः ।

तत्र यथोक्तेन प्रकारेण तत्त्वमस्यादिवाक्योपनिविष्ट-पदपदार्थयोः* ज्ञातान्वयव्यतिरेकः—

यदा ना तत्त्वमस्यादे-
र्ब्रह्मास्मीत्यवगच्छति ।
प्रध्वस्ताहंममो नैति
तदा गीर्मनसोः सृतिम् ॥ १ ॥

क्षुधाद्यभावतया स्वातन्त्र्येणानिश्चायकत्वाद्वाक्यादेव सम्यग्ज्ञानद्वारेण तदपनोद इति भावः । अवधारणेनानुमानादिप्रमाणान्तरं व्यावर्तयति । ननु तर्ह्ययमेवाध्याय आरभ्यतां किमतीतेन द्वितीयाध्यायेनेत्यत आह तत्पदेति ॥ तस्मिन्वाक्ये यानि पदानि ये च पदार्थास्तानि प्रसिद्धलक्षणागुणवृत्तिभिस्तांश्चतुर्विधान्वयव्यतिरेकाभ्यामभिजानत एव भवति वाक्यार्थज्ञानमतस्तत्प्रतिपादको द्वितीयोऽध्यायोऽस्याध्यायस्य हेतुरतोऽनन्तरं हेतुमतोऽस्यारम्भ उपपन्न इति भावः । यद्वा वाक्यादेव चेत्तदपनोदो वाच्यस्तर्ह्ययमेवोच्यतां किं तत्र पदार्थनिरूपणेन वक्ष्यमाणेनेति । तत आह तत्पदेति ॥ एवं सप्रयोजनत्वादनवगतार्थत्वाच्चाध्यायारम्भमुपसंहरति अत इति ॥ चिकीर्षितव्याख्यानप्रयोजनप्रदर्शनपरमुत्तरश्लोकमधिकारिविशेषाकाङ्क्षां पूरयन्नवतारयति तथेति ॥ यदा नेति ॥ ना, पुरुषः प्रध्वस्ताहंममः, शोधिततत्त्वंपदार्थो भूत्वा तत्त्वमस्यादिवाक्याद्"इदमस्मि परं ब्रह्मे"ति वाक्यार्थमवगच्छति तदा गीर्मनसोर्वाङ्मनसयोः सृतिं नैति न प्रतिपद्यते सर्वव्यवहारातीतो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

---

* वाक्यघटकपदतदर्थयोरित्यर्थः ।

यदैव तदर्थं त्वमर्थं ऽवैति तदैव वाक्यार्थतां प्रतिपद्यते गीर्मनसोः स्तुतिं न प्रतिपद्यतइति । कुत एतदध्यवसीयते । यस्मात्—

तत्पदं प्रकृतार्थं स्या-
त्त्वंपदं प्रत्यगात्मनि* ।
नीलोत्पलवदेताभ्यां
दुःख्यनात्मत्ववारणे ॥ २ ॥

उक्तमर्थं कीर्तयन् तद्धेतुत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति यदैवेति ॥ यस्मिन्नेव क्षणे तदर्थं तत्पदस्यार्थमद्वितीयानन्दं ब्रह्म त्वमर्थं त्वंपदस्यार्थं बुद्ध्यादिसाक्षिणि परिशोधिते अवैति जानाति तत्त्वंपदयोरैक्यं प्रतिपद्यते तदैव तस्मिन्नेव क्षणे देशकालसाधनान्तरनिरपेक्षामवाक्यार्थतां भेदसंसर्गवाक्यार्थविलक्षणामखण्डैकरसतां प्रतिपद्य सर्वव्यवहारातीतो भवतीत्यत्र को हेतुरित्यर्थः । 'तत्त्वमसि' वाक्ये तत्पदं विविक्षितप्रकृताद्वितीयब्रह्मपरं त्वंपदं चोद्दिष्टसाक्षिप्रत्यगात्मनि वर्तते । तदेताभ्यां द्वाभ्यामन्योन्यनियम्यनियामकतया ऽवस्थिताभ्यां विविक्षितब्रह्मभावादेव प्रत्यगात्मनि दुःखित्वमनात्मनो बाधितत्वाच्च ब्रह्मणो ऽनात्मत्वं च व्यावर्तते । यथा नीलमुत्पलमित्युक्ते उत्पलस्यानीलत्वं नीलस्यानुत्पलत्वं च व्यावर्तते न तत्र देशकालसाधनान्तराद्यपेक्षा तद्वदिहापीत्यादि तत्पदमिति ॥ २ ॥

लोके नामान्वय दृष्टेनेति भिन्नविभक्तिनिर्दिष्टानामन्वयलक्षणो भेदो वाक्यार्थो नीलमुत्पलमित्यभिन्नविभक्तिनिर्दिष्टानां संसर्गात्म-

---

* प्रत्यगात्मबोधकम् । वारकत्वं सन्दर्भः ।

एवं कृतान्वयव्यतिरेको वाक्यादेवाऽवाक्यार्थं* प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । अतस्तद्व्याख्यानाय सूत्रोपन्यासः—

सामानाधिकरण्यं च
विशेषणविशेष्यता ।
लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः
पदार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥ ३ ॥

अस्मिन् सूत्रे उपन्यस्ते कश्चिच्चोदयति, यो ऽयं वा-

कथेति वाक्यार्थो द्विविध एव दृश्यते न तु तदतिरिक्ताखण्डैकरसतालक्षणो वर्तते तत्कथं तदभिप्रायेणावाक्यार्थतां प्रतिपद्यत इत्युच्यत इत्याशङ्क्य तत्प्रतिपादयितुं प्रतिपत्तिसौकर्याय प्रथमं तावदुत्तरश्लोकः सूत्रस्थानीय उपन्यस्त इत्याह एवमिति ॥ सामानाधिकरण्यं चेति ॥ तत्त्वमस्यादिमहावाक्यस्थपदधर्मः सामानाधिकरण्यं प्रथमं भवति, सति च तस्मिन् सामानाधिकरण्ये वाच्यपदार्थयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावेनान्वयः स्यात्, सति च तस्मिन् विरोधस्फूर्तौ वाच्यपदार्थयोर्वाक्यतात्पर्यविषयस्य च प्रत्यगात्मनो लक्ष्यलक्षणसंबन्धः, एवं च यथाक्रमेण पदतदर्थप्रत्यगात्मनां सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यता लक्ष्यलक्षणसंबन्धश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्वज्ञाननिवृत्तेर्दृष्टफलत्वात्तत्साधनज्ञानस्याविधेयत्वात् ज्ञानं प्रति च श्रवणादेरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाधनत्वात् ज्ञानार्थितामात्रेण यस्य कस्य चिद्विधिं विना ऽपि श्रवणादौ प्रवृत्त्युपपत्तेः शास्त्रीयस्य विशिष्टाधिकारिणो ऽभावात् "दधिकारिणः प्रमितिजनको वेद" इति

---

* अवाक्यार्थम्=वाक्याऽवाच्यं, अखंडं यावत् ॥

वाक्यार्थप्रतिपत्तौ पूर्वाध्यायेनान्वयव्यतिरेकलक्षणो न्यायः सर्वकर्मसंन्यासपूर्वको ऽभिहितः किमयं विधिपरिप्रापितः किं वा स्वरसत एवात्र पुमान् प्रवर्तत इति। किं चातः, शृणु। यद्यात्मवस्तुसाक्षात्करणाय विधिप्रापितो ऽयं न्यायस्तदा ऽवश्यमात्मवस्तुसाक्षात्करणाय व्यावृत्तशुभाशुभकर्मराशि*रेकाग्रमना अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यथोक्ताभ्यामात्मदर्शनं करोति, अपरिसमाप्यात्मदर्शनं ततः प्रच्यवमान आरूढपतितो भवति। यदि पुनर्यदृच्छातः प्रवर्तते तदा न कश्चिद्दोषः† इति विधिपरिप्रापित इति ब्रूमः। यत आह—

न्यायाच्च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य न प्रमितिजनकत्वम्। अतस्तद्व्याख्यानाय सूत्रोपन्यासो व्यर्थ इत्याशयवान् कश्चित्प्रत्यवतिष्ठते इत्याह अस्मिन्नित्यादिना ॥ वाक्यार्थज्ञानसाधनविषयायाः प्रवृत्तेर्विधिप्रयुक्तत्वे दोषमाह यद्यात्मवस्त्विति ॥ यावदसंभावनाविपरीतभावनारहितफलपर्यन्तज्ञानोत्पत्तिस्तावदधिकारिणा मुमुक्षुणा ज्ञानसाधनान्यवश्यानुष्ठेयानीत्यर्थः। नन्वनुष्ठानमात्रमेवालं किमिति फलपर्यन्तमनुष्ठानमित्यत आह अपरिसमाप्येति ॥ विध्यतिलङ्घनात्प्रत्यवायी स्यादित्यर्थः। रागप्रयुक्तत्वे कश्चिदपि दोषो नास्तीत्याह यदि पुनर्यदृच्छात इति ॥ रागत इत्यर्थः। ज्ञानसाधनविषया प्रवृत्तिर्विधिप्रयुक्तैवेति पक्षं स्वीकुर्वन्परिहरति विधीति ॥ विधिं विना ऽपि श्रवणादौ

---

* निष्कामकर्मानुष्ठानभोगाभ्यां कृतनिःशेषसंन्यास इत्यर्थः।

† विधिप्रयुक्तत्वाभावादेव न तदुल्लङ्घनरूपो दोष इत्यर्थः।

शमादिसाधनः पश्ये-
दात्मन्यात्मानमञ्जसा ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
त्यक्त्वा युष्म*दशेषतः ॥ ४ ॥
युष्मदर्थे परित्यक्ते
पूर्वोक्तैर्हेतुभिः श्रुतिः ।
वीक्षापन्नस्य को ऽस्मीति
तत्त्वमित्याह सौहृदात् ॥ ५ ॥

प्रवृत्तिरुपपादितेत्याशङ्क्य तदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति यत आहेति ॥ शमादीति ॥ "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्ये"दित्यादिवाक्ये ज्ञानस्य विधेयत्वात् यत्पश्येत्तच्छान्त्यादिगुणयुक्तो भूत्वेति ज्ञानसाधने विधेः पर्यवसानात् "श्रोतव्यो मन्तव्य" इति च विधानात् श्रवणादेर्दृष्टोपायत्वे ऽपि नियमादृष्टविशिष्टतया ज्ञानसाधनत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् एवं विशिष्टाधिकारिणः संभवान्नान्तरोप इत्यर्थः । केनोपायेनेत्यत आह अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति ॥ ४ ॥

ननु किमन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाक्यनिरपेक्षाभ्यामात्मदर्शनमिति नेत्याह युष्मदर्थ इति ॥ युष्मदि अहंकर्तुरिदमंशप्रभृति देहेन्द्रियादिपर्यन्ते पूर्वाध्यायोक्तहेतुभिरनात्मकतया परित्यक्ते सत्यद्वितीयपरमानन्दस्वरूपस्यात्मनो ऽनाद्यज्ञानव्यवहितत्वात्को ऽहमित्यनिर्धारितासाधारणात्मस्वभावतया पर्यालोचनासमाकुलस्याधिकारिणो मातृकल्पा श्रुतिस्त्वं तदेवाऽसीति सौहृदादज्ञाननिरसनायाह-

---

*युष्मत्=युष्मदर्थम् । देहेन्द्रियादिदृश्यम् ।

अत्रापि चोदयन्ति सांख्याः । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिष्वनात्मस्वात्मेति निस्संधिबन्धनं मिथ्याज्ञानं तन्निबन्धनो ह्यात्मनोऽनेकानर्थसम्बन्धस्तस्य चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव निरस्तत्वान्निर्विषयं तत्त्वमस्यादिवाक्यं प्राप्तम् । तस्माद्वाक्यस्य चैष महिमा योऽयमात्मानात्मनोर्विभाग इति* । तन्निराकरणायेदमुच्यते—

भेदसंविदिदं ज्ञानं
भेदाभावश्च साक्षिणि ।
कार्यमेतदविद्याया
आत्मना त्याजयेद्वचः ॥ ६ ॥

त्यर्थः ॥ ५ ॥

आत्माऽनात्मविवेके सत्यप्यज्ञाननिवृत्तये वाक्यं प्रवर्तत इत्युक्तं तस्मिन्नर्थे सांख्यानां चोद्यमुत्थापयति अत्रेति ॥ निःसंधिबन्धनमिति ॥ अहमित्यैक्यप्रतिभासार्थत्वेन ज्ञानं तदेव मिथ्याविषयत्वान्मिथ्याज्ञानं तदेव चाज्ञानं नान्यदनाद्यस्तीत्यर्थः । अनर्थहेतुतया प्रसिद्धमज्ञानमन्यदस्तीत्यत आह तन्निबन्धन इति ॥ अस्त्वेवं ततः किमित्यत आह तस्य चेति ॥ अतो निर्विषयत्वपरिहारायान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धस्य मिथ्याज्ञाननिरसनेनात्मानात्मविवेककरणं वाक्यस्य फलं नानाद्यज्ञाननिरसनमित्याह तस्मादिति ॥ इदानीमेतदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति तन्निराकरणायेति ॥ भेदसंविदिति ॥ यदिदमात्मानात्माविवेकवि

---

*तथा च वाक्यस्यात्मानात्मनोर्विवेचनमेव फलं नाज्ञाननिवृत्तिरिति भावः ।

'ज्ञात्मना त्याजयेद्यच' इत्युपश्रुत्याह कश्चिन्मिथ्याज्ञानव्यतिरेकेणात्माऽनवबोधस्याऽभावात् किं वाक्येन निवर्त्यते । अज्ञानं हि नाम ज्ञानाभावः, तस्य चाऽवस्तुस्वाभाव्यात्कुतः संसारकारणत्वम् । न ह्यसतः सज्जन्मेष्यते । "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति कथमसतः सज्जायते" इति श्रुतेरित्यत्रोच्यते—

ज्ञानं तद्भेदसंविद्, भेदप्रमितिफलम्। "एकधैवानुद्रष्टव्य"मित्यादिना च साक्षिणि वाक्यतात्पर्यविषये भेदाभावः श्रूयते। तस्मादिदं विवेकविज्ञानं भेदशून्ये वस्तुनि भेदज्ञानत्वादविद्याकार्यं भ्रमरूपं, ततश्च तत्र वाक्यजन्यं तस्माद्वाक्यं ज्ञानात्मना ऽद्वितीयबोधाकारवृत्तिद्वारेण ज्ञात्मतान्वाचतया सकार्यमेतदज्ञानं त्याजयेत् निवर्तयतीत्येतदाह भेदसंविदिति ॥ ६ ॥

अनाद्यग्रहणव्यतिरेकेण भावरूपा ऽनाद्यविद्या न विद्यतइति चोद्यान्तरमुत्थापयति ज्ञात्मनेति ॥ अनर्थहेतुतया निवर्तनीयत्वमप्यात्माऽज्ञानस्याऽसिद्धमित्याह तस्य चेति ॥ एतदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति अत्रोच्यतइति ॥ धर्मिग्रहणप्रतियोगिस्मरणलक्षणबुद्धिजन्मनः प्रागेव सुषुप्त्यवस्थायां सर्वार्थविषयमज्ञानमनुभूयते । एतावन्तं कालं न किं चिदज्ञासिषमित्युत्थितस्य परामर्शदर्शनादननुभूते च तदयोगात् । धर्मिप्रतियोगिज्ञानं विना ज्ञानाभावस्यानुभवितुमशक्यत्वात् । उत्थितस्य च ज्ञानाभावानुमानस्य लिङ्गाभावात्। स्मरणाभावस्य चानैकान्तिकत्वेनाऽलिङ्गत्वात् भावरूपमज्ञानमित्यर्थः ॥

तस्यैवाज्ञानस्य सर्वार्थविषयत्वाङ्गीकारादात्मैकविषयत्वं पूर्वोक्तमप-

अज्ञात एव सर्वोऽर्थः
प्राग्यतो बुद्धिजन्मनः ।
एकेनैव सता संश्च*
सन्न ज्ञातो भवेत्ततः ॥ ७ ॥

गतमित्यत आह एकेनैवेति ॥ नामरूपात्मकप्रपञ्चलक्षणः सर्वोऽर्थः प्रलयइव सुषुप्तावज्ञातसन्मात्राऽवशेषं प्रलीयते ततश्च प्रबोधसमये पुनरुद्भवतीति हि वेदान्तसिद्धान्तः । "यदा सुप्तः स्वप्नं न कं च न पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येती"त्यारभ्य "स यदा प्रतिबुध्यते यथा ऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन् एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोक" इति स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणात् । कल्पितस्य च द्वैतस्य शुक्तिरजतादेरिव प्रतिभासमात्रशरीरस्य प्रतिभासदशायां स्वकल्पनाधिष्ठानसन्मात्रातिरेकेण स्वरूपेणावस्थानासंभवाच्च । तथा च सुषुप्तिदशायामेकेनैव सता सर्वस्य सत्त्वं स एव च स्वप्नादेरज्ञानस्य विषयाकाङ्क्षस्वभावस्य विषयस्ततो ऽन्यस्य तत्कल्पितस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेस्ततः सन्नेव सुषुप्तावज्ञात इत्यात्मैकविषयत्वमज्ञानस्य नापगतमित्यर्थः । यद्वा जाग्रद्दशायामपि सर्वोऽर्थो घटपटादिलक्षणः स्वबुद्धिजन्मनः प्रागज्ञात इत्यर्थस्य संप्रतिपन्नत्वादर्थस्य च ज्ञातत्वे पश्चात्तद्विषयज्ञानोदयाऽयोगात्, ज्ञानानुदयसद्भावे चार्थस्य व्यवहार्यताऽसंभवात्, सामान्याकारेण ज्ञातत्वेप्यज्ञाताकारस्य ज्ञातत्वाऽयोगा,दज्ञाताकारस्य चानुवादायोगात्, ज्ञा

---

* एकेनैव सतः सत्यमिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

'सन्न ज्ञातो भवेत्तत' इत्युक्तमधस्तनेन श्लोकेन, को ऽसौ सन्न ज्ञात इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपप्रतिपादनायाह—

प्रमित्सायां य आभाति
स्वयं मातृप्रमाणयोः ।
स्वमहिम्ना* च यः सिद्धः
सोऽज्ञातार्थोऽवसीयताम् ॥ ८ ॥

अत्र केचिदाहुर्यत्किञ्चिदिह वाक्यं लौकिकं वैदिकं वा तत्सर्वं संसर्गात्मकमेव वाक्यार्थं गमयति ।

नाभावविलक्षणभावरूपाज्ञानेनावृत इत्याह अज्ञात एवेति ॥ ननु सर्वस्याज्ञातत्वे तद्विषयप्रमाणेन विना तन्निवृत्त्यसंभवादात्मवदप्रमेयत्वं सर्वस्य प्रसज्यत इत्याशङ्क्य सर्वविशेषानुगतसद्भावस्यैवाज्ञातत्वात् प्रमेयत्वमपि तस्यैवेत्याह एकेनैवेति ॥ ७ ॥

भवत्वेवंभूतमज्ञानं तस्य कथं प्रतीतिरित्यत आह प्रमित्सायामिति ॥ पदार्थानां प्रमित्सादशायां यः प्रमातृप्रमाणयोः प्रमातरि प्रमाणे च स्फुरति प्रमाता स्फुरति, स्फुरति प्रमाणमिति स्फुरणात्मना यो ऽवभासते तदभावे† च तदभावसाक्षितया सुषुप्त्यादौ स्वभावादेव स्फुरति सो ऽयमज्ञातोऽर्थः । तेन च स्वतःसिद्धसाक्षिचैतन्यसिद्धमज्ञानं प्रमाणनिवर्त्यस्य प्रमाणसिद्धत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्याद्वाक्यार्थोऽ॒ऽ प्रतिपद्यत इति यदुक्तं तदयुक्तमुपायान्तराद्वाक्यार्थप्रतिपत्तेरित्याक्षिपति अत्र केचिदाहुरिति ॥ शब्दस्य संसर्गबुद्धिजनकत्वस्वाभाव्यान्न तेनाऽवाक्यार्थप्रति-

---

* प्रकाशान्तराऽनपेक्षप्रकाशरूपेणेत्यर्थः ।

† प्रमित्साऽभावदशायामित्यर्थः ।

अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः संसर्गात्मकमहं ब्रह्मेति विज्ञाय तावन्निदिध्यासीत यावद्वाक्यार्थात्मकः प्रत्यगात्मकः प्रत्यगात्मविषयो ऽहंब्रह्मेति समभिजायते तस्मादेवंविज्ञानात्कैवल्यमाप्नोतीति तन्निराकरणायेदमुच्यते—

सामानाधिकरण्यादे-
र्घटेतरखयोरिव ।

पत्तिरित्यर्थः । कुतस्तर्हि वाक्यार्थप्रतिपत्तिरित्यत आह अत इति ॥ शब्दज्ञानाभ्यासजनिततृतीयज्ञानादेव वाक्यार्थप्रतिपत्तिरित्यर्थः । वाक्यजं ज्ञानं मोक्षसाधनमपि न भवतीत्याह तस्मादिति ॥ सामानाधिकरण्यादेरिति ॥ यद्यपि नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलमित्यादौ पदानां सामानाधिकरण्यस्य पदार्थानामन्योन्यविशेषणविशेष्यभावस्य च संसर्गात्मकवाक्यार्थपर्यवसायित्वं दृश्यते तथा घटाकाशो महाकाश इत्यादौ पदसामानाधिकरण्यस्य पदार्थानां विशेषणविशेष्यभावस्य च पदार्थवाक्यार्थयोर्लक्ष्यलक्षणभावेनाखण्डार्थपर्यवसायित्वं न दृश्यते तथापि घटविशिष्टाकाश*तदनवच्छिन्नाकाशयोः परस्परसंसर्गविरोधात् अविरोधाय घटाकाशे परिच्छिन्नत्वांशं† महाकाशे च महत्त्वधर्मं व्यावर्त्य लक्षणया ऽऽकाशस्वरूपमात्रपर्यवसायित्वं तत्र पदानां दृष्टमेवं तत्त्वमस्यादिवाक्यगतपदसामानाधिकरण्यात् तत्त्वमर्थयोर्विशेषणविशेष्यभावाच्च संसर्गप्राप्तौ विरोधात् त्वमर्थगतदुःखित्वस्य तदर्थग-

---

* घटावच्छिन्नाकाशेत्यर्थः ।

† अवच्छेदकांशं, घटादिरूपमित्यर्थः ।

व्यावृत्तेः स्यादवाक्यार्थः

साक्षान्नस्त्वमर्थयोः ॥ ९ ॥

कुतोऽवाक्यार्थोऽवसीयतइति चेत्तत्प्रतिपत्त्यर्थं विशेषणविशेष्ययोः सामर्थ्योक्तिः—

निर्दुःखित्वं त्वमर्थस्य

तदर्थेन विशेषणात् ।

प्रत्यक्ता* च तदर्थस्य

त्वंपदेनास्य सन्निधेः ॥ १० ॥

तत्पारोक्ष्यस्य च व्यावृत्तेरखण्डैकरसस्य वस्तुनो वाक्यप्रतिपिपादयिषितस्य पदाभ्यां† लक्षणात् वाक्यादेवास्माकमवाक्यार्थप्रतिपत्तिसंभवान्न तत्प्रतिपत्तेर्निदिध्यासनापेक्षेत्यर्थः ॥ ९ ॥

नन्वेकपदस्य वाक्यस्याभावाद्बहूनां पदानामेकार्थत्वे पौनरुक्त्यप्रसङ्गादपुनरुक्तार्थानामखण्डार्थपर्यवसायित्वानुपपत्तेः संसर्ग एव वाक्यार्थ इत्याक्षिपति कुत इति ॥ अन्यव्यावृत्तिमुखेनैकार्थपर्यवसायिनां पदानां लक्ष्यार्थाभेदेऽपि व्यवच्छेद्यभेदादपुनरुक्तार्थसंभवात्संभवत्येव वाक्यादवाक्यार्थप्रतिपत्तिरित्युत्तरश्लोकेन दर्शयतीत्याह तत्प्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ निर्दुःखित्वमिति ॥ त्वमर्थस्य चैतन्यस्य प्रसिद्धत्वादुद्दिश्यमानस्य विधीयमानतत्पदार्थेनाद्वयानन्दलक्षणेन विशेषणात्तद्विरुद्धदुःखित्वं निरस्यते तद्वत्पराक्त्वेन प्रतीयमानस्य तत्पदार्थस्य विशेष्यवाचिना त्वंपदेन संनिधेस्तत्पदपाराक्त्यव्यावृत्त्या प्रत्यक्ता भवति तत्र कुतः पौनरुक्त्यं कुतश्चाखण्डार्थाऽप्रतिपत्तिरित्य-

---

* प्रत्यक्ता=पारोक्ष्यम् ।

† पदाभ्यां=तत्त्वंपदाभ्याम् ।

उक्तं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्च संक्षेपतः। अथ लक्ष्यलक्षणव्याख्यानायाह—

कूटस्थबोधप्रत्यक्त्व-
मनिमित्तं सदात्मनः।
बोद्धृताहन्तयोर्हेतु-
स्ताभ्यां तेनोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

र्थः। यद्वा त्वंपदेन त्वंशब्दः पदं यस्य स त्वंपदः तेन त्वमर्थेन विशेषणादित्यर्थः ॥ १० ॥

सामानाधिकरण्यं चेत्यस्मिन् सूत्रश्लोके संक्षेपतस्तावत्पूर्वार्धो व्याख्यातः। अथेदानीमुत्तरार्द्धव्याख्यानं क्रियतइत्याह उक्तमिति ॥ उत्तरत्रापि सामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्ययोर्विशेषो व्याख्यात इत्यभिप्रेत्य संक्षेपत इत्युक्तम्। कूटस्थ इति ॥ गिरिशृङ्गवन्निश्चलतया तिष्ठतीति कूटस्थः, कूटस्थश्चासौ बोधश्चेति कूटस्थबोधः स चासौ प्रत्यक् चेति कूटस्थबोधप्रत्यक् तस्य भावस्तत्त्वम्। तदिदं कूटस्थबोधप्रत्यक्त्व*मात्मनो लक्ष्यमनिमित्तं निर्हेतुकं स्वाभाविकमत एवात्मनः सदाऽस्तीत्यर्थः। यद्वा सदात्मनः परमार्थस्यास्तीत्यर्थः। भवत्वेवमेतावता प्रकृते लक्ष्यलक्षणव्याख्याने किमायातमित्यत आह बोद्धृतेति ॥ प्राकृताया बुद्धेः स्वभावतो बोधशून्यायाः कूटस्थबोधो बोद्धृताया हेतुर्वह्निरिवायसो दग्धृतायास्तथाऽऽत्मनः प्रत्यक्त्वं च पराचीनाया बुद्धेरहंतायाः पराग्व्यावृत्तरूपताया हेतुः, तेन हेतुमल्लक्षणेन संबन्धेन बुद्धिगतबोद्धृताहंताभ्यामात्मा लक्ष्यते। तदेवं बुद्धिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्यस्य लक्षणत्वं केवलस्य लक्ष्यत्वं चोपप-

---

* अपरिणामिनित्यज्ञानात्मकत्वं, जडप्रातिकूल्येन प्रकाशमानत्वं चेत्यर्थः।

बुद्धेः कूटस्थबोधप्रत्यक्त्वनिमित्ते बोद्धृताप्रत्यक्त्वे ये त्वसाधारणे तयोर्विशेषवचनम्—

बोद्धृताकर्तृता बुद्धेः
कर्मता स्यादहन्तया ।
तयोरैक्यं यथा बुद्धौ
पूर्वयोरेवमात्मनि ॥ १२ ॥

यथा बुद्धौ पूर्वयोरेवमात्मनीत्यतिदेशेन बुद्धिसा-

न्नमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु बुद्धेर्बोद्धृत्वप्रत्यक्त्वे यदि प्रत्यक्चैतन्यगतबोद्धृत्वप्रत्यक्त्वनिमित्ते स्यातां तर्हि बुद्धिगतबोद्धृत्वप्रत्यक्त्वयोरात्मगतबोद्धृत्वप्रत्यक्त्वाभ्यां विशेषो वाच्यः । अन्यथा हेतुहेतुमद्भावायोगादित्याशङ्क्य बुद्धेरसाधारणे ये बोद्धृत्वप्रत्यक्त्वे तयोर्विशेषमाह बुद्धेरिति ॥ बोद्धृतेति ॥ बुद्धेर्बोद्धृता नाम विविधविषयाकारविज्ञानपरिणामकर्तृत्वं न त्वात्मवत् कूटस्थबोधरूपता तस्याः प्रत्यक्त्वं तु अहंतया अहंरूपेण व्यवधानेन* चैतन्यं प्रति कर्मता स्यात् न त्वात्मन इवाशेषविशेषव्यावृत्तं निरुपचरितं प्रत्यक्त्वम् । कतिपयदेहेन्द्रियादिविषयापेक्षया तस्याः प्रत्यक्त्वादित्यर्थः । तर्हि बुद्धिगतयोर्बोद्धृताप्रत्यक्त्वयोरत्यन्तभेदवदेवमात्मनीत्याशङ्क्य नेत्याह तयोरिति ॥ बुद्धेरपीह बोद्धृतैव प्रत्यक्त्वं प्रतियोगिनोर्बोध्याकारबाह्याकारयोर्भेदात् भिन्नवद् व्यवह्रियते तद्वदात्मन्यपि हि पूर्वयोर्बुद्धिगतबोद्धृत्वादिहेत्वोः कूटस्थबोधप्रत्यक्त्वयोर्न वास्तवभेद इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथा बुद्धेर्बोद्धृताप्रत्यक्त्वे एवं कूटस्थबोधप्रत्यक्त्वयोः परस्परमात्म-

---

* विशिष्टरूपेण=शब्दादिमत्तयेति यावत् ।

धर्म्यविधानान्नानात्वप्रसक्तौ तदपवादार्थमाह—

धर्मधर्मित्वभेदो ऽस्याः
सो ऽपि नैवात्मनो यतः ।
प्रत्यग्ज्योतिरतो ऽभिन्नं
भेदहेतोरसंभवात्* ॥ १३ ॥

भेदहेत्वसंभवं दर्शयन्नाह—

न कस्यां चिदवस्थायां
बोधप्रत्यक्त्वयोर्भिदा ।
व्यभिचारो ऽथवा दृष्टो
यथा ऽहंतद्विदोः सदा ॥ १४ ॥

नीत्यतिदेशादात्मा धर्मी ते च धर्माविति भेदशङ्कायां तन्निरासा-योत्तरश्लोक इत्याह यथा बुद्धाविति ॥ धर्मधर्मित्वभेदो वेद्याया बु-द्धेरेव प्रयुज्यते आत्मनस्त्ववेद्यस्य सिद्धान्तैकदेशिभिरभ्युपगतत्वेन संभावितो ऽपि स भेदो न संभवतीति यतो ऽतः प्रत्यग्ज्योतिरेक-रसं भेदज्ञानसामग्र्यभावादित्यर्थः ॥ १३ ॥

हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याह भेदेति ॥ बोधप्रक्त्वयोराकारभेदानुपलम्भात्त-योरन्योन्यव्यभिचारादर्शनाच्च भेदहेतुर्न संभवतीत्यर्थः । अत्र वैध-र्म्यदृष्टान्तमाह यथाहंतद्विदोरिति ॥ यथाऽहंकारतत्साक्षिणोर्जडा-जडत्वेन भास्यभासकत्वेन भेदः, यथा च सुषुप्त्यादौ साक्षिणि वि-द्यमाने ऽप्यहंकारस्य व्यभिचारस्तथा न बोधप्रत्यक्त्वयोरित्य-र्थः ॥ १४ ॥

---

* भेदसाधकप्रमाणाभावात् ।

यस्मादज्ञानोपादानाया एव बुद्धेर्भेदो न आत्मन-स्तस्मादेतत्सिद्धम्—

कूटस्थबोधतो ऽद्वैतं
साक्षात्त्वं* प्रत्यगात्मनः ।
कूटस्थबोधाद्बोद्धृत्री धीः
स्वतो ह्रीयं विनश्वरी ॥ १५ ॥

अथाधुना प्रकृतस्यैव परिणामिनः कूटस्थस्य च लक्षणमुच्यते—

विशेषं कं चिदाश्रित्य
यत्स्वरूपं प्रतीयते ।

उत्तरश्लोकेन फलितं कथयतीत्याह यस्मादिति ॥ प्रत्यगात्मनः कूटस्थबोधस्वभावात्सर्वधीप्रवेकत्वं सर्वचापरोक्षस्वभावत्वं च सिद्धमित्यर्थः । यद्वा साक्षात्त्वमद्वितीयत्वं द्वितीयशून्यत्वं सिद्धं कूटस्थबोधत्वेन द्वितीयसंबन्धायोग्यत्वादित्यर्थः । ननु बुद्धेर्बोद्धृत्वे ऽपि द्वैतसंबन्धवदात्मनो ऽपि द्वैतसंबन्धः किं न स्यादित्याशङ्क्य मैवं तस्याः स्वतो बोद्धृताऽभावादित्याह कूटस्थबोधादिति ॥ बुद्धेर्बोद्धृत्वं कूटस्थबोधप्रसादादेव न स्वत इत्यर्थः । कुत एतदित्याह स्वतो ह्रीति ॥ अनित्यत्वान्न नित्यबोधात्मकत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं परिणामिना ऽहंकारेण कूटस्थात्मा लक्ष्यत इत्युक्तं, तयोर्लक्षणजिज्ञासायां तदिदानीमुच्यते इत्याह अथाधुनेति ॥ तत्र तावत्परिणामिलक्षणमाह विशेषमिति ॥ घटं जानामि पटं जानामि

---

* साक्षित्वमिति पाठान्तरम् ।

प्रत्यभिज्ञाप्रमाणेन
परिणामी स देहवत् ॥ १६ ॥
सामान्याच्च विशेषाच्च
स्वमहिम्नैव यो भवेत् ।
व्युत्थायाप्यविकारी स्या-
त्कुम्भाऽऽकाशादिवत्तु नः ॥ १७ ॥

आत्मनो बुद्धेश्च बोधप्रत्यगात्मत्वमभिहितं, तयोरसाधारणलक्षणाभिधानार्थमाह—

बुद्धेर्यत्प्रत्यगात्मत्वं
तत्स्याद्देहाद्युपाश्रयात् ।

सुख्यहं दुःख्यहमिति विशेषवत्त्वे ऽपि य एवाहं दुःखी स एवाहमिदानीं सुखीति प्रत्यभिज्ञया यदेकत्वेन प्रतीयते बाल्ययौवनावस्थाभेदे ऽपि तदनुगतदेहवत् अनुवृत्तः स परिणामीत्यर्थः ॥ १६ ॥

कूटस्थस्य लक्षणं निर्दिशति सामान्याच्चेति ॥ अनुवृत्तव्यावृत्तसाक्षित्वादहमहमित्यनुवृत्ताकारादहं सुखी अहं दुःखीति व्यावृत्ताहंकाराच्च यः स्वमहिम्ना स्वभावबलाद् व्युत्थायावस्थितः, यद्वा तस्माद् व्युत्थाय स्वमहिम्नैव स्वप्रकाशतयैव यः प्रतीयते स कूटस्थ इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः, कुम्भाकाशादिवदिति ॥ यथा कुम्भाद्यवच्छिन्नत्वेनाऽवभासमानो ऽप्याकाशः कुम्भादिविकारैः*र्विकारवान्न भवति स्वभावबलात्तेभ्यो व्युत्थाय व्यवस्थितस्तद्वदित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं लक्ष्यलक्षणयोर्बुद्ध्यात्मनोर्लक्षणमभिहित,मधुना तयोरसा-

---

* विकारैः=उत्पत्त्यादिभिः ।

आत्मनस्तु स्वरूपं त-
न्नभसः सुषिता यथा ॥ १८ ॥
बोद्धृत्वं तद्वदेवास्याः
प्रत्ययोत्पत्तिहेतुतः* ।
आत्मनस्तु स्वरूपं त-
त्तिष्ठन्तीव महीभृतः ॥ १९ ॥
तयोः कूटस्थपरिणामिनोरात्माऽनवबोध एव संब-

धाप्ये ये रूपे उपदिष्टे बोधप्रत्यगात्मत्वे तयोर्विशेषतो लक्षणाभिधानायोत्तरश्लोक इत्याह आत्मन इति ॥ तत्र तावद् बुद्ध्यात्मनोः प्रत्यक्त्वे विशेषमाह बुद्धेरिति ॥ बुद्धेः प्रत्यक्त्वं देहाद्यपेक्षम् । 'य आत्मा सर्वान्तर' इति श्रुतेरात्मनः प्रत्यक्त्वं स्वाभाविकम् । आकाशस्य सुषिरत्ववदित्यर्थः† ॥ १८ ॥

इदानीं तयोर्बोद्धृत्वे विशेषमाह बोद्धृत्वमिति ॥ बुद्धेर्बोद्धृत्वं बोधकर्तृत्वोपाधिकम्, आत्मनस्तु स्वभाव एव नान्योपाधिकमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः, तिष्ठन्तीव महीभृत इति ॥ जङ्गमेषु प्राणिगतिनिवृत्त्यपेक्षया तिष्ठतेः प्रयोगो न तथा तिष्टन्ति महीभृत इति किन्तु स्वभावसिद्धाचलत्वविवक्षया, तद्वदित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु लक्ष्यलक्षणयोरात्माहंकारयोः संबोधोऽस्ति वा न वा, अस्ति चेदात्मनः सविशेषत्वं, नास्ति चेन्न लक्ष्यलक्षणभाव इत्याशङ्क्य

---

* प्रत्ययोत्पत्तिहेतुतः । अन्तःकरणस्य तत्तद्विषयाकारेण वृत्तौ जातायां तत्र चिदुपरागे सत्येव बुद्धौ बोद्धृत्वादिव्यवहारो भवति नेतरथा तद्वदित्यर्थः ।

† आकाशस्यावकाशदातृत्वं यथा स्वाभाविकमेवमात्मनः प्रत्यक्त्वं स्वाभाविकमेवेति भावः ।

ऽहेतुर्न पुनर्वास्तवः कश्चिदपि संबन्ध उपपद्यते इत्याह—

सम्यक्संशयमिथ्यात्वै-
र्धीरेवेयं विभज्यते ।
ज्ञानोपादानता ऽमीषां
मोहादध्यस्यते दृशौ* ॥ २० ॥

कुतः कूटस्थात्मसिद्धिरिति चेद्यतः—

न ज्ञानं ज्ञानमात्रेण
नोदयो ऽपीयता यतः ।

नैवमाध्यासिकसंबन्धाभ्युपगमेन दोषद्वयपरिहारादित्याह तयोरिति ॥ सम्यगिति ॥ सम्यग्धीः संशयधीर्मिथ्याधीरित्येवमादिभिर्धर्मैर्धीरेव विभज्यते विशेष्यते । अतस्तेषां धीधर्माणामेव ज्ञानोपादानतासदसत्त्वं स्यात्तत्साक्षिण्यात्मनि मोहादनाद्यज्ञानवशादारोप्यते ततो न वस्तुनः सविशेषत्वं ना ऽपि संबन्धाऽभावेनात्मनो लक्ष्यत्वाद्यभाव इत्यर्थः ॥ २० ॥

बुद्ध्युपाधिसंबन्धमन्तरेणात्मनो बोद्धृताद्यदर्शनात्कूटस्थत्वं न सिध्यतीति प्रश्नोत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति कुत इति ॥ बुद्धितद्वृत्तीनां ज्ञानमभावस्तत्तावन्न ज्ञानमात्रेण सिध्यति तदुदयस्तत्सद्भावः सो ऽपीयता सद्भावमात्रेण न सिध्यति यतस्तयोः सिद्धिस्तद्धीने बुद्धितद्वृत्तिरहिते ज्ञानोपादानधर्मशून्ये साक्षिण्यध्यस्ततया तच्चैतन्याभासोदयात्तद्गतविकारमन्तरेण भवति ततो न कूटस्थत्वव्याहतिरित्यर्थः । अथ वा यत्सिद्धं तत्प्रमाणेनैव सिद्धं ततः स्वप्रकाशत्वं

---

* दृशौ = आत्मनि ।

तत्सिद्धिः स्यात्तु तद्धीने
ह्यानाद्यानविधर्मिणि ॥ २१ ॥

एवम्—

आगमाऽपायिहेतुभ्यां
धूत्वा सर्वाननात्मनः* ।
ततस्तत्त्वमसीत्येत-
द्वाक्यादिदं निजं तमः ॥ २२ ॥

इत्यादि पुनः पुनरुच्यते† ग्रन्थलाघवाद्बुद्धिलाघवं प्रयोजकमिति। तत्र यद्यपि तत्त्वमस्यादिवाक्यादुपा-

---

नात्मनः संभवतीति प्रश्नोत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति कुत इति ॥ हानोपादानादीनां जडत्वेन स्वयं सेद्धुमशक्यत्वाच्चैतन्यस्वभावानालिङ्गितस्वयंप्रकाशात्मनिमित्तैव तेषां सिद्धिरिति स्वयंप्रकाशत्वमात्मनः संभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ततो वाक्यमेवान्वयव्यतिरेकसहकृतमज्ञाननिवर्तकं न त्वन्वयव्यतिरेकावित्युक्तमर्थमुपसंहरति एवमिति ॥ तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मानात्मविवेकं कृत्वा ऽप्यवस्थितस्य पश्चात्सकलसंसारस्य कारणमज्ञानं निवर्तयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

"यदा मा तत्त्वमस्यादेर्ज्ञात्मना त्याजयेद्वच" इत्यादिना पूर्वमप्यनेकधैतदुक्तमतः पुनरुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह इत्यादीति ॥ अत्यन्तसूक्ष्मत्वेन बुद्धावारोपयितुमशक्यार्थस्य युगपदेव बहुना ग्रन्थेन

---

* अनात्मनः=देहेन्द्रियादीन्।

† पुनः पुनर्निरूप्यत इति पाठान्तरम्॥

दित्थिताद्वितीयात्मार्थवत्पारोक्ष्यसद्वितीयार्थः प्रतीयते तथाऽपि तु नैवासावर्थः श्रुत्या तात्पर्येण प्रतिपिपादयिषितः प्रागप्येतस्य प्रतीतत्वादितीममर्थमाह—

तदित्येतत्पदं लोके
बह्वर्थप्रतिपादकम् ।
अपरित्यज्य पारोक्ष्य-
मभिधानोत्थमेव तत् ॥ २३ ॥
त्वमित्यपि पदं तद्व-
त्साक्षान्मात्रार्थवाचि तु ।

प्रतिपादने बुद्धिगौरवं भवति लघुना ग्रन्थेन बहुशः प्रतिपादने बुद्धिलाघवं बुद्धिसौकर्यं भवतीत्येतत्प्रयोजकं पुनः पुनः प्रतिपादनं न दोषायेत्यर्थः । भवत्वेवमुत्तरग्रन्थेन किं विधियतइत्यत आह तत्र यद्यपीति ॥ तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यं निमित्तीकृत्य पदद्वयेन लक्षणावृत्त्योपपादयितुमिष्टं प्रत्यगद्वयपदार्थवन्मुख्यया वृत्त्या प्रतीयमानपारोक्ष्यसद्वितीयत्वयोरपि वाक्यप्रमेयत्वमाशङ्क्य प्रतिपिपादयिषितार्थविरोधात्तत्प्रतिपादने पुरुषार्थाभावाद्वाक्यबोधादर्वागपि प्रतीयमानत्वाच्च न तस्य वाक्यप्रमेयत्वमित्युत्तरश्लोकाभ्यां प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥ तदित्येतत्पदमिति ॥ तदित्येतत्पदं व्यवहितदेशकालत्वाद्युपाधिकं पारोक्ष्यमपरित्यज्यानुगतसामान्यादेरभावाद्बहूनामर्थानां पारोक्ष्यतया प्रतिपत्त्युपाधौ प्रतिपादकं लोके दृष्टम् । तस्मात्पारोक्ष्यमभिधानोत्थमेव शब्दादापाततः प्रतीयते न च वस्तुसंसर्गि भवति नापि प्रतिपिपादयिषितम् ॥ २३ ॥

संसारितामसंत्यज्य
सा ऽपि स्यादभिधानजा ॥ २४ ॥

विरुद्धोद्देशनत्वाच्च पारोक्ष्यदुःखित्वयोरविवक्षितत्व-मित्याह—

उद्दिश्यमानं वाक्यस्थं
नोद्देश्येन गुणान्वितम्।
आकाङ्क्षितपदार्थेन
संसर्गं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

तथा तत्पदवस्त्वमित्यपि पदं स्वप्रवृत्तेः प्रागेव शब्दात्सिद्धां संसारितामसंत्यज्य साक्षात्स्वार्थवाचि भवति अव्यवहिततया नित्यमपरोक्षतास्वभावमात्रे श्रोतरि बुद्धिमुत्पादयति अतः सा ऽपि संसारिता अभिधानजा आपाततः शब्दोत्था न वस्तुसंसर्गिनी नापि शब्दप्रतिपाद्या तत्प्रतिपत्तेः प्रागेव सिद्धत्वात्तत्प्रतिपादने पुरुषार्थाभावात् प्रतिपिपादयिषितवाक्यार्थविरोधाच्चेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इतश्च पारोक्ष्यसंसारितयोरविवक्षितत्वमित्याह विरुद्धेति ॥ उद्देशनं प्रसिद्धरूपनिर्देशनम्। विरुद्धमुद्देशनम्। अनयोरिति विरुद्धोद्देशनौ पदार्थौ तयोर्भावस्तत्त्वं तस्मादपि तद्गतयोर्विरुद्धरूपयोरविवक्षितत्वमुत्तरश्लोकेनोच्यतइत्यर्थः। उद्दिश्यमानमिति ॥ तत्त्वमसिवाक्यगतमुद्दिश्यमानं त्वंपदार्थात्मकवस्तूद्देश्येन गुणेनोद्देशनदशायां प्रतीयमानेन संसारित्वगुणेनान्वितं विशिष्टमाकाङ्क्षितपदार्थेन विधित्सितेन सकलसंसाररहितेन संसर्गमन्वयं न प्रतिपद्यते एवं तत्पदार्थो ऽप्युद्दिश्यमानः पारोक्ष्यादिविरुद्धगुणान्वितो नित्यापरोक्षप्रत्यगात्मना त्वंपदार्थेनान्वयं न प्रतिपद्यते तेनाभय-

यत एतद्देवमतोऽनुपादित्सितयोरपि* तत्त्वमर्थयोर्विशेषणविशेष्यभावो भेदसंसर्गरहितावाक्यार्थलक्षणायैवेति उपसंहारः—

तद्वो विशेषणार्थत्वं
विशेष्यत्वं त्वमस्तथा ।
लक्ष्यलक्षणसंबन्ध-
स्तयोः स्यात्प्रत्यगात्मना ॥ २६ ॥

नापि विरुद्धधर्मयोरविवक्षितत्वमिति श्लोकार्थः ॥ २५ ॥

ननु नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्य विशिष्टपरता दृष्टा इहापि तथैवाभ्युपगन्तव्यमित्याशङ्क्य प्रतिपिपादयिषितार्थविरोधान्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणापरत्वस्यापि दर्शनादिहापि तथाऽभ्युपेयमित्याह यत एतदेवमिति ॥ भवतु तथापि किं विशेषणं किं वा विशेष्यमित्यत आह तद्वो विशेषणार्थत्वमिति ॥ ततस्तत्पदार्थस्य विशेषणत्वं तथा त्वमस्त्वंपदार्थस्य विशेष्यत्वं त्वंपदार्थस्याहमिति सामान्यतः प्रसिद्धत्वाद् देहेन्द्रियादिविशेषेषु च विप्रतिपत्तेरद्वितीयब्रह्मात्मावगतित एव पुरुषार्थपर्यवसानाज्जिज्ञासाऽनिवृत्तेस्त्वंपदार्थस्तत्पदार्थेन विशेष्यते । तत्र च विरोधस्फूर्तौ पदार्थाभ्यामखण्डैकरसः प्रत्यगात्मा लक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा तत्त्वमर्थयोरुभयोरप्यन्योन्यापेक्षया विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च भवति त्वमो विशेषणार्थत्वं विशेष्यत्वं ततस्तथेत्यस्याप्युपलक्षणार्थत्वादस्य श्लोकस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

---

* अनुपादित्सितयोः=अविवक्षितयोः ।

कथं पुनरविवक्षितविरुद्धनिरस्यमानस्य लक्षणार्थत्वम्—

लक्षणं सर्पवद्रज्ज्वाः
प्रतीचः स्यादहं तथा।
तद्बाधेनैव वाक्यार्थं
वेत्ति सो ऽपि तदाश्रयात्॥ २७॥

ननु गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरलक्षकत्वेन तद्वाच्यस्य जलप्रवाहस्य नाऽविवक्षितत्वं, विशिष्टतीरावगतिप्रयोजकत्वात्। नापि विरुद्धता, अविनाभावसंबन्धात्। अत एव न सर्पबुद्ध्या निरस्यमानत्वमिह पुनरहङ्कारस्य लक्षकत्वे त्रितयमपि नास्त्यपुमर्थत्वेनाविवक्षितत्वात्, अनृतादिस्वभावेन विरुद्धत्वात्, लक्ष्यज्ञाना,द्बाध्यत्वाच्च, तत्कथमस्य लक्षकत्वमित्याक्षिपति कथं पुनरिति॥ अत्रोत्तरमाह लक्षणमिति ॥ यो ऽयं सर्पः सा रज्जुरिति प्रयोगे सर्पः स्वरूपेण विवक्षारहितो ऽध्यस्तत्वादेव परमार्थसंबन्धशून्यो रज्जुबुद्ध्या निरस्यमानो ऽपि स्वाऽधिष्ठानभूताया रज्ज्वाः यद्वदुपलक्षणं भवति प्रतिभासमानसर्पाकाराऽनुवादमन्तरेणाऽनवभासमानरज्ज्वाकारस्याऽऽप्तवाक्यादवगमानुपपत्तेस्तद्वदहंकारो विवक्षारहितः* संबन्धशून्यो बाध्यमानो ऽप्यनवभासमानाद्वितीयप्रत्यगात्मनस्तस्मिन्नध्यस्तो लक्षणं भवति अहमिति विपर्यासगृहीतस्य प्रत्यगात्मनस्तदनुवादव्यतिरेकेण वाक्यात्स्वतः प्रतिपादनाऽयोगादित्यर्थः। फलितमाह तथा तद्बाधेनेति ॥ यथा रज्जुप्रतिपत्त्या सर्पो रज्जुरिति वाक्यार्थं सर्पान्वयात्

---

* विवक्षारहितः=अवास्तविक इत्यर्थः।

इयं चाऽवाक्यार्थप्रतिपत्तिरन्वयव्यतिरेकाभिज्ञस्यै-व, यस्मात्—

यावद्यावन्निरस्याऽयं
देहादीन्प्रत्यगञ्चति।
तावत्तावत्तदर्थो ऽपि
त्वमर्थं प्रविविक्षति ॥ २८ ॥

कस्मात्पुनः कारणाद्देहाद्यनात्मत्वप्रतिपत्तावेवात्मा

सर्पबाधयैव प्रतिपद्यते एवं सो ऽपि प्रत्यगात्मा अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थमहंकाराश्रयात् अहंकारबाधयैव प्रतिपद्यते तस्माद् ब्रह्माहंपदयोर्वैयधिकरण्यं नाशङ्कितव्यमिति भावः ॥ २७ ॥

एवं वाक्यादवाक्यार्थप्रतिपत्तिर्भवतीत्युक्तं कथं तर्हि श्रुतवाक्या अपि के चित्तथा न प्रतिपद्यन्त इत्यत आह इयं चेति ॥ आत्मैव सर्वावस्थास्वन्वयी व्यभिचारिणश्च देहेन्द्रियादय इत्यन्वयव्यतिरेकाऽनुसन्धानेन निवृत्तप्रतिबन्धानामेवावाक्यार्थप्रतिपत्तिरितरेषां तदभावान्नोपपद्यते न तु वाक्यस्यासामर्थ्यादित्यर्थः । देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यव्याकृतान्याननात्मन आत्मत्वेन गृहीतानन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपायाभ्यां मुमुक्षुः स्थूलदेहादारभ्य यथा यथा निरस्यति तथा तथा तत्पदार्थो ऽपि त्वंपदार्थाभेदावगत्यनुसारितया प्रवेष्टुमिच्छति विरोधिनः परिच्छेदाभिमानस्य निरस्तत्वादिति श्लोकमवतारयति यस्मादिति ॥ २८ ॥

मन्दारोपितसर्पादिनिवृत्तौ तदधिष्ठानस्य रज्ज्वादेः प्रतिपत्तिरेव लोके दृश्यते न तु रज्ज्वादेरर्थान्तरात्मना प्रतिपत्तिस्तत्कथ-

तदर्थमात्मत्वेनाऽभिलिङ्गते न विपर्यय इति, उच्यते। प्रत्यगात्मानवबोधस्याऽनात्मस्वाभाव्यात्तदभिनिर्वृत्तस्याहंबुद्ध्यादिदेहान्तस्य तस्मिन्नात्मत्वमविद्याकृतमेवाऽऽत्मत्वमिवाऽनात्मत्वमपि साऽविद्यस्यैव, यतो निरविद्यो विद्वानवाक्यार्थरूप एव केवलोऽवशिष्यते तस्मादुच्यते—

मिह देहादेरात्मभावनिवृत्तौ तदधिष्ठानस्य त्वमर्थस्य तदर्थताप्रतिपत्तिः प्रतिपत्तौ वा ब्रह्मकार्यतया देहादेर्ब्रह्मात्मत्वाद् देहाद्यात्मत्वप्रतिपत्तावेव ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिः किं न स्यादित्याक्षिपति कस्मादिति ॥ समाधत्ते उच्यत इत्यादिना ॥ आत्मविद्यायास्तायज्जडस्वभावत्वाद् दृश्यत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्चानात्मत्वं स्वाभाविकं तत्कार्यत्वाच्च देहादेरप्यनात्मत्वं केवलकूटस्थब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तेः। तथाऽऽत्मनश्चिद्रूपत्वात्कूटस्थत्वात्स्वयंप्रकाशत्वाच्च स्वाभाविकं ब्रह्मत्वं तेन तस्य देहाद्यात्मत्वप्रतिपत्तिरेव ब्रह्मभावप्रच्युतिः। तन्निवृत्तौ तु स्वाभाविकब्रह्मरूपतामेवासौ प्रतिपद्यत इत्यर्थः। तथाप्यनात्मनां स्वरूपेणाऽवस्थितत्वान्नात्यन्तिकानर्थनिवृत्तिः स्यात्, "द्वितीयाद्वै भयं भवती"ति श्रुतेरित्याशङ्क्याह आत्मत्वमिवेति ॥ देहादीनामात्मभाववदनात्मस्वरूपमप्यविद्यावत एव भवति रजतादिवत्तेषां स्वरूपेण संसृष्टरूपेण चात्मन्यध्यस्तत्वात्तत्त्वमाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तेरविद्यानिवृत्तौ सर्वानर्थनिवृत्तिरित्यर्थः। उभयमप्यविद्याकृतमिति कथमवगम्यत इत्याशङ्क्य विद्योदये पूर्वमेवावशिष्यत इत्युक्तत्वादित्याह यतो निरविद्य इति ॥ उ-

देहादिव्यवधानत्वा-
त्तदर्थं स्वयमप्यतः ।
पारोक्ष्येणैव जानाति
साक्षात्त्वं तदनात्मनः ॥ २९ ॥

यथोक्तार्थप्रतिपत्तिसौकर्याय दृष्टान्तोपादानम्—

प्रत्यगुद्भूतपित्तस्य
यथा बाह्यार्थपीतता ।
चैतन्यं प्रत्यगात्मीयं
बहिर्वद्दृश्यते तथा ॥ ३० ॥

क्तो ऽर्थं श्लोकमवतारयति तस्मादिति ॥ यस्माद्देहादिलक्षणव्यवधानात्स्वयं स्वात्मभूतमपि तत्पदार्थं ब्रह्म पारोक्ष्येणैव जानाति व्यवहितमनात्मभूतमिव*प्रतिपद्यते अतस्तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यामनात्मत्वावगमात् साक्षात्त्वमपरोक्षात्मरूपत्वं तत्पदार्थस्य भवतीत्यर्थः । अथ वा यत एवमतः स्वात्मभूतमपि तदर्थमशोधितत्वंपदार्थो देहादिव्यवधानात्पारोक्ष्येणैव जानाति देहाद्यनात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्त्वमपरोक्षत्वं जानातीत्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु कथं स्वात्मनि प्रकाशमाने पारोक्ष्यतया प्रतिभास इति तत्राह यथोक्तेति ॥ अहमित्यभिमन्यमानशरीरैकदेशे† समुद्भूतपित्तस्य पुंसस्तद्गतपीतता यथा पीतः शङ्ख इति बाह्यार्थोपरक्ततया बहिरिव भासते एवं प्रत्यगात्मनो ऽपि तदर्थस्य बाह्यानात्मताद्युपरागाद्बहिष्ठवदवभासत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

* अविद्यावशादिति भावः ।

† चक्षुरादौ ।

यस्मादेवमतो विशुद्धमवसीयताम्—

पदान्युद्धृत्य वाक्येभ्यो
ह्यन्वयव्यतिरेकतः ।
पदार्थांल्लोकतो बुद्ध्वा
वेत्ति वाक्यार्थमञ्जसा* ॥ ३१ ॥

कुतः पुनः सामान्यमाचक्षाणस्य पदस्य वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वमिति, बाढम्—

सामान्यं हि पदं ब्रूते
विशेषो वाक्यकार्तृकः ।

यत उक्तन्यायेन तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखण्डार्थपर्यवसानमविरुद्धं तस्माद्वाक्यान्निःशङ्कं यथोक्तार्थो निश्चीयतामित्युपसंहरति यस्मादिति ॥ पदानां वाक्येभ्यः समुद्धारो नाम प्रयोगभेदेषु पदानामावापोद्वापाभ्यां तत्तत्पदार्थेषु शक्त्यवधारणं तत्कृत्वा पदार्थांश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकतो वृद्धव्यवहारतश्च पदशक्तिप्रतियोगिनो बुद्ध्वा वाक्यतात्पर्यानुसारेण वाक्यार्थं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु सामान्यमात्रे गृहीतसंबन्धस्य पदस्य वाक्यार्थबोधकत्वं नोपपद्यते वाक्यार्थस्य विशेषत्वात् । न ह्यन्यत्र गृहीतसंबन्धस्य पदस्यान्यत्र बुद्धिजनकत्वं संभवतीत्याक्षिपति कुतः पुनरिति ॥ पदस्य सामान्यवाचकत्वे ऽपि विशेषस्य वाक्यतात्पर्यविषयत्वं न विरुध्यत इति समाधत्ते बाढमिति ॥ विशेषो वाक्यकर्तृकः,† वाक्यतात्प-

---

* अञ्जसा=वस्तुतः, अनायासेन वा ।

† पदस्य सामान्यबोधकत्वे ऽपि जीवस्येश्वरस्योपलक्षितचैतन्ययोर्भेदनिरासाय प्रयुज्यमानं वाक्यमैक्यपरतया विशेषज्ञानोत्पादकं भवतीति भावः ।

श्रुत्यादिप्रतिबद्धं स-
द्विशेषार्थं भवेत्पदम् ॥ ३२ ॥

अन्वयव्यतिरेकपुरःसरं वाक्यमेव सामानाधिकरण्यादिना ऽविद्यापटलप्रध्वंसद्वारेण मुमुक्षुं स्वाराज्ये ऽभिषेचयति न त्वन्वयव्यतिरेकमात्रसाध्यो ऽयमर्थ इत्याह—

बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं
लिङ्गादपि च सिध्यति ।
निवृत्तिस्तावता नैती-
त्यतो वाक्यं समाश्रयेत् ॥ ३३ ॥

र्थविषय इत्यर्थः ॥

ननु कथं न विरुध्यते पदसमुदायात्मकं हि वाक्यं पदानि च सामान्यमात्रविषयाणि ततस्तत्समुदायात्मकं वाक्यमपि सामान्यमात्रविषयं स्यान्न विशेषार्थविषयमित्यत आह श्रुत्यादीति ॥ यद्यपि स्वतः सामान्यमात्रविषयं पदं तथापि श्रुतिलिङ्गवाक्यादिभिर्नियन्त्रितं सदन्विताभिधानसमये ऽन्वये विशिष्टार्थे तात्पर्यतो वर्तते । यथा सर्वान्ब्राह्मणान् भोजयेदित्युक्तौ सर्वशब्दो निमन्त्रितब्राह्मणविषयो भवति । अन्यथा विशिष्टव्यवहारासिद्धेरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

चतुर्विधान्वयव्यतिरेकाभ्यां शोधितपदार्थस्याखण्डार्थप्रतीतिसिद्धेर्वाक्यमनर्थकमित्याशङ्क्य प्रमाणमन्तरेण युक्तिमात्रादज्ञानस्यानिवृत्तेस्तन्निवृत्तये वाक्यमेव समाश्रयणीयमित्युक्तमर्थं निगमयति अन्वयव्यतिरेकेति ॥ बुद्ध्यादीनामिति ॥ बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं युक्तितः सिद्ध्यति न तु तेषां कारणाज्ञाननिवृत्तिद्वारेण निवृत्तिस्ता-

केवलमनुमानमात्रशरणो ऽभिलषितमर्थं न प्राप्नोतीत्यनर्थं* च प्राप्नोतीत्याह—

अनादृत्य श्रुतिं मोहा-
दतो बौद्धास्तमस्विनः ।
आपेदिरे निरात्मत्व-
मनुमानैकचक्षुषः ॥ ३४ ॥

न चानादरे कारणमस्ति यस्मात्सर्वत्रैवाऽनादरनिमित्तं प्रमाणस्य प्रमाणान्तरप्रतिपन्नप्रतिपादनं वा

वता सिध्यति तस्या अप्रमाणत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वायोगात् । तस्मात्तन्निवृत्तये प्रमाणभूतं वाक्यमेव समाश्रयणीयमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इतश्च वाक्यमेव समाश्रयणीयमज्ञाननिवृत्तय इत्याह न केवलमिति ॥ ३४ ॥

प्रमाणभूतस्य वाक्यस्य लोके मूलप्रमाणापेक्षादर्शनाद्वेदस्यापौरुषेयतया च तदसंभवात्तत्प्रतिपादिते ऽर्थे ऽस्माकमनादर इति सुगतमतमाशङ्क्यानादरे कारणाभावान्नैवमित्याह न चेति ॥ कुतो ऽनादरे कारणं नास्तीत्याशङ्क्य नद्यास्तीरे फलानि सन्ति "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते"त्यादिवत्प्रमाणान्तरसिद्धार्थप्रतिपादनस्य वा "अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनि" "ग्रावाणः प्लवन्ते" "आदित्यो यूप" इत्यादिवत्प्रमाणान्तरविरुद्धार्थप्रतिपादनस्य वा स्थाणुर्वा पुरुषो वा को ऽपि तदिदं यच्चमुष्मिंल्लोके ऽस्ति वा न वेत्यादिवदनवधारितवस्तुप्रतिपादनस्य वा समुद्रघोषभेरीशब्दहुंफट्वौषडिडित्यादिवदप्रतिपादनस्य वा ऽत्राभावादित्याह यस्मात्सर्वत्रैवेति ॥ कुतस्तेषामन्यतमं नास्तीत्य-

---

* अभिलषितमर्थम्=आत्मसिद्धिरूपम् । अनर्थम्=निरात्मरूपम् ।

विपरीतप्रतिपादनं संशयितप्रतिपादनं वा न वाप्रतिपादनमिति। न चैतेषामन्यतमदपि कारणमस्ति। यत आह—

मानान्तराऽनवष्टब्धं
निर्दुःख्यात्मानमञ्जसा।
बोधयन्ती श्रुतिः केन
न प्रमाणमितीर्यते ॥ ३५ ॥

न च संशयितव्यमवगमयति यतः—

सर्वसंशयहेतौ हि
निरस्ते कथमात्मनि।
जायेत संशयो वाक्या-
दनुमानेन युष्मदि ॥ ३६ ॥

वगम्यत इत्यत आह यत आहेति ॥ "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" "अग्निर्हिमस्य भेषज"मित्यादिवन्मानान्तराधिगतस्याप्रतिपादनान्नानुवादलक्षणमप्रामाण्यमित्यर्थः। मानान्तराधिगतत्वे हेतुः, निर्दुःखीति ॥ अहं दुःखीत्यादिवत्संसारातीतत्वस्य मानान्तराऽनधिगतत्वादेव "आदित्यो यूप"इत्यादिवद्विपरीतप्रतिपादनलक्षणमप्यप्रामाण्यं नाशङ्कनीयमित्याह आत्मानमञ्जसेति ॥ आत्मनः स्वरूपेणाऽबाध्यत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥

तर्हि संशयिताऽवगमकत्वादप्रामाण्यमित्यत आह न च संशयितव्यमिति ॥ कुत इत्यत आह यत इति ॥ सर्वसंशयानां हेतौ युष्मदहङ्कारप्रमुखे ऽनात्मनि चतुर्विधान्वयव्यतिरेकलक्षणानुमानेन

अपि च—

यत्र स्यात्संशयो नासौ
ज्ञेय आत्मेति पण्डितैः ।
न यतः संशयप्राप्ति-
रात्मनो ऽवगतित्वतः* ॥ ३७ ॥

अनवबोधकत्वं तु दूरोत्सारितमेव, यत आह—

बोधयेऽप्यनुभवो† यस्य
न कथं चन जायते ।

निरस्ते सति वाक्यादात्मनि कथं संशयो जायत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

पूर्वं प्रमाणस्वभावपर्यालोचनया संशयो न भवतीत्युक्तमिदानीं प्रमेयभूतात्मस्वभावपर्यालोचनया ऽपि न संशयसंभव इत्याह अपि चेति ॥ यत्रेति ॥ यत्र संशयः स्यादसावात्मेति न ज्ञेय इत्युक्तं तत्र हेतुमाह न यत इति ॥ आत्मनो निःसामान्यविशेषस्य स्वयंप्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षतया संशयायोग्यत्वादध्यारोपितदृश्यप्रपञ्चस्य तस्मिन्संशयालम्बनत्वसंभवे ऽपि विशिष्टरूपत्वेनानात्मत्वात्स्वरूपतावस्थाने संशयो न भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तर्हि तस्याप्रतिपादकत्वादप्रामाण्यमस्त्वित्यत आह ॥ अनवबोधकत्वमिति ॥ ननु श्रुतवाक्यस्यापि बोधोत्पत्त्यदर्शनादनवबोधकत्वं दूरोत्सारितमिति न शक्यते वक्तुमित्याशङ्क्य गाढमूढचेतस्त्वेन प्रतिपत्त्ययोग्यमपि विषयमप्रतिपद्यमानस्यानधिकारिणः प्रमितिज-

---

* अवगतित्वतः=ज्ञानस्वरूपत्वेन स्वप्रकाशतया सकलसंशयोच्छेदकत्वादित्यर्थः ।

† बोधे ऽप्यनुभव इति पाठान्तरम् ।

तं कथं बोधयेच्छास्त्रं
लोष्टं नरसमाकृतिम् ॥ ३८ ॥

अन्वयव्यतिरेकपुरःसरं वाक्यमेवाऽवाक्यार्थरूपमात्मानं प्रतिपादयतीत्यस्य पक्षस्य द्रढिम्ने श्रुत्युदाहरणमुपन्यस्यति—

जिघ्राणीममहं गन्ध-
मिति यो वेत्त्यविक्रियः ।
स आत्मा तत्परं ज्योतिः
शिरसीदं वचः श्रुतेः ॥ ३९ ॥

नको वेद इति न्यायाच्च श्रुतवाक्यस्यापि बोधो न जायते न तु वाक्यस्यानवबोधकत्वादतो नानवबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यमित्याह बोध्ये ऽपीति ॥ सुखेन बोद्धुं योग्ये ऽपि यस्य बोधो न जायते तं कथं शास्त्रं बोधयेदित्यर्थः । बोधे ऽपीति पाठे स्वप्रकाशबोधस्वरूपात्मन्यपि यस्यानुभव आपरोक्ष्यं न जायते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अन्वयव्यतिरेकलक्षणस्य तर्कस्य पदार्थशोधनद्वारेण वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वमुक्तम् । तथाऽविशेषेण पुरुषोत्प्रेक्षारूपाणां तर्काणां तद्धेतुत्वप्रसक्तौ वाक्यार्थप्रतिपत्तिनियमो न स्यात् । पुरुषोत्प्रेक्षारूपाणां निरङ्कुशत्वादित्याशङ्क्य प्रतिवेदान्तं सृष्टिस्थितिप्रलयनियमनप्रवेशार्थवादसूचितानामेव तर्काणां तद्धेतुत्वं न तु पुरुषोत्प्रेक्षारूपाणामिति दर्शयति अन्वयव्यतिरेकेति ॥ छन्दोगानां महावाक्यं तच्छेषभूतन्यायप्रदर्शकाऽवान्तरवाक्यं च श्लोकेन दर्शयति जिघ्राणीममिति ॥ अहमिमं गन्धं जिघ्राणीति व्यवस्थितं

यथा 'तत्सत्यं' 'स आत्मा' 'तत्त्वमसी'त्यस्य शेषत्वेना-ऽन्वयव्यतिरेकश्रुतिर्यथा "य एषो ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्याद्या "अथ यो वेदेदं जिघ्राणी"त्यन्ता, तथा ऽहंब्रह्मास्मीत्यस्य शेषः—

अहमः प्रत्यगात्मा ऽर्थो
निरस्ताशेषयुष्मदः।
ब्रह्मणीति श्रुतिर्व्याख्या
यो ऽयमित्यादिना ऽसकृत्॥ ४०॥

प्रमातारं यो वेत्तीति व्यभिचारिणीनां गन्धादिवृत्तीनां तद्दाश्रयस्य च प्रमातुर्यः साक्षी तमव्यभिचारिणं त्वंपदार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विविच्य "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष" इति तत्पदार्थरूपतामस्याचष्ट इत्यर्थः॥ ३९॥

यथा छन्दोगानां तत्त्वमसीति महावाक्यशेषत्वेनाऽवस्थानयसाक्षिणो ऽन्वयव्यतिरेकश्रुतिरुदाहृता तथा वाजसनेयिनामपि अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यशेषत्वेन "यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इत्यादिवाक्यं श्रूयते तथा प्रतिवेदान्तमित्यमन्वयव्यतिरेकश्रुतयो द्रष्टव्याः। तेन न शुष्कतर्काणामिहाऽनुप्रवेश इत्यभिप्रेत्याह यथेति॥ पूर्वश्लोकेना"थ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राण"मित्यन्तस्य तत्त्वमसीति महावाक्यशेषभूतस्यार्थमभिधायाधुना ऽनेन श्लोकेनाहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यशेषभूतस्य यो-यं विज्ञानमय इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह अहम इति॥ अहं ब्रह्मास्मी-

कथं पुनरयमर्थोऽवसीयते अहंव्याजेन आत्मार्थी बुबोधयिषित इति, यतः—

एष आत्मा स्वयं ज्योती
रविसोमाग्निवाक्षु सः ।
इतेष्वस्तं दृगेवास्ते
भासयंश्चित्तचेष्टितम्* ॥ ४१ ॥

ति महावाक्यगताहंपदस्य विलक्षविषितवाक्यार्थानुरोधेन निरस्ताशेषयुष्मदो व्यावर्तिताऽशेषाऽनात्मजातस्य प्रत्यगात्मा लक्ष्योऽर्थ इति "योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इति श्रुतिश्चतुर्विधान्वयव्यतिरेकलक्षणन्यायोपेता तात्पर्येणाचष्ट इत्यर्थः । यद्वा निरस्ताशेषयुष्मदः शोधिततत्त्वंपदार्थस्य† मुमुक्षोरित्यर्थः । अथ वा निरस्ताशेषयुष्मद इति हेतौ पञ्चमी निरस्ताशेषयुष्मत्त्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥

कया पुनरुपपत्त्या अहंशब्दो वाच्यार्थं परित्यज्य लक्षणया कूटस्थात्मनि प्रवर्तत इत्युत्तरश्लोकापेक्षामाह कथमिति ॥ वाक्यशेषान्यथानुपपत्त्येत्युत्तरश्लोकमवतारयति यत इति ॥ एष इति ॥ "अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किं ज्योतिरेवाऽयं पुरुष इती"त्युपक्रम्य "आदित्यादिबाह्याभ्यन्तरज्योतिषामुपरमे आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योति-

---

* रविसोमाग्निवाक्षु अस्तं गतेषु दृग्रूप आत्मैव चित्तचेष्टितं स्वाप्नसौषुप्तप्रपञ्चं भासयन्, प्रकाशयन्नास्त इत्यर्थः ।

† निवृत्तानात्मकामात्मबुद्धेरित्यर्थः ।

निर्णेनेक्ति च पृष्टो मुनिः—

आत्मनैवेत्युपक्रम्य
कोयमात्मेत्युदीरिते ।
बुद्धेः परं स्वतो मुक्त-
मात्मानं मुनिरभ्यधात् ॥ ४२ ॥

यस्माद्यात्मा ऽहंव्याजेन प्रत्यङ्मात्रो निगमाद्यर्पितस्तस्मादहंवृत्तिः स्वरूपस्य विलयेनैव वाक्या-

---

पास्ते पश्यती कर्म कुरुते विपश्यतीति" इति च बुद्ध्यादिसाक्षिण कूटस्थत्वेन प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

आत्मनैवायं ज्योतिषास्त इत्युक्ते आत्मशब्दस्य च कोशपञ्चके साधारणत्वात्कतम आत्मेति जनकेन पृष्टो याज्ञवल्क्यो मुनिर्योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति देहेन्द्रियाणि व्युदस्य हृदीत्यधिदैवं रूपं व्युदस्य विज्ञानमयशब्देनोपात्तां बुद्धिमन्तरिति व्युदस्य जडविशेषोपादानतया प्राज्ञमव्याकृतं ज्योतिरिति व्युदस्य जडविशेषेषु प्रतिबिम्बितं चैतन्यं पूर्णत्वात्पुरुष इति व्युदस्य तेभ्यः परं प्रत्यगात्मानमहंशब्दार्थं यतो ऽतिशयेन निश्चित्य दर्शयति ततो ऽप्युक्तार्थो ऽवसीयतामिति श्लोकमवतारयति निर्णेनेक्ति चेत्यादिना ॥ निर्णेनेक्ति अतिशयेन निर्णयतीत्यर्थः* ॥ ४२ ॥

नन्वहंकारस्य लक्षणतया स्वरूपेणावस्थितत्वाल्लक्ष्यस्याऽद्वितीयत्वाऽसिद्धिरवस्थित्यभावे च लक्षणाऽभावादेव तदसिद्धिरित्याशङ्क्य लक्ष्यस्वरूपावरोधेन लक्ष्यबुद्ध्युत्पादनसमयएवाहंकारस्य तथा-

---

* तथा च अहंपदार्थे साक्षिणि सामानाधिकरण्येन विरुद्धयोर्ब्रह्माहंपदार्थयोर्निर्देशो जडाऽध्यारोपितो विज्ञानमयादिरहमर्थो नास्तीति कथितमिति भावः ।

र्थाधिगमाय कारणत्वं प्रतिपद्यत इतीममर्थमाह—

अहं दृष्ट्यैव तद् ब्रह्म
यस्मादेषो ऽवगच्छति ।
तत्स्वरूपलयेनातः
कारणं स्यादहंकृतिः* ॥ ४३ ॥

अतएव च यः प्रतिज्ञातो ऽर्थो "नाहंग्राह्ये न तद्धीन" इत्यादि स युक्तिभिरुपपादित इति कृत्वोपसंह्रियते—

गृहीताहंपदार्थस्त्व-
मस्याज्ज्ञो† न प्रपद्यते ।
प्रत्यक्षादिविरोधाच्चे-
त्प्रतीच्युक्तिर्न युज्यते ॥ ४४ ॥

ऽऽरोपितस्य विलयान्नोक्तदोष इत्युत्तरश्लोकतात्पर्यमाह यस्मादिति ॥ यस्मादेष मुमुक्षुरहं ब्रह्मास्मीत्यहंकारेणैव ब्रह्म प्रतिपद्यते ततो ऽहंकारस्वरूपबाधद्वाराहङ्कारो वाक्यार्थप्रतिपत्तिकारणं भवति सर्पो रज्जुरितिवदिति श्लोकयोजना ॥ ४३ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थे प्रत्यक्षादिविरोधो नास्तीति द्वितीयाध्याये यत्प्रतिज्ञातं तद्युक्त्युपपादितमिदानीमुपसंह्रियत इत्याह अत एवेति ॥ प्रतिपन्नाहंपदार्थप्रतिपत्तौ किमित्यहं ब्रह्मास्मीति वाक्या-

---

* आत्माभिव्यक्त्यर्थमपेक्षिता ऽप्यहंवृत्तिः कृतदाह्यवस्तुदाहा ज्वालेव विलीनस्वरूपा सत्येवात्मप्रतिपत्तिकारणं भवतीत्यर्थः ।

† ज्ञः = विद्वान् ।

पूर्वस्यैव श्लोकार्थस्य विस्पष्टमाह—

प्राञ्च्येव तु सर्वाणि
प्रत्यक्षादीनि नात्मनि ।
प्रतीच्येव प्रवृत्तं त-
त्त्वमसीति वचो ऽञ्जसा ॥ ४५ ॥

तस्मात्प्रमातृप्रमाणप्रमेयेभ्यो हीयमानोपादीयमा-
नेभ्यो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुञ्जेषीकावदशेषबुद्धिवि-

र्थं न प्रतिपद्यतइत्युक्ते पूर्वार्धमाह प्रत्यक्षादीति ॥ उत्तरमाह प्रती-
चीति ॥ तत्त्वमस्यादयुक्तिः प्रतीचि प्रत्यगात्मनि न युष्मदि प्रत्यक्षादि
तु सुखदुःखादिविशिष्टबुद्ध्युपाधिके वर्तते न प्रतीचि ततो भिन्न-
विषयत्वेन प्रत्यक्षाद्यागमयोर्विरोधाभावाच्छोधिताहंपदार्थो ऽहं
ब्रह्मास्मीत्यवाक्यार्थं प्रतिपद्यतएवेत्यर्थः* ॥ ४४ ॥

प्रतीच्युक्तिर्न युष्मदीति श्लोकभागः प्रपञ्च्यतइत्याह पूर्वस्यैवेति ॥
पराञ्चि, पराग्विषयाणीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यस्माच्छोधितपदार्थस्यावाक्यार्थप्रतिपत्तौ न मानान्तरविरोध-
स्तस्मात्तदर्थं ततः प्रतिपत्तिर्घटतएवेत्युपसंहरति तस्मादिति ॥
अवस्थात्रयसंस्पृष्टस्वभावेभ्यः प्रत्यगात्मानं निष्कृष्य† महावाक्या"दपू-

---

* तत्त्वमस्यादिवाक्यं हि जीवत्वेश्वरत्वोपलक्षितचैतन्यैक्यबोधकम्, अहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षादिकं तु कर्त्रादिधर्मविषयतया न शुद्धत्वंपदार्थविषयमतो नास्ति मानान्तरविरोध इति भावः ।

† जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यमवस्थात्रयं तत्संस्पृष्टस्वभावेभ्यो ऽहंकाराद्यपदेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं निष्कृष्य, विविच्येत्यर्थः ।

क्रियासाक्षितया ऽऽत्मानं निष्कृष्य तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यो ऽपूर्वादिलक्षणमात्मानं विजानीयात्तदेतदाह—

अहं दुःखी सुखी चेति
येना ऽयं प्रत्ययो ऽध्रुवः ।
अवगत्यन्त आभाति
स ममात्मेति वाक्यधीः ॥ ४६ ॥

प्रमाणान्तराऽनवष्टब्धं निरस्ताशेष*कार्यकारणात्मकद्वैतप्रपञ्चं सत्यज्ञानानन्दलक्षणमात्मानं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यं संशयितमिथ्याज्ञानाऽज्ञानप्रध्वंसमुखेन साक्षादपरोक्षात्कारलक्षणस्ताऽऽमत्वकत्वप्रतिपादयत्येवेत्यसकृदभिहितम् । तत्र केचिदाङ्गस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैर्यथाऽवस्थितवस्तुयाथात्म्यव्याख्याननिष्ठैर्न यथोक्तो ऽर्थः प्रतिपत्तुं शक्यते, अभिधा-

---

र्यमनपरमनन्तर"मित्याद्यतदारोपनिवर्तकवाक्यैः सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिस्वरूपविशेषप्रतिपादकवाक्यैश्च प्रमितं ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन जानीयादित्यर्थः । अहं दुःखीति ॥ दुःखित्वादिप्रत्यय आगमापायित्वादध्रुवो ऽवगत्यन्तः प्रमित्यन्तो येन साक्षिणा ऽऽभाति स एव सर्वज्ञः परमेश्वरो ममात्मेति वाक्यार्थधीर्भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एतदेवमनुवदति प्रमाणान्तरेति ॥ उत्तरश्लोकद्वयव्यावर्त्यामाशङ्कामाह तत्र केचिदिति ॥ ननु किमिति सिद्धवस्त्वनुवादनिष्ठैः प्रतिपत्तुं न शक्यते इत्यत आह अभिधाश्रुतित्वादिति ॥ विधिपदर-

---

* मानान्तरानवष्टम्भनिरस्तेत्यादिसमस्तः पाठः क्वाचित्कः ।

श्रुतित्वात्तेषां, न हि लोके ऽभिधाश्रुतेः प्रमाणान्तरनिरपेक्षाया नद्यास्तीरे फलानि सन्तीत्यादिकायाः प्रामाण्यमभ्युपगतम् । अतो नियोगमुखेनैवा*भिधाश्रुतेः प्रामाण्यं युक्तं प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वान्नियोगस्य । अस्य परिहारार्थमशेषप्रत्यक्षादिप्रमेयत्वनिराकरणद्वारेणातीन्द्रियार्थविषयत्वादभिधाश्रुतेः प्रामाण्यं सुप्तपुरुषप्रबोधकवाक्यस्येव वक्तव्यमित्ययमारम्भः—

नित्यावगतिरूपत्वा-

दन्यमानानपेक्षणात् ।

हितवाक्यत्वादित्यर्थः । अस्याप्यनधिगतार्थगन्तृत्वात्प्रामाण्यमस्त्वित्याशङ्क्याह न हि लोक इति ॥ सिद्धार्थविषयवाक्यस्य नद्यास्तीरे फलानि सन्तीत्यादिवत्सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं भवतीति यतस्तातः कार्यपरत्वं यावत्स्याभ्युपेयं कार्यार्थस्य प्रमाणान्तराऽयोग्यत्वात्प्रमाणान्तरायोग्यविषयस्य च वेदस्य निरपेक्षप्रामाण्यसंभवादित्युपसंहरति अत इति ॥ उत्तरश्लोकयोस्तात्पर्यमाह अस्य परिहारार्थमिति ॥ न हि सिद्धार्थविषयत्वं प्रमाणान्तरसापेक्षत्वे प्रयोजकं लोके गामानयेत्यादिप्रवर्तकवाक्येष्वपि तद्दर्शनात् । ततश्च सिद्धवस्तुनिष्ठं कार्यनिष्ठं वा यद्वाक्यं पौरुषेयं तन्मानान्तरसापेक्षं दृष्टमिति पौरुषेयत्वमेव सापेक्षत्वे प्रयोजकम् । इह पुनर्वेदान्तेषु तदभावान्मानान्तराऽयोग्यविषयत्वाच्च सुतरां मानान्तराऽनपेक्षत्वं सुप्तपुरुषप्रबोधकवाक्यस्येव बोध्यपुरुषमात्रविषयतया तदनवबोधनिवर्तनेन प्रामाण्यं चोपपन्नमिति भावः । उक्तेऽर्थे श्लोकमवतारयति अयमा-

---

* नियोगमुखेन = कार्यमुखेन ।

शब्दादिगुणहीनत्वा-
त्संशयाऽनवतारतः ॥ ४७ ॥
तृष्णानिष्ठीवनैर्नात्मा
प्रत्यक्षाद्यैः प्रमीयते ।
प्रत्यगात्मत्वहेतोश्च
स्वार्थत्वादप्रमेयतः* ॥ ४८ ॥

श्रुतिरपीममर्थं निर्वदति—

दिक्क्षितपरिच्छिन्न-
पराग्रूपादिसंश्रयात् ।

रश्च इति ॥ स्वभावतोऽवगतिरहितस्य मानान्तरापेक्षा दृष्टा । आत्मनः कूटस्थस्यावगतिरूपत्वेन† मानान्तरानपेक्षत्वात्प्रत्यगात्मत्वादेव व्यवधानाभावात्स्वार्थत्वादेवाऽन्योपभोग्यताभावादविषयत्वेन च प्रमेयताऽयोग्यत्वात् श्रोत्रादिप्रवृत्तिविषयशब्दादिगुणरहितत्वादहमस्मि न वेति संदेहरहिताऽऽत्मस्वभावत्वेनानुमानादिप्रवृत्त्ययोग्यत्वाद् ग्राहकप्रवृत्त्युत्तरकालीनदिदृक्षाप्रयुक्तकरणव्यापारजन्यतया तृष्णाकार्यभूतैः प्रत्यक्षादिकैरात्मा न विषयीक्रियत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

प्रत्यक्षाद्यविषयत्वप्रतिपादकश्रुतितात्पर्याभिधायक उत्तरश्लोक इत्याह श्रुतिरपीति ॥ दृश्यदेशादिपरिच्छिन्नपराग्भूतरूपादिविषय-

---

* तृष्णेति । तृष्णया निष्ठीवनभूतैः तृष्णाकार्यभूतैः प्रत्यक्षादिप्रमाणैः सर्वावभासक आत्मा न प्रमीयते । अत्र हेतुत्रयम् अप्रमेयतः, प्रत्यगात्मत्वात्स्वार्थत्वाच्चेति । व्याख्याकृता ४७–४८ इति श्लोकद्वयं संक्षेपेणैकत्रैव व्याख्यातम् ।

† सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ।

विपरीतमतो दृष्ट्वा
स्वतो बुद्धं न पश्यति ॥ ४९ ॥
न्यायसिद्धमतो वक्ति
दृष्टेर्द्रष्टारमात्मनः ।
न पश्येत्प्रत्यगात्मानं
प्रमाणं श्रुतिरादरात् ॥ ५०

अनुमानाऽविषयत्वे ऽन्यदपि कारणमुच्यते—

प्रत्यक्षस्य पराक्त्वान्न
संबन्धग्रहणं यतः ।

स्वात् प्रत्यक्षदृष्टेस्तथा तद्विपरीतमदृश्यमपरिच्छिन्नं प्रत्यग्भूतं रूपादिरहितं स्वप्रकाशमात्मानं न पश्यतीत्यर्थः । यद्वा दिदृक्षिताद् दृश्यात्परिच्छिन्नात्पराग्भूताद्रूपाद्याश्रयाद्घातो घटादेर्विपरीतमात्मानं प्रत्यक्षरूपतया दृष्ट्वा कोपि न पश्यतीत्यर्थः* ॥ ४९ ॥

इत्यमर्थमुपवर्ण्य तत्र श्रुतिमवतारयति न्यायसिद्धमिति ॥ यतो रूपादिहीनत्वमतो "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये"†दित्यादिका प्रमाणभूता श्रुतिर्दृष्टेर्द्रष्टारमात्मनः स्वस्य च तं प्रत्यग्भूतमात्मानं न पश्येदित्युक्तयुक्तिसिद्धं तात्पर्यतो वक्तीत्यर्थः । यद्वा दृष्टेरात्मनः स्वरूपं द्रष्टारं न पश्येदित्यर्थः ॥ ५० ॥

अनुमानविषयत्वे निराकृते सत्यर्थापत्त्यादिविषयत्वमपि निराकृतमेव भवतीति मन्यमान आह अनुमानेति ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥

---

* स्वप्रकाशस्वभावत्वादेवेति भावः ।

† बृहदारण्यकोपनिषदि ।

आत्मनो ऽतो ऽनुमित्या ऽस्या-
ऽनुभवो न कथं च न ॥ ५१ ॥

एवमयं प्रमातृप्रमाप्रमेयव्यवहारः सर्व एव पराचीनविषय एव न प्रतीचीनमात्मानमवगाहयितुमलम् । एवं च सत्यनेनैव यथोक्तो ऽर्थो*ऽनुमातुं शक्यतइत्याह—

प्रमाणव्यवहारो ऽयं
सर्व एव पराग्यतः ।
सुविचार्योप्यतो ऽनेन
युष्मद्येव दिदृक्षते ॥ ५२ ॥

यस्माल्लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणाऽनधिगम्यो ऽहं ब्र-

प्रत्यक्षस्याविनाभावलक्षणसंबन्धग्राहकस्य पराक्त्वसामान्यविशेषवदनात्मवस्तुगोचरतया तद्रहिताऽऽत्माऽविषयत्वादनुमानादप्यात्मा नानुभूयते नाऽप्यर्थापत्त्यादिभिरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

एवमुक्तयुक्तिभिरात्मनः प्रमाणान्तरागोचरत्वं निश्चेतव्यमित्युपसंहरति एवमिति ॥ यथोक्तो ऽर्थः, आत्मनः प्रमाणान्तराविषयत्वमित्यर्थः । अनेन युष्मद्येवेति ॥ प्रत्यक्षादिना युष्मद्यनात्मन्येव दिदृक्षां करोतीत्यर्थः† ॥ ५२ ॥

अतो वेदान्तानामात्मनि प्रामाण्यमित्येतदपि सिद्धमित्युपसंहरति यस्मादिति ॥ देहादिप्राणपर्यन्तमनात्मजातमन्वयव्यतिरेका-

---

* यथोक्तार्थ इति पाठान्तरम् ।

† प्रत्यक्षादिरनात्मानमेवावगाहते नात्मानमित्यर्थः ।

ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थस्तस्मात्—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
निरस्याऽऽप्राणतो* यतः ।
मीत्यापन्नस्य को ऽस्मीति
सदसीति श्रुतिर्जगौ ॥ ५३ ॥

सो ऽयमन्वयव्यतिरेकन्याय एतावानेव यदवसानो वाक्यार्थस्तदभिज्ञस्याहं ब्रह्मास्मीत्याविर्भवति ।

दृष्टृदृश्यविभागेनागमापायिसाक्षिविभागेन च श्रुत्यभ्युपगमतः† संक्षिप्योच्यते—

दृश्यत्वाद्घटवद्देहो
देहवच्चेन्द्रियाण्यपि ।

भ्यामनात्मतया निरस्य को ऽस्म्यहमित्यात्मस्वरूपजिज्ञासोस्तत्स्वरूपप्रतिपादनाय 'तत्त्वमसि'वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

अवाक्यार्थज्ञानसाधनपदार्थविवेकहेतुभूतयोरन्वयव्यतिरेकयोः पूर्वाध्यायोदितयोः पुनः संक्षेपतः प्रदर्शनार्थोत्तरग्रन्थ इति तात्पर्यं वक्ष्यन् प्रथमं तयोरव्यवहितं विषयं निर्दिशति सोयमिति ॥ एतावानेव, तावत्पर्यन्त इत्यर्थः । कियत्पर्यन्त इत्यत आह यदवसान इति ॥ अवसीयते निश्चीयते ऽनेनेत्यवसानो यो ऽयमन्वयव्यतिरेकन्यायो ऽवसानो निश्चायको ऽस्य वाक्यार्थस्येति यदवसानो ऽसंभावनाविपरीतभावनानिरासेन वाक्यार्थनिश्चयस्यान्वयव्यतिरेकन्यायाधी-

---

* आप्राणतः=देहप्रभृतिप्राणपर्यन्तानात्मत्वेनाभिमतान् निरस्येत्यन्वयः ।

† श्रुत्यभ्युपगमतः=श्रुत्यनुसारेण ।

मनस्त्विन्द्रियवज्ज्ञेयं
मनोवन्निश्चयादिमत् ॥ ५४ ॥

तथा सकलकार्यकारणागमापायविभागसाक्षित्वे-
नापि—

प्रागसद्याति पश्चात्सत्*
सच्च यायादसत्तथा ।
अनात्माभिजनं तस्मा-
द्विपरीतः स्वयं दृगिः ॥ ५५ ॥

नत्वाद्यदवसानो वाक्यार्थो ऽन्वयव्यतिरेकाभिज्ञस्याहं ब्रह्मास्मीत्या-विर्भवति सो ऽस्वाक्यार्थनिर्णयो ऽन्वयव्यतिरेकानुसंधानपर्यन्त इत्यर्थः। यद्वा यस्य पदार्थस्यावसानो निर्णयः पुष्कलकारणं वाक्यार्थस्येति य-दवसानो वाक्यार्थः। तदभिज्ञस्य न्यायतः पदार्थाभिज्ञस्याहं ब्रह्मा-स्मीत्याविर्भवति स पदार्थनिर्णयो न्यायानुसंधानपर्यन्त इत्यर्थः। इ-दानीमुत्तरग्रन्थसंदर्भस्य तात्पर्यमाह द्रष्टृदृश्येति ॥ दृश्यत्वाद् घटव-दिह इति ॥ घटवदनात्मेत्यर्थः। निश्चयादिमदन्तःकरणम् ॥ ५४ ॥

इदानीं द्वितीयमन्वयव्यतिरेकं दर्शयति तथेति ॥ प्रागिति ॥ जनेः प्रागसद्भूत्वा पश्चात्सद्याति, सत्त्वं प्राप्नोति। सच्च भूत्वा प्र-ध्वस्तमसत्त्वं प्राप्नुयादित्येतदनात्माभिजनमनात्मस्वाभाव्यं तत्सा-क्षी पुनस्तद्विपरीत आगमापायशून्यः कूटस्थ इत्यर्थः। यद्वा जा-ग्रदाद्यवस्थात्रये यद्भूत्वा भवति भूत्वा च न भवति तदनात्माभि-

---

* पश्चात्=कार्योत्पत्त्यनन्तरं सत्, व्यवहारयोग्यम्।

तत्र घटादीनां दृश्यानामनात्मत्वं द्रष्ट्रात्मपूर्वकं प्रत्यक्षेणैव प्रमाणेनोपलब्ध्याऽनात्मनस्त्वासाधारणान्धर्मानवधार्य तैर्दृश्यत्वाऽऽगमापायादिभिर्धर्मैः शरीरेन्द्रियमनोनिश्चयादिवृत्तीरनात्मतया व्युदस्याऽहंवृत्तिमतोऽपि दृश्यत्वाऽविशेषात् द्रष्टृपूर्वकत्वमवसीयते। तदेतदाह—

घटादयो यथा लिङ्गं
स्युः परम्परया ऽहमः।
दृश्यत्वादहमप्येवं
लिङ्गं स्याद् द्रष्टुरात्मनः॥ ५६॥

ननु द्रष्टृदर्शनदृश्यानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेष्वागमापा-

जनमनात्मस्थानम्*। तस्माद्विपरीतोऽवस्थात्रयसाक्षी सदैव भूत्वा आगमापायशून्यः कूटस्थ इत्यर्थः॥ ५५॥

इदानीं द्रष्टृकोटिनिविष्टतया परैरात्मत्वेनाभिमन्यमानस्याहंकारस्यानात्मत्वं साधयति तत्रेति॥ असाधारणधर्मा दृश्यत्वागमापायरूपादिमत्त्वादयः। घटादय इति॥ देहाद्बाह्या घटादयो विषया देहादिविशिष्टस्य द्रष्टुर्लिङ्गं† भवति, एवं देहोपीन्द्रियविशिष्टस्य सोऽपि मनसस्तदपि बुद्धेः साऽप्यहंकारस्य यथा लिङ्गं भवति एवमहंकारोपि दृश्यत्वात्स्वव्यतिरिक्तद्रष्टुर्लिङ्गमित्यर्थः॥ ५६॥

---

* आगमापायाविति यावत्।
† लिङ्गम्=गमकम्।

यद्दर्शनाद्यत्साक्षिकौ तेषामागमापायौ स आगमापायरहित आत्मा यथा यन्निबन्धनौ जगतः प्रकाशाप्रकाशौ स प्रकाशाप्रकाशविभागरहितः सूर्य इति । यदा चैवं तदा वाक्याऽवगम्यस्यार्थस्याऽनुदिताऽनस्तमितविज्ञानमात्रस्वभावस्याऽनुमानेनैव प्रतिपन्नत्वात्पुनरपि वाक्यस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । लिङ्गव्यवधानेन* तत्प्रतिपत्तेः । ननु साक्षादपरोक्षादात्मस्वभावेनानात्मनो हानोपादानयोः संबन्धग्रहणात्कमतिशयं वाक्यं कुर्यात् । मैवं वोचः । लिङ्गाधीनत्वात्तत्प्रतिपत्तेः । न हि लिङ्गव्यवधानेनात्मप्रतिपत्तिः साक्षादपरोक्षात्प्रतिपत्तिर्भवति । "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते" इति श्रुतेः । अत आह—

एवमन्वयव्यतिरेकयोरात्मावगतिहेतुत्वे प्रपञ्चिते पुनरपि वाक्यस्य निर्विषयत्वं† प्राप्तमिति सांख्यमतमुत्थापयति ननु द्रष्टृदर्शनदृश्यानामिति ॥ सप्रकाशाप्रकाशविभागरहितः सूर्य इति ॥ प्रतिक्षणं जायमानप्रकाशरहितः सूर्य इत्यर्थः । लिङ्गजनितविज्ञानस्य व्यवहिततया परोक्षतया वस्तुग्राहकत्वादपरोक्षतया ग्रहणाय वाक्यमेवापेक्ष्यत इति समाधत्ते नैष दोष इति ॥ यदा सामान्योपाधौ गृहीतव्याप्तिकेन लिङ्गेन व्याप्तिं प्रति संबन्धिभूतसामान्यतिरस्कृतत-

---

* लिङ्गेन व्यवधानेन तत्प्रतीति पाठान्तरम् । व्याप्तिज्ञानादिसापेक्षतया व्यवधानेन तत्प्रतिपत्तेरित्यर्थः ।

† वाक्यस्य=तत्त्वमसीत्यस्य । निर्विषयत्वं=वैयर्थ्यम् ।

लिङ्गमस्तित्वनिष्ठत्वा-
न्न स्याद्वाक्यार्थबोधकम् ।
सद्रूद्युत्थितात्मा ऽय-
मतो वाक्यात्प्रतीयते ॥ ५७ ॥

या ऽऽत्मनो ग्रहणादतिरस्कृतस्वरूपग्राहकत्वाय वाक्यमेवापेक्ष्य-तइति समाधत्ते नैष दोष इति ॥ ननु द्रष्टृदर्शनदृश्यानां सर्वेषामना-त्मनामागमापाययोः साक्षादपरोक्षस्वभावेनैव साक्षिणा साक्ष्य-साक्षिभावसंबन्धस्य गृहीतत्वात्तयोः साक्ष्यत्वेन साक्ष्यनुमानमपि साक्षादपरोक्षस्वभावेनैव भवेत्तस्मादपरोक्षज्ञानार्थमपि न वाक्या-पेक्षा स्यादिति पुनश्चोदयति ननु साक्षादिति ॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्ति-कान्वितसाधारणाकारस्यैवानुमानप्रमेयत्वादन्यथा ऽनुमानानुद-यात्तत्र साधारणाकारतिरस्कृतत्वेनानुमानादात्मप्रतिपत्तिर्न तु निर्विशेषासाधारणाकारेण साक्षात्प्रतिपत्तिस्तस्मादपरोक्षज्ञा-नोत्पत्तये वाक्यापेक्षेति समाधत्ते नैवं बोच इति ॥ नन्वसाधा-रणाकारेण साक्षात्प्रतिपत्तिर्मा भूत्किं तयेत्याशङ्क्यासाधारणाका-रेण साक्षादधिगतिर्मोक्षसाधनमिति श्रुतङ्गत्याह यमेवैष इति ॥ यमेव केवलं निर्विशेषणमेवात्मानमेष साधको वृणुते निरन्तरं त-च्चिन्तया भजते तेन परमात्मना ऽयमात्मा ऽनेन साधकेन लभ्यः तेनायमात्मा ऽनेन लभ्यः कथम् । तस्यैष आत्मा स्वां तनुं तस्य साधकस्य प्रकृतः प्रत्यगात्मा स्वामसाधारणां समस्तविशेषणनि-र्मुक्ततया निर्विकल्पां तनुं विवृणुते विवृतां करोति स्पष्टमभिव्य-ञ्जयतीत्यर्थः । यद्वा यमेव साधकमेवैष परमेश्वरो मामयं जा-नात्वित्यनुगृह्णाति तेन साधकेनायं लभ्यः । शेषं पूर्ववत् । चक्षु

ननु यदि व्यावृत्तसदसद्विकल्पजालं वस्त्वभीष्टं वाक्याद्भवतस्तथापि तूष्णीं यतो वाक्यविषया तृष्णा, यस्मादन्तरेणापि वाक्यश्रवणं निरस्ताशेषविकल्पमागोपालाविपालपण्डितं सुषुप्ते वस्तुसिद्धमतो नार्थो वाक्यश्रवणेन। नैतदेवम्। किं कारणम्। सर्वानर्थबीजस्यात्मानवबोधस्य सुषुप्ते संभवात्। यदि हि सुषुप्तेऽज्ञानं नाभविष्यदन्तरेणापि वेदान्तवाक्यश्रवणमनननिदिध्यासनान्यहं ब्रह्मास्मीत्यध्यवसायात्सर्वप्राणभृतामपि स्वरसत एव सुषुप्तप्रतिपत्तेः सकलसंसारोच्छित्तिप्रसङ्गो* न च कैवल्यात्पुनरुत्थानं न्याय्यमनिर्मोच-

ऽर्थं श्लोकमवतारयति अत आहेति ॥ लिङ्गस्यास्तित्वनिष्ठत्वादस्ति कश्चिदात्मेति धर्मिसद्भावमात्रनिष्ठत्वात्† सदसदादिविकल्पशून्यासाधारणस्वभावबोधकं न भवति ततस्तत्प्रतिपत्तिर्वाक्यादेवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु गोपालाविपालपण्डितपर्यन्तानां प्राणिनामशेषविकल्पहीनवस्तुनः सुषुप्ते वाक्यमन्तरेण सिद्धत्वात्पुनर्वाक्यवैयर्थ्यमापतितमिति शङ्कते नन्वित्यादिना ॥ कार्योपाधिभेदस्य विलीनत्वेऽपि सर्वानर्थहेत्वज्ञानस्य सुषुप्तेऽपि विद्यमानत्वान्न वाक्याधिगम्यं निर्विकल्पकं वस्तु तत्र सिद्धमिति परिहरति नैतदिति ॥ अज्ञानसद्भावमेव विपक्षे बाधककथनेन साधयति यदि हीति ॥ नन्वस्तु

* कैवल्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

† असत्त्वाद्व्यावृत्तिमात्रनिवर्तकत्वादिति पाठान्तरम् ।

प्रसङ्गात् । न चान्य एव सुषुप्तो ऽन्य एवोत्थित इति शक्यं वक्तुम् । नाद्राक्षमहं सुषुप्ते ऽन्यत्किञ्चिदपीत्युत्थितस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनात्* । तस्मादवश्यं सुषुप्ते ऽज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् । ननु यदि तत्राज्ञानमभविष्यद्रागद्वेषघटाद्यज्ञानादिवत्प्रत्यक्षमभविष्यत् । यथेह लोके घटं न जानामीत्यज्ञानमव्यवहितं प्रत्यक्षम् । अत्रोच्यते । न । अभिव्यञ्जकाभावात् । कथमभिव्यञ्जकाभाव इति चेच्छृणु—

वाह्यां वृत्तिमनुत्पाद्य
व्यक्तिः स्यान्नाऽहमो यथा ।
नर्ते ऽन्तःकरणं तद्व-
द्ध्वान्तस्य व्यक्तिराञ्जसी† ॥ ५८ ॥

सुषुप्तौ समूलसंसारोच्छेद इत्याशङ्क्य मैवं पुनरुत्थानदर्शनादित्याह न च कैवल्यादिति ॥ ननु सुषुप्तौ मुक्त एव पुनरुत्थानं चान्यस्यैवेत्याशङ्क्य सुषुप्तोत्थितयोः प्रत्यभिज्ञयैकत्वावगमान्मैवमित्याह न चान्य इति ॥ ननु सुषुप्त्यवस्थायां साक्षिवेद्यं चेदज्ञानमभ्युपगम्यते तर्हि तत्काले ऽपि ब्रह्म जानामीति विशेषाकारेण व्यवहार्यं स्यात् । रागद्वेषघटाज्ञानानां साक्षिवेद्यानां जाग्रत्यपरोक्षत्वेन व्यवहारयोग्यत्वदर्शनादित्याशङ्कते ननु यदीति ॥ निर्विकल्पकानुभवसिद्धस्याप्य स्फुटाभिव्यञ्जकोपाधेरन्तःकरणस्याभावान्न स्फुटप्रतिपत्तिर्यथा

---

* न च तावदन्यस्यानुभवो ऽन्यस्य प्रत्यभिज्ञेति युक्तमिति भावः ।

† ध्वान्तस्य=सुषुप्तिकालिकाज्ञानस्य। आञ्जसी=प्रत्यक्षादिव्यवहारहेतुरित्यर्थः।

कश्चिदतिक्रान्तं विस्मृत्य* "दृश्यत्वादहमप्येवं लिङ्गं स्याद्द्रष्टुरात्मन" इति निर्युक्तिकमभिहितमित्याह। किं कारणमहं तज्ज्ञात्रोर्विवेकाऽप्रसिद्धेः। यथेह घटदेवदत्तयोर्ग्राह्यग्राहकत्वेन स्फुटतरो विभागः प्रसिद्धो लोके न तथेहाहङ्कारतज्ज्ञात्रोर्विभागोऽस्तीति। तस्मादसाध्वेतदभिहितमिति। अत्रोच्यते—

दाह्यदाहकतैकत्र
यथा स्यादग्निदारुणोः।
ज्ञेयज्ञातृकतैवं स्या-
दहंज्ञात्रोः परस्परम् ॥ ५८ ॥

ऽहङ्कारस्य निर्विकल्पकानुभवसिद्धस्य बाह्यघटादिविषयबुद्धिवृत्त्युदये स्फुटप्रतिपत्तिर्न संभवति तद्वदिति श्लोकमवतारयन्परिहरति अत्रोच्यत इत्यादिना ॥ ५८ ॥

उत्तरस्य श्लोकस्य नाऽतीतानन्तरश्लोकेन संबन्धः किं तु "दृश्यत्वादहमप्येव"मित्यनेनैव संबन्धं कथयंस्तद्व्यावर्त्यामाशङ्कामाह कश्चिदतिक्रान्तमिति ॥ अहं पश्यामीत्यहम एव दृश्यस्य द्रष्टृत्वानुभवादहंद्रष्ट्रोर्विभागो नास्ति, तस्मादहमो घटवद् दृश्यत्वेनैव स्वव्यतिरिक्तद्रष्ट्रनुमापकत्वमनुपपन्नमित्यर्थः। यद्यप्यहं पश्यामीत्य च ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चैकाश्रयं प्रतीयते तथाऽप्यन्यत्रानयोर्विभिन्नाधिकरणदर्शनात् चिद्धातोरहंकारव्यतिरेकेण सुषुप्त्यादौ द्रष्टृत्वदर्शनादहंकारस्य च सुखदुःखादिवेद्यधर्मविशिष्टस्य घटा-

* अतिरमृत्येति पाठान्तरम्।

एवं तावदविद्योत्थस्या*न्तःकरणस्य बाह्यविषयनिमित्तरूपावच्छेदा या ऽहंवृत्तिर्व्यज्यते तया ऽवच्छिन्नं सत्कूटस्थप्रत्यगात्मोपादानावबोधरूपस्याव्यवधानतया विषयभावं† प्रतिपद्यतइति तत्र तयोर्यावच्छिन्नत्वादहं-

---

दिवत् द्रष्टृत्वानुपपत्तेर्ग्राह्यत्वमेव न ग्राहकत्वं, ग्राहकत्वं त्वहंकारात्मनोरैक्याध्यासादात्मगतमेव विशिष्टगतत्वेन‡ प्रतीयते । यथा केवलवह्निगतमेव दग्धृत्वं वह्निविशिष्टदाह्यकाष्ठगतत्वेन प्रतीयते तस्माद् ग्राहकानुमापकत्वमुपपद्यतइति परिहरति भण्यते दाह्येति ॥ ५८ ॥

ननु यदि घटादिवदहंकारो ऽपि साक्षिचैतन्यविषयस्तर्हि विषयत्वाविशेषाद् घटादाविवाहंकारे ऽपि मम पश्यामीति ममबुद्धिः किं न स्यादहं पश्यामीत्येव कुतः प्रतीतिः, तथा घटादावप्यहमिति बुद्धिः किं न स्यान्ममेति बुद्धिरेव कुत इत्याशङ्क्य तदुपपादयन्नुत्तरश्लोकमवतारयितुं तदुपयोगिवृत्तमर्थं तावदनुवदति एवमिति ॥ बाह्याः शब्दादयो विषयास्तन्निमित्तं रूपमन्तःकरणस्य तदाकारपरिणामस्तेन तस्यावच्छेदाय जानामीति तद्विशेषितत्वायाऽहंवृत्तिरहमित्याकारा जायते । अन्यथा स्वपरवेद्ययोर्विशेषाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । तथाप्यन्तःकरणस्य कथं प्रतीतिरित्यत आह तया ऽवच्छिन्नमिति ॥ कूटस्थो यः प्रत्यगात्मा तदुपादानस्तज्जन्यो यो बोधरूपो ऽहंवृत्त्यवच्छिन्नान्तःकरणप्रतिबिम्बितचिदाभासस्तदधीनत्वात्तस्य

---

* अविद्योत्थस्य=साभासाविद्याकार्यस्य ।

† विषयभावम्=भास्यताम् ।

‡ विशिष्टगतत्वेन=अहंकारविशिष्टात्मगतत्वेन ।

तयोरवभासकावभास्यत्वसंबन्धव्यतिरेकेण नान्यस्सं-बन्धान्तरमुपपद्यते । अहंतारूपं त्वात्मसात्कृत्वाहं-कञ्चुकं परिधायोपकार्यत्वोपकारकत्वक्षमः सन् बाह्य-विषयेणोपकारिणा ऽपकारिणा वा ऽऽत्मात्मीयं संबन्धं प्रतिपद्यते, तदभिधीयतइति—

इदंज्ञानं भवेज्ज्ञातु-
र्ममज्ञानं तथा ऽहमः ।

जन्यत्वं तस्येन्द्रियव्यवधानमन्तरेणाऽहंवृत्त्यवच्छिन्नमन्तःकरणं विषय-त्वं प्रतिपद्यतइत्यर्थः । तथापि घटादिवदात्मीयतया किमिति नाऽव-भासतइत्याशङ्क्योपकार्योपकारकलक्षणसंबन्धान्तराभावादित्याह तत्र तयोरिति ॥ घटादीनामात्मीयत्वेनावभासस्तर्हि कथमित्या-शङ्क्य संबन्धान्तरसंभवादित्याह अहंतारूपमिति ॥ अहंकारात्म-कमन्तःकरणमात्मसात्कृत्वा ऽहंपरिच्छेदं चात्मन्यध्यस्य व्यवस्थि-तः प्रत्यगात्मा तत एव हेतोर्घटाद्युपकारापकारविषयत्वयोग्यो भव-ति, तत एव घटादिविषयैरात्मीयत्वेन संबन्धं प्रतिपद्यते तत एव स्वस्वामिलक्षणसम्बन्धान्तरस्य विद्यमानत्वाद् घटादीनां ममेति बुद्धिविषयत्वमित्यर्थः । उपपादितेऽर्थे श्लोकमवतारयति तद-भिधीयतइति ॥ ज्ञातुः साक्षिण इदमिति ज्ञानं साक्षात्स्वाव-भास्ये ऽन्तःकरणे ऽहंवृत्त्यवच्छिन्ने स्यात्तस्यैव चाहमो ऽहंकार-तामापन्नस्याहंकञ्चुकस्य* ममेति ज्ञानं घटादिषूपकार्योपकार-कभावलक्षणसंबन्धाद्भवतीत्यर्थः । कुतो ऽयं विभाग इत्यत आह

---

* अहंकञ्चुकस्य = अहङ्काराध्यासविशिष्टस्य ।

अज्ञानोपाधिनेदं स्या*-
द्विक्रिया ऽतो ऽहमो मम ॥ ६० ॥

एकस्यैव ज्ञातुरन्तर्बाह्यनिमित्तभेदाद्विभिन्ने ऽपि विषये इदं ममेति ज्ञानवैरूप्यं जायतइत्युक्तम् । अज्ञोपक्रियमाणस्यैव ज्ञातुर्विषये ममप्रत्ययो भवति विपर्यये चेदंप्रत्यय इति कथमवगम्यते । अवगम्यतामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्कथमित्याह—

अज्ञानेति ॥ अज्ञानमुपाधिर्यस्येत्यज्ञानोपाधिश्चैतन्याभासस्तेनेदमिति प्रत्ययः स्यात्ततः परं बाह्योपकारादिसंबन्धवशादहमो ममेति विक्रिया ज्ञानपरिणामः स्यादित्यर्थः । यद्वा ऽहंकारापन्नस्य ज्ञातुर्घटादौ विषये इदमिति ममेति च ज्ञानद्वयमुत्पद्यते तत्रेदमिति ज्ञानमज्ञानमात्रोपाधिकं ममेति ज्ञानमहमो विक्रियतः स्यादुपकारकमपकारकमित्यहंकारविक्रियोपाधिकमित्यर्थः ॥ ६० ॥

उक्तविभागे प्रमाणदर्शनायोत्तरश्लोक इति वृत्तं कीर्तयन्नाह एकस्यैवेति ॥ अन्तर्बाह्यनिमित्तभेदादन्तर्निमित्तं चैतन्याभासः, बाह्यनिमित्तमुपकारादिविषयज्ञानपरिणाम,स्तद्भेदाद्विभिन्ने ऽपि विषये ऽन्तःकरणे घटादौ चेदमिति ममेति च ज्ञानद्वयं जायतइत्युक्तमित्यर्थः । यद्वा एकस्मिन्नेव घटादौ विषये ज्ञातुरेकस्यैवाज्ञानमात्रोपाधिवशादिदमिति ज्ञानमुपकारकमपकारकमित्यहंकारविक्रियावशान्ममेदमिति च ज्ञानद्वयं जायतइत्युक्तमित्यर्थः । अज्ञेति ॥ अहङ्कारोपाधिकस्य घटादिविषये स्वस्वामित्वलक्षणसंब-

---

* अज्ञानोपाधिनैवं स्यादिति पाठान्तरम् ।

अनुपक्रियमाणत्वा-
न्न ज्ञातुः स्यादहं मम ।
घटादिवदिदं तु स्या-
न्मोहमात्रव्यपाश्रयात्* ॥ ६१ ॥

मोहतत्कार्याश्रयत्वात् ज्ञातृत्वविक्रिययोः पूर्वत्र† इदंममज्ञानान्वयः प्रदर्शितः । अथाधुना तद्व्यतिरेकेण

न्यान्ममप्रत्ययो भवति, अज्ञानमात्रोपाधिकस्यान्तःकरणे इदंप्रत्ययो भवतीति कथमवगस्यत इत्यर्थः । अथ सोपकारापकारविषयभावं प्रतिपन्नस्य विशिष्टस्य ज्ञातुरुपकारापकारसाधनत्वविशिष्टे ममप्रत्ययो भवति केवलस्य ज्ञातुः केवले घटादाविदंप्रत्यय इति कुतो ऽवगम्यत इत्यर्थः । अनुपक्रियमाणत्वादिति ॥ ज्ञातुः साक्षिणो ऽहंकारेणानुपक्रियमाणत्वादनपक्रियमाणत्वाच्चाहमहंकारो घटादिवन्मम न भवति ममप्रत्ययविषयो न भवति मोहमात्रमेव व्यपाश्रयो यस्य चिदाभासस्य तद्वत्त्वादिदं तु स्या,दिदमित्यवभास्यत्वमात्रमेव स्यादित्यर्थः । उपकारकत्वादिशून्ये ह्यहंकारे तत्साक्षिण इदमित्येव प्रत्ययस्य दर्शनात्तादृशे घटादौ इदमित्येव प्रत्ययः स्यादुपकारकत्वादिधर्मसहिते ममप्रत्ययः स्यादिति द्रष्टव्यम् ॥ ६१ ॥

अज्ञानतत्कार्यव्यतिरेकि इदं ममेति च ज्ञानद्वयव्यतिरेकं प्रदर्शयितुमुत्तरश्लोक इति पद्यप्रदर्शितमन्वयमनुवदति मोहेति ॥ यस्मादज्ञानोपाधिकमात्मनो ऽहंकारसाक्षित्वं यस्माच्च तत्कार्यप-

---

* मम=ममप्रत्ययः । इदम्=इदंप्रत्ययः ।

† पूर्वत्र=उक्तश्लोकद्वये ।

व्यतिरेकप्रदर्शनार्थमाह—

विक्रियाऽज्ञानशून्यत्वा-
न्नेदं न च ममात्मनः ।
उत्थितस्य सतोऽज्ञानं
नाहमज्ञासिषं यतः* ॥ ६२ ॥

आत्मानात्मविवेकस्येयत्ताप्रदर्शनार्थमाह—

वाक्यप्रत्यक्षमानाभ्या-
मियानर्थः प्रतीयते ।

रिणाम्यन्तःकरणसंबन्धोपाधिकमात्मनः परिणामाश्रयत्वं तस्मा-दज्ञानतत्कार्योपाधिद्वारेणात्मनोऽहंकारे घटादौ चेदं ममेति च ज्ञानद्वयं भवतीत्यर्थः । विक्रियेति ॥ सुषुप्तौ शब्दाद्याकारपरिणामलक्षणविक्रियाभावादज्ञानाभावाच्चेदंज्ञानं ममज्ञानं च न दृश्यत इत्यर्थः । ननु कथं ज्ञानशून्यत्वं सुषुप्तेऽप्यज्ञानस्य साधितत्वादित्याशङ्क्य तत्राज्ञोऽहमिति स्फुटतरव्यवहाराभावात्तथोच्यत इत्याह उत्थितस्येति ॥ उत्थितस्यैव सतो नाहमज्ञासिषमिति अज्ञानं संभवतीति यत इत्याकाङ्क्षितपदपूरणेन योजना ॥ ६२ ॥

आत्मानात्मविवेकस्येयत्ता नाम सर्वानात्मविविक्तसाक्षिस्वरूपावगतिपर्यन्तता तत्प्रदर्शनायोत्तरश्लोक इति संबन्धमाह आत्मानात्मेति ॥ वाक्येति ॥ वाक्यं त्वंपदार्थशोधकं कतम आत्मा कोऽयमात्मेत्यादिकम्, प्रत्यक्षमन्वयव्यतिरेकजन्यमात्मानात्मविवेकानुभवनम् । ताभ्यां प्रमाणाभ्यामियानर्थः सकलानात्मविविक्तः

---

* नाहमज्ञासिषमिति स्मरणादज्ञानप्रतीतेरित्यर्थः ।

अनर्थकृत्तमोहानि-

र्वाक्यादेव सदाऽऽत्मनः ॥ ६३ ॥

द्वितीयाध्यायादौ श्लोकचतुष्टयमुपन्यस्तं, तत्र कृत्स्नानात्मनिवृत्तौ सत्यां यः प्रत्यगात्मन्यवाक्यार्थतां प्रतिपद्यते स क्षपिताशेषान्तरायहेतुरिति न तं प्रति वक्तव्यं किंचिदप्यवशिष्यते। योऽपि वाक्यश्रवणमात्रादेव प्रतिपद्यते† तस्याप्यतीन्द्रियशक्तिमत्त्वान्न किंचिदप्यपेक्षितव्यमस्ति, यस्त्वाविततत्त्वमस्यादिवाक्यः स्वयमेवाऽन्वयव्यतिरेकौ कृत्वा तदवसानएव वाक्यार्थं प्रतिपद्यते‡ ऽसावपि यथार्थं प्रतिपन्न इति पूर्वव-

---

कूटस्थः प्रत्यगात्मा प्रतीयते ऽनुभूयतइत्यर्थः। तर्हि तत्त्वमस्यादिवाक्यमनर्थकं प्राप्तमित्याशङ्क्य मैवं तस्यैव मूलाऽज्ञाननिवर्तकत्वादित्याह अनर्थकृदिति ॥ ६३ ॥

ननु यदि तत्त्वमस्यादिवाक्यं तमोनिवर्तकं तर्हि सकृत्प्रवृत्तमेव प्रत्यक्षवत्स्वकार्यं कुर्यादित्याशङ्क्य क्षपिताशेषप्रतिबन्धे ऽधिकारिविशेषे तथैवास्त्वित्यभ्यनुज्ञायाऽक्षपितप्रतिबन्धे ऽधिकारिविशेषे प्रतिबन्धक्षयमपेक्ष्यान्वयव्यतिरेकसहकृतं पुनः पुनराम्नायमानं स्वकार्यं कुर्यादिति दृष्टान्तेन प्रतिपादयन्नुत्तरश्लोकसंदर्भस्य तात्पर्यमाह द्वितीयाध्यायेति ॥

---

* अनर्थान् कृन्तति निवर्तयतीत्यर्थः। वाक्यमेव निखिलानर्थहेतुभूताज्ञाननिवर्तकमिति भावः।

† चिरादिव।

‡ पिशाचकवत्।

द्वैकोपेक्षितव्यः । यः पुनरन्वयव्यतिरेकौ कारयित्वा ऽपि पुनः पुनर्वाक्यं श्राव्यते* यथाभूतार्थप्रतिपत्तये तस्य कृतान्वयव्यतिरेकस्य सतः कथं वाक्यं श्राव्यते इत्युच्यते—

नवसंख्याहृतज्ञानो
दशमो विभ्रमाद्यथा ।
न वेत्ति दशमो ऽस्मीति
वीक्षमाणो ऽपि तान् नव ॥ ६४ ॥

अथ दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्तिकार्थे समर्पयिष्यन्नाह—

अपविद्धद्वयो ऽप्येवं†
तत्त्वमस्यादिना विना ।

तत्र दृष्टान्तं तावद्दर्शयति नवसंख्येति ॥ यथा दशसंख्याकाः पुरुषाः समुद्दिष्टसमिदाहरणादिप्रयोजनाः संभूय ग्रामादरण्यं गतास्ततस्ततः परिक्रम्य निर्वर्तितसमिदाहरणादिप्रयोजनाः प्रत्यावृत्त्यैकत्र मिलिताः सन्तः सर्वे वयं समागता न वेति विमृश्य परिगणनाय प्रवृत्तः कश्चित्स्वातिरिक्तानेव पुरुषान् वीक्षमाणो ऽपि तद्गतनवसंख्ययैवापहृतज्ञानो दशमो ऽसीत्याप्तवाक्यश्रवणं विना स्वात्मानं दशमो ऽस्मीति विभ्रमाद्यथा न वेत्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अपविद्धेति ॥ एवमपि संसारित्वेनाभिमतः प्रत्यगात्मा साक्षा-

---

* श्वेतकेतुरिव ।

† अपविद्धद्वयो ऽपि=निरस्तानिखिलद्वैतभ्रमो ऽपि ।

सा च तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणजा प्रमोत्पन्नत्वादेव न-च नैवमिति प्रत्ययान्तरं जायते तदेतद्दृष्टान्तेन प्रति-पादयति—

दशमोऽस्मीति वाक्योत्था
न धीरस्य विहन्यते ।
आदिमध्यावसानेषु
न नवत्वस्य संशयः ॥ ६९ ॥
एवं तत्त्वमसीत्यस्माद्
द्वैतनु*त्प्रत्यगात्मनि ।
सम्यग्ज्ञातत्वमर्थस्य
जायेतैव प्रमा दृढा ॥ ७० ॥

र्यादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

ननु दशमस्त्वमसीति वाक्यादुत्पन्ना धीः प्रमाणान्तरबाधाभावात्प्रमाणं भवतु तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्या तु द्वैतप्रत्ययैः पूर्वोत्पन्नैरुत्तरकालीनैर्वा बाधात् प्रमा न भविष्यतीत्याशङ्क्य समस्तद्वैतप्रत्ययबाधेनैवोत्पन्नत्वान्न पूर्वकालीनैर्बाध्यते उत्तरकाले तु तद्विरुद्धप्रत्ययान्तरमेव नोत्पद्यतइत्येतद् दृष्टान्तेन प्रतिपादयति सा चेति ॥ दशमोऽस्मीति ॥ दशमज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं तत्समकालमुत्तरकालं वा नवसु बालेषु परिगणयतः संशयाभावाद्दशमोऽस्मीति वाक्याद्दृढप्रतीतिरुपजायतइत्यर्थः ॥ ६९ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह एवमिति ॥ सर्वस्य कस्मान्न जायतइत्याशङ्क्य

---

* द्वैतनुत्=अज्ञानजन्यभेदभ्रमस्य वाक्यजन्यप्रमया ऽज्ञाननाशे नाशादिति भावः ।

प्रत्यगात्मनि प्रमोपजायतइत्युक्तं, तत्र चोद्यते किं यथा घटादिप्रमेयविषया प्रमा कर्त्रादिकारकभेदाऽनपन्हवेन जायते तथैव उताशेषकारकग्रामोपमर्देन कर्त्तुः प्रत्यगात्मनीत्युच्यते—

प्रत्यक्ता* ऽस्य स्वतो रूपं
निष्क्रियाऽकारकाफलम् ।
अद्वितीयं तदिद्धा धीः†
प्रत्यगात्मेव लक्ष्यते ॥ ७१ ॥

पदार्थपरिशोधनाभावादित्याह सम्यग्ज्ञातत्वमर्थस्येति ॥ सम्यग्ज्ञातत्वमर्थस्य शोधितत्वंपदार्थस्येति यावत् ॥ ७० ॥

ननु सा किमद्वैतप्रमा कर्त्रादिकारकानुपमर्देन जायते किं वा तदुपमर्देन । प्रथमे नाद्वैतसिद्धिः कर्त्रादिद्वैतावस्थानात् । द्वितीये त्वद्वितीयत्वप्रमानुदय इति शङ्कते प्रत्यगात्मनि प्रमोपजायतइत्युक्तमिति ॥ अप्रमेयस्य प्रत्यगात्मनः समस्तक्रियाकारकफलशून्याद्वितीयस्वरूपत्वात्तत्प्रमापि तदनुरूपा समस्तप्रमात्रादिप्रपञ्चोपमर्देनोपजायतइति मत्वा सर्वान्तरं निष्क्रियमकारकमफलमद्वयमात्मनः स्वाभाविकं रूपम्, इतरं त्वविद्याध्यारोपितमिति श्लोकेन दर्शयति उच्यतइति ॥ विद्योत्पत्तेः प्राक् प्रमात्रादि संभवति उत्पन्नविद्यस्याविद्यानिवृत्तौ प्रमात्राद्यसंभवान्नाद्वैतविरोधः । नाप्यद्वैतप्रमानुदयस्तदुत्पत्तेः प्रागारोपितरूपेण प्रमात्रादीनां संभवादिति भावः । ननु कथं प्रत्यगात्मनः क्रियाकारकादिशून्यस्वरूपत्वं तस्य

---

* प्रत्यक्ता=चैतन्यम् ।
† धीः=अन्तःकरणवृत्तिः ।

यस्मादेवम्*—

विपश्चितो ऽप्यतस्तस्या-
मात्मभावं वितन्वते ।
दवीयस्स्विन्द्रियार्थेषु
चीयते ह्युत्तरोत्तरम् ॥ ७२ ॥

आह यदि वाक्यमेव यथाभूतार्थावबोधकं कथं कस्य हेतोरविद्योत्थापितस्य कर्तृत्वादेरुपदेश इत्युक्ते प्रतिविधीयते—

कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतीयमानत्वादित्याशङ्क्य तत्प्रतीतेरन्तःकरणोपाधिविशिष्टविषयत्वान्न विरोध इत्याह तदिद्धेति ॥ तदिद्धा चैतन्याभासदीप्तेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

व्यवहारगोचराणां विदुषां तस्यां बुद्धौ त्वात्मविभ्रमो ऽपि तस्याः प्रत्यगात्मचैतन्याऽऽभासानुविद्धतां गमयतीत्याह यस्मादेवमिति ॥ बुद्धिप्रतिबिम्बितचैतन्याभासव्यवधानादात्मविभ्रमस्य विरलत्वदर्शनादप्येतदवगन्तव्यमित्याह दवीयस्स्विति ॥ बुद्धेर्दूरतरेषु शरीरादिबाह्यपदार्थेषु आत्मभावो विवेकिनामपचीयतइत्यर्थः ॥ ७२ ॥

आहेति ॥ येन वा शृणोति द्रष्टा श्रोता मन्ता कर्त्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः पिप्पलं स्वादत्तीति च त्वंपदाभिधेये जीवे कर्तृत्वादिसंसारधर्मोपदेशः कस्मादित्यर्थः । एतदुत्तरश्लोकेन समाधीयते इत्याह उक्ते प्रतिविधीयतइति ॥ भ्रान्तीति ॥ स्थाणुर्वा पुरुषो वेति

---

* यस्माच्चिदाभासद्वारा चिता तादात्म्यापन्नस्वरूपसंनिधिप्रयुक्तमेव बुद्ध्यादेः प्रत्यक्त्वं न स्वतस्तस्मादित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ।

भ्रान्तिप्रसिद्ध्याऽनूद्यार्थं
तत्त्वं भ्रान्तिबाधया ।
नेत्युपदिश्येत
तथैवं तत्त्वमित्यपि ॥ ७३ ॥

इममर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावारोपयति—

स्थाणुः स्थाणुरितीवोक्ति-
र्न नृबुद्धिं* निरस्यति ।
व्यनुवादात्तथैवोक्ति-
र्भ्रान्तिं पुंसो न बाधते ॥ ७४ ॥

संदिग्धे पुरुष एवेति विपर्यस्ते वा विषये भ्रान्तस्य श्रोतुः प्रसिद्धपुरुषानुवादेन योऽयं पुरुषः सोऽयं स्थाणुर्न पुरुष इति पुरोवर्तिनस्तत्त्वमारोपितपुरुषाकारबाधेन यथोपदिश्यते तथाऽविद्याध्यारोपितकर्तृत्वाद्यनुवादेन जीवस्यापि याथात्म्यं तदभ्युदासेन बोध्यतइत्यर्थः ॥ ७३ ॥

एतदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति इममिति ॥ व्यनुवादाद्विगतानुवादत्वादारोपितपुरुषाकारानुवादाभावादेकविषयत्वेन विरोधास्फुरणात्केवलमयं स्थाणुरिति बुद्धिः पुरुषबुद्धिं न निवर्तयति यथा तथा तदसीति तादृग्वाक्योक्तावपि विरुद्धाकारानुवादाभावे संसारित्वनिराकरणमपि स्फुटं न भवेदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु संसारित्वेन प्रत्यक्षमनुभूयमानस्त्वंपदार्थः कथमसंसारिब्रह्मरूपेण प्रतिपाद्यतइत्याशङ्क्य ब्रह्मस्वरूपविधानाय केवलमनूद्यमानत्वेनाविधेयत्वाद् विधेयरूपेणानूद्यमानस्य दुर्बलत्वाद्बाध्यत्वमेव न तु

---

* नृबुद्धिम्=पुरुषबुद्धिम् ।

यस्माच्छ्रोतृप्रसिद्धानुवाद्येव त्वमिति पदं तस्मादु-द्दिश्यमानस्यत्वाद् दुःखित्वादेरविवक्षितत्वमेव, विधी-यमानत्वे हि सति विरोधप्रसङ्गो न तु विधीयमानानू-द्यमानयोरिति स्वप्रधानयोर्हि पदयोर्विरोधाशङ्का सामान्यालिङ्गितत्वात्तयोर्न विपर्यये—

अनालिङ्गितसामान्यौ
न जिज्ञासितवादिनौ ।
व्युत्थितौ तत्त्वमौ तस्मा-
दन्योन्याभिसमीक्षणौ ॥ ७५ ॥

बाधकत्वशङ्कापीत्युपसंहरन्नाह यस्मादिति ॥ पदार्थस्वभावालोच-नया विरोधाभावमुक्त्वा पदस्वभावालोचनयाप्येवमित्याह स्वप्रधा-नयोरिति ॥ स्वप्रधानयोः पदयोः किमिति विरोधाशङ्केत्यत आह सामान्यालिङ्गितत्वादिति ॥ गौरश्व इति स्ववाच्यसामान्ययोरपरि-त्यागात्तथाभूतयोः पदयोः सामानाधिकरण्यं विरुध्यते न विपर्यये, शेषशेषिभावेन वर्तमानयोस्तु पदयोर्न विरोध इत्यर्थः । तदेतदाह अनालिङ्गितेति ॥ अनालिङ्गिते परित्यक्ते अविवक्षिते सामान्ये स्वप्रवृ-त्तिनिमित्तभूते शबले वाच्ये* याभ्यां तत्त्वंशब्दाभ्यां तौ तत्त्वमावना-लिङ्गितसामान्यौ तस्मान्नैतयोर्विरोध इत्यर्थः । अनालिङ्गितसामा-न्यत्वं कस्मादित्यत आह न जिज्ञासितवादिनाविति ॥ तौ तत्त्वंश-ब्दौ प्रतिपिपादयिषिताखण्डाद्वितीयवाक्यार्थविरोधाद् जिज्ञासितं पारोक्ष्यं सद्वितीयत्वं परिच्छिन्नत्वं चास्मिन्प्रयोगे न वदतः न प्रति-पादयतो यस्मादित्यर्थः । तदपि कुत इत्यत आह व्युत्थिताविति ॥ तौ

---

* दुःखित्वादुःखित्वरूपे, परोक्षत्वापरोक्षत्वरूपे च ।

अपास्तसामान्यार्थत्वादनुवादत्वाद्विधीयमानेन च सह विरोधाद् दुःखित्वादेरस्तु कामं जिज्ञासितार्थयोरसंसर्गो यथोपन्यस्तदोषविरहात्तत्त्वमर्थयोः संसर्गोऽस्तु नीलोत्पलवदिति चेन्नैवमप्युपपद्यते तस्मात्—

तदर्थयोस्तु निष्ठात्मा
ऽद्वयपारोक्ष्यवर्जितः ।
नाऽद्वितीयं विना ऽऽत्मानं
नात्मा नित्यद्वया विना ॥ ७६ ॥

तत्त्वंशब्दौ अन्योन्यमभिसमीक्षमाणौ तस्मात्स्ववाच्यार्थसामान्यरूपाद् व्युत्थितौ तात्पर्यविषयैकत्वानुरोधेन परस्परविरुद्धांशं परित्यज्याऽविरुद्धांशमात्रे व्यवस्थितौ यस्मात्तस्मादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

ननु वाच्यार्थयोः परोक्षसद्वितीयत्वयोः सामान्यार्थत्वेनापास्तत्वाद् दुःखितादेरनूद्यमानत्वाद्विधीयमानेन सह विरोधाच्च तयोर्वाच्यार्थयोः संसर्गाभावे ऽपि लक्ष्यार्थयोः संसर्ग एवास्त्विति चोदयति अपास्तसामान्यार्थत्वादिति ॥ अपास्तौ च तौ सामान्यार्थौ चेत्यपास्तसामान्यार्थौ तद्भावो ऽपास्तसामान्यार्थत्वं तथाभूतत्वाज्जिज्ञासितार्थयोरिति संबन्धः । श्लोकमवतारयन्परिहरति नैवमपीति ॥ तयोस्तत्त्वंपदयोर्लक्षणभूतयोर्निष्ठा, पर्यवसानं लक्ष्यभूतमात्माद्वयपारोक्ष्यवर्जितो ऽखण्डैकरसः केवलस्तत्कथं प्रकृत्यर्थयोर्नीलोत्पलवद्विभागेनाऽप्रतिपत्तौ सत्यां संसर्गः स्यादिति भावः । विभागेनाऽप्रतीतिरपि कुत इत्यत आह नाद्वितीयमिति ॥ अद्वितीयं तत्पदलक्ष्यं ब्रह्म न प्रत्यगात्मानं विना स्वरूपं लभते तथा सत्यद्वितीयत्वाऽयोगादात्मा

अत्राह किमिह जिज्ञासितं किं वोपादित्सितमित्युच्यते। प्रत्यगात्मार्थविधायिनस्त्वंपदादुभयं प्रतीयते, ऽहं दुःखी प्रत्यगात्मा च। तत्र च प्रत्यगात्मनोऽहं दुःखीत्यनेनाभिसम्बन्ध आत्मयाथात्म्याऽनवबोधहेतुक एवातोऽहमर्थोऽनर्थोपसृष्टत्वादज्ञानोत्थत्वाच्च हेय इति प्रत्यक्षहेतोरवसीयते। तदर्थं किं हेयं किं वोपादेयमिति नावध्रियते *तत इदमभिधीयते—

च त्वंपदलक्ष्यो नित्यसिद्धचैतन्यज्योतिषा तत्पदलक्ष्येण विना स्वरूपं न लभते तथा सति नित्यापरोक्षचिद्रूपत्वायोगात्तदेवं विभागेनाऽप्रतीतेरखण्डैकरसार्थनिष्ठत्वं तत्त्वंपदयोरित्यर्थः॥ ७६॥

ननु त्वंशब्दस्य प्रत्यगात्ममात्राभिधायकत्वात्त्वमित्युक्ते तत्र हेयांशो न संभवतीति चोदयति अत्राहेति॥ त्वंशब्दस्य न प्रत्यगात्ममात्राभिधायकत्वं किं त्वहंकारविशिष्टात्माभिधायकत्वमतस्त्वंशब्दाद् दुःखित्वादिधर्मविशिष्टोऽहंकारः प्रत्यगात्मा च प्रतीयते तत्तत्र हेयांशः संभवतीति परिहरति उच्यतइति॥ ननूभयं प्रतीयते चेदुभयमप्युपादेयमेवास्तु, किमित्येकतरस्यांशस्य हेयत्वं हेयत्वे वा प्रत्यगात्मांश उपादेयो दुःख्यंशो हेय इति विनिगमने किं कारणमित्यत आह तत्र चेति॥ अनर्थहेतुत्वादसत्यत्वादहंकारस्य हेयत्वं वाक्यार्थान्वयितया साक्षिभागस्योपादेयत्वमित्यर्थः। ननु तदर्थं सर्वज्ञत्वाद्यंशस्य पुरुषार्थत्वाद्धेयत्वं नास्तीति मत्वा चोदयति तदर्थइति॥ श्लोकमवतारयन्परिहरति तत इदमभिधीयतइति॥

---

* नावधीयते, इति पाठान्तरम्। अर्थे तु न भेदः।

पारोक्ष्यं यत्तदर्थे स्या-
त्तद्धेयमहमर्थवत् ।
प्रतीचेवाऽहमो ऽभेदः
पारोक्ष्येणात्मनो ऽपि मे ॥ ७७ ॥

कथं पुनस्तदर्थो ऽद्वितीयलक्षणः प्रत्यगात्मोपाश्रयं सद्वितीयत्वं दुःखित्वं निरन्वयमपनुदतीत्युच्यते, न चैतयोर्निवर्तकनिवर्त्यभावं वयं ब्रूमः । कथं तर्हि त्वमर्थे प्रत्यगात्मनि प्रागनवबुद्धा ऽद्वितीयता सा ऽने-

अहमर्थवत्पारोक्ष्यस्य हेयत्वं कुत इत्याशङ्क्याज्ञाननिबन्धनत्वादित्याह प्रतीचेति ॥ अहमो ऽहंकारस्य यथा प्रतीचा प्रत्यगात्मना सहाऽज्ञाननिबन्धन * एवाभेदस्तथा मे साक्षिस्वभावस्य परमात्मनोपि पारोक्ष्येणाभेदस्तन्निबन्धन एव ततो हेयत्वमित्यर्थः । यद्वा ऽहंकारस्य प्रत्यगात्मना सह भेदवत्पारोक्ष्येण सह परमात्मनो मम भेदो ऽस्ति तस्माद्धेयत्वमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

ननु तत्पदार्थसामानाधिकरण्यात्त्वंपदार्थगतदुःखित्वादिकं हेयमित्युक्तं तदयुक्तं, तत्पदस्य त्वंपदार्थानवबोधकत्वेन वैयधिकरण्यात्तस्मिन्नारोपितसंसारित्वनिवर्तकत्वानुपपत्तेः । न हि शुक्तिविषयज्ञानाद्रज्जुसर्पभ्रमो निवर्तते । अथ वैयधिकरण्यपरिहाराय तत्पदमपि त्वंपदार्थमवबोधयतीत्युच्येत तर्हि पौनरुक्त्यबुद्धिसंकरपदान्तरवैयर्थ्यैकपदवाक्यत्वादिदोषाः प्रादुःष्युरित्याक्षिपति कथं पुनरिति ॥ समाधत्ते उच्यतइति ॥ त्वमर्थोपाश्रो तच्छब्देनाऽद्वितीयब्रह्मरूपत्वविधानात्तदनवबोधनिवृत्त्या तत्कार्यं संसारित्वम-

* अज्ञाननिबन्धनः=आध्यासिक इत्यर्थः ।

नावबोध्यते ऽतो ऽनवबोधनिरासेन तद्रूपस्य सद्वितीयत्वस्य त्वमर्थस्थस्य परोक्षत्वस्य च तदर्थस्थस्य निरसनान्न वैयधिकरण्यादिचोद्यस्यावसरो ऽस्तीति। तदिदमभिधीयते—

तत्त्वमर्थेन संपृक्तो*
नानात्वं विनिवर्तयेत्।
नाऽपरित्यक्तपारोक्ष्यं
त्वं तदर्थं सिसृप्सति† ॥ ७८ ॥

कस्मात्पुनः कारणात्तदर्थो ऽद्वितीयलक्षणस्त्वमर्थेना-

पि निवर्तत इत्येतावद्वदामो न त्वनयोः पदयोस्तदर्थयोर्वा साक्षान्निवर्त्यनिवर्तकभावो ऽस्तीति। तस्मान्न त्वदुक्तवैयधिकरण्यादिदोषाणां प्रसक्तिरित्यर्थः। उक्ते ऽर्थे श्लोकमवतारयति तदिदमभिधीयत इति॥ तत्तच्छब्दार्थो विधीयमानस्त्वमर्थेनोद्देशेन संबद्धस्तदनवबोधनिवृत्त्या तद्गतं नानात्वं निवर्तयति, एवं त्वंपदार्थो ऽप्यपरित्यक्तपारोक्ष्यलक्षणं विरुद्धधर्मं तदर्थं ब्रह्म नैकत्वेन प्रतिपद्यते तेन तद्गतमपि पारोक्ष्यं नान्तरीयकतया निवर्तत इत्यर्थः। संपृक्ताविति पाठे तच्छब्दार्थस्य त्वमर्थेन संपृक्तौ संपर्के सति नानात्वं निवर्तत इति योजना ॥ ७८ ॥

ननु वाक्यस्यैक्यतात्पर्यवत्त्वेन‡ दुःखित्वादिनिवृत्तौ तात्पर्याभावादुभयत्र तात्पर्ये वाक्यभेदप्रसङ्गाद् निवर्तकत्वमनुपपन्नमित्यभिप्रे-

---

* तत्त्वमर्थेन संपृक्ताविति पाठान्तरम्।

† न सिसृप्सति=न संसृज्यते, नान्वेतीति यावत्।

‡ वाक्यस्याद्वितीयत्वादिबोधने तात्पर्यं ऽस्तीत्यर्थः।

प्रत्यगात्मना ऽपृथगर्थः सन्नविद्योत्थं सद्वितीयत्वं नि-
हन्तीत्युच्यते विरोधा,त्तदुच्यते—

संसारिताद्वितीयेन
पारोक्ष्यं चात्मना सह।
प्रासङ्गिकं* विरुद्धत्वा-
त्तत्त्वंभ्यां बाधनं तयोः॥ ७६॥

तत्त्वमर्थयोस्तु बाधकत्वे ऽन्यदपि कारणमुच्यते—

त्य प्रकृते कस्मादिति॥ वाक्यतात्पर्यविषयैकत्वविरोधान्नान्तरीयकी दुःखित्वादिनिवृत्तिः स्यादिति समाधत्ते उच्यतइति॥ अर्थं सुपपाद्य श्लोकमवतारयति तदुच्यतइति॥ संसारित्वमद्वितीयेन सह विरुध्यते पारोक्ष्यं चापरोक्ष्येणात्मना सह विरुध्यते एवं तयोः प्रतिपाद्यमानेनाद्वितीयेन प्रत्यक्त्वेन च विरोधादेकत्वपराभ्यां तत्त्वंभ्यां तयोर्बाधनं प्रासङ्गिकं नान्तरीयकं स्यादित्यर्थः। प्रासङ्गिकविरुद्धत्वादिति पाठे प्रासङ्गिके च ते अद्वितीयप्रत्यक्त्वाभ्यां विरुद्धे चेति प्रासङ्गिकविरुद्धे तद्भावस्तत्त्वं प्रासङ्गिकत्वादारोपितत्वाद्विरुद्धत्वाच्च तयोर्बाधनं क्रियतइत्यर्थः॥ ७६॥

ननु विरुद्धत्वाच्चेत्संसारित्वपारोक्ष्ययोस्तत्त्वमर्थाभ्यां बाधनं तर्हि विरुद्धत्वाविशेषात्तत्त्वमर्थयोरेव बाध्यत्वमितरयोर्बाधकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य तयोर्बाधकत्वे कारणमुत्तरश्लोकेनोच्यतइत्याह तत्त्वमर्थयोरिति॥ तत्त्वमर्थयोरन्योन्यविशेषणविशेष्यभावस्याज्ञातत्वे सति पुरुषार्थत्वेन श्रुतितात्पर्यविषयत्वादितरयोस्तु तद्विपरीता-

---

* प्रासङ्गिकम्=प्रसङ्गागतम्, आर्थिकमिति यावत्। तयोर्बाधनमार्थिकमेव न तु तावत्पर्यन्तं विधिव्यापारः कल्प्यतइत्यर्थः। प्रासङ्गिकविरुद्धत्वादिति पाठान्तरम्।

अज्ञातपुरुषार्थत्वा*-
च्छ्रौतत्वा†त्तत्त्वमर्थयोः ।
स्वमर्थमपरित्यज्य
बाधकौ स्तां विरुद्धयोः ॥ ८० ॥

एवं तावद्यथोपक्रान्तेन प्रक्रियावर्त्मना न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरैर्विरोधगन्धोऽपि संभाव्यते । यदा पुनः सर्वप्रकारेणापि यतमाना नैवेमं वाक्यार्थं संभावयामः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविरोधत एव, तस्मिन्नपि पक्ष उच्यते—

प्रत्यक्षादिविरुद्धं चे-
द्वाक्यमर्थं वदेत्क्वचित् ।
स्यात्तु तद्दृष्टिविध्यर्थं
योषाग्निवदसंशयम् ॥ ८१ ॥

र्थत्वात्तत्त्वमर्थाविव स्वमर्थमन्योन्यविशेषणविशेष्यभावलक्षणमपरित्यज्य तद्विरोधिनोः पारोक्ष्यदुःखितयोर्बाधकाविति युक्तमित्यर्थः ॥ ८० ॥

एवं तत्त्वंपदयोर्लक्षणावृत्त्या बोधकत्वे प्रत्यक्षादिविरोधो नास्तीति वृत्तं दर्शयति एवं तावदिति ॥ इदानीं प्रत्यक्षादिविरोधमसन्तमभ्युपगम्य प्रसंख्यानपरतां वाक्यस्य ये मन्यन्ते तन्मतनिराकरणायोपन्यस्यति यदा पुनरिति ॥ तन्निराकरणत्वेन श्लोकमवता-

---

* अज्ञातत्वे सति=मानान्तरानधिगतत्वेनापूर्वत्वे सति पुरुषार्थत्वादित्यर्थः ।
† श्रौतत्वात्=श्रुतितात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः ।

यदा तु तत्त्वमस्यादिवाक्यं सर्वप्रकारेणापि विचार्यमाणं न क्रियां कटाक्षेणापि वीक्षते तदा प्रसंख्यानादिव्यापारो दुःसंभाव्य इति । तदुच्यते—

वस्त्वेकनिष्ठं वाक्यं चे-
न्न तस्य स्यात्क्रियार्थता ।
वस्तुनो ह्येकरूपत्वा-
द्विकल्पस्याप्यसंभवः ॥ ८२ ।

भिन्नविषयत्वाच्च न प्रमाणान्तरविरोधः । कथम्,

रयति तस्मिन्नपि पक्ष इति ॥ एवं सति वाक्यस्य वस्तुनिष्ठत्वमपहाय दृष्टिविध्यर्थत्वमङ्गीकृतं स्यादित्यर्थः* ॥ ८१ ॥

अस्तु तर्हि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि प्रमाणान्तरविरुद्धार्थत्वात्प्रसंख्यानद्वारेण वस्तुनिष्ठत्वमिति तत्राह यदा त्विति ॥ उपक्रमोपसंहारादिभिर्विचार्यमाणं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यं न क्रियापरं दृश्यते तस्मादुपासनाविधिपरत्वं न स्यादित्यर्थः । उक्तेऽर्थे श्लोकमवतारयति तदुच्यत इति ॥ वाक्यस्य केवलवस्तुनिष्ठत्वाद्वस्तुनश्च कूटस्थत्वेन क्रियासाध्यत्वायोगात्कूटस्थत्वादेव नित्यसिद्धं वा उपासनादिक्रियासाध्यं वा तदिति विकल्पस्याप्यसंभवात्तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रसंख्यानविधिपरमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

प्रमाणान्तरविरोधमभ्युपगम्यैतदुक्तं स एव नास्तीत्याह भिन्नविषयत्वाच्चेति ॥ तत्कथमित्यपेक्षायां श्लोकमवतारयति उच्यत इ-

---

* यत्तावद्वाक्यं प्रत्यक्षादिविरुद्धमर्थं बोधयति तस्य वाक्यस्य तद्दृष्टिपरत्वं भवत्युपासनार्थम् । यथा योषा वाव गौतमाग्निरित्यादौ योषिदग्न्योरभेदस्य बाधितत्वेन योषायामग्निदृष्टिविधानं, तथाऽत्रापि वाक्यस्योपासनापरत्वं स्यादित्यर्थः ।

उच्यते—

अपूर्वाधिगमं कुर्व-
त्प्रमाणं स्यान्न चेन्न तत् ।
न विरोधस्ततो युक्तो
विभिन्नार्थविबोधिनोः ॥ ८३ ॥

य एवमपि भिन्नविषयाणां विरोधं वक्ति सोऽत्रा-पि विरोधं ब्रूयात्—

नायं शब्दः कुतो यस्मा-
द्रूपं पश्यामि चक्षुषा ।
इति यद्वत्तथैवायं
विरोधोऽक्षजवाक्ययोः* ॥ ८४ ॥

ति ॥ अपूर्वाधिगमं कुर्वत्प्रमाणान्तरानधिगतमर्थमेव गमयत्प्रमाणं भवति, न चेदनधिगतमर्थमवगमयेदधिगतमेवावगमयेदनुवाद-श्रुत्यादिवत्प्रमाणमेव न भवति, तस्माद्विभिन्नार्थविषयत्वमेव प्र-माणानामङ्गीकार्यं ततश्च तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रत्यक्षादिकयोः प्रमा-णतयाऽन्योन्यवार्ताऽनभिज्ञयोर्न विरोध इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

भिन्नविषययोर्वाक्यप्रत्यक्षयोः परस्परवार्ताऽनभिज्ञतया विरोधो नास्तीत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयितुमाह य एवमपीति ॥ यथा रूप-ग्राहकयोश्चक्षुःश्रोत्रयोर्न कोऽपि विरोधः संभवति, एवं प्रत्यक्षा-गमयोरपीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

---

* अक्षजवाक्ययोः=प्रत्यक्षागमयोरित्यर्थः ।

प्रमाणानां सतां न विरोधः श्रोत्रादीनामिव भिन्नविषयत्वात्। ययोश्चाभिन्नविषयत्वं तयोराखुनकुलयोरिव प्रतिनियत एव बाध्यबाधकभावः स्यादतस्तदुच्यते—

प्रत्यक्षं चेन्न शाब्दं स्या-
च्छाब्दं चेदक्षजं कथम्।
प्रत्यक्षाभासः प्रत्यक्षे
ह्यागमाभास आगमे ॥ ८५ ॥

ननु सैवेयं ज्वालेति प्रत्यक्षं प्रभावितततिलिङ्गानुमानाद्बाध्यते, तथा पदार्थत्वेनाग्नेरनुष्णत्वग्राह्यनुमानं प्रत्यक्षेण बाध्यते तथा "न हिंस्यात्सर्वा भूतानी"त्यागमो "ऽग्नीषोमीयं पशुमालभेते" त्यागमान्तरेण बाध्यते, तत्कथं प्रमाणानां विरोधाभाव इत्याशङ्क्य ययोर्ज्ञानयोरेकपदार्थोपाधी विभिन्नस्वभावत्वात्स्वनत्वं तयोर्बाध्यबाधकभावेऽपि न द्वयोः प्रामाण्यं बाध्यस्याऽऽभासत्वाद्बाधकस्यैव प्रमाणत्वादित्येतदाह प्रमाणानां सतामिति ॥ प्रत्यक्षं चेदिति। यत्प्रत्यक्षसिद्धं न तच्छाब्देन बाध्यते बोध्यते वा, तेन न तच्छाब्दं शब्दप्रमाणकम्। यच्च शाब्दं शब्दप्रमाणकं तदपि न प्रत्यक्षेण बाध्यते बोध्यतेवा, तेन न प्रमाणानां विरोधः। ययोः पुनर्बाध्यबाधकभावस्तयोरन्यतरस्यैव प्रमाणत्वमितरस्याभासत्वाद्यथेयं शुक्तिरिति प्रत्यक्षे ऽभ्युपगते सति इदं रजतमिति प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यक्षाभासस्तथैकस्मिन्नागमे ऽभ्युपगते तेनापह्नुतविषयो ऽपर आगमाभास एवमागमप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोश्च बाध्यबाधकप्रसिद्धिर्नेतरथेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

न च प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तन्याय इह संभवति, शब्दादीनां प्रत्येकं प्रमाणत्वात्, अत आह—

स्वमहिम्ना* प्रमाणानि
कुर्वन्त्यर्थावबोधनम् ।
इतरेतरसाचिव्ये†
प्रामाण्यं नेष्यते स्वतः ॥ ८६ ॥

न च सुखदुःखादिसंबन्धो ऽवगत्यात्मनः प्रत्यक्षादि-

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यमप्रमाणं, प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थत्वात्, "आदित्यो यूपः" "यजमानः प्रस्तर" इत्यादिवाक्यवदित्यनुमीयतइत्यत आह न च प्रतिज्ञेति ॥ "आदित्यो यूप" इत्यादावादित्यादिपदार्थस्य पशुबन्धनाद्ययोग्यस्य "यूपे पशुं बध्नाती"ति शेषिवाक्यविरोधादप्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरविरोधात् । प्रमाणानां स्वतः प्रामाण्यात्प्रमाणान्तरसंवादाऽनपेक्षत्वात्स्वार्थावबोधमात्रेणैव प्रामाण्योपपत्तेरन्यथा ऽनवस्थाप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । अथ वा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तानां यथा ऽन्योन्यापेक्षयैवार्थावबोधकत्वं तथा प्रत्यक्षानुमानादीनामपीत्याशङ्क्याह न च प्रतिज्ञेति ॥ प्रतिज्ञादीनां प्रमाणावयवत्वादन्योन्यापेक्षया बोधकत्वे ऽपि प्रत्यक्षादीनां स्वत एव प्रमाणत्वान्नेतरेतरापेक्षा, इतरेतरापेक्षया प्रामाण्ये सति स्वतःप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादेकप्रमाणत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

पूर्वमात्मनो दुःखित्वादेः प्रमाणान्तरग्राह्यत्वमङ्गीकृत्य न तद्विरोधात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यभङ्गप्रसक्तिरित्युक्तम् । इदानीं प्र-

---

* स्वमहिम्ना=प्रमाणान्तरसंवादानपेक्षत्वेन ।

† इतरेतरसाचिव्ये=प्रमाणानां परस्परसापेक्षत्वे ।

प्रमाणैर्गृह्यते येन विरोधः प्रत्यक्षादिप्रमाणैरुद्भाव्यते, कथं, शृणु—

> दुःखिताऽवगतौ चेत्स्या*-
> न्न प्रमीयेत साऽऽत्मवत् ।
> कर्मण्येव प्रमा न्याय्या
> न तु कर्तर्यपि क्वचित् ॥ ८७ ॥

अभ्युपगमेऽपि च प्रसंख्यानशतेनापि नैव त्वमसम्भावितदोषा†न्मुच्यसेऽत आह—

> प्रमाणबह्वमूलत्वाद्
> दुःखित्वं केन वार्यते ।

माणान्तरग्राह्यत्वमेव नास्तीत्याह न च सुखेति ॥ प्रतिज्ञातार्थहेतुत्वेन श्लोकमवतारयति कथं शृ्णिवति ॥ सुखदुःखादिधर्माणामात्मसमवेतत्वे तेषामात्मवत्प्रमागोचरत्वं न स्यात् । धर्मित्वेनात्मनः प्रमागोचरत्वमन्तरेण तद्धर्माणां प्रमागोचरत्वायोगादात्मा च न प्रमागोचरः, प्रमायाः कर्मैकगोचरत्वात्कर्मकर्तृविरोधप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

पूर्वं प्रमाणानां भिन्नविषयत्वाद्दुःखित्वादेः प्रमाणगम्यत्वासंभवाच्च प्रमाणान्तरविरोधाभावात्प्रसंख्यानविधिपरत्वं वाक्यस्य नास्तीत्युक्तमिदानीं दुःखित्वादेः प्रमाणगम्यत्वं तद्विरोधाद्वाक्यस्य प्रसंख्यानपरत्वं चाभ्युपगम्यापि दुःखित्वादिलक्षणात्संसारादनिर्मोक्षप्रसक्तिरित्याह अभ्युपगमेऽपि चेति ॥ आत्मनः

---

* दुःखितावगतिश्चेन् स्यादिति पाठान्तरम् ।

† असंभावितदोषात् =अनिर्मोक्षप्रसङ्गरूपाद्दोषादित्यर्थः ।

अग्न्युष्णवद्ध निवृत्तिश्चेद्ध
नैरात्म्यं ह्येति सौगतम् ॥ ८८ ॥

अथ मतम्—

निराकुर्यात्प्रसंख्यानं
दुःखित्वं चेत्स्वनुष्ठितम् ।
प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वा-
त्कथमुत्पादयेत्प्रमाम् ॥ ८९ ॥

संसारित्वस्य प्रमाणावगतत्वेन पारमार्थिकत्वान्न केनापि तस्य निवृत्तिः संभवति, यथा ऽग्नेरुष्णता न केनापि वार्यते तद्वदित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह निवृत्तिश्चेन्नैरात्म्यमिति ॥ दुःखित्वादिपरिणामस्य परिणामिनिवृत्तिव्यतिरेकेणात्यन्तनिवृत्त्ययोगात्परिणामिनिवृत्तौ शून्यवादप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथवा यथा ऽग्नेरुष्णत्वं प्रामाणिकमपि निवर्तते तद्वद् दुःखादिकमपि निवर्ततामिति शङ्कित्वा अग्न्युष्णत्वस्य धर्मिनिवृत्तिव्यतिरेकेण निवृत्त्यदर्शनादिहापि दुःखित्वादेर्धर्मिनिवृत्तिव्यतिरेकेण निवृत्त्यसंभवात्तेनैव सह निवृत्तिर्वाच्या, तथा च सति शून्यवादप्रसङ्गं परिहरति अग्न्युष्णवदिति ॥ ८८ ॥

नन्वनिराकृत्यैवाऽऽत्मनः स्वरूपं दुःखित्वादिविपरीतप्रमामुत्पाद्य प्रसंख्यानमेव दुःखित्वादिकं निराकरिष्यतीति शङ्कते* अथ मतमिति ॥ प्रसंख्यानस्य चित्तैकाग्र्यरूपस्याऽप्रमाणत्वात् प्रमाणत्वे ऽपि प्रत्यक्षादिविरोधान्नैवमिति परिहरति प्रत्यक्षादीति ॥८९॥

---

* वाक्यजन्यनिदिध्यासनलक्षणप्रसंख्यानेनैव दुःखित्वादिनिवृत्तौ वाक्यस्यान्यथासिद्धत्वमिति भावः ।

ननु प्रसंख्यानं नाम तत्त्वमस्यादिशब्दार्थान्वयव्यतिरेकयुक्तिविषयबुद्ध्याम्रेडनमभिधीयते, तच्चानुष्ठीयमानं प्रमितिवर्द्धनया* परिपूर्णां† प्रमितिं जनयति न पुनरैकाग्र्यवर्द्धनयेति। यथाऽशेषाऽशुचिनीडे स्त्रीकुणपे कामिनीति निर्वस्तुकः पुरुषायासमात्रजनितः प्रत्यय इति। तन्न, यतः—

अभ्यासोपचयाद्बुद्धे-
र्यत्स्यादैकाग्र्यमेव तत्।
न हि प्रमाणान्यभ्यासा-
त्कुर्वन्त्यर्थावबोधनम् ॥ ९० ॥

ननु प्रसंख्यानस्य प्रमोत्पादकत्वमनुपपन्नमिति कथमुच्यते तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानतदुपकरणयुक्त्यभ्यासरूपत्वेन प्रमितिवर्द्धकत्वोपपत्तेः। श्रुतौ च निदिध्यासितव्य इति आत्मदर्शनहेतुत्वेन तस्याङ्गीकारात्। लोके च भावनाप्रचयस्यावस्तुन्यपि प्रत्ययदार्ढ्यहेतुत्वदर्शनादिति शङ्कते ननु प्रसंख्यानमिति॥ तदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति तन्न यत इति॥ प्रमाणाभ्यासोपचयस्य च पदार्थनिश्चयद्वारेण वाक्यार्थविषयासंभवनाविपरीतभावनालक्षणप्रतिबन्धनिरासेनैवोपयोगा,न्निदिध्यासनस्य चैकाग्र्यजनकत्वेन चित्तविक्षेपलक्षणप्रतिबन्धनिरासकत्वा,त्समाहितमनसश्च प्रमाणसामग्रीतः स्वत एव प्रमोत्पत्तेः, प्रत्यक्षादेश्चाभ्यासापेक्षया प्रमितिजनकत्वादर्शना,न्न साक्षात्प्रसंख्यानस्य प्रमोत्पादकत्वमित्यर्थः॥ ९० ॥

---

* प्रमितिवर्धनया=दृढतरसंस्कारजननद्वारा।

† परिपूर्णाम्=कैवल्यजनिकाम्।

अभ्यासोपचिता ह्यस्त्वं
भावना चेन्निवर्तयेत् ।
नैकान्तिकी निवृत्तिः स्या-
द्भावनाजं हि तत्फलम्* ॥ ९१ ॥

अपि चाह—

दुःख्यस्मीत्यपि चेद्ध्वस्ता
कल्पकोट्युपबृंहिता ।
स्वल्पीयोऽभ्यासजा स्यास्नो†
भावनेत्यत्र का प्रमा ॥ ९२ ॥

ननु ब्रह्मात्मस्थास्नुत्वं भविष्यति नैवं, यथाऽवस्थि-

नन्वभ्यासजनिताया भावनायाः समस्तसांसारिकदुःखनिवर्तनेन ब्रह्मरूपताप्राप्तिहेतुत्वं "स यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति" श्रूयतइति शङ्कते अभ्यासोपचितेति ॥ सत्यं श्रूयते, सा तु प्राप्तिरात्यन्तिकी न भवति भावनाजन्यत्वेनानित्यत्वादिति परिहरति नैकान्तिकीति ॥ ९१ ॥

किमु वक्तव्यमिति न्यायान्तरं दर्शयति अपि चाहेति ॥ अनादिकालप्रवृत्ताप्यहं सुखी दुःखीति भावना ध्वस्ता चेदल्पकालाभ्यासजनिता ब्रह्मभावना निवर्ततइति किमु वक्तव्यं तथात्वे ऽपि स्थास्नुत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ९२ ॥

ननु का प्रमेति कथमभिधीयते सगुणोपासनाफलत्वेन "न स

---

* तत् फलम्=उपास्यसाक्षात्कार एव भावनाफलं न त्वैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिस्ततो वाक्यं नान्यथासिद्धमिति भावः ।

† स्थास्नवी=स्थिरा नित्येति यावत् ।

तवस्तुयाथात्म्याऽवबोधमात्रकारित्वाच्छास्त्रस्य, न हि पदार्थशक्त्याधानकृच्छास्त्रम् । प्रसिद्धं च लोके—

आवनाजं फलं यत्स्या-
द्यच्च स्यात्कर्मणः फलम् ।
न तत् स्यास्त्रित्यमिति मन्तव्यं
द्रविडेष्विव संगतम् ॥ ९३ ॥

यद्यपि प्रत्यक्षादिप्रमाणोपात्तमात्मनो दुःखित्वं तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थप्रत्यय एव बलीयानिति निश्चयोऽव्यभिचारिप्रामाण्यो वाक्योपात्तत्वात्,* प्रमे-

---

पुनरावर्तते" इत्यनावृत्तेः श्रूयमाणत्वादिति शङ्कते ननु शास्त्रादिति ॥ तथापि शास्त्रस्य पदार्थशक्त्याधानकारित्वायोगात् । न च "न स पुनरावर्तते" इत्यादेरपि शास्त्रस्य नित्यत्वबोधकत्वमेवेति वाच्यम् । तथा च सति "नास्त्यकृतः कृतेने"त्यादिश्रुतिसहकृतस्य भावनाजन्यत्वेनानित्यत्वानुमानस्य बलवत्तरत्वादनावृत्तिश्रुतेश्च ज्ञानद्वारापेक्षयापि संभवा"न्न स पुनरावर्तते"इत्यस्य न नित्यत्वबोधकत्वमिति परिहरति नैवमिति ॥ किं च भावनाजन्यफलस्यानित्यत्वं प्रसिद्धं तस्मादपि शास्त्रान्न नित्यत्वं प्रतिपत्तुं शक्यत इत्यत्र श्लोकमवतारयति प्रसिद्धं चेति ॥ ९३ ॥

पूर्वं प्रमाणानां परस्परविरोधाभावाद् दुःखित्वस्य प्रमाणान्तरायोग्यत्वात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य मानान्तराविरुद्धार्थतया प्रसंख्यानपरत्वं निराकृत,मिदानीं दुःखित्वस्य प्रत्यक्षादिसिद्धतामभ्युपग-

---

* अव्यभिचारिप्रामाण्योपात्तत्वादित्यन्यत्र पाठः ।

यस्य च स्वत एव निर्दुःखित्वसिद्धेः, प्रत्यक्षादेस्तु सव्यभिचारित्वात्, संभावनायाश्च पुरुषपरिकल्पनामात्रावष्टम्भत्वा*च्चेति—

निर्दुःखित्वं स्वतःसिद्धं
प्रत्यक्षादेश्च दुःखिता ।
को ह्यात्मानमनादृत्य
विश्वसेद्बाध्यमानतः ॥ ६४ ॥

स्यापि तत्त्वमस्याद्यागमजन्यज्ञानमेव मानान्तरसिद्धार्थबाधकं स्यादित्याह यस्यापीति ॥ कुतस्तस्यैव बाधकत्वमपीत्यत आह अव्यभिचारीति ॥ अपौरुषेयत्वेनासंभाविताशेषपुरुषदोषवाक्यजन्यत्वादित्यर्थः । इतश्चागमजन्यज्ञानस्य बाधकत्वमित्याह प्रमेयस्य चेति ॥ आत्मनः सुषुप्त्यादौ स्वयंप्रकाशमानतया निर्दुःखित्वस्य सिद्धत्वाद् दुःखित्वग्राहिप्रत्यक्षस्य बाध्यत्वमित्यर्थः । इतश्च तस्यैव बाध्यत्वमित्याह प्रत्यक्षादेस्त्विति ॥ प्रत्यक्षादेः संभावितदोषत्वाद् दुःखित्वग्राहिप्रत्यक्षस्य बाध्यत्वमित्यर्थः । यद्वा सुषुप्त्यादावात्मनि प्रकाशमाने ऽपि दुःखित्वग्राहिप्रत्यक्षादेर्व्यभिचारित्वाद्बाध्यत्वमित्यर्थः । इतश्च दुःखित्वप्रतिपत्तिर्बाध्येत्याह संभावनायाश्चेति ॥ आत्मनो दुःखित्वस्य संभावनामात्रसिद्धत्वा†दपि तद्ग्राहिप्रत्यक्षादेर्बाध्यत्वमित्यर्थः । ननु स्वतःसिद्धात्प्रत्यक्षादिसिद्धस्यैव प्राबल्यं किं न स्यादित्यत आह को हीति ॥ निर्दुःखित्वं निर्दोषागमवाक्यात्स्वत एव प्रतीयते, दुःखित्वं तु संभावितदोषात्प्रत्यक्षादेः परत एव

---

* पुरुषकल्पनावष्टम्भाच्चेति पाठान्तरम् ।

† संभावनेति=कल्पनामात्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।

संबन्धार्थ एव—

अपि प्रत्यक्षबाधेन
प्रवृत्तिः प्रत्यगात्मनि ।
पराञ्चि खानीत्येतस्मा-
द्वचसो गम्यते श्रुतेः ॥ ६५ ॥

अभ्युपगम्यैवमुच्यते* न तु प्रमाणं सत्प्रमाणान्तरेण विरुद्ध्यत इत्यसकृदवोचाम । यत्रापि वाक्यप्रत्यक्षयोर्विरोधाशङ्का तत्रापि पुरुषमोहवशादेव सा जायते न तु परमार्थत इति । अत आह—

प्रतीयते, तत्र निर्दोषसदोषप्रमाणाभ्यां स्वतः परतः प्रतिपन्नयोर्निर्दोषप्रमाणेन स्वतः प्रतिपन्ने विश्रम्भः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पूर्वश्लोकसंबन्धप्रयोजनार्थं श्रुतिप्रतिपादनायोत्तरश्लोक इत्याह संबन्धेति ॥ प्रत्यक्षबाधेन प्रत्यगात्मनि श्रुतेः प्रवृत्तिरित्येषो ऽर्थः "पराञ्चि खानी"त्येतस्माद्वचसो ऽवगम्यते, "तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्म"न्निति प्रत्यगात्मनः प्रत्यक्षाद्यविषयत्वकथनादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

अभ्युपगमवादमिदानीं त्यजति अभ्युपगम्यैवमिति ॥ ननु प्रमाणं सत्प्रमाणान्तरेण न विरुध्यत इति कथमुच्यते तत्त्वमस्यादिवाक्यदुःखित्वादिप्रत्यक्षयोर्विरोधदर्शनादित्याशङ्क्य तत्रापि प्रमाणवृत्त्यपरिज्ञानादेव विरोधाऽऽशङ्का पुरुषस्य जायते न तु परमार्थतस्तयोर्विरोधो ऽस्तीत्याह यत्रापीति ॥ कथमेवं निर्णीयत इत्याशङ्क्य श्लोकमवतारयति अत आहेति ॥ अहं दुःखीत्यात्मनो दुःखित्वप्रत्यक्षतां

---

* अभ्युपगम्यैतदुच्यत इति पाठान्तरम् ।

प्रमां चेज्जनयेद्वाक्यं
प्रत्यक्षादिविरोधिनीम् ।
गौणीं प्रत्यक्षतां ब्रूया-
न्मुख्यार्थासंभवाद् बुधः ॥ ६६ ॥

तस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थमुदाहरणम्—

अग्निः सम्यगधीते ऽसौ
जल्पत्युच्चैश्च मञ्चकः ।
यथा तद्वदहंवृत्त्या
लक्ष्यते ऽनर्हया ऽपि सः ॥ ६७ ॥

कस्मात्पुनः कारणात्साक्षादेवात्मा नाभिधीयते

गौणीं ब्रूयादन्तःकरणगतदुःखित्वप्रत्यक्षता तद्गुणयोगात्प्रत्यगात्मनि वर्ततइति ब्रूयात् । स्वयंप्रकाशचैतन्यस्वभावस्यात्मनो दुःखित्वादिपरिणामित्वासंभवेन तस्मिन् दुःखीति प्रत्यक्षस्य मुख्यार्थतायोगात्तच्चैतन्यस्वभावस्यात्मनो ब्रह्मत्वबोधकेन तत्त्वमस्यादिवाक्येन सह दुःखित्वप्रत्यक्षस्य न विरोध इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अहं दुःखीति प्रत्ययेन गुणवृत्त्या ऽऽत्मोच्यतइत्येतद्दृष्टान्तेन प्रतिपादयतीत्याह तस्यार्थस्येति ॥ अग्न्यादिशब्देनाऽध्येतृचेतनाभिधानाऽनर्हेण माणवको लक्ष्यते यथा* तद्वत्स्वयंप्रकाशचैतन्याभिधानाऽनर्हया ऽहंवृत्त्या ऽऽत्मा लक्ष्यते इत्यर्थः† ॥ ६७ ॥

ननु मुख्यया वृत्त्या आत्मनो ऽभिधायकं पदमस्ति न वा, नास्ति

---

* यथा वा मञ्चको हसतीत्यादौ मञ्चस्थितः पुरुषो लक्ष्यते इति शेषः ।

† एवं चाहमादिपदानां दुःखित्वाद्युपस्थापकत्वे ऽपि लक्षणया ऽऽत्मबोधकत्वान्नास्ति को ऽपि विरोधप्रसङ्ग इति भावः ।

किमनया कल्पनयेति, तत्राह—

त्वमित्येतद्विहायाऽन्य-
न्न वस्त्वाऽऽत्मावबोधने ।
समस्तीह त्वमर्थो ऽपि
गुणलेशेन* वर्तते ॥ ९८ ॥

कस्मात्पुनर्हेतोस्त्वमहमित्येतदपि गुणलेशेन वर्तते न

चेन्न लक्ष्यत्वं स्वशब्दवाच्यस्यैव लोके ऽन्यपदलक्ष्यत्वदर्शनात् । अस्ति चेत्तेनैवाभिधीयतां किमनया लक्षणाकल्पनयेति शङ्कते कस्मात्पुनरिति ॥ तदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति तत्राहेति ॥ त्वमहमित्येतत्पदं विहायात्मावबोधने पदान्तरं न संभवति । तच्च त्वमहमादिपदं गुणलक्षणयोरन्यतरवृत्त्यैवात्मनि वर्तते न तु मुख्यया वृत्त्याऽऽत्माभिधायकं पदान्तरमस्ति, तथापि नाऽलक्ष्यत्वप्रसङ्गो वाच्यत्वस्य लक्ष्यत्वाप्रयोजकत्वान्मुख्यार्थसंबन्धो विवक्षितार्थप्रतिपत्त्युपयोगित्वाल्लक्ष्यत्वे प्रयोजको न तु वाच्यत्वम्, उक्तप्रयोजकसद्भावे वाच्यत्वाऽभावापराधेन लक्ष्यत्वाऽभावाऽदर्शनादात्मनश्च "यतो वाचो निवर्तन्त" इत्यादिश्रुतेर्जात्याद्यभावाच्च† निरुपाधिकस्य वाच्यत्वानुपपत्तेस्त्वमहमादिशब्दवाच्यप्रमातृसाक्षितया तत्संबन्धस्य भावादभीष्टसर्वप्रत्यक्त्वप्रतिपत्तिप्रयोजनभावात्त्वमहमादिशब्दवाच्यान्तःकरणोपाधाविव स्फुटतरव्यवहारयोग्यत्वात्तद्वाचकशब्दैरात्मा लक्ष्यत इत्यर्थः । त्वं प्रमाता ऽर्थो यस्य शब्दस्य स त्वमर्थस्त्वंशब्द इति यावत् ॥ ९८ ॥

नन्तु त्वमहमादिपदानां प्रत्यङ्मात्रवाचित्वात्साक्षादेवात्मा ऽभि-

---

* गुणलेशेन = गुणसम्बन्धेन ।

† ब्राह्मणत्वादिजात्याद्यभावादित्यर्थः ।

पुनः साक्षादेवेति । विधूतसर्वकल्पनाकारणस्वाभाव्यादात्मनो ऽत आह—

व्योम्नि धूम्रतुषाराभ्र-
मलिनानीव दुर्धियः ।
कल्पयेयुस्तथा मूढाः
संसारं प्रत्यगात्मनि ॥ ६६ ॥

ननु सर्वकल्पनानामप्यात्मन्यत्यन्तासंभवे समाने ऽहंवृत्तौ कः पक्षपाते हेतुर्येन वृत्त्यन्तराणि विधूयाहंवृत्त्यैवात्मोपलक्ष्यत इत्युच्यते—

चिन्निभेयमहंवृत्तिः*
प्रतीचीवाऽऽत्मनो ऽन्यतः ।

धीयतां किं तत्र लक्षणाकल्पनयेति शङ्कते कस्मात्पुनर्हेतोरिति ॥ तत्र वाच्यवाचककल्पनानां कारणभूतगुणक्रियादीनां वस्तुतो ऽभावादिति श्लोकमवतारयन्परिहरति विधूतेति ॥ संसारशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतं पक्ष्यादिकमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

नन्वहंकारस्येव देहघटादेरप्यात्मन्यधिष्ठाने कल्पितत्वाविशेषात्तद्वाचकैरपि शब्दैरात्मा कस्मान्न लक्ष्यत इत्याशङ्क्य श्लोकेनोत्तरमाह नन्वित्यादिना ॥ अहंवृत्तिश्चात्मविवर्ततया तप्तायःपिण्डवच्चिन्मयी भवति । आत्मनो यदन्यत्तस्माच्चिद्व्यतिरिक्तपदार्थेभ्यः प्रतीचीव प्रत्यग्भूतेव भवति । यद्वा ऽऽत्मनः प्रत्यगात्मनः समनन्तरमन्यतो देहादिभ्यः प्रत्यग्भूतेव भवति । यद्वा स्वस्मादन्यतो ऽन्यस्मात्प्रतीचि

---

* अहंवृत्तिश्चिद्बिम्बग्राहकत्वेन तन्निभा भवतीत्यर्थः ।

पूर्वोक्तेभ्यश्च हेतुभ्य-
स्तस्मादात्माऽनयोच्यते ॥ १०० ॥
वृत्तिभिर्युष्मदर्थाभि-
र्लक्ष्यते चेद्वृहद्भिः परः।
अनात्मत्वं भवेत्तस्य
वितथं च वचः श्रुतेः ॥ १०१ ॥

यथोक्तेन—

अनेन गुणलेशेन
ह्यत्यहंकर्तृकर्मया।

प्रत्यगात्मनीव सर्वान्तरत्वं भवतीति यस्मात्तस्मा"दात्मना चाविनाभाव"मित्यादिपूर्वोक्तहेतुभ्यश्च तच्छब्देरेवात्मा लक्ष्यतइत्यर्थः ॥ १००॥

विपक्षे दोषमाह वृत्तिभिरिति ॥ घटादिवृत्तिभिस्तदभिधानैरात्मनो लक्ष्यत्वे घटादिवदनात्मत्वस्यैव प्रतीतिप्रसङ्गाद् ब्रह्मात्मत्वेन प्रतीतिर्न स्यात्तथा चाहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमस्यादिवाक्यानामेकत्वप्रतिपादकानां वैयर्थ्यमपुरुषार्थपर्यवसायित्वं च स्यादित्यर्थः ॥ १०१ ॥

उक्तार्थनिगमनपरं श्लोकमाकाङ्क्षितपदं पूरयन्नवतारयति यथोक्तेनेति ॥ अहंकर्त्तारं प्रमातारं तत्कर्म च देहघटादिकमतीत्य या वर्तते कूटस्थचिन्निभाऽहंवृत्तिस्तया, यद्वा ऽतिशयेऽनहंकर्तैव कर्म विषयो यस्यास्तया, ऽसौ प्रत्यगात्मा लक्ष्यते। अत्रात्मनि अञ्जसा साक्षादभिधा वाच्यत्वं यतो न संभवति तत इत्यर्थः। गुणलेशेनेति हेतौ तृतीया। ननु हेत्वभिधानमन्तरेणात्मनि नाभिधायकः शब्द इति न शक्यते वक्तुमित्याशङ्क्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां संबन्धादीना-

लक्ष्यते ऽसावहंवृत्त्या
नाञ्जसा ऽत्राभिधीयते* ॥ १०२ ॥

नाञ्जसा ऽत्राभिधीयत इति को हेतुरिति चेत्—

षष्ठीगुणक्रियाजाति-
रूढयः शब्दहेतवः ।
नात्मन्यन्यतमो ऽमीषां
तेनात्मा नाभिधीयते ॥ १०३ ॥

यदि शब्दो ऽभिधानाभिधेयत्वसंबन्धाङ्गीकारेण नात्मनि वर्तते, कथं शब्दादहं ब्रह्मास्मीति सम्यग्बो-

---

मात्मनि असंभवो हेतुरिति श्लोकेन परिहरति नाञ्जसात्राभिधीयतइत्यादिना ॥ १०२ ॥

षष्ठीति ॥ तद्वाच्यः संबन्ध इत्यर्थः । क्व चित् षष्ठ्यर्थः संबन्धः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, यथा राजपुरुष इत्यादिः । क्व चिद् गुणयोगः, यथा शुक्लः पट इत्यादिः । क्व चित्क्रियायोगः, यथा पाचक इत्यादिः । क्व चिज्जातियोगः, यथा गौरश्वः पुरुष इत्यादिः । क्व चिद्रूढिः, यथा ऽऽकाशः, द्यौः, अभ्रम्, इत्यादिः । एतेषां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानामन्यतमस्याप्यात्मन्यसङ्गत्वा,दगुणत्वा,दविक्रियत्वा,दसामान्यत्वा,त्प्रमाणान्तरायोग्यत्वेनागृहीतसंबन्धत्वाच्चाभावान्नाभिधेय आत्मेत्यर्थः ॥ १०३ ॥

आत्मनः परमार्थतः पदेन वाच्यवाचकलक्षणसंबन्धाभावे पदविषयत्वाभावाद्वाक्यात्सम्यग्बोधोत्पत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति

---

* साक्षाच्छब्देन न बोध्यत इत्यर्थः ।

धोत्पत्ति,रुच्यते—

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा
निरुपायमुपेयते ।
आत्मत्वकारणाद्विघ्नो
गुणाढ्च्या विबोधिताः ॥ १०४ ॥

कथं पुनरभिधानमभिधेयेनानभिसंबद्धं सदनभिधेये ऽर्थे प्रमां जनयतीति, शृणु । यथा ऽनभिसंबद्धमप्यनभिधेये ऽर्थे ऽविद्यानिराकरणमुखेन बोधयतीत्याह—

अयाना: प्रायशो लोके
बोध्यमानाः स्वनामभिः ।
सहसैव प्रबुध्यन्ते
तथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ १०५ ॥

यदीत्यादिना ॥ असत्ये, आरोपितरूपे वर्त्मनि उपाये शब्दात्मनि स्थित्वा, अवस्थाय निरुपायं, सत्ताप्रतीतौ साक्षादुपायरहितमात्मतत्त्वमुपेयते, प्राप्यते यथा शाखाग्रे चन्द्रो यथा रेखाभिः सत्यावर्णा इत्यर्थः । तथापि प्रमाणान्तरसिद्धस्य लोके लक्ष्यत्वदर्शनात् तस्य प्रमाणान्तरादसिद्धस्य लक्षणया ऽप्यवगतिर्नोपपद्यतइत्याशङ्क्यात्मत्वादेव हेतोः स्वप्रकाशतया सिद्धत्वाल्लक्षणावृत्त्या तदवगतिरुपपद्यते इत्याह आत्मत्वकारणादिति ॥ १०४ ॥

उपायमात्रस्योपेयेन सत्यसंबन्धरहितस्य बोधकत्वे ऽप्यभिधानस्याग्रहीतसंबन्धस्य बोधकत्वं क्वापि न दृश्यतइति विशेषमाशङ्क्य संबन्धग्रहणमन्तरेणापि बोधकत्वं यथोच्यते तथा अपिस्त्याह कथं

न हि नाम्ना ऽस्ति संबन्धो
व्युत्थितस्य शरीरतः ।
तथाऽपि बुध्यते तेन
यथैवं तत्त्वमित्यतः ॥ १०६ ॥

यथा च—

पुनरित्यादिना ॥ यथा निद्रितः पुमानुत्तिष्ठ देवदत्तेत्यामन्त्रणश-ब्देनाऽगृह्यमाणाभिधेयसंबन्धेनैव बोध्यमानः प्रबुध्यते तद्वत्तत्त्वमस्या-दिना ऽप्यविद्यया निद्रितो नऽगृह्यमाणसंबन्धेनैव बोध्यमानः प्रबु-ध्यतइत्यर्थः ॥ १०५ ॥

ननु नामभिः पूर्वसंबन्धग्रहणमस्त्येव, तस्माद् गृहीतसंबन्धानामेव तेषां तथापि बोधकत्वमित्यत आह न हीति ॥ शरीराद् व्युत्थितस्य देहेन्द्रियाभिमानरहितस्य सुषुप्तस्य स्ववाचकशब्दश्रवणसंबन्धस्मर-णयोरभावात्तद्भावे च सति शरीरसंबन्धे प्रतिबोधः प्रतिबोधे सति शरीरसंबन्धः, अथ वा प्रतिबोधे सति श्रवणं श्रवणाच्च प्रतिबोध इति परस्पराश्रयप्रसङ्गादस्मर्यमाणसंबन्धस्यैव बोधकत्वं सुषुप्ताव-ङ्गीकर्तव्यम्। तस्माद्वाचकशब्दस्य वाच्यएव संबन्धज्ञानापेक्षा न ल-क्ष्ये। अन्यत्र गृहीतसंबन्धस्यापि गङ्गाशब्दस्य संबन्धग्रहणं विनैव तीरादौ बुद्धिजनकत्वप्रदर्शनादेवं शबलेपि गृहीतसंबन्धानामपि तत्त्वमस्यादिशब्दानां लक्षणया ऽखण्डैकरसपर्यवसायित्वं नानुपप-न्नमिति भावः ॥ १०६ ॥

ननु भवत्वेवं शब्दादात्मनि ज्ञानोत्पत्तिस्तथा ऽपि निवर्त्यनिवर्तका-ज्ञानज्ञानाश्रयत्वादात्मनः सविकारत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य दृष्टा-न्तेनैव तन्निराचष्टे यथा चेति ॥ अमूर्तत्वान्नीरूपमाकाशमिति

बोधाबोधौ नभो ऽस्पृष्ट्वा
कृष्णधीनीडगौ यथा।
बाध्येतरात्मकौ* स्यातां
तथेहात्मनि गम्यताम् ॥ १०७ ॥

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वेत्युपश्रुत्यातिविस्मितो मन्द-
ता संभ्रमेण कश्चिच्चोदयति—

नासन्नुपायो लोके ऽस्ति
परमार्थविनिश्चये।
नासल्लिङ्गाद्धि बाष्पादेः
कश्चिद्दग्निं प्रपद्यते ॥ १०८ ॥

बोधो, नीलोत्पलदलवन्नीलमित्यबोध,स्तौ यथा नभो गगनमस्पृष्ट्वा विकारमकृत्वैव बाध्यबाधकौ स्याताम्। कथं तर्हि तयोरप्यन्तरेण विषयगतमतिशयं निवर्त्यनिवर्तकभावः स्यादित्याशङ्क्याह कृष्ण-धीनीडगाविति॥ कृष्णाकारा धीः कृष्णधीस्तस्या नीडमालम्बनं विषय इति यावत् तद्गतौ तद्विषयौ नीरूपं रूपवच्चेति विरुद्धाकाराकारितौ तावन्मात्रस्यैव यथा निवर्त्यनिवर्तकौ भवतस्तथा ऽऽत्मानमविकृत्यैव संसार्यसंसारीति बोधाबोधौ निवर्त्यनिवर्तकौ स्यातामित्यर्थः ॥ १०७ ॥

ननु यस्य यद्रूपं मिथ्या तस्य तत्प्रयुक्तकार्यकरत्वं नास्ति† यथा बाष्पधूमस्य धूमत्वाभावान्न तत्प्रयुक्ताग्निगमकत्वमेवं श्रुत्याचार्यादेस्स-

---

* बाध्येतरात्मकौ=बाध्यबाधकरूपौ।

† अर्थक्रियाकारित्वाभावादिति भावः।

इत्येवं चोदयेद्यो ऽपि
योजयेत्तं* घटादिना ।
सदसद्भ्यां विभक्तो ऽसौ
पर्यायश्च न चानयोः ॥ १०९ ॥

एवं कुचोद्य†मुन्मूल्याथेदानीं प्रकृतमभिधीयते ।

इतीय मिथ्यात्वात्र तत्प्रयुक्तबोधहेतुत्वसंभव इति चोदयतीत्याह असत्ये वर्त्मनि स्थित्वेत्युपश्रुत्येत्यादिना ॥ १०८ ॥

परिहरति इत्येवमिति ॥ ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य घटपटादेः प्रपञ्चस्य मायामयत्वाङ्गीकारात्तस्य चार्थक्रियाकारित्वे तवाप्यविवादात्तुच्छतायाश्च मयेव त्वया ऽप्यनङ्गीकाराद् घटादिनैव दृष्टान्तेन प्रीणातु भवानित्यर्थः । दृष्टान्तो ऽप्यसंप्रतिपन्न इति मन्वानं प्रत्याह सदसद्भ्यामिति ॥ न हि घटादिः सन्, नास्तीत्यपि दर्शनात्, नाप्यसन्, अभावप्रतियोगित्वात्, ततः सदसद्भ्यां विलक्षण इत्यर्थः । तर्हि क्रमेण सत्त्वमसत्त्वं चेत्याशङ्क्याह पर्यायश्च न चानयोरिति ॥ यस्मिन् धर्मिणि सत्त्वाऽसत्त्वयोः क्रमेण समावेश इष्यते तस्य सत्त्वे ऽसत्त्वे च न समावेशः संभवति वैयर्थ्यादिविरोधाच्च । उभयविलक्षणत्वे चानिर्वचनीयता बलादापतति बाष्पधूमादेस्त्वव्याप्तत्वादेवाऽगमकत्वं प्रमेयत्वादिवत् न त्वसत्यत्वा,दसत्यस्यापि प्रतिबिम्बवर्णदैर्घ्यादेर्गमकत्वदर्शना,त्सत्यस्यापि घटपटादेरव्याप्तस्य गमकत्वादर्शनाच्चेति भावः ॥ १०९ ॥

---

* जोषयेत्तं घटादिनेति पाठान्तरम् । जोषयेद्=विवदमानं तं तूष्णीं कुर्यादित्यर्थः । घटादिनेत्यस्य दृष्टान्तेनेति शेषः ।

† कथं तावदगृहीतसंबन्धस्य शब्दस्य ज्ञानद्वारा ऽज्ञाननिवर्तकत्वमित्येवंरूपं दुराक्षेपमित्यर्थः ।

प्रकृतं चानभिधेये कथमभिधाश्रुतिरविद्याध्वंसात्मनि ज्ञानं जनयतीति तत्रैव कारणान्तरमुच्यते—

अतिदुःस्थोऽप्रबोधोऽत्र
ह्यात्मैवास्य प्रबुद्धता।
निमित्तमात्राद्ध्येत्येषा
नासाग्रे बदरं यथा॥ ११०॥

अनुदितानस्तमितकूटस्थबोधमात्रस्वाभाव्यादात्मनो दुःसंभाव्योऽविद्यासद्भाव इति चेन्न। अविद्याप्रसिद्धेव त-

---

वृत्तकीर्तनपूर्वकं वर्तिष्यमाणस्य तात्पर्यमाह एवमिति॥ कारणान्तरमिति॥ अविद्यानिरासिज्ञानोत्पादकशब्दशक्त्यालोचनयाऽगृहीतसंबन्धस्यापि निवर्तकत्वं पूर्वमुदित,मिदानीं निवर्त्याविद्यास्वभावपर्यालोचनया तदुपपन्नमित्युच्यत इत्यर्थः। अतिदुःस्थतामेवोपपादयति आत्मैवेति॥ अनुदितानस्तमितप्रकाशस्वभावे आत्मन्यबोधः स्वप्रकाशस्वभावे सवितरीव तमः प्रतिभासव्यतिरेकेण वस्तुतो नोपपन्नस्तेन यत्किंचिन्निमित्तमासाद्य नासाग्रस्थबदरमिव व्येति अपगच्छतीत्यर्थः॥ ११०॥

ननु तर्हि उक्तयुक्तिबलान्न भवेदात्मनि अविद्येति चोद्यमुद्भाव्य प्रसिद्धत्वेन तस्याः सद्भावापह्नवायोगान्नित्यपरतन्त्रतया प्रतीतेः स्वातन्त्र्यायोगाज्जडाश्रयत्वस्य च निरस्तत्वादहमज्ञो मामन्यं च न जानामीति प्रतिभासानुसारेणाऽऽत्माश्रयत्वमेष्टव्यमिति परिहरति अनुदितेत्यादिना॥ उलूकनिशावदिति॥ यथा प्रमाणतर्काभ्यां स्वप्रकाशस्वभावस्यार्को रात्रित्वासंभवेऽपि उलूकानामपरोक्षत्वादन्ध एव रात्रित्वं तद्वत्प्रमाणतर्काभ्यामात्मन्यविद्यासद्भावाऽभावेऽप्यपरो-

त्सद्भावसिद्धिरुलूकनिशावत् । इत्यत इदमुच्यते—

अहो धार्ष्ट्यमविद्याया
न कश्चिदतिवर्तते ।
प्रमाणं वस्त्वनादृत्य*
परमात्मेव तिष्ठति ॥ १११ ॥

यस्मादविद्याप्रसिद्ध्यैवाविद्यासद्भावसिद्धिरत आत्मवस्तुवृत्तानुरोधेन न कथं चनापि तत्संभावनाप्यस्ति । यत आह—

ज्ञानं यस्य निजं रूपं
क्रियाकारकवर्जितम् ।
संभावनाऽप्यविद्याया-
स्तत्र स्यात्केन हेतुना ॥ ११२ ॥

त्वा†दस्तीत्यभ्युपेयमित्यर्थः । धार्ष्ट्यमेवोपपादयति प्रमाणमिति ॥ प्रमाणं वस्तुवृत्तं चानपेक्ष्य स्वयमेव परमार्थवदवभासते तस्मादविद्याया धार्ष्ट्यं विद्वानीश्वरोऽपि नातिवर्तितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

ननु प्रसिद्धिबलाच्चेदात्मन्यविद्याऽभ्युपेयते तर्हि प्रसिद्धेः सार्थकत्वाय वास्तव एव सद्भावः किं न स्यादित्याशङ्क्य युक्तिबलान्नैवमित्याह यस्मादित्यादिना ॥ ननु ज्ञानस्य जन्यत्वात्परिणामादिक्रियावत्त्वाच्च कथमात्मरूपत्वमित्यत आह क्रियाकारकेति ॥ ११२ ॥

---

* तदुक्तम् ।
अविद्याया अविद्यात्वे इदमेव तु लक्षणम् ।
यन्मानाघातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥ इति ।

† आरोपमात्रेणेति शेषः ।

सोऽयमेवमनुदितानस्तमितावगतिमात्रशरीर आत्मापि सन्नविचारितप्रसिद्धाविद्यामात्रव्यवहित एवातथेवेच्यते यतोऽतः—

अनुमानाद्यं भावाद्
व्यावृत्तोऽभावमाश्रितः।
ततोऽप्यस्य निवृत्तिः स्या-
द्वाक्यादेव बुभुत्सतः॥ ११३ ॥

भाववदभावादपि निवृत्तिरनुमानादेव किमिति न भवतीति चेच्छृणु—

ननु भवत्वेवमविद्यासद्भावः प्रसिद्धिबलादात्मनि, तथाऽपि कथं तन्निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकलक्षणानुमानोपकृतावाक्यादिति श्लोकं तात्पर्यकथनपूर्वकमवतारयति सोऽयमित्यादिना॥ पूर्वमात्मत्वेन गृहीताद्देहेन्द्रियात्मकाद्भावादन्वयव्यतिरेकलक्षणानुमानाद् व्यावृत्तो देहादिरात्मा न भवतीति विविक्तत्वेनाधिगतोऽयमात्मा भावरूपदेहादिभ्यो व्यावृत्तत्वेनाधिगतत्वादेवाभावमाश्रितोऽभावरूपतामिवापन्नो भवतीति शेषः। स्वरूपनिर्धारणाभावादतः सत्त्वेन प्रतिपन्नदेहादिभ्यो व्यावृत्तस्य कोऽस्मीति बुभुत्सोरस्य वाक्याद् ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां विशेषस्वरूपनिर्धारणादभावाद्व्यावृत्तिः स्यात् ततोऽन्वयव्यतिरेकसहकृताद्वाक्यादविद्यानिवृत्तेरित्यर्थः॥ ११३॥

ननु देहाद्व्यावृत्तिर्यथाऽनुमानात्सिध्यति तद्वदभावो नात्मा दृश्यत्वाद्देहादिवदित्यभावाद्व्यावृत्तिरप्यनुमानात्सिध्यति ततः कथमन्वयव्यतिरेकसहकृताद्वाक्यादात्माऽवगतिः स्यादित्युच्यत इति ग-

न व्यावृत्तिर्यथा भावा-
द्भावेनैवा*ऽविशेषतः ।
अभावादप्यभावत्वा-
द्व्यावृत्तिर्न तथेष्यते ॥ ११४ ॥

यतो नाऽनुमानेन व्याविद्धाशेषक्रियाकारकफलात्मनि स्वराज्ये ऽभिषेक्तुं शक्यते तस्मात्—

अविद्यानिद्रया सो ऽयं
प्रसुप्तो दुर्विवेकया ।
भावाभावव्युदासिन्या†
श्रुत्यैव प्रतिबोध्यते ॥ ११५ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति भाववदित्यादिना ॥ भावाद्देहेन्द्रियाद्यात्मलक्षणाद्यथाऽऽत्मनो व्यावृत्तिर्न भावत्वाकारेणैव भवति उभयोर्भावस्वभावत्वाऽविशेषात् किं तु द्रष्टृदृश्यादिचतुर्विधान्वयव्यतिरेकलक्षणानुमानबलादेव निश्चीयते एवमभावाद्देहाद्यात्मवैधुर्यादनुमानविपर्यीकृताद्व्यावृत्तिरनुमानेनैव न प्रतीयते अनुमानविनिश्चिताऽभावत्वादेव ततो भावाभावविलक्षणब्रह्मरूपत्वप्रतिपादकयाऽऽद्यदेवाऽभावव्यावृत्तिप्रतीतिरिति भावः ॥ ११४ ॥

फलितार्थमुपसंहरति यत इत्यादिना ॥ दुर्विवेकया प्रमाणान्तरेण निवर्तयितुमशक्ययेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

---

* भावेनैव=भावत्वेनैवेति भावप्रधानो निर्देशो बोध्यः ।

† भावाभावव्युदासिन्या=भावाभावस्वान्यतररूपेण विवेक्तुमशक्यया । प्रपञ्चकारणतया भावरूपत्वस्य, नीरूपतया ऽभावरूपत्वस्य च प्राप्तेर्व्यामोहादनिर्वचनीयस्वरूपयेत्यर्थः अविद्यानिद्रयेत्येतद्विशेषणम् ॥

अत्राहानुदितानस्तमितविज्ञानात्मस्वरूपत्वाद् दुःसंभाव्या विद्येति। नैतदेवं कुतो यत आह—

कुतो ऽविद्येति चोद्यं स्या-
न्नैवं प्राग्वेत्त्वसंभवात्।
कालत्रयापरिच्छित्ते*-
र्न चोर्ध्वं चोद्यसंभवः॥ ११६॥

यस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यमेवात्मनो ऽशेषामविद्यां निरन्वयामपनुदति तस्मात्—

अज्ञातममनादृत्य
प्रमाणं सदसीति ये।
बुभुत्सन्तो ऽन्यतः कुर्यु-
स्ते ऽब्धापि रसवेदनम्॥ ११७॥

पूर्वोक्तमनवबोधमुद्भाव्य प्रकारान्तरेण परिहरति अत्राहेत्यादिना॥ किमनुदितायां विद्यायामविद्या न संभवतीति चोद्य,मुतोदितायाम्। नाद्यस्तदानीमात्मनो ऽनुदितानस्तमितविज्ञानस्वभावतया ऽनवगमादेवम्भूते कथमविद्येति चोद्याऽनवताराद्विद्यानुभवविरोधाच्च। नापि द्वितीयः। आत्मन्यविद्या नासीदस्ति भविष्यतीत्यवगतेस्तादृग्चोद्यानुभवविरोधेन न चोद्यसंभवः॥ ११६॥

प्रसंख्यानादीनां नाविद्यानिवर्तकत्वमित्युपसंहरति यस्मादित्यादिना॥ अज्ञातमं साक्षादात्मतत्त्वप्रमितिसमर्थतया निश्चिततमं तत्त्वमस्यादिवाक्यमनादृत्य प्रसंख्यानादिना ऽऽत्मतत्त्वं ये ऽवगन्तुमि-

---

* असद्रूपत्वादेव शशशृङ्गादिवत् कालत्रये ऽप्यपरिच्छिन्नत्वादित्यर्थः।

एवमप्रतिहतामहं ब्रह्मेति प्रमां तत्त्वमस्यादिवाक्यं कुर्वदपि न प्रतिपादयतीति चेदभिमतं न कुतश्चनापि प्रतिपत्तिः स्यादित आह—

इदं चेदनृतं ब्रूया-
त्सत्यामवगतावपि ।
न चान्यत्रापि विश्वासो
ह्यवगत्यविशेषतः ॥ ११८ ॥

न चोपादित्सिताद्वाक्यार्थाद्वा वाक्यार्थान्तरं कल्पयितुं युक्तं, यस्मात्—

ऽन्तः प्रवर्तन्ते ते चक्षुरिन्द्रियेण रसविशेषान्प्रतिपत्तुमिच्छन्तीत्यर्थः* ॥ ११७ ॥

उक्तन्यायेन वेदान्तानां प्रामाण्योपपत्तावपि यदि वैयर्थ्यादप्रामाण्यं ब्रूयात्तर्हि कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रत्यक्षादेश्चाप्रामाण्यं स्यादित्यतिप्रसङ्गमाह एवमिति ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यान्निश्चिततात्पर्यावगतौ सत्यामपि यदि कश्चिदिदमनृतमप्रामाण्यं ब्रूयात्तस्यान्यत्रापि कृत्स्नवेदे ऽपि प्रत्यक्षादौ चावगतौ सत्यामप्यविशेषाद्विश्वासो न स्यात्ततश्च स्वतःप्रामाण्यं व्याहन्येतेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

ननु न च वयमप्रामाण्यं वेदान्तानां ब्रूमः किं त्वहं ब्रह्मास्मीत्युपासीतेत्युपासनाविधिपरत्वेन प्रामाण्यमिति । तत्राह न चोपादित्सितादिति ॥ अवगतत्वंपदार्थस्य यदि वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानं न जायते त-

---

* एवं च यथा चक्षुरिन्द्रियस्य रसप्रत्यक्षे न कारणत्वमेवमात्मसाक्षात्कारे प्रसंख्यानादेर्न कथमपि कारणत्वमित्यर्थः ।

न चेदनुभवोऽतः स्या-
त्पदार्थावगतावपि ।
कल्प्यं विध्यन्तरं तत्र
न ह्यन्योऽर्थोऽवगम्यते ॥ ११९ ॥

न च यथाऽभिमतोऽर्थो यथोक्तेन न्यायेन नावसीयते । कोऽसौ न्याय इत्याह—

नामादिभ्यो निराकृत्य
त्वमर्थं निष्परिग्रहः ।
निःस्पृहो युष्मदर्थेभ्यः
शमादिविधि*चोदितः ॥ १२० ॥

दा विधिपरत्वं कल्प्यं, न चैतदस्ति । विज्ञातपदार्थस्याधिकारिणो वाक्यात्प्रमित्युत्पत्तेः । उक्तन्यायेन मुख्यार्थसंभवे विधेः कल्पयितुमशक्यत्वाच्च न विधिपरत्वेन प्रामाण्यं वाच्यमित्यर्थः । इतश्च न विधिपरत्वं कल्पनीयमित्याह तत्र न ह्यन्योर्थ इति ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रकरणे विधिपदाश्रवणादित्यर्थः ॥ ११९ ॥

कथं तर्हि पदार्थावगतिहेतुतया वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपयोगी न्याय इति दर्शयितुं न्यायस्य तावत्तात्पर्यावसायकत्वमस्तीत्याह न चेति ॥ प्रश्नपूर्वकं श्लोकद्वयमवतारयति कोऽसाविति ॥ नामादिभ्यः प्राणान्तेभ्यश्छान्दोग्योपनिषत्प्रदर्शितेभ्य आत्मानं विविक्ततया अधिगम्याऽहंमानं वर्जयित्वा ममत्ववर्जनाच्च निष्परिग्रहः क्षेत्रपुत्रादिपरिग्रहरहितो युष्मदर्थेभ्यो विस्पृहस्तदुपभोगं तृष्णावर्जितः शमाद्यधिका-

---

* शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुरित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ।

भङ्क्त्वा चान्नमयादींस्तान्
पञ्चानात्मतयाऽखिलान्* ।
अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थं
वेत्ति चेन्नार्थ ईहया† ॥ १२१ ॥

न चेदेवमभ्युपगम्यते वाक्यस्य प्रमाणस्य सतोऽप्रामाण्यं प्राप्नोति। तदाह—

यदर्थं च प्रवृत्तं य-
द्वाक्यं तत्र न चेत्कृतम् ।
प्रमामुत्पादयेत्तस्य
प्रामाण्यं केन हेतुना‡ ॥ १२२ ॥

अथ मन्यसे—

रिविशेषणसंपन्नस्तैत्तिरीयकोपनिषत्प्रतिपादितान्नमयादिपञ्चकोशेष्वहंममाभिमानहीनः क्षपितसमस्तप्रतिबन्धतया ब्रह्मात्मतां प्रतिपद्यते चेत्किं तत्रोपासनादिव्यापारेण कृत्यमित्यर्थः ॥ १२० ॥ १२१ ॥

एवमुक्ताधिकारिणो वेदान्ताः प्रमितिमुत्पादयन्तीत्युक्त्वा,मिदानीं तदनङ्गीकारे तेषामप्रामाण्यं प्रसज्येतेति दोषमाह न चेदेवमित्यादिना ॥ १२२ ॥

ननु भवतु प्रामाण्यं तथापि तत्प्रसंख्यानविधिपरत्वेनैवेति शङ्कां दर्शयतीत्याह अथ मन्यस इति ॥ उत्तरमाह शब्द इति ॥ अन्यप-

---

* स्वरूपप्राप्तिप्रतिबन्धकान् ।

† ईहया=उपासनादिरूपव्यापारेण ।

‡ अध्येतव्य इत्यध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्ततया ऐक्यबोधकवाक्यस्य प्रमाऽजनकत्वे तस्याऽध्ययनविधेश्चाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

जानीयाच्चेत्प्रसंख्याना-
च्छब्दः सत्यवचाः कथम् ।
पारोक्ष्यं शब्दो नः प्राह
प्रसंख्यानात्त्वसंशयम् ॥ १२३ ॥

न च युक्तिशब्दावृत्तिलक्षणात्प्रसंख्यानाद्यथावत्प्रतिपत्तिर्भविष्यतीति संभावयामः । यस्मात्—

युक्तिशब्दौ पुरा ऽप्यस्य
न चेदकुरुतां प्रमाम् ।
साक्षादावर्तनात्ताभ्यां
किमपूर्वं फलिष्यति ॥ १२४ ॥

अथैवमपि प्रसंख्यानमन्तरेण प्राणान् धारयितुं न

रस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षादिविरोधादद्वितीये ब्रह्मणि प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । पुनः पूर्ववाद्याह पारोक्ष्यमिति ॥ शब्दः संसृष्टपरोक्षार्थविषयत्वान्नापरोक्ष्यहेतुः शब्दयुक्त्यभ्यासरूपं तत्प्रसंख्यानं निर्विचिकित्सं ब्रह्मात्मत्वं साक्षादनुभावयिष्यतीति भावः ॥ १२३ ॥

तदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति न च युक्तीति ॥ युक्तिशब्दौ यदि पूर्वमपरोक्षप्रमां न कुरुतः परोक्षप्रमामेव कुरुतः पश्चात्कथमभ्यासात्तां कुर्वीयातां परोक्षतया ऽनुमानाधिगतवह्न्यादावभ्यासादापरोक्ष्यादर्शनादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

नन्वावृत्तिरसकृदुपदेशात्*इति सूत्रकारेण शब्दयुक्त्यभ्यासरूपप्रसंख्यानस्य स्वीकृतत्वात्तदन्तरेण वाक्यं बोधकमिति शङ्कित्वा

* व्याससूत्र० ४ । पा० १ । सू० १ ।

शक्नोमीति चेच्छ्रवणादावेव संपादयिष्यामः । कथम्—

प्रसंख्यानं श्रुतावस्य
न्यायो ऽस्त्वाम्रेडनात्मकः* ।
ईषच्छ्रुतं सामिश्रुतं†
सम्यक् श्रुत्वा ऽवगच्छति ॥ १२५ ॥

ननु प्रसंख्यानविधिमनभ्युपगच्छतः पारमहंसी चर्या बौद्धादिचर्यावदशास्त्रपूर्विका प्राप्नोति ततश्चारूढपतितत्वं न च स्यात्,‡ अशेषकर्मणां च निवृत्तिर्न प्राप्नोतीत्युच्यते—

ऽस्य ब्रह्मात्मवस्तुनो ज्ञानसाधनश्रवणमननादावेवावृत्तिः सूत्राभ्युपगता तत्रापाततो ऽधिगतशब्दयुक्तीनामावृत्तिव्यतिरेकेण सम्यक् स्वरूपावधारणाभावादावृत्तेरुपयोगो न तु श्रवणादिसाध्यविज्ञानमिति परिहरति अथैवमित्यादिना ॥ १२५ ॥

ननु मुमुक्षोर्नित्यनैमित्तिकविधिप्रापितकर्मप्रवृत्तीनामनभ्युपगमात्प्रसंख्यानविध्यनभ्युपगमाच्च वैधस्य प्रवृत्त्यन्तरस्याप्यभावात्तदर्थतया नित्यनैमित्तिककर्मपरित्यागस्य वक्तुमशक्यत्वात्पाषण्डचर्याऽवन्निर्मूलैव परमहंसचर्या स्यादिति शङ्कते नन्विति ॥ उत्पन्नविवेकिनानुष्ठितस्याचारस्याशास्त्रीयत्वे को दोष इत्याशङ्क्याह ततश्चेति ॥ सकलश्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रसिद्धमारूढपतितत्वं न सिध्यतीत्यर्थः ।

---

* आम्रेडनात्मकः=अभ्यासरूपः ।

† सामिश्रुतम्=अर्धश्रुतम् । इति श्रवणकर्मोक्तिः ।

‡ आरूढपतितत्वं च स्यादिति पाठान्तरम् ।

§ पाखण्डचर्यावदिति पु० पाठः ।

त्वमर्थस्यावबोधाय
विधिरप्याश्रितो यतः ।
तमन्तरेण ये दोषा-
स्तेऽपि नायान्त्यहेतवः ॥ १२६ ॥

इति श्रीमत्पूज्यपादसुरेश्वराचार्यकृतनैष्कर्म्यसिद्धि-संबन्धोक्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आरूढपतितत्वं च स्यादिति पाठे विधिपरिप्रापितसकलकर्मपरित्यागादारूढपतितत्वं स्यादित्यर्थः । किञ्च प्रसंख्यानविध्यनभ्युपगमे नित्यनैमित्तिककर्मनिवृत्तिर्न सिध्यतीत्याह अपीति ॥ प्रसंख्यानविध्यभ्युपगमे ऽनवरतमनन्यचित्ततया ज्ञानाभ्यासात्तद्विरुद्धनित्यनैमित्तिककर्मणां निवृत्तिर्भवति तदनभ्युपगमे तु "यावज्जीवमग्निहोत्र"मित्यादिश्रुतिचोदितकर्मणो ऽनुष्ठेयत्वात्सर्वकर्मसंन्यासस्यावसर एव नास्तीत्यर्थः । एतदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति उच्यतइति ॥ त्वंपदार्थविवेकाय श्रवणादिविधेरभ्युपगमात्तदङ्गत्वेन च सर्वकर्मसंन्यासस्य श्रुतिस्मृत्योर्विहितत्वान्नोक्ताशास्त्रीयत्वादिदोषप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ११६ ॥

इति श्रीज्ञानोत्तममिश्रविरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धिचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

नमः परस्मै ॥

पूर्वाध्यायेषु यद्वस्तु
विस्तरेणोदितं स्फुटम् ।
संक्षेपतोऽधुना वक्ष्ये
तदेव सुखवित्तये* ॥ १ ॥
संक्षेपविस्तराभ्यां हि
मन्दोत्तमधियां नृणाम् ।
वस्तूच्यमानमेत्यन्तः-
करणं तेन भण्यते ॥ २ ॥
आत्माऽनात्मा च लोकेऽस्मिन्
प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ।

परमात्मने नमः ॥

एवं प्रथमद्वितीयतृतीयाध्यायैः क्रमेण समन्वयाविरोधवाक्यार्थज्ञानसाधनानि विचार्य चतुर्थाध्यायेन फलविचारं प्राधान्येनारभमाण एव संक्षेपतः पूर्वाध्यायत्रयस्यार्थं उक्त इत्यतः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्यातीताध्यायत्रयेण पौनरुक्त्यं परिहरति पूर्वाध्यायेष्विति ॥ १ ॥

ननु विस्तरेणोक्तमपि न प्रतिपद्यते चेत्कथं संक्षिप्योक्तं सुखं प्रतिपद्येरन्नित्यत आह संक्षेपविस्तरेति ॥ २ ॥

---

* सुखवित्तये=सुखावबोधाय ।

सिद्धस्तयोरनात्मा तु
सर्वंचैवात्मपूर्वकः ॥ ३ ॥
अनात्मत्वं स्वतःसिद्धं
देहाद्भिन्नस्य वस्तुनः ।
ज्ञातुरप्यात्मता तद्व-
न्मध्ये संशयदर्शनम् ॥ ४ ॥
असाधारणांस्तयोर्धर्मान्
ज्ञात्वा धूमाग्निवद्बुधः ।
अनात्मनोऽथ बुद्ध्यन्तान्
जानीयादनुमानतः ॥ ५ ॥

संदिग्धे न्यायः प्रवर्तत इति न्यायात्संदिग्धस्यैव विचार्यत्वात्तत्परिशोधयितुमविप्रतिपन्नमर्थं तावद्दर्शयति आत्मेति ॥ ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनात्मैव सिद्धो न पुनरात्मेत्याशङ्क्य द्रष्टृसिद्धिव्यतिरेकेण दृश्यस्यासिद्धेर्मैवमित्याह तयोरिति ॥ किंलक्षणौ तर्ह्यात्मानात्मानौ प्रसिद्धावित्याह अनात्मत्वमिति ॥ दृश्या घटादयोऽनात्मानो द्रष्टैवात्मेति प्रसिद्धमित्यर्थः । कुत्र तर्हि संशय इत्याह मध्य इति ॥ घटादेः प्रत्यगात्मनश्चान्तराले शरीरेन्द्रियादौ कतमो द्रष्टेति वादिविप्रतिपत्तेः संशय इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

कथं तर्हि निर्णय इत्याह असाधारणानिति ॥ द्रष्टृत्वाजडत्वादयो ह्यात्मनोऽसाधारणा धर्माः, दृश्यत्वजडत्वादयस्त्वनात्मधर्मास्तान् ज्ञात्वा धूमेनाग्निमिव देहादीन् बुद्ध्यन्तान् दृश्यत्वादिलिङ्गकानुमानैरनात्मनो जानीयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

इदमित्येव बाह्येऽर्थे
ह्यहमित्येव बोद्धरि ।
इयं दृष्टं यतो देहे
तेनायं मुह्यते* जनः ॥ ६ ॥

केन पुनर्न्यायेन† आत्मानात्मनोरश्वमहिषयोरिव विभागः क्रियत इत्युच्यते—

न्यायः पुरोदितोऽस्माभि-
रात्मानात्मविभागकृत् ।
तेनेदमर्थमुत्सार्य‡
ह्यहमित्यत्र यो भवेत् ॥ ७ ॥

मध्ये संशयदर्शनमित्युक्तं किं तत्र संशयकारणमित्यत्राह इदमिति ॥ इदमित्येव घटादिबाह्यविषये बुद्धिर्भवति अहमित्येव ज्ञातरि बुद्धिः शरीरे तु ममेदं शरीरमहं मनुष्य इति च बुद्धिद्वयमुपलभ्यते तेन संशयो जायत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

किं पुनस्तन्निर्णयकारणमित्याकाङ्क्षायां द्रष्टृदृश्यादिचतुर्विधान्वयव्यतिरेकलक्षणो न्यायः पूर्वाध्यायेषूपपादित इत्याह केन पुनरित्यादिना ॥ तेनेदमिति ॥ इदमनिदंरूपसंभिन्नेऽहंकारे य इदमंशस्तं दृश्यत्वादिहेतुभिरनात्मतयोत्सार्य यः परिशिष्टोऽनिदमंशस्तमात्मानमुक्तलक्षणं तत्त्वमसीति वाक्याज्जानीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

---

* आत्मानात्मविवेकशून्यो भवतीत्यर्थः ।

† न्यायेन=प्रमाणेन, कारणेनेति यावत् ।

‡ उत्सार्य, भागत्यागलक्षणयेत्यर्थः ।

विद्यात्तत्त्वमसीत्यस्मा-
द्भावाभावदृशं सदा।
अनन्तरमबाह्यार्थं
प्रत्यक्त्वं मुनिरञ्जसा* ॥ ८ ॥

उच्यतां तर्हि कया तु परिपाट्या† वाक्यार्थं वेत्ती-
ति। उच्यते, अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्—

त्यक्ताऽत्यक्तेदमर्थत्वात्
त्यक्तो ऽहमिति मन्यते।
नावगच्छाम्यहं यस्मा-
न्निजात्मानमनात्मनः ॥ ९ ॥

विद्यादिति ॥ ८ ॥‡

कास्तर्हि वाक्यार्थप्रतिपत्तौ क्रम इत्याकाङ्क्षायां प्रथममन्वय-व्यतिरेकाभ्यां बुद्ध्यादीननात्मत्वेनोत्सार्य ततो विविक्तं प्रत्यगा-त्मानं तत्साक्षिणमधिगम्य वाक्याद् ब्रह्मात्मतां प्रतिपद्यत इति क्रम-मभिप्रेत्याह उच्यतामित्यादिना ॥ वाक्यापेक्षायां कारणं दर्शयि-तुमाह त्यक्ताऽत्यक्तेति ॥ पूर्वं देहादेर्बुद्ध्यन्तस्याहमित्यात्मत्वेन गृही-तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामनात्मतया परित्यक्तत्वादहमात्मापि परि-त्यक्त इति मुमुक्षुर्मन्यते कुतो यतोऽनात्मनः सकाशान्निष्कृष्य नि-

---

* भावाभावदृशं=साक्षिस्वरूपम्। अनन्तरं=विभेदकधर्मशून्यम्। अबाह्यार्थं=देहादिभिन्नम्।

† परिपाट्या=क्रमेण।

‡ सुगमत्वाद् व्याख्याकृता न व्याख्यातोऽयं श्लोक इति भाति।

अथ शरीरादिबुद्धिपर्यन्तः स* सर्वोऽनात्मैवेति प्रमाणाद्विनिश्चित्य किमिति बुभुत्सातो नोपरमते, शृणु—

अनुच्छिन्नबुभुत्सश्च
प्रत्यग्घेतोरनात्मनः† ।
दोलायमानचित्तोऽयं
मुह्यते भीतवन्नरः ॥ १० ॥

अविलुप्तविज्ञानात्मन आत्मत्वादेव नित्यसांनिध्याद्‌ बुभुत्सुः किमिति न प्रतिपद्यतइति । यस्मात्—

यैरद्राक्षीत्पुरा ऽऽत्मानं
यमनात्मेति वीक्षते ।

जमात्मानं नाहमवगच्छामि तस्मादहं नष्टो ऽस्मीति मन्यते तत्स्वनिर्धारणाय बुभुत्सोर्वाक्यापेक्षेत्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विशदयति अथेत्यादिना ॥ अनुच्छिन्ना बुभुत्सा बोद्धुमिच्छा यस्य स तथोक्तः । तत्र हेतुः प्रत्यग्घेतोरिति ॥ अनात्मनः सकाशात्प्रत्यगात्मनः प्रतिपत्तिहेतोः प्रतिपत्त्यर्थमिति यावत् । भीतः, भूतोपनिगृहीतो भ्रान्तस्तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वात्मनः स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वाद्देशादिव्यवधानाभावाच्च नाप्रकाशो युक्तस्तत्कथं बुभुत्सानुपरम इति शङ्कते अविलुप्तेति ॥ तदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति यस्मादिति ॥ यैश्चक्षुरादिभिः करणैर्विवेकाद्-

---

* स इति न दृश्यते ४ पुस्तके ।
† अनात्मनो ऽहङ्कारादेः । प्रत्यग्घेतोः=प्रत्यक्त्वादित्यर्थः ।

दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं
तैः प्रसिद्धैः प्रमित्सति ॥ ११ ॥

कस्मात्पुनर्हेतोः पराचीनाभिः शब्दाद्यवलोकिनीभिर्बुद्धिभिरात्मानमनात्मवन्न वीक्षते इत्युच्यते—

चक्षुर्न वीक्षते शब्द-
मतदात्मत्वकारणात् ।
यथैवं भौतिकी दृष्टि-
र्नात्मानं परिपश्यति ॥ १२ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणस्वाभाव्यानुरोधेन तावत्तददर्शनकारणमुक्तम् । अथ प्रमेयस्वाभाव्यानुरोधेन प्रतिषेध उच्यते—

धीविक्रियासहस्राणां
हानोपादानधर्मिणाम् ।

यत्पूर्वं देहादिलक्षणमात्मानमद्राक्षीद् यमिदानीं विवेकोदये सत्यनात्मेति मन्यते तमद्राक्षीदित्यन्वयः । तैः प्रसिद्धैः कारणैः प्रमातुरपि साक्षिणं प्रमातुमिच्छति यस्मात्तस्मान्न प्रतिपद्यतइति संबन्धः ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणामनात्मविषयत्वे कारणं प्रश्नपूर्वकं दर्शयति कस्मादित्यादिना ॥ यथा चक्षुः शब्दं न पश्यति अतदात्मत्वकारणाच्छब्दगुणद्रव्यप्रकृतिकत्वाद्, एवं भौतिकान्तःकरणजनितं विज्ञानमन्तःकरणप्रकृतिकमात्मानं न पश्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सदा साक्षिणमात्मानं
प्रत्यक्त्वान्नाहमीक्षते ॥ १३ ॥

क्व पुनरियं विवेकबुद्धिः किमात्मन्युताऽनात्मनीति। किं चातः। यद्यात्मनि कूटस्थत्वव्याघातोऽनात्मदर्शित्वात्, अथाऽनात्मनि तस्याप्यचैतन्यान्न विवेकसंबन्ध इत्युच्यते। दाह्यदाहकतैकत्वेत्युक्तपरिहारात्—

बुद्धावेव विवेकोऽयं
यदनात्मतया भिदा।
बुद्धिमेवोपमृद्नाति
कदलीं तत्फलं यथा* ॥ १४ ॥

नाहमीक्षतइति॥ आत्मनः समस्तबुद्धिवृत्तिभावाभावसाक्षितया ऽविषयत्वेन प्रत्यक्त्वादहमन्तःकरणं विषयिणं न पश्यतीत्यर्थः† ॥ १३ ॥

एवं द्रष्टृदृश्यादिविवेकेनात्मानात्मविवेको दर्शितः। सेयं विवेकबुद्धिः किमाश्रयेत्याक्षिप्य समाधत्ते क्व पुनरित्यादिना॥ अनात्मदर्शित्वादनात्माकारज्ञानपरिणामाश्रयत्वाङ्गीकारादित्यर्थः। दाह्यदाहकतैकत्वेति। "दाह्यदाहकतैकत्र यथा स्यादग्निदारुणोः" रित्यनाहंकारात्मनोराध्यासिकतादात्म्यादहंकारस्याचेतनस्यापि ज्ञातृत्व-

---

* यथा तावत्कदलीफलं स्वोत्पत्त्या स्वकदलीभग्ननाशकमेवं बुद्धिवृत्तिरपि स्वपरोभग्ननाशकरस्वसंश्रय इत्यर्थः।

† तदग्रहणे हि आत्मनो विकारित्वं प्रसज्येत, विकारित्वे च स्वविकारसाक्षित्वं न संभवतीति भावः।

सोऽयमतत्त्वे तत्त्वदृक्—
अनुमानप्रदीपेन
हित्वा सर्वाननात्मनः।
संसारैकावलम्बिन्या
तद्भावं धियेष्यति ॥१५॥

यो ऽयमन्वयव्यतिरेकजो विवेक आत्माऽनात्मविभा-

मुपपादितं तेनाहंकारपरिणामलक्षणं विवेकज्ञानमात्मन्यध्यारो-प्यते तस्मान्नात्मनः कूटस्थत्वव्याघात नापि केवलाचेतनस्य ज्ञा-नाश्रयत्वमित्यर्थः। विशिष्टाश्रयोऽपि विवेकज्ञानपरिणामो बुद्ध्यु-पादानकत्वाद्बुद्धिगत एवात्मन्यध्यारोप्यते परमित्याह बुद्धाविति॥ यदनात्मतया यस्याः अनात्मतया आत्मनः सकाशाद्भेदो ऽवग-म्यते तस्यामेव बुद्धौ विवेक इत्यर्थः। कथं तर्हि तत्परिणामस्य तन्नि-वर्तकत्वमित्यत आह बुद्धिमेवेति ॥ १४ ॥

एवं तर्हि यथोक्तविवेकेनैव बुद्ध्यादिद्वैतप्रपञ्चस्य निवर्तितत्वा-त्किं वाक्येनेत्यत आह सोऽयमित्यादिना ॥ आत्माऽनात्मनोर्यो भेदे-तरेतराभावो तावप्यद्वैतविपरीतरूपत्वादतत्त्वमतस्तथाभुताविवे-कधीरपि भ्रान्तिरेव द्वैतलक्षणसंसारैकाऽवलम्बनत्वात्। न वाक्या-र्थज्ञानं विना तयैव भेदेतरेतराभावावलम्बनया न संसारनिवृत्ति-रिति भावः ॥ १५ ॥

ननु वाक्येनाप्यनात्माकारपरिहारेणाऽऽत्मनो ऽसाधारणा-कारसमर्पणमेव क्रियते॥* नाधिकमेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्यना-त्मपरिहारेणाऽऽत्माऽसाधारणस्वरूपपरिग्रहणात्तत एव मुक्तिः किं न स्यात्किं वाक्येनेत्याशङ्क्याह यो ऽयमिति॥ यद्यपि देहाद्य-

---

* विक्रियते इति १ पु० पाठः।

गलत्त्वणो ऽनात्मस्थः स्थाणौ संशयावबोधवत् प्रतिपत्तव्यो ऽयथावस्तुस्वाभाव्यान्मृगतृष्णिकोदकप्रबोधवदित्यत आह—

संसारबीजसंस्थो ऽयं
तद्धिया मुक्तिमिच्छति ।
शशो निमीलनेनेव
मृत्युं परिजिहीर्षति ॥ १६ ॥

अस्यार्थस्य द्रढिम्ने श्रुत्युदाहरणम्—

इममर्थं* पुरस्कृत्य
श्रुत्या सम्यगुदाहृतम् ।

नात्माकारपरिहारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मा समर्प्यते तथाप्यनात्मभ्यो भेदेन समर्पणाद्भेदस्य चाखण्डैकरसप्रत्यगात्मस्वभावत्वाभावात्तद्विषयं ज्ञानं संशयविपर्यासज्ञानवदात्माऽसाधारणस्वभावावलम्बनं न भवति तेन वाक्यजमद्वैतज्ञानमेव मुक्तिहेतुर्न विवेकज्ञानमित्यर्थः । संसारबीजमिति ॥ संसारबीजमज्ञानं तत्संस्थ एव विवेकदर्शी भेदज्ञानस्याज्ञानजन्यत्वादेवंविधस्तद्धिया संसारगोचरया विवेकदृष्ट्या मुक्तिमिच्छति । सो ऽयं नयननिमीलनेन मृत्युं परिजिहीर्षति यः शश इव भवति मृतहेतुमेव तद्धेतुं मन्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं द्वैतग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वमात्मनस्तर्केणोपपाद्य तस्य प्रशिथिलमूलत्वपरिहाराय प्रमाणमुदाहर्तुमाह अस्येति ॥

---

* इममर्थम्—वाक्यमेवाज्ञाननिवर्तकं नान्यदित्येतद्रूपम् ।

यच्चक्षुर्वेति विश्वब्धं
न दृष्टेरिति च स्फुटम् ॥ १७ ॥
बुध्यन्तमपविध्यैवं
कोऽन्वहं स्यामितीप्सितुः ।
श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह
सर्वमानातिगामिनी ॥ १८ ॥

एष संक्षेपतः पूर्वाध्यायत्रयस्यार्थ उक्तः सोऽयं न्याय्योऽपि वेदान्तार्थः शास्त्राचार्यप्रसादाल्लभ्योऽप्यनपेक्षितशास्त्राचार्यप्रसादोऽनन्यापेक्षसिद्धस्वभावत्वात्कैश्चिद्दुष्टधानैर्न प्रतीयते, तेषां संग्रहार्थमभिमतप्रामाण्योदाहरणम्—

"यच्चक्षुषा न पश्यति" "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये"रित्यादिश्रुत्या सर्वप्रमाणानामविषयत्वमात्मनो दर्शितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षाद्यगम्यं केन तर्हि प्रमाणेनावसीयत इत्यत आह बुध्यन्तमिति ॥ एवं पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामनात्मनो निराकृत्य कोऽहमित्यात्मस्वरूपविशेषबुभुत्सोः श्रुतिः सर्वमानान्यतीत्य तदगोचरं वस्त्वधिगन्तुं शीलमस्या अस्तीति सर्वमानातिगामिनी तद् ब्रह्म त्वमसीति विशेषस्वरूपमवगमयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

वृत्तकीर्तनपूर्वकं वर्तिष्यमाणग्रन्थस्य तात्पर्यमाह एष इत्यादिना ॥ एवं वेदान्तार्थो न्यायोपेतोऽपि शास्त्राचार्यप्रसादलभ्योऽपि अनपेक्षितशास्त्राचार्यप्रसादः स्वगुर्वनुग्रहप्राप्तवेदान्तार्थसंप्रदायो न भवत्यनन्यापेक्षसिद्धस्वभावत्वात्केवलं स्वम-

भगवत्पूज्यपादैश्च
उदाहार्यैवमेव तु ।
सुविस्पष्टो ऽस्मदुक्तोर्थः
सर्वभूतहितैषिभिः । १८ ॥

किं परमात्मन उपदेश उतापरमात्मन इति । किंचाऽतो यदि परमात्मनस्तस्योपदेशमन्तरेणैव मुक्तत्वान्निरर्थक उपदेशो ऽथापरमात्मनस्तस्यापि स्वत एव संसारस्वभावत्वान्निष्फल उपदेशः । एवमुभयथापि दोषवत्त्वात् । अत आह—

नीषिकामात्रपरिकल्पितत्वादिति गुरुसंप्रदायावगतवेदान्तार्थश्रद्धालुभिः कैश्चिन्न प्रतीयते न संगृह्यते । ततस्तेषां बुद्धिसंग्रहायाभिमतप्रामाण्यस्याचार्यस्य वाक्यं मयोदाह्रियतइत्यर्थः । यद्वा वेदान्तार्थो ऽविद्यादशायां शास्त्राद्यधीनो ऽपि विद्योत्तरकालं स्वानुभवसिद्धत्वादनपेक्षितशास्त्राचार्यसंप्रसाद एव तथापि गुरुसंप्रदायावगतवेदान्तार्थश्रद्धालुभिर्गुरुसंप्रदायदर्शनं विना न निश्चीयते ततस्तेषां संग्रहायोदाहरणमित्यर्थः । अथ वा वेदान्तार्थो न्याय्यो ऽपि शास्त्राचार्यप्रसादलभ्यो ऽप्यनन्यापेक्षसिद्धस्वभावत्वादनपेक्षितशास्त्राचार्यप्रसादलभ्य एवेति श्रद्दधानैः कैश्चिद्गुरुसंप्रदायदर्शनं विना न निश्चीयते ऽतस्तेषां संग्रहाय तत्प्रदर्शनं क्रियतइत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीमुपदेशसहस्र्यां भगवत्पादाचार्यैः पूर्वपक्षत्वेनोक्तमर्थमुदाहरति किं परमात्मन इति ॥ एतदुत्तरत्वेन भाष्यकारीयमेव

अविविच्योभयं वक्ति
श्रुतिश्चेत्स्याद्ग्रहस्तथा ।
इति पक्षमुपादाय
पूर्वपक्षं निशात्य च* ॥ २० ॥

तत्त्वेदमविवेकात्स्वतो विविक्तात्मने तत्त्वमसीत्युपदिष्टम्—

वचनं दर्शयति अविविच्येति ॥ उभयमिदमनिदंरूपमात्मानात्मलक्षणं वस्त्वविविच्याध्यस्यान्तःकरणकञ्चुकं परिधायाहमिति व्यवस्थितं प्रत्यगात्मानमुद्दिश्य यदि तत्त्वमसीत्युपदिशेच्छास्त्रं तथा सति उपदेशः संभवतीति स्वीकारः स्यात्केवलाऽनात्मनः केवलपरमात्मनश्चोपदेशासंभवस्य दर्शितत्वात्तौ पक्षौ पूर्वपक्षत्वेन निराकृत्य इमं च पक्षं सिद्धान्तत्वेन स्वीकृत्य भगवत्पूज्यपादैरुदाहारीति संबन्धः । तदित्थं क्व पुनरियं विवेकबुद्धिरिति पूर्वपक्षीकृत्य दाह्यदाहकतेऽग्नेति न्यायेन बुद्धावेव विवेकोऽयमिति यदस्माभिरुक्तं तदेतद्भाष्यकारैरपि निदर्शितमिति भावः ॥ २० ॥

एवं "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावे"दित्यादिवाक्यतात्पर्यपर्यालोचनया परमात्मन एवान्तःकरणकञ्चुकस्य तदविविक्तस्योपदेश इति दर्शितम् । तर्ह्यात्माऽनात्मविवेकाऽन्वयव्यतिरेकौ व्यर्थाविर्त्याशङ्क्याह तत्त्वेदमिति ॥ स्वतो वाक्यप्रवृत्तेः प्रागेवाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणसंघाताद्विविक्तो विवेचित आत्मा यस्य तस्मै तदिदं ब्रह्मात्मतत्त्वं तत्त्वमसीत्युपदिष्टं तस्मादन्वयव्यतिरेकयोर्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । तर्ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव विमुक्तत्वात्किमर्थमुप-

---

* निशात्य=निरस्येत्यर्थः ।

युष्मदस्मद्विभागज्ञे
स्यादर्थवदिदं वचः ।
यतोऽनभिज्ञे* वाक्यं स्याद्
बधिरेष्विव गायनम् ॥ २१ ॥

तस्य च युष्मदस्मद्विभागविज्ञानस्य का युक्तिरुपायभावं प्रतिपद्यते । शृणु—

अन्वयव्यतिरेकौ हि
पदार्थस्य पदस्य च ।
स्यादेतदहमित्यत्र
युक्ति†रेवावधारणे ॥ २२ ॥

कथं तौ‡युक्तिरित्यत्राह—

देश इत्यत आह अविवेकादिति ॥ अविवेकस्यानवबोधस्याज्ञानस्य स्थितत्वात्तन्निराकरणायोपदेश इत्यर्थः । विपक्षे दोषमाह यतोऽनभिज्ञ इति ॥ पदार्थाऽनभिज्ञस्य वाक्यं वाक्यार्थबोधकं न स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्वयव्यतिरेकौ पदपदार्थविवेककारणमिति यदस्माभिरुक्तं तदपि भगवत्पादाचार्यैः प्रदर्शितमित्याह तस्य चेति ॥ पदपदार्थयोरन्वयव्यतिरेकावेवैतदिदमनात्मरूपमहमात्मेत्यस्मिन्नवधारणे युक्तिरुपायः स्यादित्यर्थः । यद्वैतदहंकाररूपमेतत्साक्षिरूपमित्येतस्मिन्नवधारणे युक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

---

* जडाजडविभागाऽनभिज्ञे ।
† युक्तिः=अनुकूलस्तर्क इत्यर्थः ।
‡ तौ=अन्वयव्यतिरेकौ ।

नाद्राक्षमहमित्यस्मिन्
सुषुप्ते ऽन्यन्मनागपि ।
न वारयति दृष्टिं स्वां*
प्रत्ययं तु निषेधति ॥ २३ ॥

एवं विज्ञातवाच्यार्थे†
श्रुतिलोकप्रसिद्धितः ।
श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह
श्रोतुर्मोहापनुत्तये ॥ २४ ॥

आगमापायितदवध्यन्वयव्यतिरेकावपि पदार्थविवेकोपायत्वेनास्मद्गुरुभिराचार्यैरपि दर्शितावितिदर्शयति कथमिति ॥ अहमिदानीमस्मिन् सुषुप्ते नात्मनो ऽन्यदीषदद्राक्षमिति सुषुप्तादुत्थितः परामृशन्नात्मभूतां दृष्टिं न निवारयति परामर्शापेक्षितपूर्वानुभवरूपत्वेन तत्र स्थितत्वात्, किं तु घटपटादिविषयप्रत्ययमेव निषेधति तेनात्मैवाऽव्यभिचारी अनात्मा तु व्यभिचारीत्युक्तलक्षणाऽन्वयव्यतिरेकौ दर्शितावित्यर्थः । अत्रेति पाठे आत्मन्यस्मिन्काले वेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इत्थं कृतान्वयव्यतिरेकस्य वाक्यमेवैकात्म्यप्रतिपादकं नान्यदिति यदुक्तं तदाचार्यैरप्युक्तमित्याह एवमिति ॥ न हि द्रष्टुरित्यादिश्रुतिलोकप्रसिद्धिद्वारेण विज्ञातवाच्यार्थे विविक्तज्ञातवाच्यार्थे ऽनात्मनिरासेनावगतवाच्यार्थ इत्यर्थः । विज्ञातवाक्यार्थ इति पाठे विज्ञातपदार्थ इत्यर्थः ॥ २४ ॥

---

* स्वाम्=स्वीयाम् ।

† विज्ञातवाक्यार्थे इति पाठान्तरम् ।

तत्र त्वमिति पदं यत्र लक्षणया वर्तते सोऽर्थ उच्यते—

अहंशब्दस्य या निष्ठा
ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि ।
सैवोक्ता सदसीत्येवं
फलं तत्र विमुक्तता ॥ २५

अन्यश्चान्वयव्यतिरेकोदाहरणम्—

छित्वा त्यक्तेन हस्तेन
स्वयं नात्मा विशेष्यते ।

पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वात्त्वंपदलक्षणमपि यथोक्तमाचार्यैरपि द-र्शितमित्याह तत्रेति ॥ अहंशब्दस्यात्मवाचकस्य प्रत्यगात्मज्योतिषि लक्षणया या निष्ठा पर्यवसानं* सैवोक्ता सदसीत्यपि वाक्ये विवक्षि-ता । त्वंपदार्थात्तत्पदलक्ष्यस्य न भेदोऽस्तीत्यर्थः । फलत्वादप्येकत्वएव श्रुतेस्तात्पर्यमाह फलं तत्रेति ॥ अथ वा ऽहं ब्रह्मास्मीत्यत्राहंशब्दस्य लक्ष्यं वस्तु तदेव तत्त्वमसीत्यत्र त्वंपदलक्ष्यमित्याह अहंशब्दस्येति ॥ एवमहंशब्दलक्ष्ये वस्तुनि त्वंपदलक्ष्ये सति किं फलमित्यपेक्षायामाह फलं तत्रेति ॥ २५ ॥

आत्मानात्मविवेकायान्वयव्यतिरेकौ प्रकारान्तरेणापि दर्शिता-वाचार्यैरित्युत्तरश्लोकपञ्चकस्य तात्पर्यमाह अन्यश्चेति ॥ छित्वा त्यक्तेनेति । यथा छित्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वयमात्मा शोभनहस्तो विरूपहस्त इति वा पूर्वं तेन विशेष्यमाणोऽपि न विशेष्यते तथा विशिष्टेन सर्वेण येन येन स्थूलदेहसमवायिना श्रोत्रादिना सूक्ष्म-

---

* लक्षणया तद्बोधकत्वमित्यर्थः ।

तथा शिष्टेन सर्वेण
येन येन विशेष्यते ॥ २६ ॥
विशेषणमिदं सर्वं
साध्वलङ्करणं यथा ।
अविद्याध्यस्तमतः सर्वं
ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ॥ २७ ॥
तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन
तुल्यं सर्वं विशेषणम् ।
अनात्मत्वेन तस्माद्धि ज्ञो
मुक्तः सर्वविशेषणैः ॥ २८ ॥
ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो
ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः ।

देहसमवायिना च दुःखित्वादिना पूर्वं विशेष्यते तेन तेनापि न विशेष्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु किमिति न तेन विशेष्यत इत्याशङ्क्य विशेषणानामविद्याध्यस्तत्वेनासत्त्वादित्याह विशेषणमिदमिति ॥ यथा सुवर्णादिलक्षणमलंकरणं देहादिव्यतिरिक्तस्य देहाध्यासवशादध्यस्तं तथैव तदपि सर्वं विशेषणमात्मनि यतोऽविद्याध्यस्तमतः शास्त्राचार्यप्रसादादहं ब्रह्मास्मीति विज्ञात आत्मन्यसद्भवेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

यस्मादविद्याध्यस्तं तस्मात् त्यक्तहस्तवदनात्मैव सर्वं विशेषणं तस्मादात्मा निरस्तसमस्तविशेषण इत्याह तस्मात्त्यक्तेनेति ॥ २८ ॥

ननु विशेषणानां व्यभिचारित्वादनात्मत्वं चेत्कस्तर्ह्यात्मेत्या-

अहमित्यपि यद्ग्राह्यं
व्यपेताङ्गसमं हि तत् ॥ २९ ॥
दृश्यत्वादहमित्येष
नात्मधर्मो घटादिवत् ।
तथा ऽन्ये प्रत्यया ज्ञेया
दोषाश्चात्मा ऽमलो ह्यत: ॥ ३० ॥

सर्वन्यायोपसंग्रह:—

नित्यमुक्तात्वविज्ञानं
वाक्याद्भवति नान्यत: ।

शङ्का व्यभिचारिसर्वविशेषणसाक्षित्वेन य: सर्वदा ऽन्वित: स सर्वसाक्षी सर्वविशेषणपरित्यागेनात्मेति ग्राह्य इत्याह ज्ञातैवेति ॥ केवलो निरवयव: । नन्वात्मन: सर्वविशेषणवर्जितत्वमनुपपन्नमहमिति विशेषपुरस्कारेणैव सर्वैर्ग्रहणादित्यत आह अहमित्यपीति ॥ अहमित्यपि सर्वैर्यद् ग्राह्यमहरूपं व्यपेताङ्गसमं त्यक्तहस्तादिसमं सुषुप्त्यादौ व्यभिचारात्समस्तविशेषणवर्जित आत्मेत्यर्थ: । २९ ॥

एवं व्यभिचारित्वेनाहङ्कारादीनां छिन्नहस्तवदनात्मत्वमतद्विशेषणत्वं चाभिधाय दृश्यत्वादप्यनात्मत्वमनात्मधर्मत्वं च तेषामाचार्यैर्नान्यदित्यन्यप्रकरणे दर्शितमित्याह दृश्यत्वादिति ॥ अहमित्येष परिणामवानहङ्कारो नाऽऽत्मधर्मो दृश्यत्वाद् घटादिवदिति । तस्य ये ऽन्ये परिणामप्रत्यया: सुखदु:खादयो दोषा: रागादयश्चेति तथा ज्ञेया: दृश्यत्वान्नात्मधर्मा इति ज्ञेया इत्यर्थ: ॥ ३० ॥

पुनरपि भगवत्पूज्यपादाचार्यैरस्मदुक्तो न्यायस्तत्त्वमसिप्रकरणे-

वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं
पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ ३१ ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम्।
एवं निर्दुःखमात्मान-
मक्रियं प्रतिपद्यते ॥ ३२ ॥
सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः
प्रमा स्फुटतरा भवेत्।
दशमस्त्वमसीत्यस्मा-
द्यथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ ३३ ॥

प्रदर्शितसमस्तन्यायोपसंहारैः पञ्चभिः श्लोकैः प्रदर्शित इत्याह सर्व-न्यायेति ॥ नित्यमुक्तत्वेति ॥ अहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षानुभवो वाक्या-त्तत्त्वमस्यादिलक्षणाद्भवति नान्यतः प्रसंख्यानाद्यनुष्ठानादिभ्यः*। वाक्यार्थस्य प्रमितेः पुष्कलकारणमाह वाक्यार्थस्येति ॥ अखण्ड-द्वयापरोक्षवाक्यार्थज्ञानं ब्रह्मात्मरूपं तत्त्वंपदार्थस्मरणपूर्वकं भवि-तुमर्हति ॥ ३१ ॥

तत्त्वंपदार्थस्मरणञ्च पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यां वृद्धव्यवहारानुसा-रेण भवतीत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारेण सर्वविशेषपरहितमात्मानं वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति प्रतिपद्यतइत्याह एवमिति ॥ ३२ ॥

कथं वाक्यात्प्रतिपद्यतइत्यत आह सदेवेति ॥ "सदेव सोम्येद-मग्रआसी""सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिवाक्येभ्योऽवगतं ब्रह्म यदा तत्त्वमसीत्याचार्यो बोधयेत्तदा विविक्तपदार्थस्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमि-

---

* निदिध्यासनादिभ्य इत्यर्थः।

वीक्षापन्नस्योदाहरणम्—

नवत्वबुद्ध्यपहाराद्धि
स्वात्मानं दशपूरणम् ।
अपश्यन् ज्ञातुमेवेच्छेत्
स्वमात्मानं जनस्तथा ॥ ३४ ॥

अविद्याबद्धचक्षुष्ट्वात्
कामापहृतधीः सदा ।
विविक्तं दृशिमात्मानं
नेक्षते दशमं यथा ॥ ३५ ॥

तिर्जायतइत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह दशमस्त्वमसीति ॥ यथा दशमो ऽसीति वाक्याद् भ्रान्तस्याहं दशमो ऽस्मीति स्फुटा प्रमितिर्भवत्येवं तत्त्वमसीति वाक्यान्मुमुक्षोः प्रत्यगात्मनि ब्रह्मस्वरूपे ऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यदस्माभिस्तृतीये ऽध्याये वीक्षापन्नस्य को ऽस्मीत्याद्यभिहितं यच्च नवसंख्याहृतज्ञान इत्युदाहरणपूर्वकमपविद्धदृयोध्येवमिति दार्ष्टान्तिकमुक्तं तदपि न स्वोत्प्रेक्षामात्रमाचार्यैरपि दर्शितत्वादित्याह वीक्षापन्नस्येति ॥ नवैव वयमिति संख्याभिनिवेशादपहृतदशमज्ञानो जनः स्वव्यतिरिक्तानेव पुरुषानीक्षमाणो ऽपि यथा विभ्रमादात्मानं दशसंख्यापूरकमजानानो वेदितुमिच्छति तथा ऽविद्याप्रतिबद्धसम्यग्दर्शनो विषयाभिष्वङ्गलक्षणकामेन विषयाभिमुखमपहृतचित्तः समस्तद्वैतनिर्मुक्तं सर्वसाक्षिणमपरोक्षमात्मानं दशममिव न प्रतिपद्यतइति श्लोकद्वयार्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सो ऽयमेवमविद्यापटलावगुण्ठितदृष्टिः सन् कथ-
श्रुत्याप्यतद्रित्याह—

यथा स्वापनिमित्तेन*
स्वप्नदृक् प्रतिबोधितः ।
कारणं कर्मकर्त्तारं
स्वाप्नं नैवेक्षते स्वतः ॥ ३६ ॥
अनात्मज्ञस्तथैवायं
सम्यक् श्रुत्या ऽवबोधितः ।
गुरुं शास्त्रं तथा मूढं
स्वात्मनो ऽन्यन्न पश्यति† ॥ ३७ ॥

नन्वेवमविद्यावद्धसम्यग्दर्शनस्य श्रुत्यादिदर्शनकारणानि किं सत्यानि उतासत्यानि, सत्यत्वे अद्वैतव्याघातः । असत्यत्वे च न सम्यग्दर्शनकारणमित्याशङ्कोत्तरश्लोकाभ्यां दृष्टान्तप्रदर्शनपुरःसरं परिहारमाह सोयमित्यादिना ॥ यथा स्वप्नदृक् चोरव्याघ्रादिकस्य स्वाविद्यापरिकल्पितस्य दर्शननिमित्तभयवशात्सहसा प्रतिबुद्धः स्वप्नदशायां स्वाज्ञानकल्पितं कारणादिकं स्वतो विलक्षणं नेक्षते तथा अनाद्यविद्यानिद्रापरवशः स्वाविद्यापरिकल्पितश्रुत्याचार्यादिवशादहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रतिबुद्धः स्वातिरिक्तं श्रुत्याचार्यादिकं न पश्यति तेन श्रुत्याचार्यादेरविद्याविवर्तत्वान्नाद्वैतव्याघातः । नापि विद्यानुदयः । तथा श्रुतिभ्यो ऽपि विद्योदयस्य दर्शितत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

---

* स्वप्ननिमित्तेनेति पाठान्तरम् ।

† सर्वस्य स्वात्मनि कल्पितत्वात् स्वातिरिक्तं न पश्यतीत्यर्थः ।

स किं सकलसंसारप्रविविक्तमात्मानं वाक्यात्प्रतिपद्यते उत नेतीत्यत्र ब्रूमः। कूटस्थावगतिमात्रशेषत्वात्प्रतिपत्तेरत आह—

दण्डावसाननिष्ठः स्या-
द्दण्डसर्पो यथा तथा।
नित्यावगतिनिष्ठं स्या-
द्वाक्याज्जगदसंशयम् ॥ ३८ ॥

ननु भवत्वेवं बोधोत्पत्तिस्तथापि किं प्रपञ्चाद्भेदेन ब्रह्माऽवबोध्यते उताऽभेदेन। आद्ये अद्वैतव्याघातो, द्वितीये च सप्रपञ्चत्वमित्यात्रास्य प्रपञ्चस्यात्मन्यविद्याध्यारोपितत्वान्न ततो भेदेन नाप्यभेदेनासौ बोध्यते किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां भावपरिहारेण तावन्मात्रतयेति दृष्टान्तेन दर्शयति स किमित्यादिना ॥ कूटस्थावगतिशेषमात्रत्वात्प्रतिपत्तेरिति॥ कूटस्थावगतिरेव यथा शिष्यते तावन्मात्रैव प्रतिपत्तिर्न पुनः प्रपञ्चभावाऽभावाऽवलम्बिनीत्यर्थः। दण्डावसाननिष्ठः स्यादिति ॥ दण्डरूपेणावसानं पर्यवसानं तदेव निष्ठा काष्ठा यस्य दण्डे परिकल्पितसर्पस्य स तथोक्तः। न हि तत्र सर्पस्य दण्डे भावरूपता, बाध्यत्वात्। नापि तत्राभावः। कल्पितसर्पस्य प्रतियोगित्वेन क्वाप्यभावत्वात्*। तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां भावपरिहारेण यथा सर्पस्य दण्डतावन्मात्रत्वं तथा जगतोऽप्यवगतिरूपब्रह्ममात्रत्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

---

* अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वेनाप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावस्यानङ्गीकारादित्यर्थः।

कुत एतत्, यस्मात्-

पश्यन्तीति यदाह्योच्चैः

प्रत्यक्त्वमजमद्वयम् ।

अपूर्वानपरानन्तं

त्वमा तदुपलक्ष्यते ॥ ३८ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ-

विज्ञानेनैव बाध्यते ।

यस्मात्—

उक्तार्थे हेतुपरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति कुत एतदिति ॥ यस्मा-दित्ययं शब्दस्त्वमा तदुपलक्ष्यत इत्यनेन संबध्यते । "यद्वै तन्न पश्य-ति पश्यन्वैतन्न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविना-शित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति यन्नि-रस्तसमस्तद्वैतकूटस्थदृष्टिमात्मानं सुषुप्त्यवस्थायां दर्शयति तदेवा-पूर्वादिलक्षणं वस्तु त्वंपदेन लक्ष्यते यस्मात्तस्मात्तद्विपरीतं द्वैतजा-तमविद्याध्यारोपितं विद्यया निवर्त्यमानमात्ममात्रावशेषमेव निवर्ततइति भावः ॥ ३८ ॥

निरस्तसमस्तद्वैतं वस्तु सुषुप्त्यवस्थायां स्वत एव सिद्धं चेत्किं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यविज्ञानेन, तेन विनापि तस्य सिद्धत्वादित्या-शङ्क्याह तत्त्वमस्यादीति ॥ यस्मादविद्या पूर्वोक्तन्यायेन तत्त्वमस्या-दिवाक्योत्थविज्ञानेनैव बाध्यते तस्मादविद्यानिवृत्तये वाक्यमपेक्ष-णीयमित्यर्थः । ननु यद्यविद्यानिवृत्तिस्तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थवि-ज्ञानेनैव क्रियते कथं तर्हि निर्विशेषं वस्तु सुषुप्त्यवस्थायां सिद्धमि-

अस्माद्यदपरं रूपं
नास्तीत्येव निरूप्यते ।
अन्यथाग्रहणाभावाद्
बीजं तत्स्वप्नबोधयोः ॥ ४० ॥

अस्यार्थस्य दृढिम्ने उदाहरणम्—

कार्यकारणबद्धौ ता-
विष्येते विश्वतैजसौ ।
प्राज्ञः कारणबद्धस्तु
द्वौ तौ तुर्ये* न सिध्यतः ॥ ४१ ॥

ति "न तु तद्द्वितीयमस्ती"त्यादिश्रुत्योच्यत इत्याशङ्क्याह अस्माद्यदपरमिति ॥ सुषुप्तिदशायामन्यथाग्रहणाभावाद् द्वैतरूपजाग्रत्स्वप्नयोरभावादस्मात्प्रकृतादात्मनो ऽपरं रूपं नास्तीति न तु तद्द्वितीयमस्तीत्यादिश्रुत्या निरूप्यते न तु तत्कारणस्याग्रहणस्याभावात् । तस्याग्रहणं स्वप्नप्रबोधयोर्बीजं तत्रास्त्येव, तेन तन्निवर्तकं वाक्यमपि सार्थकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

वाक्यश्रवणे सत्येवाऽग्रहणं निवर्तते ततः प्राक् सुषुप्ते तन्निवृत्तिर्नास्तीति यदुक्तं तत्र प्रमाणत्वेन गौडपादीयवाक्यमुदाहरति अस्येत्यादिना ॥ कार्यमन्यथाग्रहणं कारणं तत्त्वाग्रहणं ताभ्यां बद्धौ संगृहीतौ जाग्रत्स्वप्नाभिमानिनौ विश्वतैजसौ, प्राज्ञः पुनः सुषुप्त्यभिमानी कारणेनैव तत्त्वाग्रहणेनैव बद्धः । द्वावप्येतौ कार्यकारणपदार्थौ तुर्यावस्थायां न सिद्ध्यतो न संभवत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

---

* द्वौ तु तुर्ये इति पाठान्तरम् ।

अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो
निद्रा तत्त्वमजानतः ।
विपर्यासे तयोः क्षीणे
तुरीयं पदमश्नुते* ॥ ४२ ॥

तथा भगवत्पादीयमुदाहरणम्—

सुषुप्ताख्यं तमो ऽज्ञानं
बीजं स्वप्नप्रबोधयोः ॥
स्वात्मबोधप्रदग्धं स्याद्
बीजं दग्धं यथा ऽभवम् ॥ ४३ ॥

कदा पुनस्तुरीयपदप्राप्तिरित्याशङ्क्याह अन्यथेति ॥ स्वप्नजागरितयोस्तत्त्वमन्यथा गृह्णतः स्वप्नो विपरीतग्रहणम् । तत्त्वमजानतः सुषुप्त्यवस्थायां निद्रा तत्त्वाग्रहणं बीजाज्ञानम् । तत्र जाग्रत्स्वप्नावन्यथाग्रहणप्रधानत्वात्कार्यं स्थानं, सुषुप्तिः केवलाऽग्रहणप्रधानत्वात्कारणस्थानं, तयोश्च कार्यकारणस्थानयोर्विपर्यासे विपरीतग्रहणलक्षणे केवलाऽग्रहणलक्षणे च तत्त्वप्रतिबोधतः क्षीणे तुरीयं पदं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उपदेशसहस्र्यामप्येतदुक्तमित्याह तथेति ॥ सुषुप्ताख्यमिति ॥ सुषुप्तं तमो ऽज्ञानमिति पर्यायास्तदेवंशब्दवाच्यमज्ञानं स्वप्नप्रबोधयोर्बीजं स्वात्मबोधेन प्रकर्षेण दग्धं सदभवं न पुनः कामकर्मादिप्रसवार्थं स्यात् । दग्धबीजमिवेति वदन् सुषुप्तावज्ञानसद्भावं तस्याऽऽत्मज्ञाननिवर्त्यत्वं च दर्शयतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

---

* तुरीयं पदमश्नुते=स्वस्वरूपावस्थितो भवतीत्यर्थः ।

एवं गौडैर्द्राविडैर्नः
पूज्यैरर्थः प्रभाषितः* ॥
अज्ञानमात्रोपाधिः स-
न्नहमादिदृगीश्वरः ॥ ४४ ॥

तत्रान्यथाग्रहणवदन्यथाग्रहणबीजग्रहणमनात्मधर्म एवेत्याह—

इदं ज्ञानमहं ज्ञाता
ज्ञेयमेतदिति त्रयम्† ॥

उपसंहरति एवमिति ॥ गौडैर्गौडपादाचार्यैरस्मदाराध्यैर्द्राविडैर्भगवत्पूज्यपादाचार्यैः,पञ्च द्राविडा इति केवलानामपि द्राविडत्वप्रसिद्धेः। को ऽसावर्थो भाषित इत्यत आह अज्ञानमात्रेति ॥ ईश्वरः परमात्मेशोऽज्ञानमात्रोपाधिरहंकारादीनां साक्षितया जीवत्वेनावस्थित इत्यस्मदुक्तं तेषामप्यभिमतमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु "तम आसी""दासीदिदं तमोभूत"मिति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धस्य जगद्बीजस्याज्ञानस्य परमेश्वरशक्तितया तदभेदात्कथं तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यत आह त्रयेति ॥ ज्ञानादित्रयमनापन्नविकारतया यो ऽवभासयति तस्य परागिव बहिरिव तमस्तस्यात्मनः स्वरूपं धर्मश्च न भवति जडत्वाद् दृश्यत्वाच्च । आत्मशक्तित्वव्यपदेशश्चास्य सत्ताप्रती-

---

* यद्यपि आदर्शपुस्तके पुस्तकान्तरे च "एवं । गौडैर्द्राविडैर्नः पूज्यैरयमर्थः प्रभाषितः" इति पाठो दृश्यते तथापि छन्दोऽनुरोधादुपरितन एव पाठो ग्रन्थकर्तुरभ्यस्त इति प्रतिभाति । नास्ति च विशेष उपयोगोऽत्रायमिति पदस्य ।

† ज्ञानं=प्रमाणम् । ज्ञाता=प्रमाता । ज्ञेयं=प्रमेयम् । एतत्त्रयं=निखिलं दृश्यजातमित्यर्थः ।

यो ऽविकारो विजानाति
परागेवास्य तत्तमः ॥ ४५ ॥

यत एतदेवमतस्तस्यैव बीजात्मनस्तमसश्चित्तधर्मविशिष्टस्य स्वकार्यद्वितीयाभिसंबन्धो न त्वविकारिण आत्मन इत्याह दृष्टान्तेन—

रूपप्रकाशयोर्यद्व-
त्संगतिर्विक्रियावतोः* ।
सुखदुःखादिसंबन्ध-
श्चित्तस्यैवं विकारिणः ॥ ४६ ॥

तदेतदन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयिष्यन्नाह—

त्योस्तत्परतन्त्रत्वादेवेति भावः ॥ ४५ ॥

ननु सुखदुःखादिसंबन्धवदज्ञानसंबन्धो ऽप्यात्मनः किं न स्यादित्याशङ्क्याविकारित्वादेवात्मनः सुखदुःखसंबन्धासंभवान्नैवमिति दृष्टान्तेन दर्शयति यत एतदेवमित्यादिना ॥ आत्मा विकाररहित एव जानाति यतस्ततश्चित्ताख्यपरिणामविशिष्टस्यैवाज्ञानस्य द्वितीयसम्बन्धो न त्वात्मनस्तस्य त्वज्ञानजनितचित्तोपाधिद्वारा भवति न तु स्वभावत इत्यर्थः । रूपप्रकाशयोरिति ॥ सुखदुःखादिसंबन्धो ऽपि विक्रियावत एव भवितुमर्हति संबन्धत्वाद्रूपप्रकाशसंबन्धवदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सति चित्तसंबन्धे सुखदुःखादिसंबन्धो नास्तीत्युक्तमर्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयितुमुत्तरश्लोक इत्याह तदेतदिति ॥ संप्रसादे सु-

---

* प्रकाश्यप्रकाशकभावसंबन्धरूपविकारं प्राप्नयोः ।

२ संप्रसादे विकारित्वा-
दस्तं याते* विकारिणि ।
पश्यतो नात्मनः किञ्चिद्
द्वितीयं स्पृशते ऽण्वपि ॥ ४७ ॥

सोऽयं कूटस्थज्ञानमूर्त्तिरात्मा—

यथा प्राज्ञे तथैवायं
स्वप्नजागरितान्तयोः ।
पश्यन्नप्यविकारित्वाद्
द्वितीयं नैव पश्यति ॥ ४८ ॥

एवं ज्ञानवतो नास्ति
ममाहंमतिसंश्रयः† ।

सुप्तिसमये विकारिणि चित्ते ऽस्तं याते सति आत्मनो ऽविकारित्वात्कूटस्थदृष्टित्वात्पश्यतो ऽपि तस्यात्मनो नाण्वपि द्वितीयं स्पृशति नात्मना संबध्यत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

संप्रसाद इति विशेषणादितरावस्थयोर्द्वितीयसंबन्धो ऽभिमत इत्याशङ्क्य तयोरप्यवस्थयोः परमार्थतस्तत्संसर्गाभावं दर्शयति सोयमित्यादिना ॥ प्राज्ञावस्थायामिव स्वप्नजागरितयोरप्यात्मनो द्वितीयसंसर्गो नास्तीत्यर्थः । अन्तान्तःशब्दः स्वरूपवचनः ॥ ४८ ॥

अवस्थात्रयेपि कूटस्थ आत्मेति विजानतः फलमाह एवमि-

---

* अस्तं याते=स्वकारणात्मना प्रविलीने इत्यर्थः ।

† ममाहंमतिसंश्रयमिति पाठान्तरम् ।

भास्वत्प्रदीपहस्तस्य
ह्यन्धकार इवाग्रतः ॥ ४९ ॥

तत्र दृष्टान्तः—

आ प्रबोधाद्यथा सिद्धि-
र्द्वैतादन्यस्य वस्तुनः ।
बोधादेवमसिद्धत्वं
बुद्ध्यादेः प्रत्यगात्मनः ॥ ५० ॥

स एष विद्वान् हानोपादानशून्यमात्मानमात्मनि पश्यन्—

सर्वमेवानुजानाति
सर्वमेव निषेधति ।
भेदात्मलाभो ऽनुज्ञा स्या-
न्निषेधो ऽतत्स्वभावतः ॥ ५१ ॥

ति ॥ ममाहमिति ॥ यदिदं ज्ञानद्वयमन्तःकरणाश्रयं तदेवंविदो नास्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आ प्रबोधादिति ॥ द्वैतादन्यवस्तुविषयबोधपर्यन्तं द्वैतसिद्धिर्यथा तथा बाधकबोधोदयादूर्ध्वं तस्यासिद्धिर्युक्तेत्यर्थः । यद्वा बोधात्पूर्वं यथा द्वैतादन्यस्याद्वितीयवस्तुनो ऽसिद्धिरेवं बोधादूर्ध्वं प्रत्यगात्मना संबन्धासिद्धिरित्यर्थः ॥ ५० ॥

विदुषो ऽनुभवप्रकारमिदानीं दर्शयति स एष इति । कथमेतद्विरुद्धमभिधीयत इत्यत आह भेदात्मेति ॥ व्यवहारदृष्ट्या द्वैतप्रपञ्चस्य स्वरूपलाभो ऽनुज्ञा, तत्त्वदृष्ट्या तदभावो निषेध इत्यर्थः* ॥ ५१ ॥

---

* एवं च व्यवहारकाले ऽपि विदुषां द्वैतदृष्ट्यभावान्नानुपपत्तिरिति भावः ।

सर्वस्योक्तत्वादुपसंहारः—

परमार्थात्मनिष्ठं य-
त्सर्वं वेदान्तनिश्चितम् ।
तमोऽपनुद्धियां* ज्ञानं
तदेतत्कथितं मया ॥ ५२ ॥

एतावदित्थोक्तम्—

नेहात्मविन्मदन्योऽस्ति
न मत्तोऽज्ञोऽस्ति कश्चन ।

इदानीं प्रकरणमुपसंहरति सर्वस्येति ॥ सर्ववेदान्तनिश्चितं स्वान्तान्धकारनिवर्तकं यज्ज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं तदेतदस्मिन्प्रकरणे मया कथितं नातः परं ज्ञातव्यमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

सांख्यानामिव नानात्मवादशङ्कानिरासार्थं पुनरपि स्पष्टीकृतमर्थं दर्शयति एतावदिति ॥ विजानातीत्युक्ते ज्ञानपरिणामित्वं प्राप्तमित्यत आह अजानन्निति ॥ अपरिणामिना कूटस्थचैतन्येनैवानुभवतीत्यर्थः । यद्वा स्वात्मानं विजानाति चेत्तस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं च स्यादिति विशिनष्टि अजानन्निति ॥वृत्तिज्ञानात्कर्मत्वेनाजानन्नपि स्वरूपचैतन्येन स्वयंप्रकाशतया ऽनुभवतीत्यर्थः । सोपाधिकचैतन्यानामुपाधिप्रधानत्वादुपाधिभेदवदेव परिकल्पिततया ज्ञानाज्ञानाश्रयत्वायोगादपास्तसमस्तोपाधेरद्वैतचैतन्यस्यैव मम तदाश्रयत्वमिति भावः । इह लोके मत्तो ऽन्यः कश्चिदात्मविषयाज्ञानाश्रयो नास्ति नापि तद्विषयज्ञानाश्रयः, किं त्वहमेक एव ज्ञानाज्ञा-

---

* धियां= बुद्धिप्रधानानां जीवानाम् ।

इत्यजानन्विजानाति
य: स ब्रह्मविदुत्तमः ॥ ५३ ॥

एवमात्मानं ज्ञात्वा किं प्रवर्तितव्यमुत निवर्तितव्यमाहो स्विन्मुक्तप्रग्रह इतीत्युच्यते—

ज्ञेयाभिन्नमिदं *यस्माद्
ज्ञेयवस्त्वनुसार्यतः।
न प्रवृत्तिं निवृत्तिं वा
कटाक्षेणापि वीक्षते ॥ ५४ ॥

कुत एतद् ज्ञेयाभिन्नमिति, यतः—

प्रागात्मबोधाद् बोधो ऽयं
बाह्यवस्तूपसर्जनः† ।

नाययो मत्तो ऽन्यस्य चैतन्यस्याभावादित्यद्वैतमात्मानं वृत्तिज्ञानेनाजानन् स्वरूपचैतन्येन स्वयंप्रकाशतया विजानाति स ब्रह्मविदुत्तम इत्यक्षरयोजना ॥ ५३ ॥

एवं तत्त्वविचारं समाप्य तत्त्वविदश्चर्यामिदानीं निरूपयन् किं ब्रह्मविदा वर्णाश्रमधर्मेषु वर्तितव्यमुत तेभ्यो निवर्तितव्यमथ वा स्वच्छन्दं वर्तितव्यमिति पृच्छति एवमिति ॥ ज्ञानस्य ज्ञेयाद्वैतचैतन्याभिन्नतया तदनुसारित्वाद् ज्ञेयस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिशून्यस्वभावत्वात् तद्रूपेण ब्रह्मविदो ऽवस्थानं न तु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिसंबन्ध इत्युत्तरमाह ज्ञेयेति ॥ ५४ ॥

ज्ञानस्य ज्ञेयाभिन्नत्वं कुत इत्याशङ्क्य तदुत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति

---

* इदं=ज्ञानम्।

† बाह्यवस्तूपसर्जनो=विशिष्टावगाही,सविकल्पक इत्यर्थः।

प्रध्वस्ताखिलसंसार

आत्मैकालम्बनः *श्रुतेः ॥ ५५ ॥

एवमवगतपरमार्थतत्त्वस्य न शेषशेषिभावस्तत्कारणस्योत्सारितत्वादित्याह—

वास्तवेनैव वृत्तेन

निरुणद्धि यतो भवम् ।

निवृत्तिमपि मृद्नाति

सम्यग्बोधः प्रवृत्तिवत् ॥ ५६ ॥

कुत एतदित्यादिना ॥ यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत् यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेरविद्यावस्थायां ज्ञानस्य भेदालम्बनत्वं विद्योदयेनाशेषसंसारनाशे त्वात्मैकमात्रपर्यवसानमवसीयत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु विदुषः प्रवृत्तिधर्माणामभावेऽपि शमादिलादयो निवृत्तिधर्मा विद्यन्ते ऽतस्तद्विधिशेष एवायं विद्वानित्याशङ्क्य तत्रापि वस्तुस्वभावात्प्रवर्तते न तु शास्त्रान्नियोज्यत्वकारणभूतार्थित्वहेत्वविद्यायास्तत्त्वज्ञानेन निवृत्तत्वादित्याह एवमिति ॥ वास्तवेनैवेति ॥ यतः सम्यग्बोधः प्रवृत्तिनिवृत्तिशून्यात्मवस्तुवृत्तानुरोधेन संसारं निवर्तयत्यतो वैधप्रवृत्तिवद्वैधनिवृत्तिमपि निवर्तयति तस्माद्वस्तुस्वभावादेवामानित्वादौ विद्वान्वर्तत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु यदि सम्यग्बोधः स्वोत्पत्तिमात्रेणैव संसारं निवर्तयेत तदैवं स्यात् न त्वेतदस्ति तस्यानादिकालप्रवृत्तमिथ्याज्ञानतत्संस्का-

---

* आत्मैकालम्बनः = निर्विकल्पक इत्यर्थः ।

सकृदात्मप्रसूत्यैव
निहन्त्यखिलं भवम्।
ध्वान्तमार्त्तनिरासेन
ततोन्या त्वन्यथामतिः* ॥ ५७ ॥

देशकालाद्यसंबन्धा-
द्देशादेर्मोहकार्यतः।
नानुत्पन्नमदग्धं वा
ज्ञानमज्ञानमस्त्यतः ॥ ५८ ॥

रनिरामायाभ्यासापेक्षत्वात्तदवसरे च निवृत्तिविधीनामपि सावकाशत्वादित्यत आह सकृदिति ॥ स्वोत्पत्तिमात्रेणाविद्यानिवर्तकत्वेन गृहीतान्वयव्यतिरेकः सम्यग्बोधः स्वोत्पत्तिमात्रेणाविद्यां निवर्तयन् तदानीमेव मिथ्याज्ञानतत्संस्काररलक्षणं सकलमपि संसारं निवर्तयति न त्वभ्यासादिकमपेक्षत इत्यर्थः। कुतस्तदानीमेव मिथ्याज्ञानादिकं निवर्तयतीत्यत आह न ततोन्येति ॥ मिथ्याज्ञानादिरविद्याकार्यत्वान्नाविद्यातो विलक्षणस्तस्मादविद्यां निवर्तयन् बोधस्तदानीमेव मिथ्याज्ञानादिकं निवर्तयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु कथं सकृदेव सकलाज्ञाननिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते यावता लोके प्रमाणज्ञानानां स्वदेशकालोपाधावेव स्वविषयाज्ञाननिवर्तकत्वं न तु सकलाज्ञाननिवर्तकत्वं दृश्यत इत्याशङ्क्याह देशकालेति ॥ घटादीनां देशकालावस्थादिपरिच्छिन्नत्वाज्जडत्वाच्च तद्विषयज्ञानानां देशकालाद्यपेक्षया तत्तदज्ञाननिवर्तकत्वे ऽपि आत्मनो ऽविद्याकार्यदेशकालादिभिरसंस्पृष्टत्वात्स्वयंप्रभत्वाच्च तन्निवृत्तिगज्ञानान्तरे

---

* अन्यथामतिः=भ्रमसंशयादिरूपा।

सम्यग्ज्ञानशिखिप्लुष्ट-
मोहतत्कार्यरूपिणः ।
सकृन्निवृत्तेर्बाध्यस्य*
किं कार्यमवशिष्यते ॥ ५९ ॥

वास्तवेनैव वृत्तेनाविद्यायाः प्रध्वस्तत्वान्न किंचिदवशिष्यत इत्युक्तः परिहारः । अथापरः सांप्रदायिकः—

निवृत्तसर्पः †सर्पोत्थं
यथा कम्पं न मुञ्चति ।
विध्वस्ताखिलमोहो ऽपि
मोहकार्यं तथात्मवित् ॥ ६० ॥

तन्निवृत्तये ऽपेक्षितमनुत्पन्नं ज्ञानान्तरं वा नास्तीत्यर्थः । अनुत्पन्नं ज्ञानमदग्धमज्ञानं वा नास्तीत्यन्वयः ॥ ५८ ॥

तस्मात्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ सकलाज्ञाननिवृत्तेर्न शेषशेषिभाव इति युक्तमेवोक्तमित्युपसंहरति सम्यगिति ॥ सम्यग्ज्ञानाग्निना दग्धाविद्यातत्कार्यस्वभावस्यात्मनः कार्यं किं चिन्नावशिष्यते बाधयोग्यस्य सर्वस्य सकृदेव निवृत्तत्वात्ततश्च न शेषशेषिभाव इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवं सद्योमुक्तिपक्षमङ्गीकृत्य शेषशेषिभावः परिहृतः, सांप्रतं जीवन्मुक्तिपक्षे ऽपि न शेषशेषिभाव इत्युत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह वास्तवेनैवेत्यादिना ॥ सम्यग्बोधाद्बाधितसर्पविभ्रमस्य पुंसो यथा भयक-

---

* बाध्यस्य=बाधयोग्यस्य, सर्वस्य प्रपञ्चस्य ।

† निवृत्तसर्पः= निवृत्तसर्पबुद्धिरित्यर्थः ।

यतः प्रवृत्तिबीजमुच्छिन्नं तस्मात्—

तरोरुत्खातमूलस्य
स्पर्शेनैव यथा क्षयः।
तथा बुद्धात्मतत्त्वस्य
निवृत्त्यैव तनुक्षयः॥ ९१॥

अथालेपकपक्ष*निरासार्थमाह—

बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य
यथेष्टाचरणं यदि।
शुनां तत्त्वदृशां चैव
को भेदो ऽशुचिभक्षणे॥ ९२॥

न्यादिकं कं चित्कालमनुवर्तते तथा विदुषो ऽपि बाधितो ऽपि संसारः प्रारब्धकर्मफलभोगपर्यन्तमनुवर्तत इत्यर्थः॥ ९०॥

भवत्वेवं तथापि कथं शेषशेषिभावाऽसंभव इत्यत आह यत इति॥ विविधवैधप्रवृत्तिबीजमविद्याकामादिकं सम्यग्ज्ञानादुच्छिन्नमिति यतस्ततश्च न शेषशेषिभावस्ततश्च निवृत्त्या प्रारब्धकर्मणो भोगेन निवृत्त्या प्रातिभासिकस्य शरीरादेः क्षय इत्यर्थः॥ ९१॥

ननु विदुषो दृश्यमानानां प्रवृत्तीनां विधिनिबन्धनत्वाभावे रागद्वेषादिनिबन्धनत्वं स्यात्तथा च न स्वैरचेष्टायां दोष इति प्राप्तमित्याशङ्क्य तन्निरासार्थोत्तरश्लोक इत्याह अथेत्यादिना॥ तत्त्वदृशां संस्कारवशान्मनुष्यत्वजात्युचितैव प्रवृत्तिर्न तु यत्किंचिज्जात्युचितेति यथा त्वयेष्यते तथा प्रातिभासिकवर्णाश्रमोचितैव प्रवृत्तिस्तत्संस्का-

* अलेपकपक्षः=शास्त्रप्रामाण्याऽनङ्गीकारिणां निर्लेपात्मवादपक्ष इत्यर्थः।

कस्मान्न भवति, यस्मात्—

अधर्माज्जायतेऽज्ञानं
यथेष्टाचरणं ततः।
धर्मकार्यं कथं तत्स्या-
द्यत्र धर्मोऽपि नेष्यते ॥ ६३ ॥
प्रत्याचष्टाथ आहातो
यथेष्टाचरणं हरिः।

त्ववशाद्भवति नेतरेत्यभ्युपेयं तस्मान्न स्वैरचेष्टाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ननु वर्णाश्रमाभिमानस्यागन्तुकत्वात्स्वभावसिद्धत्वाच्च जात्यभिमानस्य मनुष्यत्वजातिमात्रोचितैव प्रवृत्तिस्तत्संस्कारवशात्किं न स्यादिति विशेषहेतुर्वाच्य इत्याशङ्क्योत्तरश्लोकेन परिहरति कस्मादित्यादिना ॥ जन्मान्तरानुष्ठिताधर्मवशादभक्ष्यभक्षणादौ कर्त्तव्यताबुद्धिस्ततश्च यथेष्टाचरणं, ज्ञानं पुनरत्यन्तोत्कृष्टपुण्यकार्यम्। धर्मात्सुखं च ज्ञानं चेति वचनात्। यस्मिंश्च ज्ञाने सति प्रवर्तककामादिदोषाणामत्यन्तमुच्छिन्नत्वाद्धर्मेऽपि प्रवृत्तिर्न भवति तथाभूते ज्ञाने सति कथं यथेष्टाचरणम्।

भावितैः करणैरेभिर्बहुसंसारयोनिषु।
आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

इति स्मरणाद् अतीतानेकजन्मस्वपि यथेष्टाचरणाभावेन तत्संस्कारस्याप्यभावाच्च तद्वशादपि यथेष्टाचरणमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

विदुषो यथेष्टाचरणाभावे भगवद्वचनमपि प्रमाणमित्याह प्रत्याचष्टाथ इति ॥ ६४ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः
प्रकाशं चेति सर्वदृक्* ॥ ६४ ॥

तिष्ठतु तावत् सर्वप्रवृत्तिबीजघस्मरं ज्ञानं मुमुक्षुः-
वस्थायामपि न संभवति यथेष्टाचरणं, तदाह—

योहि यत्र विरक्तः स्या-
न्नासौ तस्मै प्रवर्तते ।
लोकत्रयविरक्तत्वा-
न्मुमुक्षुः किमितीहते ॥ ६५ ॥

तत्र दृष्टान्तः—

क्षुधया पीड्यमानोऽपि
न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।

इदानीं कैमुतिकन्यायेनापि विदुषो यथेष्टाचरणाभावमाह तिष्ठ-
त्वित्यादिना ॥ मुमुक्षुरपि यत्र न चेष्टते तत्र मुक्तो न चेष्टतइति कि-
मु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

किमु वक्तव्यन्यायमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति तत्र दृष्टान्त इत्यादि-
ना ॥ यथा लोके क्षुत्तामस्तन्निवृत्तिसाधने प्रयतमानोऽप्यतत्साध-
ने प्रत्युत प्रतिकूले विषदूषितान्ने न प्रवर्तते तत्र मिष्टान्नेन ध्वस्त-
तृष्णस्तस्य विषदूषितत्वं जानन्विवेकी न तदत्तुमिच्छतीति किमु
वक्तव्यम् । तथा मुमुक्षुरप्राप्तपरमपुरुषार्थस्तत्साधने प्रवर्तमानोऽप्य-

---

* यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ।
इति गीतावाक्यमत्रानुसंधेयम् ।

मिष्टान्नध्वस्ततृड् जान-
न्नामूढस्तज्जिघत्सति ॥ ६६ ॥

यतो ऽवगतपरमार्थतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं न मनागपि घटते मुमुक्षुत्वे ऽपि च, तस्मात्—

रागो लिङ्गमबोधस्य
चित्तव्यायामभूमिषु ।
कुतः शाड्वलता तस्य
यस्याग्निः कोटरे तरोः ॥ ६७ ॥

सकलपुरुषार्थसमाप्तिकारिणो ऽस्यात्मावबोधस्य कुतः प्रसूतिरित्युच्यते—

अमानित्वादिनिष्ठो यो
यथाहेन्द्रादिसाधनः ।

नित्यत्वादिदोषदूषितैर्हिकामुष्मिकादिसुखेभ्यो विरक्तस्तत्साधनेषु न प्रवर्तते तत्र किमु वक्तव्यं परब्रह्मानन्दानुभवपरितृप्तो विद्वान् बहुलायासपरिक्लिष्टेषु वैषयिकसुखलवेषु न प्रवर्तत इति भावः ॥ ६६ ॥

यस्मात्सिद्धस्य साधकस्य च न रागद्वेषनिबन्धने प्रवृत्तिनिवृत्ती भवतस्तस्मात्प्रवृत्त्यादिना ऽनुमितो रागो ऽविद्वत्ताया लिङ्गमित्युपसंहरति यत इत्यादिना ॥ चित्तव्यायामभूमिषु चित्तस्य स्वारसिकप्रवृत्त्यालम्बनेषु शब्दादिषु यो रागः सो ऽयमबोधस्य लिङ्गम् । तत्र दृष्टान्तः कुत इति ॥ यथा यत्राग्निस्तत्र न शाड्वलता तथा यत्र रागस्तत्र न बोध इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

एवं प्रसङ्गागतमलेपकपक्षनिरासं समाप्य पूर्वोदिततत्त्वंपदार्थ-

ज्ञानमुत्पद्यते तस्य
न बहिर्मुखचेतसः ॥६८॥

उत्पन्ने आत्मविज्ञाने किमविद्याकार्यत्वात्प्रवृत्तिवन्निवृत्त्यात्मकामानित्वादयो निवर्तन्ते उत नेति, नेति ब्रूमः। किं कारणं निवृत्तिशास्त्राऽविरुद्धरूपत्वात्पर-मात्मनो न तु नियोगवशात्। कथं तर्हि, शृणु—

उत्पन्नात्मप्रबोधस्य
त्वद्वेष्टृत्वादयो गुणाः।
अयत्नतो भवन्त्यस्य
न तु साधनरूपिणः ॥ ६९ ॥

यत एतदेवमतः—

विवेकमात्रस्यैव ज्ञानसाधनत्वमिति शङ्कानिरासाय सम्यग्दर्शनसाधनानि संकल्प्य दर्शयति सकलेति ॥ "अमानित्वमदम्भित्व" "अद्वेष्टा सर्वभूताना" मित्यादिभगवद्गीतोक्तगुणवत एव सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिर्न विषयाभिमुखचेतस इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

ननु साधकस्यामानित्वादिकं साधनं चेत्सिद्धस्य तर्हि 'साध्याभावे महाबाहो साधनैः किं प्रयोजन'मिति न्यायेन तेषामविद्याकार्याणां विद्याविरोधाच्चासंभवः संभवे वा निवृत्तिशास्त्रनियोज्यत्वं विदुषः प्रसज्येतेत्याशङ्क्य विधितस्तेषामनुष्ठेयत्वाभावेऽपि विद्यापि विषयपरमार्थात्मस्वभावाऽविरोधादयत्नसाध्या अमानित्वादयो विदुषो लक्षणत्वेनानुवर्तन्त इति परिहरति उत्पन्नेत्यादिना ॥ ६९ ॥

यस्मादेवं साधकस्य साधनत्वेन सिद्धस्य च लक्षणं तेन सर्वथाऽध्य-

इमं ग्रन्थमुपादित्सु-
रमानित्वादिसाधनः ।
यतेत स्यान्न दुर्वृत्तः
प्रत्यग्धर्मानुगो ह्ययम् ॥ ७० ॥

न दातव्यश्चायं ग्रन्थः—

नाविरक्ताय संसारा-
न्नानिरस्तैषणाय च ।
न चायमवते देयं
वेदान्तार्थप्रवेशनम् ॥ ७१ ॥
ज्ञात्वा यथोदितं सम्य-
ग्ज्ञातव्यं नावशिष्यते ।

ज्ञीकायांस्तस्मात्परमहंसो ज्ञानसाधनभूतनैष्कर्म्यसिद्धिप्रकरणश्रवणाद्यभिमुखोऽप्यमानित्वादिनिष्ठो भवेदित्याह यत इत्यादिना ॥ प्रत्यग्धर्म आत्मा प्रत्यक् चासौ धर्मश्चेति तमनुगच्छति तद्याथात्म्यप्रतिपत्तिप्रतिपादकत्वेनायं ग्रन्थ इति प्रत्यग्धर्मानुग इत्युक्तम् ॥ ७० ॥

एवं शिष्यस्य नियममभिधायाचार्यस्य नियममाह न दातव्य इति ॥ यमा अहिंसादयस्ते यमादयो यस्य विद्यन्ते स यमवान् न यमवान् अयमवान् तस्मै अयमवते । कुतो न देयमित्यत आह वेदान्तेति ॥ वेदान्तानामर्थे प्रवेशोऽधिगमोऽनेनेतीदं प्रकरणं वेदान्तार्थप्रवेशनम् । तेन य एवं वेदान्तश्रवणादिष्वधिकृतो मुमुक्षुः स एवात्राधिकारीति नान्यस्तस्मात्कुतूहलाद्बहुश्रुतत्वादिबुद्ध्या वा प्रवर्तमानायेदं न देयमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

न चानिरस्तकर्मेदं
जानीयादञ्जसा ततः ॥ ७२ ॥
निरस्तसर्वकर्माणः
प्रत्यक्प्रवणबुद्धयः ।
निष्कामा यतयः शान्ता
जानन्तीदं यथोदितम् ॥ ७३ ॥
श्रीमच्छङ्करपादपद्मयुगलं
संसेव्य लब्ध्वोचिवान्
ज्ञानं पारमहंस्यमेतदमलं
स्वान्तान्धकारापनुत् ।
मा भूदत्र विरोधिनी मतिरतः
सद्भिः परीक्ष्यं बुधैः
सर्वत्रैव विशुद्धये मतमिदं
सन्तः परं कारणम् ॥ ७४ ॥

ननु किमेतत्प्रकरणपरिज्ञानाद्भवति येनात्रानधिकारिणां प्रवेशो न सिध्येदित्यत आह शान्तेति ॥ तेन कुतूहलादिवशात्प्रवृत्तो न फलपर्यन्तं ज्ञानमधिगच्छतीत्यर्थः । न चानिरस्तेति ॥ ७२ ॥

के तर्हि प्रकरणार्थं सम्यक् प्रतिपद्यन्ते इत्यत आह निरस्तेति ॥ ७३ ॥

इदानीमस्य प्रकरणस्य विशिष्टगुरुसंप्रदायपूर्वकत्वादत्र दोषदृष्टिर्मा भूत्किं तु यत्नात्सद्भिः परीक्षणीयमिदं प्रकरणं यतः सन्त एव गुणदोषावधारणे परं कारणं तस्मात्परीक्षणीयमेवेति विद्वज्जनेभ्यात्म-

सुभाषितं चार्वपि नाऽमहात्मनां
दिवाकरो नक्तदृशा*मिवामलः ।
प्रभाति भात्येव विशुद्धचेतसां
निधिर्यथा ऽपास्तदृषां महाधनः ॥ ७५ ॥

विष्णोः पादानुगां यां
निखिलभवनुदं शङ्करोऽवाप योगा-
त्सर्वज्ञं ब्रह्मसंस्थं
मुनिगणसहितं सम्यगभ्यर्च्य भक्त्या ।
विद्यां गङ्गामिवाहं
प्रवरगुणनिधेः प्राप्य वेदान्तदीप्तां

नो ऽनौद्धत्यं दर्शयति श्रीमदिति ॥ उचितवानुक्तवानित्यर्थः ॥ ७४ ॥

ये पुनरनुनीयमाना अनुनयादेवानुनेतुरशक्तिं मन्यन्ते दुर्विदग्धान् तान्प्रति साविष्कारमात्मनो वैदग्ध्यं दर्शयति सुभाषितमिति ॥ निःस्पृहाणां निधयः प्रकाशन्ते । तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना रत्नोपस्थानमिति ॥ अस्तेयप्रतिष्ठायामात्मस्पृहायां रत्नोपस्थानं सर्वदिक्स्थान्युपतिष्ठन्ते रत्नानीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

एवं विशिष्टगुरुसंप्रदायप्राप्तस्य प्रकरणस्य परानुग्रह एव प्रयोजनं न तु दृष्टमदृष्टं वा विद्यया कृतार्थत्वादिति दर्शयति विष्णोरिति ॥ विष्णोर्व्यापिनो जगत्कारणस्य पदमधिष्ठानं सच्चिदानन्दैकरसमनुगच्छतीति विष्णोः पादानुगा विद्या । गङ्गापि विष्णोः पुरुषोत्तमस्य चरणमनुसृत्य गच्छतीति वामपादाङ्गुष्ठनखस्रोतोविनिर्गता-

---

* नक्तदृशाम्=दिवान्धानाम्, उलूकादीनामित्यर्थः ।

कारुण्यात्तामवोचं अनिवृत्ति-
निवहध्वस्तये दुःखितेभ्यः ॥ ७६ ॥

वेदान्तोदरवर्ति भास्वदमलं ध्वान्तच्छिदस्मद्धियो
दिव्यज्ञानमतीन्द्रियेऽपि विषये व्याहन्यते न क्वचित्।
यो नो न्यायशलाकयैव निखिलं संसारबीजं तमः
प्रोत्सार्याऽऽविरकार्षीद्गुरुगुरुः पूज्याय तस्मै नमः॥७७॥

मिति स्मरणात्। पुनरपि विद्यागङ्गयोः समानं विशेषणमाह। निखिलभयनुदमिति। यामेवंविधां विद्यां गङ्गां च भगवत्पादाचार्यः परमेश्वरश्च योगसामर्थ्यादवापत्तमाचार्यं सर्वज्ञं ब्रह्मसंस्थं मुनिगणैः सहितं भक्त्या सम्यगभ्यर्च्य तस्मात्प्रवरगुणनिधेराचार्यात्तां वेदान्तदीप्तां परमेश्वरं समभ्यर्च्य तस्माद्भगीरथो वेदान्तदीप्तां सितासिते इमं मे गङ्गे इत्यादिवेदान्तप्रतिपाद्यां गङ्गामिव साकल्येनाहं प्राप्याऽर्थिभ्यः सकारणसंसारनिवृत्तये ऽवोचमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

गुरुभक्तेर्विद्यां प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वं दर्शयितुं प्रकरणारम्भइव प्रकरणपरिसमाप्तावपि गुरुनमस्कारं करोति। वेदान्तेति। वेदान्तोदरवर्ति वेदान्तप्रमाणजन्यं भास्वच्छुद्धसत्त्वात्मकममलं रागादिदोषरहितं ध्वान्तच्छित् अस्मद्धियो ऽस्मदन्तःकरणतमोनिवर्तकं दिव्यं स्वयंप्रकाशाऽभिव्यञ्जकम्। पुनरपि तदेव ज्ञानं विशिनष्टि। अतीन्द्रियेपीति। यस्य ज्ञानस्याऽतीन्द्रियवस्तुविषयत्वान्न प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थविषयत्वमित्यर्थः। एवंविधं ज्ञानं यो गुरूणामपि गुरुर्नो ऽस्माकमाविरकार्षीदिति सम्बन्धः। किं कुर्वन्नाविरकार्षीत्तत्राऽऽह। सकलं संसारबीजं तमो न्यायशलाकयोत्सारयन् य एवमाविरकार्षीत्तस्मै नम इति सम्बन्धः। निचृच्छार्दूलविक्रीडितमेतत्। न्यूनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजावित्युक्तत्वात् ॥ ७७ ॥

सम्बन्धोक्तिरियं साध्वी प्रतिश्लोकमुदाहृता ।
नैष्कर्म्यसिद्धेर्ज्ञात्वेमां व्याख्याताऽसौ भवेद्ध्रुवम् ॥७८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कराचा-
र्यशिष्यश्रीसुरेश्वराचार्यविरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धौ
सम्बन्धोक्तौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

नैष्कर्म्यसिद्धेर्व्याख्यानक्षमतात्पर्यपरिज्ञाने किं कारणमित्याशङ्कायां सम्बन्धोक्तिरेवेत्याह । सम्बन्धोक्तिरिति ॥ ७८ ॥

पद्कशतहनकुमारिलसौगतगुर्वक्षपादकणभक्षः ।
यमनियमनिलयधिषणो जयति श्रीसत्यबोधाचार्यः ॥ १ ॥
यस्तुख्यातिविघातिवादितिमिरं नैष्कर्म्यसिद्धिस्फुटं
व्याख्याचन्द्रिकया विधूय सुधियां सदृष्टिमुन्मीलयन् ।
अन्तः संभृतशान्तवेदनसुधोद्धान्तः समुद्द्योतते
सर्वज्ञाश्रमचन्द्रमाखिजगतीसर्वज्ञचूडामणिः ॥ २ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायज्ञानोत्तममिश्रविरचितायां नैष्कर्म्यसिद्धि-
चन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

Nos. 38. 41. 43. & 88.

नैष्कर्म्यसिद्धिर्नाम वेदान्तप्रकरणम् ।

श्रीमन्निखिलतन्त्रापरतन्त्रपूज्यपादसुरेश्वराचार्यवर्यप्रणीतम् ।

श्रीमदनुपमज्ञानविभवज्ञानोत्तममिश्रविरचितया

चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया ऽनुगतम् ।

संक्षिप्तटिप्पणीसमलंकृतम् ।

श्रीमज्जयकृष्णब्रह्मतीर्थप्रणीतं ब्रह्मामृतं च ।

NAISHKARMYASIDDHI

A TREATISE ON VEDÂNTA,

BY

SURESVARACHARYA,

With a commentary called Chandrikâ

BY JNANOTTAMA MISRA.

ALSO BRAHMAMRITA BY JAIKRISHNA BRAHMATIRTHA.

EDITED & ANNOTATED BY PANDIT RÂMA SÂSTRI MÂNAVALLÎ,

PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ vilas Press,

BENARES.

1904.

नैष्कर्म्यसिद्धिकारिकासूची ।

ब्रह्मामृतम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यसर्वेश्वरानन्दतीर्थशिष्य-
श्रीमज्जयकृष्णब्रह्मतीर्थविरचितम् ।

काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायाम्
साहित्यशास्त्राध्यापकेन मानवल्ल्युपाख्य-
तैलङ्गरामशास्त्रिणा
संशोधितम् ।

यह पुस्तक व्रजभूषणदास और कम्पनी के
पुस्तकालय में मिलेगी ।

बनारस ।

Published
by
BRAJ B. DAS & CO.
BENARES.
VIDYAVILAS PRESS.
1904.

ब्रह्माऽमृतम् ।

श्रीपरमात्मने नमः ।

अविक्रियाय पूताय सत्ताय परमात्मने ।
श्रीकृष्णपरमाऽऽनन्दसन्दोहायाऽऽत्मने नमः ॥ १ ॥
यत्रेदं विश्वमखिलं गन्धर्वनगरोपमम् ।
भाति तत्परमं धाम दैशिकेन्द्राख्यमस्म्यहम् ॥ २ ॥
यद्वक्त्रचन्द्रस्मितचन्द्रिकांश-
मापीय शिष्या वयमाप्तकामाः ।
स्मो दक्षिणाशामुखसंज्ञकांस्तान्
नताः स्म सर्वेश्वरतीर्थपादान् ॥ ३ ॥
परमात्ममुखं प्रकटं दिशतः
करमुद्रिकया चितिसंज्ञिकया ।
वटमूलपदप्रणतानतु तान्
प्रणमामि सदाशिवतीर्थगुरून् ॥ ४ ॥
यतिकुमुद्वतीचन्द्रसंनिभान्
श्रितपदाम्बुजान् शिष्यपङ्क्तिभिः ।
उपशमोन्नतान् बोधवान् सदा-
शिवगुरून् भजे बोधकौस्तुभान् ॥ ५ ॥
अर्धेन्दुचूडाऽपरविग्रहान् य-
दानन्दलेशेन विधीन्द्रमुख्याः ।
सुनिर्वृताः पङ्कजवक्त्रराम-
ब्रह्मेन्द्रपादानहमाश्रये तान् ॥ ६ ॥

आर्यैः कैश्चित् सर्वलिङ्गसंन्यासः क्रियते कथम् । इति पृष्टो यमी को ऽपि स्वाऽऽनन्दाऽऽस्वादलालसः ॥ ७ ॥ तूष्णीम्भूतो जगच्छून्यं पश्यन्नन्धवदात्मदृक् । निरन्तरं निर्विकल्पममाधिमगमत् स्फुटम् ॥ ८ ॥ कदा चित् परमाऽऽनन्दविश्रान्तेः स्वान्तउत्थिते । स्मृत्वा यतिवरैः पृष्टं मुनिना मननं कृतम् ॥ ९ ॥ अनेन ज्ञानिनः किं स्यात् कुर्याद्वासनया हि तत् । का वृद्धिः कः क्षयस्तस्य जीवन्मुक्तस्य तेन तु ॥ १० ॥ मुक्तेनोपलवत् स्थेयमित्येतदसमञ्जसम् । परन्तु द्वैतशान्त्यर्थं कर्त्तव्यं मननं ध्रुवम् ॥ ११ ॥ ब्रह्माऽऽत्मैकत्वविज्ञानात्सर्वद्वैते लयं गते । भूयो यत्नस्तत्कृते कस्तद्धेतुर्मननं कथम् ॥ १२ ॥ समाधौ न द्वैतदृष्टिर्व्यवहारे घटेत सा । जीवन्मुक्तिसुखं न स्याद् द्वैतदृष्ट्या ततो मयि ॥ १३ ॥ तद्विरोधिद्वैतशान्त्यै मननं ह्यनुवर्त्तते । चिह्नत्यागमुत ज्ञात्वा ऽज्ञात्वा वा कृतवानयम् ॥ १४ ॥ आद्ये तं प्रति वक्ष्यामो ज्ञात्वा चैतदथ स्वयम् । एवं प्रश्नस्य तात्पर्यं वक्तुमारभते मुनिः ॥ १५ ॥ आत्मा ब्रह्माऽयमित्येवमुपदिष्टे महात्मभिः । श्रीसर्वेश्वरतीर्थार्यैः स्वत एव गतं जगत् ॥ १६ ॥ प्रकृत्या सह भूतानि भौतिकं च चराऽचरम् । स एकः पुंसि सूर्ये च स आत्मा तत्त्वमस्यपि ॥ १७ ॥ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् । प्रज्ञाप्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म त्वं तदसीति च ॥ १८ ॥ एष तआत्मा यत्साक्षान्नेह नाना ऽस्ति किं चन । ईशावास्यमिदं सर्वं चिन्मात्रो ऽहं सदाशिवः ॥ १९ ॥ तथा प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा नो न वेदेति वेद चेत् । एवमादिमहावाक्यैरुपदिष्टे परात्मनि ॥ २० ॥ दृष्टे सर्वमिदं विश्वं नाऽऽसीदस्ति भविष्यति । प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतमिद्वयम् ॥ २१ ॥ श्रुत्वा विमुह्यते लोको गुरोर-

श्रद्धयैव सः । श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादेवे हीति श्रुतिं बहु ॥२२॥
विश्वस्य दृश्यमात्रस्य त्यागेन ध्यायतः परम् । तत्त्वं महा-
ऽऽग्रहेणैव निष्प्रपञ्चपरात्मनः ॥ २३ ॥ आविर्भावं समुद्भूतम-
चिराद् गुर्वनुग्रहात् । तन्न जानाति मूढो ऽयं विषयाऽऽस-
क्तधीर्जनः ॥ २४ ॥ प्रबले प्रतिबन्धे ऽपि स्वधर्मत्वाद्धि न च्यु-
तिः । स्वधर्मे निधनं श्रेयः स्वधर्ममपि चेति वा ॥ २५ ॥
न हि कल्याणकृत्कश्चिदित्येवमवदद्धरिः । अत्रा ऽलसो यतिः
कश्चिद्धारणादिपराङ्मुखः ॥ २६ ॥ स्वाऽभीष्टमेव वदति न शा-
स्त्रोक्तं तदुच्यते । एका लिङ्गे यतीनां तु चतुर्गुणमिति स्मृ-
तेः ॥ २७ ॥ मृदादिभिर्घर्षयित्वा गुदं स्नानैः कलेवरम् । अ-
त्रसौख्यं यत्र तत्र श्रवणं करवाण्यहम् ॥ २८ ॥ अष्टाङ्गं यो-
गवर्यं च न याम्यालोकये ऽपि वा । ज्ञानं हि दुर्लभं लोके
साधनान्यपि तस्य च ॥ २९ ॥ अनुष्ठातुं न शक्यन्ते गतिः का
वा भविष्यति । तथापि कार्यं धर्मत्वाद्वेदान्तश्रवणं मया ॥३०॥
न च ध्यानं समाधिं वा दुष्करत्वात्करोम्यहम् । अन्ते गतिं
न जाने ऽहमिति चेन्मन्द वच्मि ते ॥ ३१ ॥ शूद्रयागसमो ध-
र्मस्तत्र स्याद्बहुयत्नतः । कुतः शमादिकं चैव त्यजतो नियत-
क्रियाः ॥ ३२ ॥ ते गतिं तु न जानामि प्रत्युक्तिस्तत्र दीयते ।
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ ३३ ॥ असदि-
त्याह भगवान् देवकीनन्दनः स्वयम् । अन्नसौख्यमतस्त्यक्त्वा
श्रद्धाशान्त्यादिसंयुतः ॥ ३४ ॥ श्रवणं मननं ध्यानं समाधिं
ज्ञानसिद्धये । कुर्यादतन्द्रितश्चैवमाहतुश्च श्रुतिस्मृती ॥ ३५ ॥
तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यं चरन्तः ।
परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः
कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाऽभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रो-

त्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ ३६ ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमाऽन्विताय । येनाऽक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ ३७ ॥ शान्तैरनन्यमतिभिर्मधुरस्वभावैरेकत्वनिश्चितमनोभिरपेतमोहैः । सार्द्धं वनेषु परमार्थपदस्वरूपं शास्त्रेषु सम्यगनिशं विमृशन्ति धीराः ॥ ३८ ॥ मुञ्चन्नङ्ग तदङ्गसङ्गमनिशं त्वामेव सञ्चिन्तयन् सन्तः सन्ति यतो यतो गतमदास्तानाश्रमानावसन् । नित्यं तन्मुखपङ्कजाद्विगलितत्वत्पुण्यगाथाऽमृतस्रोतसि संप्लुतो नरहरे न स्यामहं देहभृत् ॥ ३९ ॥ ते सन्तस्तानि तीर्थानि स गुरुः सा च देवता । प्रसीदति यदभ्यासैः शरद्वीवोदकं मनः ॥ ४० ॥ तस्मात्प्रकृत्या लोको ऽयं विष्णोर्मायाविमोहितः । यथा रुचिस्तथा तिष्ठेव किं छिन्नं तेन मे चितः ॥ ४१ ॥ नैवास्ति वस्तुतो दृश्यं प्रतीतिः सापि मा ऽस्त्विति । स्थितः स्थाणोर्महेशस्य समाधौ निकटे सति ॥ ४२ ॥ सदेवेत्यादिवाक्यार्थब्रह्मस्मरणपूर्वकम् । स्वे महिम्नि स्थितेनैव यद् दृष्टं योगनिद्रया ॥ ४३ ॥ वितण्डाजल्पवादोक्तिप्रसङ्गाऽनुप्रसक्तितः । भक्तिवैतृष्ण्यविज्ञानजीवन्मुक्तिफलोदयम् ॥ ४४ ॥ वर्ण्यते तदशेषेण यथावृत्तं मया ऽधुना । अद्वितीयं परानन्दं ध्यायन्तं मौनिनं प्रति ॥ ४५ ॥ पप्रच्छ हैतुकः कश्चिदीशाऽनुग्रहवर्जितः । नन्वणुव्योमकालानां वर्तनं मानतो भवेत् ॥४६॥ न्यायोपबृंहितं तच्च मानानां प्रबलं मतम् । दौर्बल्यमितरेषां हि तद्विरोधे हि दृश्यते ॥ ४७ ॥ मन्यते ऽतो ऽद्वैत आत्मा शिष्येतेति भवान् खलु । श्रुत्याभामैकशरणो भीतो ऽन्यस्यापि दर्शने ॥ ४८ ॥ तस्मादकोविदो नेत्रे सुखभ्रान्त्या निमीलति । हितं वक्ष्यामि ते सो ऽहं नैयायिकशिरोमणिः ॥ ४९ ॥ दुःख-

ध्वंसाय यत्नः स्यान्मुक्तिस्ते नाऽन्यथा भवेत् । मानादीनां प-
दार्थानां न्यायोक्तानां विचारणात् ॥ ५० ॥ ईश्वराऽनुग्र-
हेणैव ज्ञानान्मोक्षो भवेत्तव । संक्षेपेण जगत्सृष्टिप्रलयौ व-
र्णयाम्यहम् ॥ ५१ ॥ नित्याश्चतुर्विधाः सूक्ष्मा अणवः पार्थि-
वादयः । तत्र द्वयोर्द्वयोरण्वोः क्रिया स्यादीश्वरेच्छया ॥५२॥
द्वयोर्द्वयोस्तु संयोगः क्रियया जायते ततः । द्व्यणुके तु म-
हत्त्वं स्याद् त्र्यणुकत्रित्वसङ्ख्यया ॥ ५३ ॥ न क्वापि पारिमा-
ण्डल्यं परिमाणं तु कारणम् । पारिमाण्डल्यभिन्ना ये पर-
माणुगता गुणाः ॥ ५४ ॥ आरभन्ते सजातीयान् गुणान्
त्र्यणुकसंश्रयान् । द्व्यणुकादिक्रमेणैव जायते परमेश्वरात् ॥५५॥
महती भूर्महत्तोयं महत्तेजो महाऽनिलः । एवं ब्रह्माण्डमखिलं
प्राणिनां भोगसिद्धये ॥ ५६ ॥ भोगप्रदाऽदृष्टनाशाज्जगतः
प्रलयो भवेत् । ईशस्य सञ्जिहीर्षातो द्वयोरण्वोः क्रिया भवे-
त् ॥ ५७ ॥ तया विभागे सञ्जाते संयोगो नश्यते तयोः ।
तेन त्र्यणुकनाशःस्यात्तन्नाशे द्व्यणुकस्य च ॥ ५८ ॥ एवं प्र-
णाड्या क्षित्यादि सर्वं कार्यं विनश्यति । स्थितिकाले प्र-
पञ्चस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ ५९ ॥ जीवेषु दुःखितेष्वेकः स्व-
कर्माऽऽश्रितेश्वरात् । पदार्थतत्त्वज्ञानेन मुच्यते भवबन्ध-
नात् ॥ ६० ॥ दुःखजन्मप्रवृत्तीनामुत्तरोत्तरनाशतः । अपवर्गो
भवेद् ज्ञानादित्येवं गौतमो ऽब्रवीत् ॥६१॥ त्वमेवं मोक्षसिद्ध्य-
र्थमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ भो यते । तस्मात्परं ब्रह्ममात्रं परिशिष्टमिति भ्र-
मः ॥६२॥ इति प्रबोधितो योगी परमानन्दवारिधौ । समाधौ ली-
नचित्तः स ईषदुन्मील्य लोचने ॥ ६३ ॥ अपश्यत्तं सुखाकृष्टो
निद्रया ऽऽकृष्टबालवत् । किं चित् प्रोच्य स्वाऽक्षिणी
तु निमील्य स्तम्भवत् स्थितः ॥६४॥ पुनः पुनः समाधातुं गते

तस्मिन् स दुर्मतिः । शिक्षार्थं पाणिना पाणिं गृहीत्वा ऽऽक्कृष्त्वान्यतिम् ॥ ६५ ॥ चुकोप शप्तुमुद्युक्तः सहसा धृतिमान् हृदि । शापं ददौ च कोपाय भस्मीभूतो भवेति सः ॥ ६६ ॥ अहो बत महापापी पूर्वशत्रुरिहाऽऽगतः । नष्टश्च विप्रियं तेन कृतं स्म रहसि स्वयम् ॥ ६७ ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ६८ ॥ धूमेनाऽऽव्रियते वन्हिर्यथा ऽऽदर्शो मलेन च । यथोल्बेनावृतेस्त्यादिदुष्पूरेणाऽनलेन च ॥ ६९ ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ ७० ॥ एवं कोपकृतं स्मृत्वा विप्रियं योगिराट् पुनः । तच्छान्त्युपायमधुना स्मरते सुखदं महत् ॥ ७१ ॥ क्रुद्ध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् । सप्तद्वारविकीर्णाञ्च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ७२ ॥ नमोऽस्तु तुभ्यं कोपाय स्वाऽऽश्रयज्वालिने भृशम् । कोप्यस्य मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने॥७३॥ अपराधिनि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न जायेत । धर्मार्थकाममोक्षप्राणयशोहारिणि स्वैरे ॥ ७४ ॥ सततसुलभदैन्ये निःसुखे जीवलोके यदि मम परिवादात् प्रीतिमाप्नोति कश्चित् । परिवदतु यथेष्टं मत्समक्षं तिरो वा जगति हि बहुदुःखे दुर्लभः प्रीतियोगः ॥ ७५ ॥

सुबालोपनिषदि—"महत्पदं ज्ञात्वा वृक्षमूले वसेत्कुचैलो ऽसहाय एकाकी समाधिस्थ आत्मकामो निष्कामो जीर्णकामो वृक्ष इव तिष्ठासेत् छिद्यमानो न कुप्येत न कम्पेतोपलमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानो न कुप्येत न कम्पेत आकाशमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानो न कुप्येत न कम्पेत सत्येन तिष्ठासेत्" । भिक्षूपनिषदि—"सर्वसहाः सर्वसमाः समालोष्टाऽश्म-

काञ्चनाः" । परमहंसोपनिषदि—"कामक्रोधलोभमोहहर्षाऽसूयाऽहङ्कारादींश्च हित्वा स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते" । आरुणिकोपनिषदि—" कामक्रोधलोभमोहहर्षाऽसूयाऽहङ्कारादींश्च हित्वा" । स्मृतिश्च—

"क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति" ॥ ७६ ॥

"क्रुद्धो हन्याद् गुरूनपि" इति च ।

देहः किमन्नदातुर्वा निषेक्तुर्मातुरेव वा । मातुः पितुर्वा क्रेतुर्वा बलिनो ऽग्नेः शुनो ऽपि वा ॥ ७७ ॥ एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययम् । को विद्वानात्मसात्कृत्य हन्ति जन्तूनृते ऽसतः ॥ ७८ ॥ तापत्रयेणाऽभिहतं यदैतदखिलं जगत् । तदा शोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः ॥७९॥ अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम् । मुदं तथापि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलं यतः ॥ ८० ॥ बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः । शोच्यान्यहो ऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाम् ॥ ८१ ॥ इति सञ्चिन्त्य सर्वात्मा ह्यागतं शापकारणात् । कोपं तत्याज येनाऽयं संसारः परिवर्त्तते ॥ ८२ ॥ नष्टसंसारिणो मेऽपि ह्याभासो ह्वयं गतः । याज्ञवल्क्यादिवत्कार्यं न मां कारयितुं क्षमः ॥८३॥ शापो विदग्धशाकल्ये याज्ञवल्क्यस्य धीमतः । यथा तथा तत्राप्यस्तु कोयं कं शपसे वद ॥ ८४ ॥ आरब्धकर्मनानात्वाद् ज्ञानिनामन्यथा ऽन्यथा । वर्त्तनं हैतुके तस्मिन् शापो ऽयं न प्रवर्त्तते ॥ ८५ ॥ याज्ञवल्क्यस्य शाकल्ये शापस्तत्कर्मणा ऽभवत् । एवं चेत् पापसंश्लेषो नैवमश्लेषसंश्रयात् ॥८६॥ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् । तस्यैव स्यात् पदवित्तं विदित्वा नलिप्यते कर्मणा पापकेन ॥ ८७ ॥ इति ।

"प्रतर्दनो ह वा इन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम् । अरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमेकेन चर्मणा लोमो मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया एवं मां यो वेद न तस्य केन च कर्मणा लोमो मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया तद्यथा पुष्करपलाशआपो न श्लिष्यन्तएवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" । "तदुत्तरपूर्वाऽघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" ।

तेन मोहो न कर्तव्यः शास्त्रं मानं मनीषिभिः । पश्यन्नुपनिषद्दृष्ट्या ज्ञानिनां स्थितिमुत्तमाम् ॥ ८८ ॥ प्रायेण वर्तनं तेषां यथाशास्त्रं च कस्य चित् । कोपादिकं भवेल्लोकरक्षार्थं पूत एव सः ॥ ८९ ॥ किं मद्यमैत्रया तस्य ब्रह्महत्यादिना च किम् । यस्य चित्तं परे लीनं शुद्धे ब्रह्मण्यभेदतः ॥ ९० ॥ ब्रह्मैव तत्त्वविच्छुद्धस्तत्त्वविद्ब्रह्म तत्परम् । व्योमवत्पूर्वभावेन तिष्ठते मोदते सदा ॥ ९१ ॥ अन्यद्यद्यस्ति तद्यात्मा नास्ति चेन्नरशृङ्गवत् । प्रतीतिमात्रं मायैव स्वाप्नमायापदार्थवत् ॥ ९२ ॥ एवंद्रष्टुः कुत्र पापं पुण्यं वा नरकोऽपि वा । ब्रह्मविलोको नास्त्येव सर्वं भ्रान्तेन कल्पितम् ॥ ९३ ॥ तद्भ्रान्तिनाशेनोत्पन्नं न नष्टं नाऽपि च स्थितम् । व्योम्नि नैल्यस्य सम्बन्धमन्धाः पश्यन्ति नेतरे ॥ ९४ ॥ तद्वद् ब्रह्मविदं भ्रान्ताः पश्येयुस्तांस्तु को रुदेत् । अश्रद्दधानाः शास्त्रेषु गुरौ विष्णौ परात्मनि ॥ ९५ ॥ प्रपञ्चं न विदुर्घोरमन्धैर्नीताऽन्धवद्भृशम् । भवकूपे पतन्त्यज्ञा अहो कष्टांगति स्थितिः ॥९६॥ तस्माद्दलं प्रसङ्गेन भवशंपमुखे स्थितम् । विमोक्तुकामस्तं वीक्ष्य तस्य पापमचिन्तयत् ॥ ९७ ॥ त्यजन् वेदान्ततात्पर्यं

वेदमार्गस्य कण्टकः ॥ ९८ ॥ स्तुतिपान्थान् भवाऽर्केण तप्तां-श्छत्रादिवर्जितान् । भीत्या शिथिलकौपीनानन्नपानादिकर्पितान् ॥९९॥ साधून् मुक्तग्रहान् शान्तान् निगमाऽरण्यगान् भयात् । भेदवादिमृगादिभ्यः स्मरतो गुरुपादुके ॥१००॥ मन्त्रांस्तदुपदिष्टांश्च तुदन्नाशीविषोपमः । स्थितो भूयो ऽपि मन्दात्मा विघ्नकृद्येन चालिताः ॥१०१॥ मुनयोपि कृतात्मानो विश्रान्तेस्तमसा किमु । यदि न्यायरुचेस्तस्य पापं चिन्तयसे तदा ॥१०२॥ केषां चिद्ब्रह्मनिष्ठानां कथं तर्कादिपाठनम् । तर्कादिषु रतिस्तेषां लोकदृष्ट्या न तु स्वतः ॥ १०३ ॥ प्रारब्धादीश्वरायत्तादवस्थानमतर्कितम् । अथ वा कृतकृत्सोऽपि लोकाऽनुग्रहकाम्यया ॥ १०४ ॥ शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्त्तेऽहं का मम क्षतिः । सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ १०५ ॥ प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति । गुणा गुणेषु वर्त्तन्तइति मत्वा न सज्जते ॥ १०६ ॥ जनकादेः कथं राज्यमिति चेद् दृढबोधतः । तथा तत्रापि चेत्तर्के पठ यद्वा कृषिं कुरु ॥ १०७ ॥ निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च । द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्ति किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥१०८॥ समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा । हृदयेनाऽऽत्तसर्वाऽऽस्थो मुक्त एव न संशयः ॥१०९॥ देवाऽर्चनस्नानशौचभिक्षादौ वर्त्ततां पुनः । तारं जपतु वा तद्वत्पठत्वाम्नायमस्तकम् ॥११०॥ विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्माऽऽनन्दे विलीयताम् । साक्ष्यहं किञ्चिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥१११॥ मुमुक्षुः सर्ववेदान्तश्रवणादिपरो भवेत् । तर्कादिशास्त्रपठनं वर्जयेच्छ्रुतिशासनात् ॥ ११२ ॥ अनन्यमोक्षे गतिरत्र नास्त्यणीयानिह तर्कमणुप्रमाणात् । नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ता

ऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ॥ ११३ ॥ स्मृतिश्च–

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । नाऽप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीराऽर्थस्य निश्चयः । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ ११४ ॥

"तर्काऽप्रतिष्ठाना"दिति च ।

बुद्ध्यारोहाय तर्कश्चेदपेक्षेत तथा सति । स्वाऽनुभूत्यनुसारेण तर्कतां मा कुतर्कताम् ॥ ११५ ॥ स्वाऽनुभूतावविश्वासे तर्कस्याप्यव्यवस्थितेः । कथं वा तार्किकंमन्यस्तत्त्वनिश्चयमाप्नुयात् ॥ ११६ ॥ तस्मात्तर्कांश्च वक्तव्यमात्मज्ञानात्मरूपतः । यन्नुच्यते तदा स्वस्मिन्नापतेत्परमप्रियम् ॥ ११७ ॥ एवं पापं तार्किकस्य चिन्तयित्वा भवाम्बुधेः । भवपारं तारयितुं दीनमेवं विचिन्वते ॥ ११८ ॥ योगिने भगवान् कृष्ण आविरासीत्स्वलंकृतः । स दूरागमनं वीक्ष्य तुलसीवायुना ऽश्रुमुक् ॥ ११९ ॥ सुखद्वारां निधौ मग्नो पपात धरणीतले । हरिः पद्मपलाशाभ्यां पाणिभ्यां भक्तवश्यताम् ॥ १२० ॥ मकुटीकर्चुमालिङ्ग्य वक्त्रं चा ऽऽघ्राय भूरिशः । मुनिं स्वाऽङ्के समारोप्य मेघगम्भीरया गिरा ॥ १२१ ॥ पप्रच्छ पुत्र दास्यामि सर्वान् कामान् यथेप्सितान् । सर्वमेतन्न जानाति भक्तः पापाणवत् स्थितः ॥ १२२ ॥ शङ्खं दध्मावपि हरिस्तं बोधयितुमक्षमः । संसारस्मारणेनैव प्रबोधयति गायति ॥ १२३ ॥ शब्दस्पर्शादयो दिव्या नृत्यगीतादयस्तथा । मत्प्रसादाद् भविष्यन्ति भोगार्थं भुवि दुर्लभाः ॥ १२४ ॥ भुक्त्वा तानद्य विमलानुत्तिष्ठोत्तिष्ठ भो यते । स तु प्रबुद्धः सहसा पलायन् भववार्तया ॥ १२५ ॥ उड्डीयोड्डीय कुल्या-

वीन् लङ्घयन् याति योगिराट् । अग्रतः पृष्ठतो ऽपीशो दया-
लुस्तं वनाद् वनम् ॥ १२६ ॥ अन्वगाद्विस्मितो भो भो कृष्णो
ऽहं तव देवता । इति भूयो वदन् वाणीं कौशेयं च मदर्श-
यन् ॥ १२७ ॥ श्रुत्वा तां मधुरां पश्चात् दृष्ट्वा कनकवास-
सम् । अभ्यधावत्पदाऽम्भोजमभिपिञ्चयाऽश्रुवारिभिः ॥१२८॥
पीत्वा पावनमत्यर्थं शूद्रस्तुष्यति सर्वदा । गङ्गोदकस्थं रथ्या-
म्बु जगत्पावयति क्षणात् ॥ १२९ ॥ साक्षाद्भगवतः पादस-
रोजात्किं पुनः स्रुतम् । भवदुःखाऽम्बुधेः पारमहमेव परः पुमा-
न् । पुरुषान्न परं किं चित्सा काष्ठेत्यवदद्धरिः ॥ १३० ॥
इन्द्रनीलनवनीरदच्छविं पद्मसम्भवसुरेन्द्रविभाव्यम् । मल्लिका-
मुकुलराजिभिर्वृतं नौमि पुष्पशरमानमर्दकम् ॥ १३१ ॥ का-
लधूमजतमालभास्वरं कामविट्ठिडपराङ्गमीश्वरम् । कामिता-
र्थदपदाम्बुजयुग्मं कंसविद्विषमुपास्महे वयम् ॥ १३२ ॥ गो-
पगोगणचकोरकदम्बैः पीयमानवदनाऽमृतरश्मिम् । वक्रकु-
न्तलविलोलशिखण्डं कलभगामिनमाकलये हरिम् ॥ १३३ ॥
कुमुदनीलतनुद्युतिधिक्कृतद्युमणिकान्तिकदम्बकमार्यम् । ज-
गति वस्तु किमप्यतिभासुरं त्वदितरन्न भवानहमस्मि
किम् ॥ १३४ ॥ लावण्यसीमा कमला ऽङ्गनासु श्रीरामचन्द्रो
ऽधिकसुन्दरेषु । एतद् द्वयं तन्मिलितं तवाङ्गे को वा पुमान् व-
र्णयितुं समर्थः ॥ १३५ ॥ तथापि मे बालकभाषणं ते जग-
त्पितुः प्रीणनमातनोति । त्वं तुल्यनिन्दास्तुतिरीश्वरोपि वि-
श्वस्य रक्षार्थमिदं शृणीहि ॥ १३६ ॥ यो मे पुरा संसृतिभृ-
ङ्गलौघं संछिद्य कर्णे प्रणवं दिदेश । प्लुतं च सार्धं परिरभ्य
दोर्भ्यां स्वप्ने समां रक्षतु शेषशायी ॥ १३७ ॥ तदनु कनक-
मूर्त्तिः स्वात्मतत्त्वाऽवबोधात् प्रचलितमनसो मे कैश्चिदाशु-

ङ्कितस्य । सपदि दिविजगन्धस्रग्विभूषादिभूपे घननिनद-
निनादैः स्वप्नगो गायति स्म ॥ १३८ ॥ विद्युच्चैलो नटवर-
वपुः श्रोत्रयोः कर्णिकारी मुष्णन् गोप्या दधि मधु पयः शि-
क्यभाण्डस्थमश्नन् । स्तोकान्योसौ स्वयमपि तथा भोजयन्ना-
गताया स्तद्गण्डूपैर्नयनयुगले पूरयन् विस्तुतस्तान् ॥ १३९ ॥ श-
क्रातिथ्यं शिखरिवपुषा भक्षयन्तं रुपं यो मेघैर्घोरैर्भजति वरुणे
गोकुले व्याकुले च । धृत्वा शैलं करजलरुहे लीलया सप्तरात्रं
गोष्ठं रक्षन् नतसुरपतिर्धेनुभिः पूजितस्तु ॥ १४० ॥ एवं लो-
कान् रक्षसे त्वं भक्तानर्भकलीलया । ज्ञानिनो ब्रह्मरूपेण दै-
त्यान् विद्विट्स्वरूपतः ॥ १४१ ॥ नीलनीरजसङ्काशः कर्णाल-
म्बितकेसरः । मणिकुण्डलगण्डाभो विद्रुमाऽधरपल्लवः ॥१४२॥
मन्दस्मितमुखाऽम्भोजच्युतसारप्रदः श्रियै । वनमालां कौस्तु-
भादिकान्त्या संस्पर्द्धयन् मुदा ॥ १४३ ॥ वेणुगानमिषेणैव
मामपाङ्गेन वीक्षयन् । करेणैकेन कालीयपुच्छन् गृह्णन् पदाम्बुज-
म् ॥१४४॥ उद्धृत्य दक्षिणं सव्यपादाङ्गुष्ठेन पश्चके । फणानां
रत्नदीपैश्च नीराजितपदाम्बुजः ॥ १४५ ॥ नागस्त्रीभिरधस्ताच्च
देवगन्धर्वकिन्नरैः । उपरिष्टाद्विमानस्थैः कोटिचन्द्रोपमै-
र्वृतः ॥१४६॥ वितानमिव कुर्वद्भिर्विमानं पुण्डरीकवत् । श्रान-
तास्यैः करे रत्नमुक्ताफलविभूषितैः ॥१४७॥ सिद्धैर्विमानसम्ब-
द्धैरिव मौक्तिकमण्डितैः । भेरीदुन्दुभिघोषाद्यैर्गोपगोपीभिर-
र्चितः । ननर्त च परानन्दो यो गोपालः स मे गतिः ॥ १४८ ॥
इति संस्तुतस्तु भगवान् मुनिना बहु पूजितः । कृच्छ्रात्तं स्व-
यमालिङ्ग्य वैकुण्ठभुवनं ययौ ॥१४९॥ गते तु तस्मिन् गोविन्दे
स्मृत्वा स्मृत्वा च तद्दयाम् । मोदंस्तं तार्किकं दृष्ट्वा समुद्धर्त्तु म-
मचिन्तयत् ॥ १५० ॥ विना ज्ञानेन नोद्धारो ज्ञानं च श्रव-

णादिकम्। श्रवणादिः साधनानां चतुष्कं न विना भवेत् ॥१५१॥ साधनानाञ्च संपत्तिश्चित्तशुद्धिं विना न सा। अनुष्ठानादृते नित्यकर्मादेर्नैव सम्भवेत् ॥ १५२ ॥

"तमेतं वेदाऽनुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन। तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति"।

तपसा कल्मषं हन्ति ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते। कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ १५३ ॥ योगिनः कर्मकुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा ऽऽत्मशुद्धये। कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५४ ॥ अत आदौ कर्मभेदश्चित्तशुद्ध्यै निरूप्यते। विहितं प्रतिषिद्धं च द्विविधं कर्म तूच्यते ॥ १५५ ॥ विहितं त्रिविधं नित्यं काम्यं नैमित्तिकं मतम्। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति चोदना ॥ १५६ ॥ नित्यं विधत्ते ऽग्निहोत्रमुपरागे निमज्जनम्। नैमित्तिकं तूपरागे स्नायादित्यादिचोदितम् ॥१५७॥ स्वर्गकामो यजेतेति चोदना काम्यकर्मणः। काम्याऽनुष्ठानतः स्वर्गमनित्यफलमाप्नुयुः ॥ १५८ ॥ अतः काम्यं परित्यज्य नित्यनैमित्तिकक्रिये। ईश्वराऽर्पणबुद्ध्यैव ह्यनुतिष्ठन् सदा भवेत् ॥ १५९ ॥ न हन्तव्यो ब्राह्मणस्तु निषिद्धं कर्म वर्जयेत्। स चित्तशुद्धिं लभते चित्तपापक्षयात्मिकाम् ॥ १६० ॥ नित्याऽनित्यविवेको ऽयं चित्तशुद्ध्या नृणां भवेत्। कार्यत्वाद्धिमतं सर्वमनित्यमिति तूच्यते ॥ १६१ ॥ जन्म बाल्यं ततः सर्वो जन्तुः प्राप्नोति यौवनम्। अव्याहतैव भवति ततो ऽनुदिवसं जरा ॥ १६२ ॥ ततश्च मृत्युमभ्येति जन्तुर्वेदसे श्वरात्मजाः। प्रत्यक्षं दृश्यते चैतदस्माकं भवतां तथा ॥ १६३ ॥ मृतस्य च पुनर्जन्म भवत्येतच्च नाऽन्यथा। आगमोयं विना तच्च नोपादानं विनोद्भवः ॥१६४॥ गर्भवासादि यावत्तु पुनर्ज-

न्मोपपादनम् । समस्ताऽवस्थकं तावद् दुःखमेवाऽवगम्यते ॥१६५॥ एवं सर्वाणि भूतानि जायन्ते च मुहुर्मुहुः । विनश्यति तथाऽण्डं च नामरूपं चराऽचरम् ॥ १६६ ॥ सर्वे लोका अनित्याः स्युर्दृश्यत्वाच्च घटादिवत् । दृश्यं यत्तदनित्यं स्याल्लोकादेश्याऽस्तथा सति ॥ १६७ ॥ अनित्या स्युस्तथाऽऽत्मा तु नित्य आनन्दचिद्वपुः । यद्यनित्यस्तदा नाशः स्यात्कृतस्याऽकृतस्य च ॥ १६८ ॥ एवमभ्यागमश्च स्याद्विरोधः स्यात्तदा श्रुतेः । निरुपाधिप्रेमदृष्टेः सुखमस्वाप्तमित्यतः ॥ १६९ ॥ परामर्शात्परानन्दरूपश्चैतन्यविग्रहः । तद्भिन्नत्वे जडत्वं स्यात् तथाऽनित्यत्वमापतेत् ॥ १७० ॥ नित्याऽनित्यविवेके तु विषये दोषदर्शनात् । ब्रह्मलोकान्तभोगेषु वैराग्यं लभते चिरम् । अतोऽहं श्रावयाम्येतं दोषं वैराग्यकारणम् ॥ १७१ ॥

श्रुतिः—"भगवन्नस्थिचर्मस्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माऽश्रुदूषिते विण्मूत्रवातपित्तसंघाते दुर्गन्धे ऽस्मिन् शरीरे किं कामोपभोगैरिति" । "शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविद्ध्यपेतं निरय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं मांसेनाऽनुलिप्तं चर्मणा ऽवबद्धं विण्मूत्रपित्तकफमज्जामेदोवसादिभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इव वसुने"ति । "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति, न वा ऽरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति, न वा ऽरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति, न वा ऽरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति, न वा ऽरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय

सत्त्रं प्रियं भवति"। स्मृतिः—

"अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपितम्। चर्माऽवनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥१७२॥ जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम्। रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत्"॥१७३॥ मांसाऽसृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जाऽस्थिसंहतौ। देहे चेत् प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥ १७४ ॥ सा कालसूत्रपदवी सा महाऽवीचिवागुरा। सा ऽसिपत्रवनश्रेणी देहेऽहमिति या स्थितिः ॥१७५॥ सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते। स्प्रष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेव पुल्कसी॥१७६॥ त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ। विण्मूत्रपूये रमतां क्रिमीणां कियदन्तरम् ॥ १७७ ॥ चर्मखण्डं द्विधा छिन्नमपानोद्गारधूपितम्। ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः परम् ॥ १७८ ॥ त्वङ्मांसरक्तबाष्पाम्बु पृथक् कृत्वा विलोचने। समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि ॥ १७९ ॥ विदन्ति मर्त्याः प्रायेण विषयान् पदमापदाम्। अथापि भुञ्जते कृष्ण तत्कथं श्वखराऽजवत् ॥ १८० ॥ श्रीभगवानुवाच। अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यदा हृदि। उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ १८१ ॥ रजोयुक्तस्य तमसः सङ्कल्पः सविकल्पकः। ततः कामो गुणध्यानाद् दुर्धरः स्याद्धि दुर्मतेः ॥ १८२ ॥ करोति कामवशगः कर्माण्यविजितेन्द्रियः। दुःखोदर्काणि संपश्यन् रजोवेगविमोहितः ॥ १८३ ॥ अहो मे पश्यतः पापमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः। अतृप्तस्याऽकृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गिको हतः ॥ १८४ ॥ अनुकूला ऽनुरूपा च यस्य मे पतिदेवता। शून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः स्वर्याति साधुभिः ॥१८५॥ सो ऽहं शून्ये गृहे किं नु मृतदारो मृतप्रजः। जिजीविषे

किमर्थं वा विधुरो दुःखपीडितः ॥१८६॥ तांस्तु तत्राऽऽहतान् स-
द्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेतसः । स्वयं च कृपणो भिक्षुः पश्यन्नप्यबुधो
ऽपतत् ॥ १८७ ॥ एवं कुटुम्ब्यशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पवित्रव-
त् । पुष्णन् कुटुम्बं कृपणः साऽनुबन्धो ऽवसीदति ॥ १८८ ॥
यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् । गृहेषु खगवत्सक्त-
स्तमारूढच्युतं विदुः ॥ १८९ ॥ दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावै-
रजितेन्द्रियः । प्रलोभितः पतत्यन्धे तमस्यग्नौ पतङ्गवत् ॥१९०॥
योषिद्धिरण्याऽऽभरणाऽम्बरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ।
प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥१९१॥
योगिनो योगविभ्रंशः सङ्गतः सम्भवेदिति । सर्वथा तन्निवृत्त्य-
र्थमैलगीतं वितन्यते ॥ १९२ ॥ सङ्गं न कुर्यादसतः शिश्नो-
दरतृपः क्वचित् । तस्याऽनुगः पतत्यन्धे तमस्यन्धाऽनुगाऽन्ध-
वत् ॥ १९३ ॥ अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः ।
देव्या गृहीतकण्ठस्य स्नायुखण्डा इमे स्मृताः ॥१९४॥ नाऽहं
वेदाऽभिनिर्मुक्तः सूर्यो वा ऽभ्युदितो मुधा । मिषतो वर्षपू-
गाणां बताऽहानि गतान्युत ॥ १९५ ॥ अहो मे आत्म-
संमोहो येनात्मा योषिता कृतः । क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेव-
शिखामणिः ॥ १९६ ॥ सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवे-
श्वरम् । यान्तीं स्त्रियं चाऽन्वगमं नग्न उन्मत्तवद्रुदन् ॥ १९७ ॥
कुतस्तस्याऽनुभावः स्यात्तेज ईशित्वमेव वा । यो ऽन्वगच्छं
स्त्रियं यान्तीं खरवत्पादताडितः ॥ १९८ ॥ किं विद्यया किं
तपसा किं दानेन श्रुतेन वा । किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य
मनो हृतम् ॥ १९९ ॥ पिबतो वर्षपूगान्मे ऊर्वश्या अधरा-
ऽऽसवम् । न तृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिभिर्यथा ॥२००॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्ण-

वत्मैव भूय एवाऽभिवर्धते ॥ २०१ ॥ यत्पृथिव्यां व्रीहि-
यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नाऽलमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा
शमं व्रजेत् ॥ २०२ ॥ पुंश्चल्या ऽपहृतं चित्तं को
ऽन्यो मोचयितुं प्रभुः । आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधो-
क्षजम् ॥ २०३ ॥ काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदाऽन्विताः ।
मोहाद् गृहीत्वा ऽसद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्ते ऽशुचिव्रताः ॥ २०४ ॥ चि-
न्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । क्षिपाम्यजस्रमशु-
भानासुरीष्वेव योनिषु ॥ २०५ ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मू-
ढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो या-
न्त्यधमां गतिम् ॥ २०६ ॥ ततो विरक्तो भोगेभ्यः शान्ति-
-दान्त्यादिमान्भवेत् । अन्तरिन्द्रियचित्तस्य विषयेभ्यो निव-
र्तनम् ॥२०७॥ शान्तिरित्युच्यते सद्भिः वैराग्यं तस्य कारणम् ।
श्रोत्रादेरिन्द्रियस्यापि विषयेभ्यो ऽथ वारणम् ॥ २०८ ॥ दम
इत्युच्यते सद्भिः शान्तिस्तस्यैव कारणम् । अनन्तरश्चोपरतिः
पारहंस्याऽभिधा भवेत् ॥ २०९ ॥ सैव ज्ञानस्य हेतुः स्यात्सं
न्यासो ऽन्यो न कारणम् । सजतैव हि तद्धेयं त्यक्तुः प्रत्यक्
परं पदम् ॥ २१० ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शु-
द्धसत्त्वाः । शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा
ऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत् । त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । न्यास
एवात्यरेचयत् तस्मान्न्यासमेषां तमसामतिरिक्तमाहुः । न्यास
इति ब्रह्म ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि
तमांसि संन्यासे न विधीयन्ते । न त्रिदण्ड्यादिसंन्यासः । ननु

नोपतिष्ठेत यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् । स शूद्रवद्बहि-
ष्कार्य इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ २११ ॥ शिखोपवीतत्यागी च

ब्राह्मणः पतितो भवेत् । तस्मात्त्रिदण्डसंन्यासः श्रुत्युक्तो नाऽन्य इत्यसत् ॥ २१२ ॥ सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः । अग्नेरिव शिखा नाऽन्या यस्य ज्ञानमयी शिखा । स शिखीत्युच्यते विद्वानितरे केशधारिणः ॥ २१३ ॥

अथ परिव्राड् विवर्णवासा मुण्डो ऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्रह्मभूयाय भवति । तत्र परमहंसा नाम संवर्त्ताऽऽरुणिश्वेतकेतुदुर्वासोऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयप्रभृतय अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताऽऽचारा उन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः । त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं पवित्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवितं चेत्येतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्य आत्मानमन्विच्छेत् । यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक् संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन् उदुम्बरपात्रेण लाभाऽलाभसमो भूत्वा शून्याऽगारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाऽग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिगह्वरकन्दरकोटरनिर्जनस्थण्डिलेष्वनिकेतवानप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणो ऽध्यात्मनिष्ठः शुभाऽशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नामेति ।

बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः । ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः सचेतनः ॥ २१४ ॥ धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाऽशुचिर्भवेत् । सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् । ते वै सूत्रधरा लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥ २१५ ॥ ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः । ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥ २१६ ॥

अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः स्यात् इदमेवाऽस्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मा ।

वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः । यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महामतिः ॥ २१७ ॥ तस्मात् शिखादित्यागोपि श्रुतिस्मृत्यादिचोदितः । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति चोदना ॥ २१८ ॥ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति च श्रुतिः । वीरहा वा एष इति जरामर्यादिगीस्तथा ॥ २१९ ॥ दृश्यते ऽतस्तद्विरोधाच्छिखादित्यागबोधकम् । अतः परं ततो न्यासः परहंसो न विद्यते ॥ २२० ॥ तेनाऽविरक्तविषयाः श्रुतयस्त्वदुदाहृताः । नाऽन्धपङ्ग्वादिविषयाः संन्यासश्रुतयस्तव ॥ २२१ ॥ तन्नाऽविशेषश्रवणाद् गृहाद्वेति श्रुतेस्तथा । कर्माऽनधिकृतां पुंसां पृथग् न्यासविधिश्रुतेः ॥ २२२ ॥ अथ पुनरव्रतीति प्रभृत्याद्याः श्रुताः श्रुतौ । तस्मात्कर्मस्वधिकृतां परहंसो विधीयते ॥ २२३ ॥ अस्मिन्पुरुषधौरेयः संन्यासे विकृतो भवेत् । सो ऽयं पुरुषधौरेयो ह्यदृष्टेत्यादिकर्मवान् ॥ २२४ ॥ अव्यक्तलिङ्गा इत्यत्र श्रुतं लिङ्गादिवर्जनम् । परहंसयतेस्तच्च कथं विविदिषोर्भवेत् ॥ २२५ ॥ परहंसयतेरात्मश्रवणाद्यधिकारिणः । व्यक्तलिङ्गस्य तस्यैव श्रवणाद्यधिकारिता ॥ २२६ ॥ तथैवाऽव्यक्तलिङ्गस्य शुकादेरधिकारिता । जनकस्याऽन्तिके ब्रह्मविचारे श्रूयते खलु ॥ २२७ ॥ तत्रादौ व्यासपुत्रस्तु स्वयं शास्त्रं महामतिः । ज्ञात्वा सामान्यतो ब्रह्मसंशयाऽऽविष्टमानसः ॥ २२८ ॥ पितुः समीपं संप्राप्य श्रुत्वा तत्रापि संशयात् । पश्चादासाद्य निकटं जनकस्य गृहं प्रति ॥ २२९ ॥ स्थितं विदेहराजेन द्वारपालेन वेदिते । ज्ञात्वा विविदुषं ह्येनं पौष्कल्यं साधनस्य तु ॥ २३० ॥ शोधयित्वाऽवमानैस्तमानीयाऽन्तःपुरे च तम् । संमाननैश्च योषिद्भिर्ज्ञात्वा मुख्याऽधिकारिताम् ॥ २३१ ॥ उपदिश्य ब्रह्मविद्यां शुकं विगतसंशयम् । उक्तं ब्रह्माऽपरोक्षेण ज्ञातं ब्रह्म त्वया ऽनघ ॥ २३२ ॥

अभावाच्चित्तविश्रान्तेश्चित्तं त्वां क्षोभयत्यलम् । तेन यत्नं कुरु ब्रह्मन् तद्विश्रान्त्यै समाधिना ॥ २३३ ॥ इत्युक्तः सो ऽपि तं प्राह जनकं देशिकं प्रति । यथा ऽयं स्वविकल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात् । क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इतिनिश्चयः ॥ २३४ ॥ एवमुक्त्वा गुरोराज्ञां गृहीत्वा ब्रह्मविन्महान् । समाध्यर्थं गत इति प्रसिद्धिर्भारते तथा ॥ २३५ ॥ श्रीदुर्वासःसमीपेपि यतयो भूरिशः श्रुताः । व्यक्तलिङ्गाऽव्यक्तलिङ्गा वेदान्तश्रवणे रताः ॥ २३६ ॥ तर्कनिश्चिततत्त्वार्थज्ञाननिर्मलचेतसः । हंसाः परमहंसाश्च शिष्या दुर्वाससः प्रभोः ॥ २३७ ॥ नन्वयुक्तमलिङ्गत्वं दण्डादेर्विहितत्वतः । परित्यागो ऽन्यथा व्यर्थो विधिः स्यात्तत्प्रमापकः ॥ २३८ ॥ मैवं मन्दाधिकाराणां विधिस्तत्प्रापको भवेत् । तीव्रवैराग्ययुक्तानां मुख्यानामधिकारिणाम् । न दण्डादेर्ग्रहस्तस्य न मुख्यो ऽस्ति श्रुतेर्वशात् ॥२३९॥ न चैतत्सिद्धविषयं साधकस्तत्परिग्रहात् । इति वाक्यं वाक्यशेषे ध्यात्वा ऽऽदौ श्रूयते विधिः ॥२४०॥ विधेर्न सिद्धो विषयो विश्रान्तहृदयो महान् । विरक्तो ब्रह्मजिज्ञासुः साधको विषयो विधेः ॥ २४१ ॥ तथापि विदुषो ब्रह्म यदिच्छेदिति वाक्यतः । श्रूयते परहंसस्य दण्डादेरपरिग्रहः ॥ २४२ ॥ अशक्तस्य तदन्यस्य दण्डादेश्च परिग्रहः । एकदण्डत्वतच्छून्यबोधकाऽनेकवाक्यतः ॥ २४३ ॥ परहंसे दण्डवस्त्रस्वीकारो ऽतो विकल्प्यते । एवं सिद्धे च स्मृतिषु श्रवणाद्विविधौ स्मृतः ॥ २४४ ॥ आच्छादनादिनियमो वस्त्रवत्येव युज्यते । सङ्कोचयेत्तं नियमं यदिच्छेदिति वेदगीः ॥ २४५ ॥ विना वस्त्रार्द्रतिं शान्तिं पठित्वा श्रवणादिकम् । भवेद्दिग्वाससो ऽप्येवं महद्भिः प्रतिपादितम् ॥ २४६ ॥

स्वाहेत्यप्सु वस्त्रं कटिसूत्रमपि विसृज्य सर्वकर्मनिवृत्तः को ऽहमिति स्मृत्वा यथाजातरूपधरो भूत्वा स्वरूपाऽनुसन्धानपूर्वकमूर्ध्ववाहुरुदीचीं दिशं गच्छेद् पूर्वसंन्यासिगुरोः प्रणवमहावाक्यपञ्चीकरणोपदेशं प्राप्य यथासुखं विहरन्नित्याद्याः ।

एवं विभागे संसिद्धे खिद्यन्ते ते वृथा जनाः । एतेनेदं कथं ग्रन्थान् पठेद्वा पाठयेत च ॥ २४७ ॥ वस्त्रेणाच्छाद्यानखाग्रमानाभि शृणुयादिति । स्मर्यते घटवस्त्रादेस्त्यागे शौचादिलोपतः ॥ २४८ ॥ एवमादि वचस्तेषां परास्तं न्यायवर्त्तिनाम् । किंचाऽयं वाह्यशौचादौ प्रष्टव्यः श्रद्धया ऽन्वितः ॥ २४९ ॥ शौचे परमहंसानां वाह्यं मुख्यं न वा ऽग्रिमः । न युज्यते कृते तस्मिन् शरीरं नैव शुध्यति ॥ २५० ॥ पूर्णो विण्मूत्ररुधिरैर्मांसमेदोऽस्थिसंहतः । श्लेष्मादिभिश्च यो रोमकूपे क्रिमिभिरावृतः ॥ २५१ ॥ यद्दुर्गन्धेन गव्यूतिर्विष्वग्गन्तुं न शक्यते तमात्मत्वेन मत्वा यः पवित्रीकर्त्तुमिच्छति ॥ २५२ ॥ उत्सहेता ऽपि विष्ठां च शुद्धं कर्त्तुमलं हि सः । उदाजह्रुः प्रमाणानि तज्जुगुप्सां कलेवरे ॥ २५३ ॥ मलमूत्रभाण्डमेतद्गात्रमहोरात्रमत्र दृष्ट्वापि । गोत्रकुलसूत्रवादी नेत्रविहीनो न सन्देहः ॥ २५४ ॥ अमेध्यपूर्णं क्रिमिजालसंकुलमतीव दुर्गन्धमशौचमध्रुवम् । कलेवरं मूत्रपुरीषभाजनं रमन्ति मूढा न रमन्ति पण्डिताः ॥ २५५ ॥ नवच्छिद्रकृता देहाः स्रवन्ति घटिका इव । वाह्यशौचैर्न शुध्यन्ति नाऽन्तःशौचं च विद्यते ॥ २५६ ॥ अहं ममेति विण्मूत्रलेपगन्धादिमोचनम् । शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृज्जलाभ्यां तु लौकिकम् । शौचात्स्वाऽङ्गजुगुप्सेति दृष्टं फलमसूत्रयत् ॥ २५७ ॥ क्व शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः । क्व चाऽङ्गशोभासौरभ्यकमनीयादयो गुणाः ॥ २५८ ॥ स्व-

देहाऽशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान् । विरागकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यताम् ॥ २५९ ॥ परहंसाऽऽश्रमस्थस्य स्नानादेरविधानतः । अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमाचरेत् ॥ २६० ॥ स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं बहूदकवनस्थयोः । हंसे तु सकृदेव स्यात् परहंसे न विद्यते ॥ २६१ ॥ अयाचितं यथालाभं भोजनाऽऽच्छादनं भवेत् । परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात्परेच्छया ॥ २६२ ॥ न स्नानं न जपः पूजा न होमो नैव साधनम् । नाऽग्निकार्यादिकार्यं च तस्यास्ति हि महेश्वरि । परहंसयतेः स्नानं नास्तीति श्रुतिराह च ॥ २६३ ॥

परमहंसस्य मानसस्नानं तुरीयाऽतीतस्य भस्मस्नानमवधूतस्य वायव्यस्नानमूर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं हंसस्य भस्मोद्धूलनं परमहंसस्य तुर्याऽतीतस्य न तिलकं न पुण्ड्रमवधूतस्य न किञ्चन ।

पुमान् सेवेत सततं न नित्यानियमान् बुधः । यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥ २६४ ॥ पतति नियमवान् यमेष्वसक्तो न तु यमवान् नियमाऽलसो ऽवसीदेत् । इति यमनियमौ समीक्ष्य बुद्ध्या यमबहुलेष्वनुसंदधीत बुद्धिम् ॥२६५॥ मनोनिग्रहशौचस्य नोत्सहे गदितुं फलम् । इति शास्त्रोक्तशौचे तु ह्यश्रद्धालव आग्रहात् ॥ २६६ ॥ अमुख्येनैव बाह्येन शुध्यन्त्वन्ये बहिर्मुखाः । प्रत्यङ्मुखानां शौचं तु मुख्यमान्तरमिष्यते ॥ २६७ ॥ अभ्यासिनो बाह्यशौचमशुद्धस्यापि युज्यते । अरत्निमात्रमुत्सृज्य कुर्याच्छौचमनुद्धृतैः ॥ २६८ ॥ पश्चात्तु शोधयेत्तीरमन्यथा त्वशुचिर्भवेत् । वापीकूपतटाकेषु नाऽऽहरेद्बाह्यमृत्तिकाम् । अरत्निमात्रादन्तःस्थात्पङ्कादप्याहरेन्मृदम् ॥ २६९ ॥ तस्मादव्यक्तलिङ्गानां यतीनां श्रवणादिषु । वैधम्न्त्रस्त्यधिकारित्वमुत्तरत्रापि वक्ष्यते ॥२७०॥ त्यक्तसर्वेषणस्याऽस्य

शरीरस्थितिसिद्धये । द्रव्यादिसङ्ग्रहे प्राप्ते भिक्षा भिक्षो-
र्नियम्यते ॥२७१॥ सा भिक्षा पञ्चधा प्रोक्ता तत्रापि नियमो
ऽपरः । शरीरस्थितिनिर्वाहमात्रमन्नादिभक्षणम् ॥ २७२ ॥
न तु क्षीरघृताऽपूपफलदध्यादिभक्षणम् । रेतोवृद्धिकरं ह्येतद् ज्ञान-
निष्ठाऽपहारकम् ॥ २७३ ॥ अतस्तु वर्जनं तेषां प्रयत्नेन नि-
यम्यते । रसादिवर्जनेनाऽन्नं परिव्राजः श्रुतिर्जगौ ॥ २७४ ॥
स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्या ऽहारमाहरन् कृशो
भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्नाज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्राऽन्नं पलाहा-
रमिव गन्धलेपनमशुद्धलेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपा-
त्रमिवाऽभ्यङ्गं स्त्रीसङ्गममिवोष्णोदकं मूत्रमिव शवपिण्डमिवैकता-
ऽन्नमिति ।

शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च । एतद्गी-
ताभाष्यकारा मिष्टान्नस्य विवर्जनम् । श्रीमदानन्दगिरयः प्राहुर-
र्थविचक्षणाः ॥ २७५ ॥ किं चाऽन्यद्धर्मशास्त्रेषु यतिधर्माऽव-
भासकान् । श्लोकान् संग्राहके ग्रन्थे विश्वेशस्मृतिनामके ।
प्रोक्तो ऽयमर्थो विद्वद्भिरादर्तव्यो महात्मभिः ॥ २७६ ॥ हितं
मितं तदश्नीयाद्यत्सुखेनैव जीर्यति । धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं
वर्जयेद्यतिः ॥ २७७ ॥ नाट्यानां प्रेक्षणं द्यूतं प्रमदाः सुहृदस्तथा ।
भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च नैव पश्येत्कदा चन ॥ २७८ ॥ रसस्या-
ऽनर्थहेतुत्वमब्रवीद् भगवानपि । जिव्हया ऽतिप्रमाथिन्या जनो
रसविमोहितः । मृत्युमिच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्य-
था ॥ २७९ ॥ इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः । व-
र्जयित्वा तु रसनं निरन्नस्य विवर्धते ॥२८०॥ तावज्जितेन्द्रियो न
स्याद् विजिताऽन्येन्द्रियः पुमान् । न जयेद्रसनं यावज्जितं
सर्वं जिते रसे ॥ २८१ ॥ सत्कव्यं चेद्रसोपेतमन्नं देहस्थितिः

कथम् । इत्थं कृष्णोक्तरीत्यैव देहस्य स्थितिरिष्यते ॥ २८२ ॥ सुखमैन्द्रियकं राजन् स्वर्गो नरक एव च । देहिनः स्याद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत्तु तद्बुधः ॥ २८३ ॥ शयीताऽहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः । यदि नोपनमेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् । किं शयीताऽपि बलवानोमित्याह हरिः स्वयम् ॥ २८४ ॥ ग्रासं सुमृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव वा । यदृच्छयैवाऽऽपतितं ग्रसेदागतमस्पृहः ॥२८५॥ ओजस्सहोबलयुतं बिभ्रद्देहमकर्मकम् । शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवानपि ॥ २८६ ॥ यो मे गर्भगतस्यापि वृत्तिं कल्पितवान् प्रभुः । शेषवृत्तिविधानाय किं सुप्तः सोऽथ वा मृतः ॥ २८७ ॥ न शक्यते तथा स्थातुमिति चेत्प्राणशरणम् । अभ्यनुज्ञातमाम्नायवाक्येन क्रियतां भवान् ॥२८८॥ तोयमात्रात्प्राणमात्रं तिष्ठन्नपिवतश्श्रुतेः । अशक्तश्चेत्कणैस्साकं पिबेदम्बूनि भूरिशः ॥ २८९ ॥ फलपत्रोदकाहारः पर्वतादिष्विति श्रुतेः । कणानि तानि चाऽन्यानि स्मृतौ प्रोक्तानि योगिभिः ॥ २९० ॥ भैक्षं यवागुं तक्रं वा कणपिण्याकसक्तवः । त्वङ्मूलपत्रपुष्पाणि कथा यवंकमित्यपि ॥ २९१ ॥ एवमादि स्मृतिततीः संस्मृत्यैवं समूचिरे । इत्येते वै शुभाऽऽहारा योगिनां सिद्धिदायकाः ॥ २९२ ॥ मातर्लक्ष्मि भजस्व कं चिदपरं मत्काङ्क्षिणी मा स्मभूर्भोगेषु स्पृहयालवो न हि वयं का निःस्पृहाणामसि । सद्यःस्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृते भिक्षासक्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ २९३ ॥ नन्वेतेष्वेकमाश्रित्याऽवस्थातुं नैव शक्यते । अशक्तेन मया अश्नामीति चेदथ वा शृणु । नात्यश्नतस्तु योगोऽस्तीत्यत्र भाष्यकृदब्रवीद् ॥ २९४ ॥

"तस्माद्योगी नात्मसम्मितादन्नादधिकं तथा न्यूनं वे"ति । एवमानन्दगिर्याचार्यैरुदीरितम् । 'आत्मसंमितमन्नमष्टौ ग्रासा"इत्यादि ।

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणः ॥ २९५ ॥
अर्द्धं सव्यञ्जनाऽन्नस्य तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थं च चतुर्थमवशेषयेत् ॥ २९६ ॥ पूरयेदशनेनाऽर्द्धं तृतीयमुदकेन तु । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥२९७॥ अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया । जोषयेत सदा भोज्यं ग्रासमागतमस्पृहः ॥ २९८ ॥ माधूकरमथैकान्नं परहंसः समाचरेत् । अशक्तः प्राक्प्रणीतादौ शक्त आद्येन वर्तयेत् ॥ २९९ ॥ माधूकरं चरेद्भैक्षं करपात्रं तदुत्तमम् । तदुत्कृष्टं फलाहारः सर्वोत्कृष्टं तु गोमुखम् ॥ ३०० ॥ गौतमः पाणिपात्रस्य विशेषं प्राऽब्रवीन्मुनिः । त्रिः प्राश्य तथा ऽऽचम्य निराहारो भवेद् गृही ॥ ३०१ ॥ प्राश्याऽऽचम्य तथा भिक्षुर्निराहारो गृहे गृहे । पात्रमत्र भवेत्पाणिस्तेन नित्यं गृहानटेत् ॥ ३०२ ॥ पाणिपात्रं चरन्योगी नाऽसकृद् भैक्षमाचरेत् । तिष्ठन् भुञ्ज्याच्चरन् भुञ्ज्याद् मध्ये नाऽऽचमनं तथा ॥ ३०३ ॥ आस्येन तु यदा ऽऽहारं गोवन्मृगयते मुनिः । तदा समः स्यात्सर्वेषु सो ऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ३०४ ॥ एतेषां सर्ववाक्यानां मूलभूतश्रुतौ तथा । स्फुटीकृतो ऽयं नियमः कर्त्तव्यो ऽथ मनीषिभिः ॥३०५॥

कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा, बहूदकस्याऽक्लृप्तमधूकरं, हंसस्य अष्टगृहेषु अष्टकवलं, परमहंसस्य पञ्चगृहेषु करपात्रं फलाहारं, गोमुखं तुर्याऽतीतस्य, अमाहारी चेत् गृहत्रये, अवधूतस्याऽजगरवृत्तिः सर्ववर्णेषु, यतिर्नैकत्र वसेत्, न कस्यापि नमेत्,

देशिकस्यापि न नमेत् । तुर्याऽतीताऽवधूतयोर्न ज्येष्ठो, यो न स्वरूपज्ञः स ज्येष्ठो ऽपि कनिष्ठः । आत्मानमेवं ध्यात्वा ऽनपेक्षमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रव्रजेत् चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्यां चरेत्, पाणिपात्रेणाऽशनं कुर्यादौषधवदशनमाचरेत्, अश्नीयात्प्राणसन्धारणार्थं तथा यथा मेदोवृद्धिर्न जायते, कृशो भूत्वा ग्रामे एकरात्रं नगरे पञ्चरात्रं चतुरो मासान् ग्रामे वा नगरे वा ऽपि वसेत्। पक्षा वै मासा इति द्वौ वा वसेत् । विशीर्णखण्डवस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्य नाऽन्यत्प्रतिगृह्णीयात् । यदा ऽशक्तो भवति वर्षासु ध्रुवशीलो ऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेद्, द्वावेवाऽऽचरेद् द्वावेवाचरेत् । यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति पाणिपात्रमुदुम्बरपात्रं वा गेहे गेहे विशेत्कवलमात्रेण नाऽपरं गृह्णीयात्, पदे पदे भुञ्जन् गच्छेत् ।

अथाऽयं ज्ञानिविषय इति चेदितरस्य तु । अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्या इति शास्त्रान्मुनिर्यतिः ॥ ३०६ ॥ सर्वत्रेश्वरबुद्ध्यापि भक्षयेत्कवलाष्टकम् । किं चाऽऽरुणिश्रुतिरपि विधाय साधकान्प्रति ॥ ३०७ ॥ संन्यासं श्रवणाद्यर्थं द्वावेवेत्यब्रवीत्ततः । पाणिपात्रादिकं वक्ति तेनाऽज्ञस्य च चोदितम् ॥ ३०८ ॥ भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जते । भक्षणान्मलिने चित्ते मलाद्रागो हि वर्धते ॥ ३०९ ॥ रागात्क्रोधादयो दृष्टास्तद्वतां ज्ञानवार्त्तया । अलं तेषां तु विज्ञानं दूरे दूरे पलायते ॥३१०॥ गृहिभिर्ब्रह्मविद्बुद्ध्या भक्ष्यभोज्यैस्तु पूजितः । अज्ञो ऽयं नरकं याति श्रुतिरप्येवमाह हि ॥ ३११ ॥ तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः । भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा ॥ ३१२ ॥ स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकान् । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ॥ ३१३ ॥

स्मृतिं लभेत सर्वासां ग्रन्थीनां विप्रमोक्षतः । सहस्रनारं नभसः पतित्वा वा न संभवि ॥ ३१४ ॥ ज्ञानं तु चित्तशुद्ध्या स्याद सा च लब्धशनादिभिः । अलमेतद्विचारेण प्रकृतं वर्णयाम्यहम् ॥ ३१५ ॥ तितिक्षा द्वन्द्वसहनं श्रद्धा वेदगुरूक्तिषु । निगृहीतस्य चित्तस्य प्रसक्तभावरणमुच्यते ॥ ३१६ ॥ समाधानं मुमुक्षा च कैवल्यैच्छा भवेत्ततः । प्रसक्त्यगुब्रह्मैक्यजिज्ञासा विचारे कारणं भवेद ॥ ३१७ ॥ अनन्तरं ब्रह्मनिष्ठं श्रोत्रियं विजितेन्द्रियम् । जीवन्मुक्तं कारुणिकं परहंसधुरन्धरम् ॥ ३१८ ॥ उपगच्छेत्समित्पाणिर्यथाशास्त्रमतन्द्रितः । तस्मै योग्याय शिष्याय गुरुः कारुणिकोत्तमः ॥ ३१९ ॥ जीवाऽभेदब्रह्मविद्यां प्रब्रूयात्सद्भिरादृताम् । श्रुत्वा गुरुमुखाच्छिष्य आत्मनो ब्रह्मरूपताम् ॥ २२० ॥ अयुक्तां मन्यमानस्तां गुरुं पृच्छति सादरम् । भगवन् श्रीगुरो विष्णो ब्रह्मात्मैक्यं कथं भवेद ॥३२१॥ संसार्यहमसंसारि ब्रह्मैक्यं स्यात्कथं तयोः । किं चाऽन्यद्वादिनां जीवे विवादो दृश्यते महान् ॥ ३२२ ॥ अहं मनुष्य इत्येवं प्रतीतिः सर्वजन्तुषु । सत्त्वाच्छरीरमेवाऽऽत्मा तस्यैक्यं ब्रह्मणः कथम् ॥ २२३ ॥ मैवं देहो मम स्थूल इत्येवं भेददर्शनाद । कृतहानादिदोषाच्च भिन्न आत्मा ततो भवेद ॥ ३२४ ॥ नन्वेवमस्त्विन्द्रियाणि द्रष्टृत्वादिप्रतीतितः । आत्मा, मैवं किमेकैकं समुदायो ऽथ वा मतः ॥ ३२५ ॥ आद्ये घटं पुरा ऽद्राक्षं तमिदानीं स्पृशाम्यहम् । बाध्येत प्रत्यभिज्ञेयं शरीरस्य च नाशनम् ॥ ३२६ ॥ विरुद्धमतिशालित्वाद्ग्रामणीभिर्यथाक्रमम् । द्वितीये चक्षुरादीनामेकस्यापि विनाशने ॥३२७॥ तत्समूहस्य नष्टत्वात्कथमात्मस्थितिर्भवेद । पिपासितो ऽहं क्षुधित इति प्रत्ययदर्शनाद ॥ ३२८ ॥ प्राण एव भवेदात्मा देहादेः स स्थितिप्र-

दः । नैवं प्राणो भवेदात्मा वायुत्वात्तन्निरोधनात् ॥ ३२९ ॥ प्राणायामेन मनसा, तर्ह्यस्तु मन एव सः । संकल्पादेराश्रयत्वाद्, मैवं बुद्ध्या निरोधनात् ॥ ३३० ॥ मनस,स्तर्हि बुद्धिः स्याद्वात्मा कर्माऽऽश्रयत्वतः । विज्ञानं तनुते यज्ञमित्यादिश्रुतिवाक्यतः ॥ ३३१ ॥ न, सुषुप्तौ विनष्टत्वाद् मितत्वाच्च घटादिवत् । सदोदयं निरन्तं च विज्ञानं जीव इष्यताम् ॥ ३३२ ॥ प्रत्यभिज्ञादिबाधेन मतमेतन्न युज्यते । सुषुप्त्यादौ सर्वनाशा,ज्जीवात्मा शून्यमिष्यताम् ॥ ३३३ ॥ मैव,मात्मास्तिता सर्वैरहमस्मीति दृश्यते । किंच शून्यं दृश्यते वा न वाऽदृश्यं तथाऽग्रिमे ॥ ३३४ ॥ भवानेव हि तज्ज्ञाता जगतः सत्त्वमापतेत् । शून्यं द्वितीये नास्त्येव मानाऽभावात् खपुष्पवत् ॥ ३३५ ॥ अस्तु ज्ञाता कर्मकर्ता प्रतिदेहं विभागवान् । विभुर्नित्यो ब्रह्मणैक्यं कथं संसारिणो भवेत् ॥ ३३६ ॥ मैवं, जीवस्य कर्तृत्वे कथं मोक्षो घटेत तत् । स्वाभाविके तु कर्तृत्वे विकारित्वं भवेद् ध्रुवम् ॥ ३३७ ॥ विकारिणस्तु नित्यत्वं न दृष्टं युज्यते ऽपि वा । वास्यहस्ते यथा तक्ष्णः कर्तृत्वं दृश्यते तथा ॥ ३३८ ॥ देहेन्द्रियादिकरणे कर्तृत्वं जीवआत्मनि । न्यस्तवास्ये यथा तक्ष्णः कर्तृत्वं नैव दृश्यते ॥ ३३९ ॥ न्यस्तेन्द्रियादिकरणे सुषुप्तौ जीवआत्मनि । सर्वकर्तृत्वविरहो दृश्यते तेन चात्मनि ॥ ३४० ॥ कर्तृत्वं वास्तवं जीवे कर्त्ता नाऽऽत्मा भवेत्ततः । नन्वकर्त्तापि भोक्ता ऽऽत्मा दृष्टस्तु सुखदुःखयोः ॥ ३४१ ॥ मैवं, कर्तृत्वहीनस्य भोक्तृत्वं सम्भवेत्कथम् । अहं कर्त्ता ऽस्मि सर्वासां क्रियाणामिति धीस्तदा ॥ ३४२ ॥ स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतिश्चापि विरुध्यते । अकर्ता वस्तुतो ऽप्यात्मा भोक्तृत्वं प्रतिप-

ध्यते ॥ ३४३ ॥ औपाधिकं पुष्पयोगाल्लौहित्यं स्फटिके यथा । तस्मात्कर्त्तैव भोक्ता ऽऽत्मा प्रमाणादवगम्यताम् ॥ ३४४ ॥ नन्वेवं सति जीवस्य कर्तृभोक्तृशरीरिणः । संसारिणः परं ब्रह्म स्वरूपेणैकता कथम् ॥ ३४५ ॥ अत्रोच्यते, वत्स सौम्य सावधानमनाः शृणु । जीवो नाम ब्रह्मणो ऽन्यद्वस्तु किं चिन्न हीष्यते ॥ ३४६ ॥ शुद्धचैतन्यमेवैकमज्ञाने प्रतिबिम्बिते । प्रतिबिम्बस्ततो जीवो बिम्बस्त्वीश्वर उच्यते ॥३४७॥ अविद्यया त्ववच्छिन्नं चैतन्यं जीव उच्यते । अविद्याविषयं ब्रह्मैवेश इत्युच्यते बुधैः ॥ ३४८ ॥ जीवे ऽप्यविद्यया कोशचतुष्टयमभूत्तया । देहे ऽध्यस्ते मनुष्योऽहं स्थूलोऽहमिति मन्यते ॥ ३४९ ॥ क्षुधितो ऽहमिति प्राज्ञो मन्यते कल्पिते तया । अध्यस्तेष्विन्द्रियेष्वात्मा श्रोता स्प्रष्टेति मन्यते ॥३५०॥ द्रष्टा ऽऽस्वादयिता ऽऽघ्राता मूको बधिर इत्यपि । अध्यस्ते मनसि स्वस्मिन् कर्त्ता भोक्ता सुखी तथा ॥ ३५१ ॥ दुःखी कामी स्पृहीत्येवं मन्यते तद्विपर्यात् । नैव स्थूलो न क्षुधितः श्रोता वस्तु च नो तथा ॥ ३५२ ॥ न सुखी नापि दुःखी वा न कामी वा कदा चन । न कर्ता नापि भोक्ता ऽऽत्मा संसारी वा न वस्तुतः ॥ ३५३ ॥ शरीरस्थो ऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते । तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥ ३५४ ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः । यस्य नाऽहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥३५५॥ हत्वा ऽपि स इमान् लोकान्न हन्ति न निबध्यते । तस्मादात्मा सर्वसाक्षी नित्यज्ञानसुखात्मकः ॥ ३५६ ॥ अहमस्मीति जीवो ऽयमात्मास्तित्वं प्रपद्यते । नन्वात्मानमनात्मानं जानामीति प्रतीतितः ॥ ३५७ ॥ ज्ञानाश्रयः स्वयं ज्ञानस्व-

रूपत्वात्कथं भवेत् । ज्ञानाऽऽश्रयस्य मनसो जीवे ऽध्यासव-
शादयम् ॥ ३५८ ॥ अयस्येव यथा वन्हेर्दग्धृत्वमुपचर्यते ।
भूस्थे तोये यथा ऽर्कों वा भूधर्मप्रतिबिम्बितः ॥ ३५९ ॥ प्र-
तीयते तथा ज्ञानं मनःस्थं धर्म आत्मनः । ज्ञानरूपस्य जी-
वस्य ज्ञातृत्वमुपचर्यते ॥ ३६० ॥ नन्वस्तु ज्ञानरूपत्वं नित्य-
ज्ञानस्वरूपता । कथं ज्ञानस्य सर्वस्य विनाशित्वं विनिश्चि-
तम् ॥ ३६१ ॥ अस्मिन्नर्थे ऽधुना ज्ञानं ममोत्पन्नं गतं त्वि-
ति । एतावन्तमहं कालं परमेश्वरविग्रहम् ॥ ३६२ ॥ पश्य-
न्नेवाऽऽसमित्येव सर्वप्राणिषु संमतम् । अनुसन्धानमस्तीदं नि-
त्यज्ञानं विना कथम् ॥ ३६३ ॥ लोके ज्ञाते ऽनुसन्धानमज्ञाते
न कथं चन । धारागतानां ज्ञानानां ज्ञानं यदि न विद्य-
ते ॥ ३६४ ॥ तेषामप्यनुसन्धानमज्ञातानां कथं भवेत् । य-
द्यस्ति धारासमये न तज्जन्यं तथा सति ॥ ३६५ ॥ धाराभङ्गः
प्रसज्येत यदि नित्यं तदिष्यते । स एवाऽऽत्मा सर्वसाक्षी नि-
त्यज्ञानैकलक्षणम् ॥ ३६६ ॥ सर्वदा स्यामहमिति परमप्रेमद-
र्शनात् । सुखस्वरूप आत्मा स्याद् विषयास्तस्य व्यञ्जकाः ॥ ३६७ ॥
सुखमस्वाप्समित्येवं सुखस्य स्मरणे सति । तन्मूलभूत आ-
नन्दप्रकाशो जीव इष्यते ॥ ३६८ ॥ नित्यानन्दः स्वप्रकाशो
भवेदात्मा न चेतरः । ननु सर्वसुखं जन्यपुण्यकर्मफलत्व-
तः ॥ ३६९ ॥ मैवं, व्यञ्जकवृत्तीनां जन्यत्वेनोपचर्यते । ननु
सच्चित्सुखस्यापि जीवस्य ब्रह्मणा सह ॥ ३७० ॥ सर्वज्ञेन
जगत्कर्त्रा कथमैक्यं तथा सति । मुक्तिकाले ऽपि जीवस्य
सर्वज्ञत्वादिकं भवेत् ॥ ३७१ ॥ सर्वज्ञत्वादिकं तस्य ब्रह्मणः
कथमुच्यते । अज्ञानविषयाऽऽधारं जगज्जन्मादिकारणम् ॥ ३७२ ॥
जगज्जन्मस्थितिध्वंसत्रित्वैकैकस्य हेतुता । प्रत्येकं ब्रह्मलिङ्ग-

स्वाल्लक्षणं ब्रह्मणो जगुः । उत्पत्तिस्थितिहेतुत्वं निमित्तस्यापि सम्भवेत् ॥ ३७३ ॥ उपादानत्वसिद्ध्यर्थं ध्वंसो ब्रह्मणि व-र्णितः । एतावति कृते तस्मिन्निमित्तत्वं न सिध्यति ॥ ३७४ ॥ उपादाननिमित्तत्वब्रह्माऽद्वैतत्वसिद्धये । एकं लक्षणमेवेदमि-त्येवं के चिदूचिरे ॥ ३७५ ॥ जगत्कर्तृत्वमीशस्य कीदृशं तत्र के चन । कार्याऽनुकूलज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वं तदिष्यते ॥ ३७६ ॥ कार्याऽनुकूलज्ञानत्वं कर्तृत्वमिति चापरे । सर्वज्ञत्वमथाऽज्ञस्य कीदृशं तत्र के चन ॥ ३७७ ॥ जीवो यथा मनोवृत्त्या ज्ञा-तेति परिगीयते । मायावृत्त्या तथा ब्रह्म सर्वज्ञ इति वर्ण्य-ते ॥ ३७८ ॥ अथ वा ब्रह्मणः स्वाऽऽत्मचैतन्येनैव केवलम् । स्वनिष्ठसर्वभासित्वात्सर्वज्ञं ब्रह्म कथ्यते ॥ ३७९ ॥ अविद्यायां चित्रभित्तावतीतं चाऽप्यनागतम् । सृष्टाऽनुन्मीलिताऽऽकार-चित्रवद्वासनात्मना ॥ ३८० ॥ वर्त्तत इति तद्योगात्तयोरप्य-वभासिता । एवं चेद् ब्रह्मणः सर्वविषयज्ञानरूपता ॥ ३८१ ॥ सिद्धा न सर्वज्ञातृत्वमिति चेत्तन्न सिध्यतु । सर्वज्ञं नाम सर्वार्थ-ज्ञानरूपत्वमेव तत् ॥ ३८२ ॥ यद्वा स्वरूपचैतन्यं दृश्यकार्या-ऽभियोगतः । उपैति कार्यतां तच्च ज्ञानं तेनैव सर्ववित् ॥३८३॥ ननु जीवो मनोवृत्तिमनपेक्ष्यैव चिद्धनः । स्वरूपबोधेनैवाऽर्थान् जानीयाद् ब्रह्मवत्सदा ॥३८४॥ उपादानतया ब्रह्म स्वसंसृष्टमिदं जगत् । वेत्ति जीवो ऽनुपादानतया सर्वगतो ऽपि सन् ॥३८५॥ जगत्संसर्गरहितः कथं वेत्तीश्वरो यथा । गोत्वजातिः सर्वगापि नोष्ट्राश्वादिषु सङ्गिनी ॥ ३८६ ॥ किं तु सास्नादिम-द्व्यक्तिसङ्गिनी स्यात्स्वभावतः । एवं जीवो ऽपि स्वाभाव्याद् घटकुड्याद्यसङ्गवान् ॥ ३८७ ॥ किं त्वविद्यामनोधर्मैः स्वभा-वादेव चोच्यते । जीवोपाधिर्मनो ऽन्तःस्थं यदैवाऽक्ष्यादितो

बहिः ॥ ३८८ ॥ निर्गत्य चक्षुषो रश्मीनेव दीर्घप्रभात्मना । परिणाम्यार्थमाप्नोति भोगाऽदृष्टे समुत्थिते ॥ ३८९ ॥ तदा तदाश्रितो जीवस्तं तमर्थं प्रकाशयेत् । यद्वा ऽन्तःकरणोपाधिर्न जीवः सर्वगो मतः ॥ ३९० ॥ परिच्छिन्नघटाद्यर्थमसंसृष्टं न भासयेत् । घटाऽधिष्ठानचैतन्यब्रह्माऽभिन्नतया यद्वा ॥ ३९१ ॥ वृत्तिद्वारा त्वभिव्यक्तस्तमर्थं भासयेत्तदा । जीवः सर्वगतो यद्वा स्वाऽज्ञानेनावृतः स्वयम् ॥ ३९२ ॥ कथं घटादिकं सर्वं भासयेदावृतिक्षये । वृत्त्या घटादिकं सर्वं भासयेद्दीपिका यथा ॥ ३९३ ॥ तदलं चिन्तया ऽमुष्य प्रसक्ताऽनुप्रसक्तया । कार्याऽभिन्नमुपादानकारणं ब्रह्म गीयते॥३९४॥ उपादानं प्रपञ्चस्य प्रधानं त्रिगुणात्मकम् । परिणामितया युक्तं कार्यैश्च सदृशं मतम् ॥ ३९५ ॥ ब्रह्मकार्यैर्विसदृशमेकं कूटस्थमिष्यते । तत्कथं जगदाकारपरिणामीति युज्यते॥३९६॥ सृष्ट्यादावीक्षणमपि प्रधानस्यैव युज्यते ॥ ३९७ ॥ सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं प्रधानं सत्त्वमुच्यते । अत्रोच्यते जडं लोके चेतनप्रेरितं क्षमम् ॥ ३९८ ॥ कार्याऽऽकारेण भवितुं दृश्यते युज्यते ऽपि वा । चेतनेन प्रधानस्य प्रेरणं न हि दृश्यते॥३९९॥ अचेतनस्येक्षितृत्वं गौणं मुख्येक्षणे सति । न युज्यते सत्त्ववृत्तिर्न ज्ञानं साक्ष्यसङ्गतौ ॥ ४०० ॥ सत्त्ववृत्तिर्महामायब्रह्मणस्तूपपद्यते । ससाक्षिका सृष्टिकाले स्रष्टव्या ऽर्थाऽवलम्बिनी ॥ ४०१ ॥ अनभिव्यक्तरूपादिसंसृष्टा चितिरेव वा । सर्गादावीक्षणं विश्वनिर्मातुर्ब्रह्मणो भवेत् ॥ ४०२ ॥ तस्माद् ब्रह्म महामायमुपादानं श्रुतेर्मतम् । मन्यते स तु नानात्वमात्मनामप्यसङ्गतम् ॥ ४०३ ॥ चिद्रूपत्वं विभुत्वं च प्रकृतेः पुरुषस्य च । अविवेकात्संसृतिं च विवेकात्स्वात्मना स्थितिम्॥४०४॥

मुक्ति चैतत्सर्वसिद्ध्यै प्रधानं चेशवर्जितम् । इदं युक्त्याऽऽभासप्रसिद्धं न श्रुत्यैवेति मे मतिः ॥ ४०५ ॥ विहीनत्वात्प्रमार्थेस्तु विरुद्धत्वाच्च तैः पुनः । अनुमानं तदीयं सत्प्रतिपक्षादिदूषितम् ॥ ४०६ ॥ सर्ववेदैरधिगते त्वीश्वरे फलदातरि । विश्वमूर्तौ विश्वहेतौ कथमीशविवर्जितम् ॥ ४०७ ॥ आत्मभेदो ऽपि दुःखादेरसाङ्कर्याय चेन्न सः । साङ्कर्यायापि भवति तथा हि व्यापकात्मनाम् ॥ ४०८ ॥ सर्वात्मनां सर्वगत्वाज्जातं तत्सर्वसन्निधौ । दुःखादिकं तु नाऽन्यस्यैकस्यैवेति कथं भवेत् ॥ ४०९ ॥ एतत्कर्मफलत्वाच्चेत् कर्मणा ऽप्येतदीयता । कुतस्तत्साधनेष्वेवमभिसंध्यादिपूच्यताम् ॥ ४१० ॥ एवं सत्पक्षचित्तेषु प्राणेषु स्वीयता कुतः । अन्योन्याश्रयतापत्तिरनवस्था तथा ऽऽपतेत् ॥ ४११ ॥ स्वकीयाऽदृष्टजन्यत्वे देहादेः स्वीयता भवेत् । स्वीयत्वे तेन जन्यस्याऽदृष्टादेः स्वीयता भवेत् ॥ ४१२ ॥ [illegible]ऽदृष्टेन जन्यत्वाद्देहादेः स्वीयता यदि । तस्य पूर्वस्तस्य [illegible]स्येत्यनवस्था भवेत्तदा ॥ ४१३ ॥ तस्मादात्मा त्वेक एव वैचित्र्यं सुखदुःखयोः । भवत्युपाधिभेदेन यथेन्दोश्चलनादिकम् ॥ ४१४ ॥ वेदान्ते राजमार्गोऽयमेक आत्मा परः पुमान् । सच्चिन्मात्रमानन्दो न द्वितीयो ऽस्ति कश्चन ॥ ४१५ ॥ तस्मात्सर्वगतादीशाद् महामायाविदं जगत् । जायते न जडादीशवर्जितादानुमानिकात् ॥ ४१६ ॥ एकैव माया ऽविद्या च सदसद्रूपवर्जिता । अनादिभावरूपा च ज्ञाननाश्या श्रुता श्रुतौ ॥ ४१७ ॥ विवर्त्तते ब्रह्म तत्र माया तु परिणामिनी । स्वाऽभिन्नकार्यहेतुत्वमुपादानस्य लक्षणम् ॥ ४१८ ॥ तच्चोभयोरपि समं सन् पटो ऽयं जडो घटः । इति प्रतीयते तस्मादुपादानं द्वयं मतम् ॥ ४१९ ॥ परिणा-

मस्तत्त्वतो ऽन्यथाभावः परिकथ्यते । अतत्त्वतो ऽन्यथाभावो विवर्त इति गीयते ॥ ४२० ॥ प्रपञ्चो यदि मायायाः परिणामो विवक्ष्यते । तदा मिथ्या प्रपञ्चः स्यात् स्वाप्नमायागजादिवत् ॥ ४२१ ॥ अस्वतंत्रं ब्रह्मनिष्ठत्वान्निषिद्धत्वाच्च रूप्यवत् । एवं सन् घट इत्यादिप्रत्यक्षं बाध्यतामियात् ॥ ४२२ ॥ न चैतदिष्टं प्रत्यक्षं मानं निर्विषयं भवेत् । उपादानगतं तत्त्वं प्रपञ्चे भाति नाऽपरम् ॥ ४२३ ॥ व्यावहारिकसत्यत्वं चाऽध्यक्षस्यास्तु गोचरः । पारमार्थिकसत्यत्वं श्रुत्या तस्य निषिध्यते ॥ ४२४ ॥ मिथ्याप्याकाशप्रमुखं जायते ब्रह्मणः क्रमात् । ननु विश्वस्य मिथ्यात्वं वर्णितं तस्य कः क्रमः॥४२५॥ सृष्ट्यादीनां यथा स्वप्ने रथादेर्नेक्ष्यते क्रिया । क्वापि क्वापि श्रुतौ तस्य विगानं दृश्यते क्रमे ॥ ४२६ ॥ तथा ऽऽत्माकाशप्रमुखा सृष्टिरेकत्र कथ्यते । अन्यत्र तेजःप्रमुखा प्राणाद्या ऽन्यत्र वर्णिता ॥ ४२७ ॥ अक्रमेण श्रुता ऽन्यत्र तस्मात्सृष्टिर्न युज्यते । निष्फलत्वाच्छ्रुतेः सृष्टौ तात्पर्यं नैव विद्यते ॥ ४२८ ॥ सृष्टये चाऽद्वये तस्मिन् तात्पर्यं सफलं भवेत् । यद्वा खल्वन्यथासिद्धा नीयन्ते श्रुतयो ऽखिलाः ॥ ४२९ ॥ अनन्यसिद्धया श्रुत्या तैत्तिरिश्रुतया ऽनया । आकाशवायुसृष्ट्यैव छान्दोग्ये तेजआदिकम् ॥ ४३० ॥ तत्तेजो ऽसृजतेत्याद्या श्रुतिर्नेतुं हि शक्यते । भूतानि सृष्ट्वा स प्राणमसृजतेत्यादिका तथा ॥ ४३१ ॥ कुलालः कुशलो मृत्स्नां खनितुं साधनं पुरा । कृत्वा भूमिमपत्रार्थं खनित्रा विविधानि च ॥ ४३२ ॥ कृत्वा ऽपत्राण्युपरतस्तं वदन्ति मनीषिणः । यदिदं दृश्यते ऽमत्रं तत्सर्वमकरोदिति ॥ ४३३ ॥ क्रमेणेदं ब्रह्मसृष्टं युगपद्वदति श्रुतिः । मिथ्यात्मवस्तुनः सृष्टिर्लोके वेदे च दृश्यते ॥ ४३४ ॥

क्रमेणैव प्रपञ्चस्य विरोधः को ऽत्र सम्भवेत् । नन्वाकाशो नित्य एव कारणत्रयवर्जनात् ॥ ४३५ ॥ जनिश्रुतेस्तु गौणत्वात् सृष्ट्यादौ नैव जायते । एकज्ञानात्सर्वबुद्धेर्विभुत्वाज्जनिविश्रुतेः ॥ ४३६ ॥ विवर्तकारणे कृत्वा ब्रह्मणो व्योम जायते । जायतां खं मातरिश्वा छान्दोग्ये तदकीर्त्तनात् ॥ ४३७ ॥ सैषा ऽनस्तमिता देवतेत्युक्तेश्च न जायते । श्रुत्यन्तरोपसंहारगौण्यनस्तमयश्रुतिः ॥ ४३८ ॥ वियद्वज्जायते वायुः खगं ब्रह्मैव कारणम् । तत्तेजो ऽसृजतेत्युक्ते ब्रह्मजं तेज इष्यते ॥४३९॥ वायोरग्निरिति श्रुत्या स्याद्वायोर्ब्रह्मसंयुतात् । लोके सर्वजनैर्दृष्टेर्न वन्हेरुदकोद्भवः ॥ ४४० ॥ विरुद्धत्वा,दपां जन्म ब्रह्मणः सर्वकारणात् । अग्नेराप इति श्रुत्या ब्रह्मणो वन्ह्युपाधिकात् ॥ ४४१ ॥ अपां जन्मविरोधस्तु सूक्ष्मयोर्नाऽग्निनीरयोः । ता अन्नमसृजन्तेति श्रुतमन्नं यवादिकम् ॥ ४४२ न भूमेर्जायते त्वेवं व्रीह्याद्यन्नं जलाद्भवेत् । भूताऽधिकारात्कृष्णादिरूपस्य श्रवणादपि ॥ ४४३ ॥ तथा ऽद्भ्यः पृथिवीत्युक्ते पृथिव्यन्नमभेदतः । क्लृप्तः कल्प्याद्वरं तेन लये सृष्टिक्रमो भवेत् ॥ ४४४ ॥ हेतावसति कार्यस्य न सत्त्वं युज्यते ततः । पृथिव्यप्स्विति चोक्तत्वाद्विपरीतक्रमो लये ॥४४५॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्येवं वागादीनि तथा मनः । सृष्टेः प्रागपि प्राणा ऽन्येषां सद्भावोक्तेरनादरः ॥ ४४६ ॥ एकबुद्ध्या सर्वबुद्धेर्भौतिकत्वाज्जनिश्रुतेः । उत्पद्यते ऽस्तिता तेषां प्रागवान्तरसृष्टितः ॥ ४४७ ॥ भौतिकत्वादिन्द्रियाणां खादेः पञ्चात्समुद्भवः । शब्दादिपञ्चके तत्र यस्य यस्याऽत्रभासकम् ॥४४८॥ तत्तद्गुणवदारब्धं तत्तज्ज्ञानेन्द्रियं मतम् । अपञ्चीकृतभूतानां सात्त्विकांशैर्यथाक्रमम् ॥ ४४९ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि जायन्ते

श्रोत्रादीनि तथैव च । वागादीनि रजोंशैस्तु पञ्चकर्मेन्द्रियाणि च ॥ ४५० ॥ अपञ्चीकृतभूतानां सर्वेषां सात्त्विकांशतः । समष्टिव्यष्टिभेदेन भिन्नमुत्पद्यते मनः ॥ ४५१ ॥ मनस्तु व्यष्टिभूतेषु समष्ट्यनुगतं भवेत् । श्रोत्रत्वङ्नयनं जिह्वा घ्राणं धीन्द्रियपञ्चकम् ॥ ४५२ ॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियपञ्चकम् । मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ॥ ४५३ ॥ अन्तःकरणमेवैकं भिद्यते वृत्तिभेदतः । शब्दस्पर्शौ रूपरसगन्धाः पञ्चकबुद्धयः ॥ ४५४ ॥ वचनाऽऽदानगमनविसर्गाऽऽनन्दलक्षणम् । भूतभव्यार्थविषयं स्मरणं चाऽपरं मतम् ॥ ४५५ ॥ एकादशैव कार्याणि तावन्त्येवेन्द्रियाण्यपि । वृत्तिलाभस्तत्र तत्र देहे कर्मवशादसोः ॥ ४५६ ॥ इन्द्रियाणि प्राणवृत्तिरित्याहुः कापिला जनाः । देहस्थवृत्तिसद्भागेष्वेवाऽसत्वं समाप्यताम् ॥ ४५७ ॥ व्यवहारस्तावतैव सिध्येदुत्क्रान्तिकीर्तनात् । परिच्छिन्नानि तान्येव न विभूतीति मे मतिः ॥ ४५८ ॥ अतः प्राणादीन्द्रियाणि विरूपाणीति निश्चयः । मुख्यः प्राणः पञ्चवृत्तिः सृष्ट्यादौ नैव जायते ॥४५९॥ आसीदिति प्राणचेष्टा प्राक् सृष्टेः श्रूयते यतः । आसीदिति ब्रह्मसत्त्वं प्रोक्तं वा तन्निषेधनात् ॥ ४६० ॥ एतस्माज्जायते प्राण इत्युक्तेरेव जायते । समष्टिव्यष्टिभेदेन प्राणोऽपि द्विविधो मतः ॥४६१॥ अपञ्चीकृतभूतानां रजोंशैरखिलैश्च सः । जायते तत्र सूत्रात्मा समष्टिरभिधीयते ॥ ४६२ ॥ अस्माकं व्यष्टयः प्राणा विभागो ऽयं प्रकीर्तितः । बाह्यो वायुस्तनाविष्टः प्राण इत्यसमञ्जसम् ॥ ४६३ ॥ वायुना ज्योतिषा प्राण इति श्रुत्या पृथक् श्रुतः । वयसां पञ्जरस्थानां चेष्टया पञ्जरे यथा ॥४६४॥ चेष्टा यथैव देहे ऽक्षचेष्टया चेष्टलक्षणा । साधारणी क्रिया

प्राण इत्याहुः कापिला जनाः ॥ ४६५ ॥ नैवमिन्द्रियजज्ञानदे-
हस्थक्रिययोर्महत्। वैलक्षण्यं भवेदेतद् दृष्टान्ते नैव दृश्यते ॥४६६॥
प्राण एव पञ्चवृत्तिर्विभुः स्यात्तु व्युपक्रमे । हिरण्यगर्भपर्यन्त-
सर्वदेहसमोक्तितः ॥ ४६७ ॥ समष्टिव्यष्टिरूपेण विभुतैषा
ऽधिदैविकी । आध्यात्मिको ऽल्पः प्राणो ऽसावुत्क्रान्त्या-
दिश्रुतेर्भवेत् ॥ ४६८ ॥ स्वतन्त्राण्येव चेष्टन्ते न देवैश्चक्षुरा-
दयः । नो चेदक्ष्यादिजो भोगो देवानां स्यान्न चाऽऽत्म-
नः ॥ ४६९ ॥ श्रुतमग्न्यादितन्त्रत्वं भोगो ऽग्न्यादेस्तु नो-
चितः । देवदेहेषु भोगो ऽस्तु जीवो भुङ्क्ते स्वकर्मणा ॥ ४७० ॥
मुख्यप्राणस्य देहस्थसर्वाऽक्षस्थानगामिनः । भवन्ति वृत्तयो
ऽक्षाणि न भिद्यन्ते ततः कुतः ॥४७१॥ तद्रूपत्वश्रुतेः प्राणना-
म्नोक्तत्वाच्च तन्मृषा । श्रमाऽश्रमादिभेदोक्तेर्गौणे तद्रूपनाम-
नी ॥ ४७२ ॥ आलोचकत्वेनाऽन्यानि प्राणो नेता ऽक्षदेहयोः ।
नामरूपव्याकरणो न कर्त्तेशो न तु स्वयम् ॥ ४७३ ॥ अनेन
जीवेनेत्युक्तेर्व्याकर्त्ता जीव इष्यते । जीवाऽन्वयः प्रवेशेन स-
न्निधेः सर्वसर्जने ॥ ४७४ ॥ जीवो ऽशक्तः शक्त ईश उत्तमो-
क्तिस्तथेशितुः । एवं लोका लोकपाला लोकान्तर्वर्त्तिनस्त-
था ॥ ४७५ ॥ ब्रह्माण्डं च जगत्सर्वं सृष्टं तेन महात्मना ।
महामायाविना सर्वं यदा केवललीलया ॥ ४७६ ॥ एवं स-
र्वज्ञसर्वेशस्तत्पदार्थो निरूपितः । एवं सिद्धस्येश्वरस्य सर्व-
ज्ञस्य महात्मनः ॥ ४७७ ॥ तद्विलक्षणजीवस्य कथमैक्यं भ-
वेच्छृणु । जगत्कर्तृत्वमीशत्वं सर्वज्ञत्वादिकं तथा ॥ ४७८ ॥
अन्यच्च सकलं धर्मजातं ब्रह्मणि कल्पितम् । मायया तलमा-
लिन्यमाकाशे कल्पितं यथा ॥ ४७९ ॥ सगुणश्रुतयः सर्वाः
साऽवकाशा उपासने । नोपासने साऽवकाशा निर्गुणश्रुतयो

ऽखिलाः ॥ ४८० ॥ निर्गुणश्रुतयः सर्वाः प्रबलास्तेन संगताः । सगुणश्रुतयः सर्वा बाधितास्तद्विरोधतः ॥ ४८१ ॥ व्यावहारिकधर्मेषु स्थास्यन्ति ब्रह्मणस्ततः । सच्चिदानन्दमद्वैतं निरवद्यं निरञ्जनम् ॥ ४८२ ॥ विशुद्धं गम्यते ब्रह्म सत्यमित्यादिवाक्यतः । अकर्तृत्वमभोक्तृत्वं सच्चिदानन्दरूपता ॥ ४८३ ॥ जीवस्य पूर्वमेवोक्ता तादृशोर्जीवकेशयोः । ऐक्यं वदन्ति वेदान्तास्तत्त्वमस्यादयो ऽखिलाः ॥ ४८४ ॥ कर्मकर्तृस्तुतिद्वारा कर्मस्तुतिपरा मताः । वेदान्ता जीवपरयोर्नाऽभेदप्रतिपादकाः ॥ ४८५ ॥ स्वर्गकामो यजेतेति ज्योतिष्टोमादिसाधनम् । विहितं कर्म तत्कर्ता यदि देहः कथं फलम् ॥ ४८६ ॥ कालान्तरोपभोग्यं स्यादतो देहाऽतिरिक्तता । आत्मनो गम्यते तद्वच्छुद्धत्वादिगुणास्तथा ॥ ४८७ ॥ कर्तृस्तुत्या कर्मणां ते स्तावका नैक्यबोधकाः । प्ररोचना त्वाङ्गतयोपयुज्यतइतरिणाव ॥ ४८८ ॥ वेदान्तो न पृथक् शास्त्रं लिङ्गोद्गत्यादिचोदनाः । क्रियार्थास्तदभावाच्च श्रुत्यन्तस्याऽर्थवादता ॥ ४८९ ॥ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमिति स्फुटम् । अतदर्थस्य विधिना त्वेकवाक्यत्वमुच्यते ॥ ४९० ॥ स्तुत्यर्थत्वेन मुक्तिश्च नित्यकर्मादिभिर्भवेत् । नित्यानां करणात्पापकर्मसञ्चयनाशनम् ॥ ४९१ ॥ काम्यत्यागाच्चतत्फलाय न देहो जायते तथा । निषिद्धाऽऽचरणाऽभावान्नरको ऽपि न जायते ॥४९२॥ प्रारब्धकर्मणां भोगात् क्षयात्सर्वस्य कर्मणः । अभावाद्भाविदेहानामुत्पत्तिः केन सम्भवेत् ॥ ४९३ ॥ अशरीरत्वमोक्षो ऽयं विना ज्ञानेन सिध्यति । स्यादेतदेवं वेदस्य सर्वस्याऽप्याशयो यदि ॥ ४९४ ॥ तत्र स्यान्न तथा ऽस्त्येव तथा ह्येतत्प्रकाश्यते । वेदान्तो न पृथक् शास्त्रं वदन् वादी स कर्म-

ठः ॥ ४९५ ॥ मष्टव्यो विषयाऽभावाद् फलाऽभावान्न चा-
ऽग्रिमः। उपक्रमादिभिर्लिङ्गैस्तात्पर्यं ब्रह्मणि स्फुटम् ॥ ४९६ ॥
ब्रह्मैव वेदशिरसामखण्डाऽऽनन्दमद्वयम्। विषयो न द्वितीयोऽपि
सुखमाप्त्यादिसम्भवात् ॥ ४९७ ॥ किं च विप्रो न हन्तव्य
इत्यादौ न हि चोद्यते। क्रिया तत्साधनं वापि न क्रियार्थेन
मानता ॥ ४९८ ॥ तस्मात्कर्तृस्तुतिद्वारा न कर्मपरता भवेत्।
कृतकं यदनित्यं तद् न्यायेनोद्धलिता सती ॥ ४९९ ॥ तद्य-
थेति श्रुतिः सोमममपामेत्यादिकां श्रुतिम्। बाधते सत्त्वशुद्ध्यर्थं
कर्म नानाविधं भवेत् ॥ ५०० ॥ कर्मकाण्डं ब्रह्मकाण्डशेष-
मेव स्वयं पुनः। शुद्ध्यर्थं कर्म विदधद् मुक्त्यर्थं न कदा च-
न ॥ ५०१ ॥ कृत्स्नेन वेदवृन्देन स्वाभाविक्या निरोधनम्।
प्रवृत्तेः क्रियते तेन न तु कश्चित्प्रवर्त्यते ॥ ५०२ ॥ प्रव्रजेद्
ब्रह्मचार्येव रागी चेत्परयोषितः। न गृह्णीयाद् परं त्वेकां क-
न्यामुद्वाहयेदिति ॥ ५०३ ॥ उद्वाहितायां कन्यायां यथाकालं
कुरु क्रियाः। क्रियाकर्त्ता स्वदारे ऽपि नित्यं मा गच्छ किं
तु सः ॥ ५०४ ॥ ऋतौ भार्यामुपेयादित्येवं वर्णयति श्रुतिः।
वृद्धस्त्वं कर्मणा मोक्षं विकत्थयसि कर्महः। निन्द्यन्ते कर्मठा वे-
दैश्चमसेनापि योगिना ॥ ५०५ ॥

"अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं-
मन्यमानाः। जघन्यमानाः पर्यन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना
यथा ऽन्धाः। अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना वयं कृतार्था इति
अभिनन्दन्ति बालाः। यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः
क्षीणलोकाश्च्यवन्ते। इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो
वेदयन्ते प्रमूढाः। नाकस्य पृष्ठे ते सुकृते तु भूत्वा इमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति"।

कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिनः । वदन्ति चाटुकान् मूढा युता मायागिरोत्सुकाः ॥ ५०६ ॥ रजसा घोरसङ्कल्पाः कामुका अधिमन्यवः । दाम्भिका मानिनः पापा विहसन्त्यच्युतप्रियान् ॥ ५०७ ॥ वदन्ति चान्योन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिषः । यजन्त्यसृष्टाऽन्नविधानदक्षिणा वृत्त्यै परं घ्नन्ति पशूनतद्विदः ॥ ५०८ ॥ लोके व्यवायाऽऽमिषमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्न हि तत्र चोदना । व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ ५०९ ॥ यदुक्तं कर्मणो ऽभावादशरीरत्वलक्षणः । मोक्षो भवेद्धते ज्ञानात् तदेतन्नैव युज्यते ॥ ५१० ॥ न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५११ ॥ अतः सुनिपुणस्यापि ज्ञानशून्यस्य देहिनः । प्रत्यवायकरं कर्म भवत्येव न संशयः ॥ ५१२ ॥ अज्ञस्य कामना नेति वदितुं केन शक्यते । अतः कामेन कर्माणि कुरुते ह्यवशो ऽपि सः ॥ ५१३ ॥ नित्यानां करणात्केषां पापानां स्याद्विनाशनम् । नाऽशुद्धानां महापातकानां वा स्याद्विनाशनम् ॥ ५१४ ॥ प्रारब्धव्यतिरिक्तानां सञ्चितानां च कर्मणाम् । सद्भावाद्भाविदेहे ऽपि भवेन्मोक्षः कुतस्तव ॥ ५१५ ॥ निरपेक्षादतो ज्ञानाद् मोक्षः स्यान्न तु कर्मभिः । यदा रज्ज्वां फणिद्रष्टुः पुंसः कर्मशतैरपि ॥ ५१६ ॥ न गच्छेद्भयकम्पादि रज्जुज्ञानात्तु गच्छति । तद्वत्स्वात्माऽज्ञानबन्धः स्वज्ञानाद्विनिवर्त्तते ॥ ५१७ ॥ तस्मादखण्डविज्ञानान्मुक्तिः स्यान्न तु कर्मभिः । सत्यमित्यादिकं वाक्यमखण्डार्थस्य बोधकम् ॥ ५१८ ॥ स्वरूपलक्ष्यवाक्यत्वात्तथा प्रश्नोत्तरत्वतः । तत्त्वमस्यादिकं वाक्यमखण्डार्थस्य बोधकम् ॥ ५१९ ॥ अ-

कार्यकारणं द्रव्यं समानाश्रयगीस्त्वतः । प्रकृष्टत्राक्यवत्सोयं-वाक्यवच्चेष्यते बुधैः ॥ ५२० ॥ संसर्गाऽसङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् । उक्ता ऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥ ५२१ ॥ सम्बन्धत्रयमादाय चाऽखण्डार्थस्य बोधकम् । सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता ॥ ५२२ ॥ लक्ष्यलक्षणसम्बन्धपदार्थः प्रत्यगात्मता । उक्तवाक्येषु सर्वत्र लक्षणा भागलक्षणा ॥ ५२३ ॥ अत्र जीवेशयोरैक्यं तादात्म्यं तु न संमतम् । भेदाऽभेदौ विरुद्धत्वात्कथं स्यातां परात्मनोः ॥ ५२४ ॥ उक्ताऽऽत्मज्ञानसिद्ध्यर्थं श्रवणं मननं तथा । ध्यानं समाधिः कर्त्तव्यं श्रवणादेर्विधानतः ॥ ५२५ ॥ वेदान्तानामद्वितीये तात्पर्यज्ञानसिद्धये । ऊहाऽपोहात्मिका चित्तक्रियैव श्रवणं विधेः ॥ ५२६ ॥ अपूर्वः परिसङ्ख्या वा विधिर्नियम एव वा । मननं च श्रुताऽर्थानामूहाऽपोहविचिन्तनम् ॥ ५२७ ॥ विजातीयतिरस्कारः सजातीयधियस्तथा । प्रवाह उच्यते ध्यानं समाधिर्द्विविधः स्मृतः ॥ ५२८ ॥ सविकल्पो निर्विकल्पः सविकल्पः स चोच्यते । ज्ञातृज्ञेयविकल्पानामेको यत्र च विद्यते ॥ ५२९ ॥ निर्विकल्पसमाधिस्तु ज्ञातृज्ञेयादिवर्ज्जितः । अद्वितीयाऽऽकारमात्रचित्तसंस्थितिरुच्यते ॥ ५३० ॥ एवं साधनसम्पन्नपुरुषस्य हि जायते । जीवब्रह्मैक्यविज्ञानं सर्वाऽनर्थनिवर्त्तनम् ॥ ५३१ ॥ फलव्याप्यत्वमेवाऽस्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते ॥ ५३२ ॥ निर्ममो निरहङ्कारः पूर्णबोधसुखात्मकः । कृतकृत्यः सर्वसाक्षी जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ ५३३ ॥ तस्मादज्ञाननाशाय ब्रह्माऽऽत्मप्रतिपत्तये । श्रुत्वा मत्वा ब्रह्मतत्त्वं सर्वसाधनसंयुतः ॥ ५३४ ॥ सर्वदा

संयमं कुर्याद् भोगाऽनासक्तधीः सुधीः । सर्वदा संयमं कुर्वन् यद्यत्तस्य विरोधि तत् ॥ ५३५ ॥ सकलं संन्यसेद्विद्वान् किं दण्डादिकर्मो कुतः । तस्यापि तद्विरोधित्वाद् गुहासु च सरित्सु च ॥ ५३६ ॥ निधाय दण्डवस्त्रादीन् पुरतो ध्यायतः परम् । मनो दुष्टं चञ्चलं च ध्यायतस्तत्र योगिनः ॥ ५३७ ॥ गच्छेद् गोपशुचौरेभ्यः शङ्कया नियतं चलम् । नास्त्येनैकत्र वासो ऽस्य सञ्चारस्य विधानतः ॥ ५३८ ॥ एकाग्रत्वविरोधित्वात्तस्माद्दण्डादिकं त्यजेत् । परहंसयतेस्तस्य न मुख्यो ऽस्तीति च श्रुतेः ॥ ५३९ ॥ न चैतत्सिद्धविषयं साधकस्तु परिग्रहेत् । इति वाच्यं वाक्यशेषे ध्यानादौ श्रूयते विधिः ॥५४०॥ विधेर्न सिद्धो विषयो विश्रान्तहृदयो महान् । विविक्तं परमात्मानं प्रत्यक्षेन परीक्षतः ॥ ५४१ ॥ जानन् साक्षात्कर्तुमिच्छुः साधको विषयो विधेः । कथं ननु गृहीतस्य दण्डादेर्विधिपूर्वकम् ॥ ५४२ ॥ परित्यागो ऽन्यथा व्यर्थो विधिः स्यात्तत्प्रमापकः । मैवं मन्दाऽधिकाराणां विधिस्तत्प्रापको भवेत् ॥ ५४३ ॥ तीव्रवैराग्ययुक्तानां मुख्यानामधिकारिणाम् । न दण्डादेर्ग्रहः सो ऽपि न मुख्यो ऽस्ति श्रुतेर्वशात् ॥ ५४४ ॥ किं चाऽन्यदाग्रही दण्डे प्रष्टव्यो घटदण्डयोः । दण्डादेर्विद्यमानत्वात्त्यागो न भवता मतः ॥ ५४५ ॥ संस्कृतत्वाद्वा भवता पक्षयुग्मं प्रणाशितम् । वस्त्रादेर्विद्यमानत्वात्त्यागो ऽपि च कथं तव ॥ ५४६ ॥ संस्कृतस्याऽग्निवेदादेस्त्याज्यता भविता कथम् । कथं महामन्त्रवृन्दैर्गृहीतामग्निसाक्षिकाम् ॥५४७॥ उपभोग्यां धर्मपत्नीं मुक्त्वा प्रव्राजितो भवान् । भोगेच्छाविरहात्तस्य रक्षणादिप्रयासतः ॥ ५४८ ॥ प्रतिबन्धकरत्वाच्च पुरुषार्थस्य वेददृक् । त्यक्तवानस्मि तामेवं दण्डाद्यैस्त्यज भोग्य-

ताम् ॥ ५४९ ॥ सा वेददृष्टिस्ते कुत्र गतेदानीं यतेस्तथा ।
सा विरक्तिस्तपश्चर्या युक्ता ऽऽहारादिरूपिणी ॥ ५५० ॥
न मे भार्या ऽस्ति संन्यासं कृतवान् ब्रह्मचार्यहम् । अतो द-
ण्डादिकं श्रुत्वा गृहीतमिति चेच्छृणु ॥ ५५१ ॥ गौरी वा
वरयेत्कन्यां कन्यामुद्वाहयेद्द्विरम् । प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सी-
रितिप्रभृतिश्रुतेः ॥ ५५२ ॥ ऋणत्रयश्रुतेस्तद्वन्नाऽपुत्रस्येति च
श्रुतेः। समन्त्रस्य विधेः सत्त्वादुद्वाहं त्यक्तवान् कथम् ॥५५३॥
विरक्तत्वान्मया त्यक्तो विवाह इति चेत्कथम् । दण्डादौ र-
मसे भोग्यबुद्ध्या वैषयिकं सुखम् ॥ ५५४ ॥ अजानंस्तत्प्र-
तिनिधिं कृत्वा किं रमसे तु तत् । नाऽहमेवं विधो भ्रान्तो
विना ज्ञानं न सिध्यति ॥ ५५५ ॥ दण्डचैलादिकमिति
गृहीते विधितो मया । कश्चित्ककुत्पाटः कं चन नत्वा ब्रह्मसं-
विदम् ॥ ५५६ ॥ लब्धवानिति यद्यस्ति तथा कुर्यामहं
पुरा । न चैवं दृश्यते क्वाऽपि तस्मान्न करवाण्यहम् ॥ ५५७ ॥
मैवं मंस्था न कुत्रापि श्रूयते दिक्पटो यतिः । उत्पन्नब्रह्म-
विज्ञानश्रवणाधिऽकृतो ऽपि वा ॥ ५५८ ॥ नास्त्येवेति वि-
जिज्ञासुर्दिक्पटः कथितः पुरा । न्यायसाम्यात्परोक्षेण ब्रह्म-
विज्ञानवांस्तथा ॥ ५५९ ॥ तस्मात्परोक्षविज्ञानः संयमं सर्वदा
चरन् । विरोधि दण्डवस्त्रादि संत्यजेदत्र च श्रुतिः ॥ ५६० ॥

"परमहंसत्रयाणां न कटिसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न दण्डो न कमण्डलुः, जातरूपधरत्वं विधिः । संन्यासकाले ऽप्यलंबुद्धिपर्यन्तं धृत्वा तदनन्तरं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्याऽथ जातरूपधरो भूत्वा सञ्चरेत्"।

अजानतामर्थमिमं मन्वानां भ्रामकं वचः । वदतां भ्रा-
न्तिमाशङ्क्य किं चिदुत्तरमुच्यते ॥ ५६१ ॥ ननूक्तरीत्या सं-

न्यस्य श्रुतवेदान्तवाक्यतः । उत्पन्नब्रह्मज्ञानस्य निर्ममत्वादिकं कथम् ॥ ५६२ ॥ विद्यारण्यादिगुरुभिरेवमेवोदितो यतेः । दण्डादेर्विद्यमानत्वाद्विहितत्वाच्च तत्र हि ॥ ५६३ ॥ अभिमानो यतेर्युक्तः स्वधर्मनिधनस्मृतेः । संत्यक्ते यदृण्डादावभिमानो निवर्तते ॥ ५६४ ॥ भूयस्त्यागस्तु देवादेर्नास्त्येव श्रूयते ऽपि न । इति चेत्स तु प्रष्टव्यः शृण्वतां वेदमस्तकम् ॥ ५६५ ॥ यतीनां ब्रह्मबोधः किं जायते न, न चेत्तदा । भज्येत श्रवणादीनां श्रोतव्य इति चोदना ॥ ५६६ ॥ आद्ये तत्साधनैः सिद्धमुत नो नेति चेद्विधिः । शान्तो दान्त उपरत इति भग्नो भवेत्तव ॥ ५६७ ॥ अहेतुकत्वं चाऽस्य स्यात्साधने ब्रह्मधीर्यदि । अमानित्वाऽनहन्ते तु ह्यमकम्पो गिरिर्यथा ॥ ५६८ ॥ आपतेताममानित्वमदम्भित्वादिवाक्यतः । उत्पन्नज्ञानरक्षार्थं यतेत न यतेत वा ॥ ५६९ ॥ न चेद् ज्ञानं विनश्येत्तु सादित्वात्संसरेद् ध्रुवम् । सार्थको वरघातेति न्याय आपादितस्त्वया ॥ ५७० ॥ आद्ये कामयतः कण्ठे विद्वत्संन्यास आपतेत् । तदङ्गत्वेन दण्डादेस्त्यागः श्रुत्याविसंमतः ॥ ५७१ ॥ खिन्नान् या मातृवद्वत्सान् निर्बन्धात्स्वैरचारिणः । भक्षणाद्वौ तु विधिना प्रहृत्यापि नियोजयेत् ॥ ५७२ ॥ सद्यस्तृप्तिकरत्वाय भ्रान्ता सा लौकिकी स्मृतान् । किं पुनर्लोकरक्षार्थं कोटिमातृसमा श्रुतिः ॥ ५७३ ॥ परमानन्ददं साऽङ्गं विदध्याद् मुख्यमेव सा । सापेक्षं दण्डवस्त्रादिग्रहणं धीनिरोधने ॥ ५७४ ॥ प्रतिबन्धं त्याजयित्वा परहंसादिलक्षणम् । विद्वन्न्यासमतस्तस्मिन्कर्ता विद्वान् भवेद् ध्रुवम् ॥ ५७५ ॥ अथ कर्त्तव्यताऽभावाद् ज्ञानिनो मे कथं भवेत् । यन्नो न तत्साम्मतं किंकर्त्तव्याऽभावता बहिः ॥ ५७६ ॥ उताऽन्तर्दृश्यमानत्वाद प्रवृत्तेर्बाह्य एव ते ।

मृषः स्यात्सत्यमेतत्तु वर्त्तन्तामिन्द्रियादयः ॥ ५७७ ॥ मम किं तावता ऽसङ्गचिद्व्योम्नः सर्वसाक्षिणः । शास्त्रीये किमशास्त्रीये तत्र देहेन्द्रियादयः ॥ ५७८ ॥ प्रवर्तन्ते द्वितीये ते तेषां स्वाभाविकत्वतः । प्रवर्त्तन्ते तथाधर्मशास्त्रादेरतिलङ्घता ॥ ५७९ ॥ ते प्रसज्येत मा काङ्क्षीर्विड्वराहादितुल्यताम् । न तावन्मात्रता किं तु स्वैरचारित्वमप्यतः ॥ ५८० ॥ चक्रुर्निन्दां जना नूनं शास्त्राणि च तथैव हि । बुद्ध्वाऽद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाऽऽचरणं यदि ॥ ५८१ ॥ शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदो ऽशुचिभक्षणे । तत्त्वं बुद्ध्वा ऽपि कामादीन्निःशेषं न जहासि चेत् ॥ ५८२ ॥ गच्छेस्त्वं नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकान् । सर्वं ब्रह्म वदिष्यन्ति साम्प्रतं तु कलौ युगे ॥ ५८३ ॥ नाऽनुतिष्ठन्ति मैत्रेय शिश्नोदरपरायणाः । नाऽविरक्तो दुश्चरितो नाऽशान्तो नाऽसमाहितः ॥ ५८४ ॥ नाऽशान्तमानसो वा ऽपि प्रज्ञानं त्वेवमाप्नुयात् । यतिर्द्वयेन पतति ब्रह्मज्ञानरतो ऽपि सन् ॥ ५८५ ॥ धीपूर्वं रेतसोत्सर्गात्तथा धातुप्रतिग्रहात् । दोषैरेतैः प्रारब्धत्तिर्न प्रसिध्येच्च ते ततः ॥ ५८६ ॥ शोकमोहादिभिश्चित्तं क्षोभयेत्त्वामनारतम् । विवेकशून्यस्तव क्षुब्धं मनो जेतुमशक्तिमान् ॥ ५८७ ॥ तदधीनो रौरवं च प्राप्स्यसे ऽज्ञानवार्त्तया । श्रुतिस्मृती ममैवाऽऽज्ञा यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते ॥ ५८८ ॥ आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तो ऽपि न वैष्णवः । यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः ॥ ५८९ ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् । यएतदभ्यसूयन्तो नाऽनुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥ ५९० ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः । आद्य एवाऽभ्यासवशाज्जन्मान्तरशतेष्वपि ॥ ५९१ ॥ शास्त्रीयएव मे तत्र वर्त्तन्ते चेन्द्रियादयः । किमत्र कर्मण्यथ वा साधने

ब्रह्मसंविदः ॥ ५९२ ॥ तानि कानीह कर्माणि यज्ञदानादि वाऽथ वा । स्नानशौचाऽर्चनादीनि पट्ककर्माण्यग्रिमो न हि ॥५९३॥ त्यक्तत्वात्कर्मणां पण्णां स्नानादेरनपेक्षणात् । स्नानं त्रिपवणं प्रोक्तं कुटीचकबहूदयोः ॥ ५९४ ॥ हंसे तु सकृदेव स्यात् परहंसे न विद्यते । द्वितीये श्रवणे किं वा मननध्यानयोरपि ॥ ५९५ ॥ प्रथमे संविदस्तस्य सिद्धत्वाच्छ्रवणे त्वया । प्रवृत्तिहेतुर्वक्तव्यः किं ज्ञानाऽवगमेन वा ॥ ५९६ ॥ प्रतिष्ठा शिष्यभिक्षार्थं स्यादन्ते प्रकटीकृतम् । वैराग्यं शिष्यलोकानां संग्रहो निन्द्यते बुधैः ॥ ५९७ ॥ आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च । लोकाऽनुग्रहयुक्तानि नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥ ५९८ ॥ अहङ्कारो ममत्वं च चिकित्सा कर्म साहसम् । प्रायश्चित्तं प्रवासश्च मन्त्रौषधगराशिषः ॥ ५९९ ॥ प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो व्रजेदधः । अशिल्पजीवी न गृहस्थश्च नित्यं जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रमुक्तः । अनेकस्थानी लघुरल्पाऽशनश्च चरन् देशानेकचरः स भिक्षुः ॥ ६०० ॥ नाऽसच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् । अतिवादान् त्यजेत्तर्कान् पक्षं कं चन नाऽऽश्रयेत् ॥ ६०१ ॥ न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान् नैवाऽभ्यसेद्बहून् । न व्याख्यामुपयुञ्जीत नाऽऽरम्भानारभेत क चित् ॥ ६०२ ॥ संत्यजेत्सर्वकर्माणि लोकाचारं च सर्वशः । ज्ञानरक्षेति चेदस्तु श्रवणे केवले कुतः ॥ ६०३ ॥ प्रवृत्तिः श्रवणे यद्वन्मतिसंयमयोरपि । साऽस्तु प्रवृत्तिर्देहादेः श्रवणे वासनावशात् ॥ ६०४ ॥ तदभावाच्च प्रज्ञादौ प्रवृत्तिर्नैव जायते । साधनत्वाऽविशेषे ऽपि मननादेस्तु वासना ॥ ६०५ ॥ कथं नास्त्यप्रधानत्वाद् द्वयं त्यक्तं मयेति चेत् । नाऽऽश्रेयादेः प्रधानत्वात्समिधागादिकं वि-

ना ॥ ६०६ ॥ फलस्य जनकत्वं स्यात्ततो ऽङ्गत्वं तयोरपि । अ-
नुष्ठानाद्वासना तु तयोरस्तु प्रवर्त्तिका ॥ ६०७ ॥ तस्माच्छ्र-
वणसंभूतात्परोक्षादेव नृत्यसे । अथाऽपरोक्षमेवाद्दावुत्पन्नं ज्ञा-
नमागमाद् ॥ ६०८ ॥ तात्कालिके च मनने समाधाने स्थिते
सति । वक्षमस्त्वमसीत्यादौ प्रत्यक्षं जायते यथा ॥ ६०९ ॥
परं तु मनश्चादीनि श्रुसन्तजधियो ऽपि मे । क्षणमात्रं न ति-
ष्ठन्ति विना पुस्तकमन्यथा ॥ ६१० ॥ कालक्षेपाय वर्त्तन्ते
श्रवणे मे ऽनुवर्त्तिते । संस्काराच्चेन मे को ऽपि कर्त्तव्यांशो
न विद्यते ॥ ६११ ॥ सत्यमुत्पद्यते ज्ञानं प्रत्यक्षं तत्त्वमादितः ।
नियमाद्यैरुपेतस्य संसारं प्रजिहासतः ॥ ६१२ ॥ तात्कालिके
च मनने समाधाने स्थिते सति । कृतोपासनया लब्धचित्तै-
काग्र्यस्य धीमतः ॥ ६१३ ॥ मुख्याऽधिकारिणश्चित्ते सकृ-
त्सौदामिनीनिभे । सविलासाऽज्ञाननाशनिदानं ब्रह्मवेदन-
म् ॥ ६१४ ॥ तस्याऽन्तरङ्गनियमयमादेरनुवर्त्तनम् । सिद्धस्य
लक्षणान्येवं ह्यनुष्ठेयानि साधकैः ॥ ६१५ ॥ त्वयि सिद्धे
स्युरेतानि न चेद्भज्येत सिद्धता । बादरायणसूत्रं च भज्येत
विदुषामपि ॥ ६१६ ॥ चर्या तद्बोधिका तद्वच्छान्तो दान्त इति
श्रुतिः । किं च पातञ्जलं सूत्रं नियमप्रतिपादकम् ॥ ६१७ ॥
भज्येत तद्योगिनां स्यान्नाऽस्माकमिति चेन्न तद् । योगित्वं
परहंसानां परहंसश्रुतिर्जगौ ॥ ६१८ ॥ किं च सिद्धः कदा
चित्तु कुतूहलपरो यदि । रमते ऽध्यात्मशास्त्रे ऽसौ परानन्दे
तु निःस्पृहः ॥ ६१९ ॥ मुक्त्वा ग्रन्थादिकं चित्तं क्षणमात्रमसं-
स्थितम् । प्रबुद्धं तेन सिद्धं ते गता मुख्याऽधिकारिता ॥६२०॥
मन्दाऽधिकारिणो जातं परोक्षं ज्ञानमीदृशम् । वार्त्तया भ्राम्यसे
लोकानपरोक्षमतेर्भवान् ॥ ६२१ ॥ तस्माज्ज्ञानित्वमौनित्व-

साधनैः सहितो भवान् । संसृज्य विद्वत्संन्यासात् पूर्वंत्यागप्रयोजनात् ॥ ६२२ ॥ विश्रान्तिफलकादन्यद्दण्डवस्त्रघटादिकम् । अपरोक्षधियै वाल्यमौनित्वादिकमादरात् ॥ ६२३ ॥ कुरु यावच्छ्लावत्तो स्थितिः स्यात्तावन्मे सुखे । सप्तमी भूमिका नाम्ना तावत्कर्त्तव्यता दृढा ॥ ६२४ ॥ कर्त्तव्यता स्वतो गच्छेत्पश्चाद्वातादिवाऽम्बरम् । आदावभ्यासकाले तु बहिर्विपयिणी हि सा ॥ ६२५ ॥ वर्तते साधको ऽप्येवमकर्त्ता ऽस्मीति चिन्तयेत् । ततः परोक्षं निश्चित्य स्वात्मनो ब्रह्मरूपताम् ॥६२६॥ संगृह्य सारविच्छास्त्रे मेधावी हृदि धारयेत् । ग्रन्थान् सन्त्यज्य विज्ञानतत्परः स्यादतन्द्रितः ॥ ६२७ ॥ कर्त्तव्यतां त्यजेद्विद्वानवाह्यविषयामपि । ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ॥ ६२८ ॥ पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः । पुस्तके यदि वाञ्छा स्यादवधूतस्य तच्छुतम् ॥ ६२९ ॥ पुस्तकं हि मनोदण्डं करपात्रं दिगम्बरम् । धृत्वा परिव्रजेत्तूर्णामिति शास्त्रविनिश्चयः ॥ ६३० ॥ इति तार्किकं समुद्धर्त्तुं ब्रह्मज्ञानं ससाधनम् । संसृजेत्तारकं पूर्वं चिन्तितं यन्मया ऽधुना ॥६३१॥ तज्ज्ञानमुपदेक्ष्यामि तार्किकं पुरतः स्थितम् । पूतं मत्वोक्तरीत्या ऽसौ योगी त्वेवममन्यत ॥ ६३२ ॥ भवदोषधिया दृश्ये विरक्तिर्जायते ततः । शुद्धे चित्ते विविदिषा संन्यासः सर्वकर्मणाम् ॥ ६३३ ॥ त्यागात्संजायते ज्ञानमितिस्थितं तथाविधम् । भवशेषमुखग्रस्तं कुतर्कविषमस्तकम् ॥ ६३४ ॥ कृकलासं यथा कृष्णो गजराजं यथा हरिः । स्वभक्तं तस्य भक्तो ऽहमभक्तमपि तारये ॥ ६३५ ॥ कथं भक्तिर्भगवति ह्यद्वितीयं विजानतः । भजनाद्भक्तिरित्युक्तिर्निर्गुणे सगुणे ऽपि च॥६३६॥ भवतन्त्वे ततो मोहस्त्यज्यतामज्ञतज्ज्ञयोः । अनुवृत्तिर्ज्ञानिनि स्यात्

शमादिवन्दिति श्रुतम् ॥ ६३७ ॥ सनकादेर्नारदस्य वैकुण्ठ-
गमनादिकम् । शुकादीनां रतिः कृष्णकथायां विद्यते शुभ-
म् ॥ ६३८ ॥ यावदायुस्त्रयो वन्द्या वेदान्ता गुरुरीश्वरः ।
आदौ विद्याप्रसिद्ध्यर्थं कृतघ्नत्वाऽपनुत्तये ॥ ६३९ ॥ आत्मा-
रामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्ति-
मित्थम्भूतगुणो हरिः ॥६४०॥ देहेन्द्रियं प्राणमनोधियां यो ज-
न्माप्ययः क्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः । संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरे-
र्भागवतप्रधानः ॥ ६४१ ॥ न कामकर्मबीजानां दृश्यते यत्र
सम्भवः । वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥ ६४२ ॥
शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि । समबुद्ध्या प्रव-
र्त्तन्ते ये ते भागवतोत्तमाः ॥ ६४३ ॥ भुवनविभवहेतवे
ऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्याव । न चलति
भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्धमसौ हि वैष्णवाग्र्यः॥ ६४४ ॥
अतः परमभक्तोऽहं विपघ्नं स्मृतिसंमतम् । युक्त्यौपघञ्च पथ्यं
च वेदमन्त्राऽभिमन्त्रणम् ॥ ६४५ ॥ कुर्वे मुनिः क्षणादेवमुक्तो
ऽस्त्विति तथा ऽकरोत् । सदेवाऽऽसीदिदं सर्वं शुक्तिवद्रज्जु-
सर्पवत् ॥ ६४६ ॥ विजृम्भते ते मूर्द्धा तु पतेन्न मनुषे यदि ।
भगवंस्तत्र तत्राऽहं सभार्यां ताडनाद्भयात् ॥ ६४७ ॥ प-
लायन्नागतो ऽत्रापि गुहायां वृश्चिकाद्यथा । निःसमेवं मान-
दोषात्सङ्गतो दर्शनाद्धि वः ॥ ६४८ ॥ कृतकृत्यो ऽस्मि
शिष्यं मामनुशाधि यथाविधि । सन्त्यज्य दुर्मतं वेदशिरस्त्वं
शरणं व्रज ॥ ६४९ ॥ उपदिष्टो मया न्यायो गृह्यतां श्रुति-
संमतः । भूयोपि वच्मि ते सृष्टिं सावधानमनाः शृणु ॥६५०॥
अद्वितीयपरानन्दपरमात्मा स्वमायया । युक्तो ऽसत्कल्पया
योगी यथा व्याघ्रस्तथेश्वरः ॥ ६५१ ॥ सर्वप्रपञ्चरूपेण कूटस्थो

७

ऽभूत्स्वयंप्रभः । इममर्थमभिमेत्य बालेभ्यः श्रुतिरब्रवीत् ॥६५२॥ सूक्ष्मात् स्थूलं समुत्पन्नमिति चेत्तूलपिण्डतः । तन्तुरज्ज्वोश्च वस्त्राणि विस्तृतानीक्षसे न किम् ॥ ६५३ ॥ अतो मृग्यं प्रमाणं ते परमाण्वादिकल्पने । किं चाऽन्यत्परमाणूनां संयोगो निष्प्रयोजकः ॥ ६५४ ॥ तदभावे कुतो विश्वमीशश्चेत्सो ऽप्यसम्भवी । संसारी स्याच्चेतनश्चेत् कुलालवदचेतनः ॥६५५॥ यदि तन्न प्रवर्त्तेत जडत्वात्तर्हि कुम्भवत् । अनवस्था ऽप्यथेशस्तु सर्वसंसारवर्जितः ॥ ६५६ ॥ सर्वज्ञः सम्भवत्येव कार्यलिङ्गाऽनुमानतः । इदं विचित्रकार्यत्वात्प्रासादादिव मानतः ॥ ६५७ ॥ नानाकर्तृत्वसिद्ध्या ऽसौ सर्वज्ञः स्यात्कथं तव । आगमादिति चेदीशः सर्वज्ञः सर्वकारणम् ॥ ६५८ ॥ शोभते भवतः श्रद्धा कूटस्थे परमेश्वरे । अद्वितीयः परानन्दो महामायो महेश्वरः ॥ ६५९ ॥ विश्वकर्ता विश्वयोनिरागमादेव गम्यते । किं च रूपस्पर्शवत्त्वान्मितत्वाच्च घटादिवत्॥६६०॥ अणवः स्युरनित्यास्ते न ततो मूलकारणम् । किं च सांशेषु संयोगस्तन्त्वादिष्वेव दृश्यते ॥ ६६१ ॥ अव्याप्यवृत्तिरणुषु निरंशेषु कथं भवेत् । व्याप्यवृत्तौ तु संयोगे प्रथिमा द्व्यणुकादिषु ॥ ६६२ ॥ कथं सङ्गच्छते तत्र स्थूलत्वाऽनुभवः कथम् । गुणस्य गुणिना साकं समवायो ऽभिधीयते ॥ ६६३ ॥ सो ऽपि सम्बन्धिना साकं सम्बन्धो यदि नेष्यते । तदा विशिष्टधीहेतुर्न स्यादेव खपुष्पवत् ॥ ६६४ ॥ सम्बध्येत यदा तस्य सम्बन्धान्तरमिष्यताम् । तस्य तस्याऽन्यसम्बन्धो ह्यनवस्थैवमापतेत् ॥ ६६५ ॥ संयोगस्य गुणत्वेन संबन्धान्तरमिष्यते । संबन्धः समवायस्य न स्यादेवाऽगुणत्वतः ॥ ६६६ ॥ समवायो दीपवत्स्यात् स्वस्वेतरनियामकः । अतो विशिष्ट-

धीहेतुर्गुणस्य गुणिना सह ॥ ६६७ ॥ इत्येवं परिभाषेयं भवता कुत्र शिक्षिता । किं चान्यज्जायते कुम्भ इत्यादौ दृश्यते जनिः ॥ ६६८ ॥ सकर्तृका जनिः सेयमसत्कार्ये कथं भवेत् । किं चाऽन्यद्गौतमस्यापि स्मृत्या ब्रह्मैव शिष्यते॥६६९॥ यथोपनिषदस्तत्त्वप्रधाना न तथा मतम् । इदं शास्त्रं मतं न्यायप्रधानमिति भाष्यकृत् ॥ ६७० ॥ तस्माद्ब्रह्म माह्यामायं जगतः कारणं ध्रुवम् । न्यायताऽऽलम्बने भग्ने तत्त्वानिरूष्णलीलया ॥ ६७१ ॥ नैयायिकतरेणाऽधः पातिताश्चालपादपात् । पतेदन्यस्ततो ऽप्यन्य एवमन्योन्यताडनैः ॥ ६७२ ॥ अद्वैतफलमत्यर्थं यत्साक्षादपरोक्षतः । सिद्धं गोरक्षकं पूपं भुञ्जता ऽनिशमादरात् ॥ ६७३ ॥ अतः सच्चित्सुखं ब्रह्म स्वप्रकाशं निरञ्जनम् । अद्वितीयं निर्विशेषं भवानेव न संशयः ॥ ६७४ ॥ न तु ब्रह्माऽहमस्म्येव तथापि मम चेतसि । विक्षेपा उद्भवन्त्येव तच्छान्तिः स्यात्कथं मम ॥ ६७५ ॥ यथा चित्तं प्रशाम्येत भण्यतां यदि रोचते । सत्यं तत्त्वविदोऽप्येवमविश्रान्तिनिबन्धनाः ॥ ६७६ ॥ विक्षेपा उद्भवन्त्येव ब्रह्माऽऽत्मज्ञानिनामपि । योगसंस्काररहितं विकल्पैः स्वाश्रयं मनः ॥ ६७७ ॥ क्षोभयित्वा स्वप्रचारे नयेद्वन्ध्यानिवाऽनिलः । एवमेव शुको ब्रह्म ज्ञात्वा विक्षिप्तचेतसा ॥ ६७८ ॥ चलितो जनकेनोक्तो विश्रान्त इति विश्रुतम् । तस्माद्विक्षेपशान्त्यर्थं जीवन्मुक्तिसुखाय च ॥ ६७९ ॥ जीवन्मुक्तेः साधनानि साधय त्वं प्रयत्नतः । जीवन्मुक्तिः केयमत्र किं प्रमाणं कथं भवेत् ॥ ६८० ॥ तत्सिद्धिः किं फलं तस्या इति चेदुच्यते शृणु । जीवतो विदुषश्चित्ते संभवेत्कर्तृतादिकम् ॥६८१॥ क्लेशरूपतया बन्धः कथ्यते ब्रह्मवादिभिः । तन्निवारणरूपात्मा

जीवन्मुक्तिः प्रकीर्त्यते ॥ ६८२ ॥ नन्वयं साक्षिणो बन्धो धार्यते मनसो ऽथ वा । नाऽऽद्यो ज्ञानेन तस्याऽयं वारितत्वात्पुनः कथम् ॥ ६८३ ॥ नोत्तरश्चित्तधर्मत्वात् सति चित्ते न वारणम् । न ह्यग्नेरुष्णता तोयाद् ध्वंसं वा तेन वार्यते॥६८४॥ जलार्द्रता मृत्तिकाद्यैरग्न्यौष्ण्यं मणिमन्त्रतः । यथा ऽभिभूयते तद्वच्चित्तधर्मो ऽभिभूयते ॥ ६८५ ॥ योगाऽभ्यासेन नन्वेवं प्रारब्धं योगसिद्धये । चित्तवृत्तीरपेक्षेत कथं योगात्तदक्षयः ॥ ६८६ ॥ उक्ताऽभिभवसाध्याया जीवन्मुक्तेः सुखत्वतः । प्रारब्ध फलएवाऽन्तर्भावाच्छङ्का न संभवेत् ॥ ६८७ ॥ प्रारब्धमथ वा ज्ञानात्प्रबलं मनुषे यथा । प्रारब्धादपि योगस्तु प्रबलः स्यात्तथा सति ॥ ६८८ ॥ वीतहव्योद्दालकादेर्देहसंत्यागदर्शनात् । स्वेच्छयैवोपपन्नं स्याद् यद्यप्यल्पायुषां नृणाम् ॥ ६८९ ॥ न चास्ति तादृशो योगस्तथा ऽप्येषा प्रयत्नतः । कामादीनां निरोधाख्यमात्रं योगो ऽस्तु का क्षतिः ॥ ६९० ॥ तस्माद्योगाऽभ्यासवशात्कामाद्यभिभवे सति । जीवन्मुक्तिर्भवेत्तत्र विवादो नैव विद्यते ॥ ६९१ ॥ जीवन्मुक्तौ प्रमाणानि श्रुतयः स्मृतयस्तथा । एवं सचक्षुरित्याद्याः श्रुतयस्ते ऽत्र भूरिशः ॥ ६९२ ॥ जीवन्मुक्तिस्थितिः प्राज्ञब्राह्मणाद्यभिधानतः । जीवन्मुक्तिस्तत्र तत्र वासिष्ठादौ निरूप्यते ॥ ६९३ ॥ तत्स्वरूपे मानमुक्तं तत्साधनमथोच्यते । प्रत्यग्ब्रह्माऽऽत्मविज्ञानं विद्वन्न्यासपरीक्षया ॥ ६९४ ॥ वासनानां मनोनाशो जीवन्मुक्तेस्तु साधनम् । विद्वन्न्यासो याज्ञवल्क्यप्रमुखैर्मुनिभिः कृतः ॥ ६९५ ॥ याज्ञवल्क्यः प्रव्राजेत्येवमादौ प्रतीयते । कहोलब्राह्मणे ऽप्येतं वै तमात्मानमित्यतः ॥ ६९६ ॥ वाक्यान्न्यासो याज्ञवल्क्यैः कथितो

विदुषां ननु । उक्तोपि विदुषां न्यासो नैवाऽज्ञानस्य गम्यते॥६९७॥ क्त्वाप्रत्ययेन संन्यासहेतुत्वमितरस्ततः । शारीरके ब्राह्मणे ऽपि संन्यासावुदितावुभौ ॥ ६९८ ॥ एतमेव विदित्वेति लोकमिच्छन्त इत्यतः । मुनित्वमत्र मननशीलत्वं तन्न सिध्यति ॥६९९॥ कर्त्तव्यान्तरतासत्त्वे त्वर्थान्मानान्तरं भवेत् । प्रलोभयित्वा नन्वत्र मुनित्वेन फलेन तु ॥ ७०० ॥ विधीयते विविदिषा न्यासोयं नेतरः पृथक् । ज्ञानं विविदिषा न्यासफलं न मुनिता ननु ॥ ७०१ ॥ ज्ञानमेव मुनित्वं स्याद् मैवं साधनसाध्यता । गम्यते त्वाप्रत्ययेन कथमैक्यं तयोर्भवेत् । परिपाको ब्रह्मबुद्धेर्मुनित्वं ज्ञानपूर्वकम् ॥ ७०२ ॥ प्रयोजनं विविदिषा न्यासस्याऽस्त्विति चेच्छृणु । विद्वन्न्यासः फलीभूतसंन्यासान्तरमिष्यते ॥ ७०३ ॥ ज्ञानहेतुर्विविदिषा संन्यासादनयोः पुनः । सलिङ्गता ऽलिङ्गता चेत्येवं भेदः श्रुतौ श्रुतः ॥ ७०४ ॥

असौ स्वपुत्रमित्रकलत्राऽऽप्तबन्ध्वादीनग्नीन् स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्य अमुं ब्रह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत् ।तच्च न मुख्यो ऽस्ति । को ऽयं मुख्य इति चेदयं मुख्यो न दण्डं न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः ।

तथापि परहंसत्वं तुल्यसङ्ख्या न बाधते । यतिर्विविदिषुः सम्यच्छ्रवणादिकमभ्यसेत् ॥ ७०५ ॥ मनस्तद्वासनात्यागं यतिर्विद्वान् समभ्यसेत् । त्रिदण्डिनो विविदिषान्यासं सम्यग्विधाय च ॥ ७०६ ॥ विद्वन्न्यासं फलीभूतं जाबालश्रुतिरब्रवीत् । वसिष्ठोक्तवासनायाः स्वरूपमभिधीयते ॥ ७०७ ॥ दृढभावनया त्यक्तपूर्वाऽपरविचारणम् । यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥७०८॥ भावितं तीव्रसंवेगादात्मना यत्त-

देव सः । भवस्त्वाशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ॥ ७०९ ॥ तादृग्रूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः । संपश्यति यदैवैतत् सिद्धास्त्विति विमुह्यति ॥ ७१० ॥ वासनावेगवैवश्यात् स्वरूपं प्रजहाति तत् । भ्रान्तं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं मदवशादिव ॥७११ लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च । देहवासनया ज्ञानं जिज्ञासा नैव जायते ॥ ७१२ ॥ उत्पन्नं ब्रह्मविज्ञानं विदुषो न प्रतिष्ठितम् । तदेवमासुरी दैवी वासना द्विविधा मता ॥ ७१३ ॥ शरीरवासना लोकवासना शास्त्रवासना । मलिनास्तिस्र आसुर्यो विशयायैव वासनाः ७१४ ॥ चतसृणां वासनानां क्षयः कार्यो विवेकिता । नन्वमूर्त्तत्वतस्तासां क्षयः कर्त्तुं न शक्यते ॥ ७१५ ॥ भुजिक्रियाया निद्राया अमूर्त्तौ क्षयौ मतौ । विरोधभूनोपवासजागरौ यत्नपूर्वकौ ॥ ७१६ ॥ लोके दृष्टौ तथाऽत्रापि वासनानां क्षयो भवेत् । अद्य स्थित्वा निराहारः श्वोभूतइति मन्त्रतः ॥७१७॥ संकल्प्य सविधानेन स्थितौ त्यागस्तयोर्यदि । प्रैषमन्त्रेण संकल्प्य प्रकृते ऽप्यप्रमादतः ॥ ७१८ ॥ अवस्थानेन तत्त्यागः कर्तुं शक्यो मनीषिभिः । सूपौदनादिसान्निध्यत्यागस्तत्र यदीष्यते ॥ ७१९ ॥ स्रक्चन्दनादिसांनिध्यत्यागो ऽत्रापि विवक्ष्यताम् । पुराणश्रवणाच्चित्तलालनं यदि मन्यसे ॥ ७२० ॥ मैत्र्यादिना तथा ऽत्रापि लालयेच्चित्तबालकम् । बन्धो हि वासना बन्धमोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ॥ ७२१ ॥ वासनां त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज । मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः ॥ ७२२ ॥ मैत्र्यादिभावनां सम्यग् गृहाणाऽमलवासनाम् । ता अप्यतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ॥७२३॥ अन्तः शान्तसमस्तेहो भव चिन्मात्रवासनः । तामप्यथ परि-

त्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ॥ ७२४ ॥ शेषे स्थिरसमाधाने ये न त्यजसि ते त्यज । विवेकाऽक्षनिरोधाभ्यां स्वभ्यस्ताभ्यां मुहुर्मुहुः ॥ ७२४ ॥ मैत्र्यादिभावनास्वासु सुस्थिरास्वखिलासु च । क्षीयन्ते वासनायत्नमन्तरा श्वासवत्सदा ॥ ७२५ ॥ अत्रस्थिताभिर्मैत्र्यादिभावनाभिरयं यतिः । लोके व्यवहरन् हर्षविषादान् संपरित्यजन् ॥ ७२६ ॥ मनोरथाऽऽलस्यनिद्रास्त्यक्त्वा चिन्मात्रवासनाम् । कुर्याच्चिद्वासना नाम चिन्मात्रमिति भावना ॥ ७२८ ॥ चिज्जडोभयरूपेण भासते निखिलं जगत् । उपादानतया चिच्च मृद्वत्स्यादनुयायिनी ॥ ७२९ ॥ भासते निखिलं चेदं जगच्चैतन्यपूर्वकम् । तमेव भान्तमित्यादिश्रुत्या सर्वं जडात्मकम् ॥ ७३० ॥ उपेक्ष्य चित्तं चिन्मात्रं वासयेत्सा ऽपि वासना । संपाद्या श्वासवद्यावत्तावत्स्वाभाविकी दृढा ॥ ७३१ ॥ तस्माच्चिद्वासनास्थित्यै मलिना सुखवासना । विनाशनीया मैत्र्यादिवासनाभिः प्रयत्नतः ॥ ७३२ ॥ निवृत्ते सर्वयत्ने तु मलिना वासना यथा । निवर्तते यथा शुद्धवासनाः क्षीणतां ययुः ॥ ७३३ ॥ वासनायां निवृत्तायां सर्वस्यां गतवासनम् । मनो ऽवतिष्ठते शुद्धसत्त्वं विगतकल्मषम् ॥ ७३४ ॥ तस्माद्वासनया बद्धं मुक्तौ निर्वासनं मनः । राम निर्वासनीभावमाहराऽऽशु विवेकतः ॥ ७३५ ॥ सम्यगालोचनात्सत्याद्वासना प्रविलीयते । वासनाविलये चेतः शममायाति दीपवत् ॥ ७३६ ॥ यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते । यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ७३७ ॥ सुषुप्तिवत्प्रशमितभाववृत्तिना स्थितः सदा जाग्रति येन चेतसा । कलाऽन्वितो विधुरिव यः सदा बुधैर्निषेव्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ ७३८ ॥ हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेव महामतिः ।

यत्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥ ७३९ ॥ समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा । हृदयेनाऽस्तसर्वास्थो मुक्त एव न संशयः ॥७४०॥ नैष्कर्म्येण न तस्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न कर्मभिः । न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥ ७४१ ॥ विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्ग्राहितं मिथः । संत्यक्तवासनान्मौनादृते नास्त्युत्तमं पदम् ॥ ७४२ ॥ निर्वासनमनस्कस्य कथं जीवनकारणम् । व्यवहारो भवेत्किं वा चाक्षुषो लुप्यतेऽथ वा ॥ ७४३ ॥ मानसो वा तत्र नाद्य उद्दालकनिराकृतः । वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः ॥७४४॥ प्रवर्त्तते बहिः स्वार्थे वासना नाऽत्र कारणम् । द्वितीयस्तु वसिष्ठेन प्रतिषिद्धो महात्मना ॥ ७४५ ॥ अफलोपनतप्वक्ष्यादीन्द्रियेषु यथा पुनः । नीरागमेव पतति तद्वत्कार्येषु धारधीः ॥ ७४६ ॥ वासनाक्षय उक्तोऽथ मनसोऽप्ययमुच्यते । अशेषवासनानाशे मनो यद्यपि नश्यति ॥ ७४७ ॥ तथापि वासनात्यागरक्षार्थे पृथगीर्यते । सहस्राङ्कुरशाखस्य फलपल्लवशालिनः ॥७४८॥ अस्य संसारवृक्षस्य मनो मूलमिति स्थितम् । संकल्पमेव ते मन्ये संकल्पोपशमेन तु ॥७४९॥ शोषयामि यथा शोषमेति संसारपादपः । प्रबुद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि दुष्टश्चौरो मया ऽऽत्मनः ॥७५०॥ मनो नाम निहन्म्येनमनेनाऽस्मि चिरं हृतः । अस्य संसारवृक्षस्य सर्वोपद्रवशालिनः ॥ ७५१ ॥ उपाय एक एवाऽस्ति मनसस्तस्य निग्रहः । मनसो ह्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः ॥ ७५२ ॥ ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य हि शृङ्खला । तावन्निशीथवेताला वल्गन्ति हृदि वासनाः ॥ ७५३ ॥ एकतत्त्वदृढाऽभ्यासाद् यावन्न विजितं मनः । प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः ॥ ७५४ ॥ पद्मिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते

भोगवसानाः । हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य च । अङ्गान्यङ्गैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ ७५५ ॥ एतावति धरणितले सुभगास्ते सन्तु चेतनाः पुरुषाः । पुरुषकथासु च गण्या न जिता ये चेतसा स्वेन ॥ ७५६ ॥ हृदयाबिले कृतकुण्डलोल्बणकलनाविषो मनोभुजगः । यस्योपशान्तिमगमद्वदितोन्नतशान्तिमव्ययं वन्दे ॥ ७५७ ॥ चित्तं नाभिः किलाऽस्येह मायाचक्रस्य सर्वतः । स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तेन किंचित्प्रबोधतः ॥ ७५८ ॥ मनसो निग्रहाऽऽयत्तमभयं सर्वयोगिनाम् । दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ७५९ ॥ चञ्चलं हीति वचनं हठयोगैकगोचरम् । उपविश्योपविश्यैव चित्तैकेन मुहुर्मुहुः ॥ ७६० ॥ न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् । अङ्कुशेन विना जेतुं यथा दुष्टमतङ्गजः ॥७६१॥ अध्यात्मविद्याऽधिगमः साधुसङ्गम एव च । वासनासंपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ॥ ७६२ ॥ एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल । सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये । ततस्ते दीपमुत्सृज्य तमो घ्नन्ति तमोञ्जनैः ॥ ७६३ ॥ विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम् । ते निबध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं बिसतन्तुभिः ॥ ७६४ ॥ चक्षुर्वाक्श्रोत्रजिह्वादीं स्तत्तत्स्थानोपरोधतः । निगृह्यते हठाद्यद्वत्तद्वच्चेतोनिरोधनम् ॥७६५॥ करिष्यामीत्ययुक्तं तत् किं तु योग्यः स एव हि । य एव पण्डितः प्रोक्तः सोपायक्रमनिग्रहः ॥ ७६६ ॥ अध्यात्मविद्याप्रमुखा उपाया ईरिता बुधैः । प्राणस्पन्दो वासना च चित्तस्य प्रेरके उभे ॥ ७६७ ॥ तयोर्निरोधे चित्तं तु प्रशमं याति तत्क्षणात् । वासनाप्राणयोश्चित्तप्रेरकत्वं न केवलम् ॥ ७६८ ॥ अन्योन्यप्रेरकत्वं च वासनाप्राणयोर्मतम् । वा-

सनावशनः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना ॥ ७६९ ॥ क्रियते चित्तबीजस्य तेन बीजाङ्कुरक्रमः । तयोरन्यतरस्यैव नाशेनोभयनाशनम् ॥ ७७० ॥ द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पन्दनवासने । एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥ ७७१ ॥ तयोर्विनाशने हेतुः फलं च कथितं बुधैः । प्राणाऽऽयामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया ॥ ७७२ ॥ आसनाऽशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते । असङ्गव्यवहारित्वाद् भवभावनवर्ज्जनात् ॥ ७७३ ॥ शरीरनाशदर्शित्वाद् वासना न प्रवर्तते । वासनासंपरित्यागात् चित्तं गच्छत्यचित्तताम् ॥ ७७४ ॥ प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु । एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव ॥ ७७५ ॥ यद्भावनं वस्तुनो ऽन्तर्वस्तुत्वेन रसेन च । यदा न भाव्यते किं चिद्धेयोपादेयरूपि यत् ॥ ७७६ ॥ स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते । अवासनाद्वा सततं यदा न मनुते मनः ॥ ७७७ ॥ अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा । तस्याश्चाऽनुदये वक्ति शान्तभावं मुनिः स्वयम् ॥ ७७८ ॥ चित्तक्षयदृढाऽऽक्रान्तं न मित्राणि न बान्धवाः । शक्नुवन्ति परित्रातुं गुरवो न च मानवम् ॥ ७७९॥ लक्ष्मोपायं फलं चाऽऽह त्वासनस्य पतञ्जलिः । उक्ताऽऽसनस्य देशो ऽपि श्रुतिस्मृत्यादिषु श्रुतः ॥ ७८६ ॥ तथैवाऽऽसनयोगो ऽपि मिताहारादिसेवनम् । अत्याहारमनाहारमित्यस्यां श्रूयते श्रुतौ ॥ ७८७ ॥ नाऽत्यश्नतस्तु योगो ऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः । न चाऽतिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चाऽर्ज्जुन ॥ ७८८॥ युक्ताऽऽहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्ना ऽवबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ ७८९ ॥ प्राणपीडनवाक्योक्तप्रकारो ऽन्यत्र विश्रुतः । सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शि-

रसा सह ॥ ७९० ॥ त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ॥७९१॥ उत्क्षिप्य वातमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् । शून्यभावेन युञ्जीयाद् रेचकस्येति लक्षणम् ॥ ७९२ ॥ वक्त्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः । एवं वायुर्ग्रहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥ ७९३ ॥ नोच्छ्वसेन्न च निःश्वसेन्नैव गात्राणि चालयेत् । एकं भावं नियुञ्जीयात्कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ ७९४ ॥ बाह्याऽऽभ्यन्तरभेदेन कुम्भको द्विविधः स्मृतः । अपाने ऽस्तं गते प्राणो यावन्नाऽभ्युदितो हृदि ॥ ७९५ ॥ तावत्सा कुम्भकाऽवस्था योगिभिर्या ऽनुभूयते । बहिरस्तं गते प्राणे यावन्नाऽपान उद्गतः ॥ ७९६ ॥ तावत्पूर्णां समाऽवस्था बहिःस्थं कुम्भकं विदुः । विद्यामदाद्यासुरीभिर्वासनाभिर्युता ऽयुतौ ॥७९७॥ तत्राऽऽद्यस्याऽभ्यासवशाद् निरुन्धे ऽसौ स्वकं मनः । तन्नान्तरीयकत्वेन लीयते तत्र च श्रुतिः ॥ ७९८ ॥ प्राणान्प्रपीड्येहेत्याद्या द्वितीयस्य तु योगिनः । ब्रह्मध्यानेन मनसि निरुद्धे सुनिरोधनम् ॥ ७९९ ॥ तन्नान्तरीयकत्वेन सिद्धोन्मानं त्रिरुन्नतम् । यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमनान्मलाः ॥ ८०० ॥ तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् । यत्प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स एव हि ॥ ८०१ ॥ प्राणस्पन्दक्षये यत्नः कर्त्तव्यो धमतोच्चकैः । आसनाऽनन्तरं कार्यं प्राणायाममम्मूत्रयत् ॥ ८०२ ॥ रेचको बाह्यवृत्तिः स्यात्पूरको ऽन्तरवृत्तितः । कुम्भकः स्तम्भवृत्तिः स्यात् त्रिधायं परिकीर्तितः ॥८०३॥ स्युर्देशकालसंख्याभिः परीक्ष्यास्ते त्रयो मताः । त्रिभ्यस्तु रेचकादिभ्यः प्रकारो ऽन्यस्तु सूत्रितः ॥ ८०४ ॥ तस्मादध्यात्मविज्ञानसाधुसङ्गमवासनाक्षयप्राणनिरोधाः स्युश्चित्तनाशप्र-

दा इमे ॥ ८०५ ॥ क्षिप्तं मूढं च विक्षिप्तं विण्यग्रं मनस्तथा । निरुद्धं चेति पञ्चैता भूमयो योगिनां मताः ॥ ८०६ ॥ आसुरीभिर्लोकशास्त्रवासनाभिः समन्वितम् । क्षिप्तमालस्यनिद्राद्यैः संमितं मूढमुच्यते ॥ ८०७ ॥ कादाचित्कध्यानयुक्ततया क्षिप्ताद्विशेषितम् । विक्षिप्तमुच्यते ध्यानैर्विक्षिप्ते नाशिते सति ॥ ८०८ ॥ विक्षिप्तं तच्च संसारमध्यएवाऽवतिष्ठते । एकाग्रे सति यच्चित्तं योगस्तत्त्वं प्रकाशयेत् ॥ ८०९ ॥ क्लेशान् विनाशयेत्कर्मबन्धान् विश्लेपयेत्तथा । निरोधाऽभिमुखं कुर्यात्संप्रज्ञातः स उच्यते ॥ ८१० ॥ निरोधे सर्ववृत्तीनामसंप्रज्ञात उच्यते। समाधेस्तस्य चैवाऽष्टावङ्गान्यत्र च पञ्च च ॥ ८११ ॥ बहिरङ्गानि तत्राद्यो यमः सद्भिः प्रकीर्त्तितः । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यादिलक्षणः ॥ ८१२ ॥ नियमः शौचसन्तोपतपआदिः प्रकीर्तितः । वैलक्षण्यमनुष्ठाने स्मर्यते नियमे यमे ॥ ८१३ ॥ यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः । यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥ ८१४ ॥ पतति नियमवान् यमेष्वसक्तो न तु यमवान् नियमाऽलसोऽवसीदेत् । इति यमनियमौ समीक्ष्य बुद्ध्या यमबहुलेष्वनुसन्दधीत बुद्धिम् ॥ ८१५ ॥ अस्माभिरासनप्राणायामौ पूर्वं निरूपितौ। स्वविपयाऽसंप्रयोगे चित्तरूपाऽनुवर्त्तनम् ॥ ८१६ ॥ इन्द्रियाणामीर्यते ऽसौ प्रत्याहारो मनीपिभिः । चित्तस्य देशबन्धस्तु धारणा परिकीर्तिता ॥ ८१७ ॥ अथ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमुच्यते । एवं तदेवाऽर्थमात्रनिर्भासमिति सूत्रितः ॥ ८१८ ॥ समाधिः सूत्रकारेण पतञ्जलिमहर्पिणा । आधारादिर्देश उक्तो मुनिभिर्योगवित्तमैः ॥ ८१९ ॥ देशान्तरं तथा ऽन्यत्र श्रूयते योगिसंमतम् । मनः संकल्पकं

ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् ॥ ८२० ॥ धारयित्वा तथा
ऽऽत्मानं धारणा परिकीर्त्तिता । तत्त्वैकविषयश्चित्तप्रवाहो
ध्यानमुच्यते ॥ ८२१ ॥ एवं विच्छिद्य विच्छिद्य जायमान-
स्तथेतरः । संततश्चेति तौ ध्यानसमाधी परिकीर्त्तितौ ॥८२२॥
चित्तैकाग्र्याद्यतो ज्ञानमुक्तं समुपजायते । तत्साधनमतो ध्यानं
यथावदुपदिश्यते ॥ ८२३ ॥ विलाप्य प्रकृतिं कृत्स्नां सम्भव-
व्यत्ययक्रमात् । परिशिष्टं च सन्मात्रं चिदानन्दं विचिन्तये-
त् ॥ ८२४ ॥ इति प्रदर्शितौ तौ द्वौ सर्वाऽनुभवयोगिना ।
ब्रह्माऽऽकारमनोवृत्तिप्रवाहाऽहं कृतिं विना ॥ ८२५ ॥ सं-
प्रज्ञातसमाधिः स्याद् ध्यानाऽभ्यासप्रकर्षतः । ननु संप्रज्ञना-
मासावङ्गी सर्वत्र विश्रुतः ॥ ८२६ ॥ समाधेरष्टमाङ्गस्य कथं
स्थानं प्रपद्यते । यथा गायत्रको वेदमधीयानः स्खलन्न-
पि ॥ ८२७ ॥ पुनः पुनः समाधत्ते ऽधीतवेदस्तु बालकः ।
सावधानो न स्खलति वेदस्याऽध्यापको गुरुः ॥ ८२८ ॥
असावधानस्तन्द्र्यादीन् कुर्वन्प्रस्खलति स्वयम् । तथैव विषयै-
क्ये ऽपि ध्यानादीनां परस्परम् ॥ ८२९ ॥ स्यादेवाऽवान्तरो
भेदः परिपाकविशेषतः । एवं च सति पूर्वोक्तो दोष आपद्यते
कथम् ॥ ८३० ॥ संप्रज्ञातान्तरङ्गं तु धारणात्रियं मतम् ।
संप्रज्ञाताद्यो भूतभौतिकादिषु दर्शिताः ॥ ८३१ ॥ ते ऽन्त-
र्धानादिसिद्धित्वात् समाधिं मुक्तिदं प्रति । विरोधिनो न ते
ऽस्माभिराद्रियन्ते कथं च न ॥ ८३२ ॥ प्रश्नोत्तराभ्यामप्येवं
गम्यते मुनिरामयोः । जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां
वर । शक्तयो नेह दृश्यन्तआकाशगमनादिकाः ॥ ८३३ ॥
वसिष्ठः—अनात्मविदमुक्तो ऽपि नभोविहरणादिकम् ।
द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्त्या ऽऽप्नोत्येव राघव ॥८३४॥ नाऽऽत्म-

ज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञोऽध्यात्ममात्रदृक् । आत्मना ऽऽत्मनि संतृप्तो नाऽविद्यामनुधावति ॥ ८३५ ॥ ये केचन जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः । कथं तेषु किलाऽऽत्मज्ञस्त्यक्त्वा विद्यां निमज्जति ॥ ८३६ ॥ द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्तयः साधुसिद्धिदाः । परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ॥ ८३७ ॥ सर्वेच्छालाभसंशान्तावात्मलाभोदयो हि यः । स कथं सिद्धिवाञ्छायां मग्नचित्तेन लभ्यते ॥८३८॥ न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी । नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इव ॥ ८३९ ॥ अपि शीतरुचावर्के सुतीक्ष्णे ऽपीन्दुमण्डले । अप्यधः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी ॥ ८४० ॥ चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः । इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥ ८४१ ॥ संप्रज्ञातसमाधिस्तु परमात्मैकगोचरः । वासनानां विनाशस्य निरोधस्य च कारणम् ॥ ८४२ ॥ तेन तत्रैव चाऽस्माकमादरो विद्यते सदा । अथेदानीं निरोधाख्यसमाधिरुपवर्ण्यते ॥ ८४३ ॥ सूत्रेणाऽनेन व्युत्थाननिरोधेत्यादिना मया । विरोधिनश्च व्युत्थानसंस्कारा योगसिद्धये ॥ ८४४ ॥ वासिष्ठादौ तत्र तत्र मुनिना परिकीर्तिताः । निरोधहेतोर्यत्नेन प्रसह्य च प्रतीक्षणम् ॥ ८४५ ॥ व्युत्थानवासनानां च सञ्जाते ऽभिभवे सति । तथा निरोधसंस्कारप्रादुर्भावे स्थिते सति ॥ ८४६ ॥ निरोधपरिणामो ऽयं समाधिर्मनसो भवेत् । प्रतिक्षणं हि मनसः परिणामो भवेदिति ॥८४७॥ न्यायात्सिद्धमतस्तस्य निरुद्धस्य तु तत्कथम् । सत्यं तस्य विजातीयः परिणामो न जायते ॥ ८४८ ॥ सजातीयनिरोधाख्यात्संस्कारादुद्भवन्ति ते । प्रशान्तवाहितामेनां विस्पष्टं भगवान् जगौ ॥ ८४९ ॥ यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवाऽवतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ ८५० ॥

यथा दीपो निवातस्थ इत्यादि—तद् विद्याद् दुःखसंयोगवियोगमिति वाक्यतः । वृत्तिप्रशमने हेतुः प्रयत्नाऽभ्यासपूर्वकः ॥८५१॥ निरोधः स्यात्तदा चित्तं संस्कारेणाऽवशिष्यते । उक्तयत्नाऽभ्यासजत्वमब्रवीद् भगवानपि ॥ ८५२ ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किं चिदपि चिन्तयेत् । यतो यतो निश्चलति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ॥ ८५३ ॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येवेति वाक्यतः । अतो ऽतिमात्रतीव्रस्य त्वसंप्रज्ञातनामनि ॥ ८५४ ॥ समाधौ दृढभूमौ स्याच्चित्तस्याऽस्य विनाशनम् । तेन नाशेन चित्तस्य रक्षिते वासनाक्षये ॥ ८५५ ॥ योगिनो ब्रह्मनिष्ठस्य जीवन्मुक्तिः प्रतिष्ठिता । विदेहमुक्तिरेव स्यान्मनोनाशे ऽस्य योगिनः ॥ ८५६ ॥ जीवन्मुक्तिर्न युक्ता स्यान्न प्रश्नोत्तरनिर्णयात् । विवेकाऽभ्युदयाच्चित्ते स्वरूपे ऽन्तर्हिते मुने ॥ ८५७ ॥ मैत्र्यादयो गुणाः कुत्र जायन्ते योगिनां वर । द्विविधश्चित्तनाशो ऽस्ति सरूपो ऽरूप एव च ॥ ८५८ ॥ जीवन्मुक्तौ सरूपः स्यादरूपो ऽदेहमुक्तितः । प्रकृतं गुणसम्भारं समेत्त्रि बहु मन्यते ॥ ८५९ ॥ सुखदुःखाद्यवष्टब्धं विद्यमानं मनो विदुः । चेतसः कथिता सत्ता मया रघुकुलोद्वह ॥ ८६० ॥ अस्य नाशमिदानीं त्वं शृणु प्रश्नविदां वर । सुखदुःखदशा धीरं साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम् ॥ ८६१ ॥ निःश्वास इव शैलेन्द्रं चित्तं तस्य मृतं विदुः । आपत्कार्पण्यमुत्साहो मदो मान्द्यं महोत्सवः ॥ ८६२ ॥ यं नयन्ति न वैरूप्यं तस्य नष्टं मनो विदुः । चित्तापाशाऽभिधानं हि यदा नश्यति राघव ॥ ८६३ ॥ मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं तदा सत्त्वमुदेत्यलम् । भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ॥ ८६४ ॥ सरूपो ऽसौ मनोनाशो जी-

वन्मुक्तस्य विद्यते । अरूपस्तु मनोनाशो यो मयोक्तो रघूद्वह ॥ ८६५ ॥ विदेहमुक्तिरेवाऽसौ विद्यते निष्फलात्मिका । समग्राऽग्ग्रगुणाऽऽधारमपि सत्त्वं प्रलीयते । विदेहमुक्तावमले पदे परमपावने ॥८६६॥ संशान्तदुःखमजडात्मकमेकमुत्तमानन्दमन्थरमपेतरजस्तमो यत् । आकाशकोशतनवस्तनवो महान्तस्तस्मिन्पदे गलितचित्तमला विशन्ति ॥८६७॥ तस्मात्स्वरूपनाशो ऽस्य जीवन्मुक्तेः सुसाधनम् । ज्ञानरक्षा तपस्तद्वद्विसंवादविनाशनम् ॥ ८६८ ॥ दुःखनाशस्तथा ऽऽनन्दसमभिव्यक्तिरिष्यते । प्रयोजनं पञ्चविधं जीवन्मुक्तेर्महात्मभिः ॥ ८६९ ॥ ननु मानेन संजाततत्त्वज्ञानस्य बाधनम् । कथं सञ्जायते ज्ञानरक्षा नैव प्रयोजनम् ॥ ८७० ॥ चित्तविश्रान्त्यभावेन संशयादि प्रसज्यते । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य रामस्य संशयादिकम् ॥ ८७१ ॥ यदाजहार विश्रान्तेः पूर्वं कौशिकयोगिराट् । न राघव तवाऽस्त्यन्यद् ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ॥ ८७२ ॥ स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वविज्ञानवानसि । भगवद्व्यासपुत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव ॥ ८७३ ॥ विश्रान्तिमात्रमेवाऽत्र ज्ञातज्ञेयो ऽप्यपेक्षते । शुकस्तु स्वयमेवादौ विदित्वा तत्त्वमात्मनः ॥ ८७४ ॥ संशयानः स्वपितरं पृष्ट्वा ऽपि संशयात्पुनः । उपसङ्गम्य जनकं शुक एवमुवाच ह ॥ ८७५ ॥ स्वयमेव मया पूर्वमेतज्ज्ञातं विवेकतः । एतदेव च पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतम् ॥ ८७६ ॥ भवताप्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर । एष एव च वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥ ८७७ ॥ यथा ऽयं स्वविकल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात् । क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चयः ॥ ८७८ ॥ तत्किमेतन्महाबाहो सत्यं ब्रूहि ममाऽचलम् । ततो विश्रान्तिमाप्नोति चेतसा भ्राम्यता जगत् ॥ ८७९ ॥

नातः परतरः कश्चिन्निश्चयो ऽस्त्यपरो मुने । स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतम् ॥ ८८० ॥ अव्युच्छिन्नचिदात्मैकः पुमानस्तीह नेतरत् । स्वसंकल्पवशाद् बद्धो निःसंकल्पाद्विमुच्यते ॥ ८८१ ॥ तेन त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं स्वस्य महात्मनः । भोगेभ्यो ऽप्यरतिर्जाता दृश्याद्वा सकलादिह ॥ ८८२ ॥ प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा । न दृश्ये पतसि ब्रह्मन् मुक्तस्त्वं मोहमुत्सृज ॥ ८८३ ॥ अनुशिष्टस्तथेत्येवं जनकेन महात्मना । विशश्राम शुकस्तूष्णीं स्वस्थे परमवस्तुनि ॥ ८८४ ॥ वीतशोकभयाऽऽयासो निर्भयश्छिन्नसंशयः । जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमनिन्दितम् ॥ ८८५ ॥ तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना । देशे स्थित्वा शशामासावात्मन्यस्नेहदीपवत् ॥ ८८६ ॥ अज्ञश्चाऽश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नाऽयं लोको ऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ८८७ ॥ विपर्ययस्य दृष्टान्तो निदाघः परिकीर्तितः । पराशरेण मुनिना तथैवोक्तं महात्मना ॥ ८८८ ॥ मणिमन्त्रौपधाद्वह्निः सुदीप्तो ऽपि यथेन्धनम् । प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात् प्रतिबद्धस्तथैव च ॥ ८८९ ॥ ज्ञानाऽग्निरपि सञ्जातः सुदीप्तः सुदृढो ऽपि वा । प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तु कल्मषम् ॥ ८९० ॥ भावना विपरीता या या चाऽसम्भावना शुक । कुरुते प्रतिबन्धं सा खलु ज्ञानस्य नाऽपरम् ॥ ८९१ ॥ ततो ऽविश्रान्तचित्तस्य संशयादिप्रसङ्गतः । प्रतिबद्धफलं ज्ञानं स्याचतो ऽज्ञानलक्षणम् ॥ ८९२ ॥ विश्रान्तचेतसस्तस्य नष्टचित्तस्य धीमतः । प्रपञ्च एव नो भाति संशयादि कुतो भवेत् ॥ ८९३ ॥ जगत्प्रतीतिहीनस्य स्वप्रपञ्चं विनैव सः । व्यवहारो ऽपीश्वरेण प्रेरितैरसुभिर्भवेत् ॥ ८९४ ॥ छन्दोगा अत

एवैन्द्रं वाक्यं नोपजनं स्मरन् । इदं शरीरं स यथा प्रयोग्य इति चाऽऽख्युक्त्न् ॥ ८९५ ॥ देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतो ह्यगमस्वरूपम् । दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिवृतं मदिरामदान्धाः ॥ ८९६ ॥ पार्श्वस्थबोधिताः सन्तः पूर्वाऽऽचारक्रमागतम् । आचारमाचरन्त्येव सुप्तबुद्धवदक्षताः ॥ ८९७ ॥ सिद्धो न पश्यतीत्युक्तमाचारं चाचरन्ति च । परस्परविरोधो ऽयं विश्रान्तेस्तारतम्यतः ॥ ८९८ ॥ व्यवस्थया वारणीयस्तारतम्यमपि श्रुतम् । आत्मक्रीडा आत्मरता इत्याद्यायाश्च वाजिनाम् ॥ ८९९ ॥ चत्वारो ऽत्र प्रतीयन्ते ब्रह्मविद्ब्रह्मविद्वरौ । वरीयांश्च वरिष्ठश्च तएते भूमिसप्तके ॥ ९०० ॥ चतुर्थभूमिमारभ्य क्रमाद्भूमिचतुष्टयम् । सम्प्राप्ता इति विज्ञेया समाध्यभ्यासपाटवात् ॥९०१॥ साध्यसाधनरूपेण भूमयः सप्त सन्ति हि । ज्ञप्तिभूमिः शुभेच्छा स्यात् प्रथमा समुदाहृता ॥ ९०२ ॥ विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा । सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततो ऽसंसक्तिनामिका ॥ ९०३ ॥ पदार्थाऽभावना षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता । स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्षेहं शास्त्रसज्जनैः ॥ ९०४ ॥ वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः । शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याऽभ्यासपूर्वकम् ॥ ९०५ ॥ सदाचारे प्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा । विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वरक्तता ॥ ९०६ ॥ यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसा । भूमिकात्रितयाऽभ्यासाच्चित्ते ऽर्थविरतेर्वशात् ॥ ९०७ ॥ सत्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता । दशाचतुष्टयाऽभ्यासादसंसर्गकला तु या ॥ ९०८ ॥ रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्ता ऽसंसक्तिनामिका । भूमिकापञ्चकाऽभ्यासात् स्वात्मारामत-

या भृशम् ॥ ९०९ ॥ अभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभ्भावनम् । परप्रयुक्तेन चिरप्रयत्नेनाऽवबोधनम् ॥ ९१० ॥ पदार्थाऽभावना नाम षष्ठी भवति भूमिका । भूमिषट्कचिराऽभ्यासाद् भेदस्याऽनुपलम्भनात् ॥ ९११ ॥ यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः । तत्राद्याः साधनान्येव भेदसत्त्वधीयतः ९१२ ॥ अत एवैतात्त्रितयं जाग्रदित्युच्यते बुधैः । यथा वद्भेदबुद्ध्यैवं जगज्जाग्रति दृश्यते ॥ ९१३ ॥ अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते तु प्रलयं गते । पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थी भूमिका मता ॥ ९१४ ॥ चतुर्थभूमौ निखिलदृश्योपाख्यानवस्तुनः । अद्वितीयस्वभावत्वं निश्चित्य द्वैतवस्तुनः ॥ ९१५ ॥ मिथ्यात्वनिश्चयः सो ऽयं स्वप्न इत्यभिधीयते । चतुर्थभूमिकां प्राप्तो योगी तु ब्रह्मविन्मतः ॥ ९१६ ॥ पञ्चमीप्रमुखास्तिस्रो जीवन्मुक्तेस्तु भूमिकाः । अवान्तरविशेषाः स्युर्वासिष्ठाद्यो तथोक्तितः ॥ ९१७ ॥ समाधेर्निर्विकल्पस्य त्वभ्यासाल्लब्धजन्मनी । विश्रान्तितारतम्येन जीवन्मुक्तेर्भवन्ति ताः ॥ ९१८ ॥ पञ्चमीभूमिगो योगी समाधेर्निर्विकल्पकात् । व्युत्तिष्ठति स्वयं सो ऽयं ब्रह्मविद्वर उच्यते ॥ ९१९ ॥ षष्ठीं प्राप्तः परैर्योगीव्युत्तिष्ठति विबोधितः । स ब्रह्मविद्वरीयान् स्यादिति भेदो द्वयोर्मतः ॥ ९२० ॥ पञ्चमीभूमिकामेत्य सुप्तिस्वपदनामिकाम् । शान्ताऽशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ ९२१ ॥ अन्तर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरो ऽपि सन् । परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥ ९२२ ॥ कुर्वन्नभ्यासमेतस्या भूमिकाया विवासनः । षष्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमाद्पतति भूमिकाम् ॥ ९२३ ॥ यत्र नाऽसन्न सद्रूपो नाऽहं नाऽप्यनहंकृतिः । केवलं क्षीणमनन आस्ते द्वैतैक्यनिर्गतः ॥ ९२४ ॥ अन्तः शून्यो बहिः शून्यः

शून्यकुम्भ इवाऽम्बरे । अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवाऽम्बरे ॥ ९२५ ॥ तुर्याख्यां सप्तमीं भूमिं सम्प्राप्तस्य तु योगिनः । स्वतो वा परतो वा ऽस्ति व्युत्थानं न महात्मनः ॥ ९२६ ॥ स एव योगिनां ब्रह्मविद्वरिष्ठ इतीर्यते । पञ्चमीप्रमुख्ये भूमित्रयरूपे सुसाधिते ॥ ९२७ ॥ जीवन्मुक्तिस्वरूपे तु द्वैतधीपरिवर्जनात् । संशयादेरभावेन ज्ञानं संरक्षितं भवेद् ॥ ९२८ ॥ तपस्त्वं योगभूमीनां देवत्वाद्याप्तिहेतुतः । तद्धेतुत्वं भगवता वसिष्ठेनापि दर्शितम् । अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥ ९२९ ॥

इत्यादि विमूढो ब्रह्मणः पथि इत्यादि संसिद्धौ कुनन्दन ।

एकामथ द्वितीयां च तृतीयां भूमिकामुत । आरूढस्य मृतस्याऽथ कीदृशी भगवन्गतिः ॥ ९३० ॥ योगभूमिकयोक्ता तु जीवितस्य शरीरिणः । भूमिकांशाऽनुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम् ॥ ९३१ ॥ ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च । मेरुपर्वतकुञ्जेषु रमते रमणीसखः ॥ ९३२ ॥ ततः सुकृतसम्भाराद्दुष्कृते च पुराकृते । भोगक्षये परिक्षीणे जायन्ते योगिनो भुवि ॥९३३॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् । तत्र प्राग्वासनाभ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधाः ॥९३४॥ स्पृष्ट्वा परिपतन्त्युच्चैरुत्तमं भूमिकाक्रमम् । तत्त्वज्ञानात्पूर्वभाविभूमिकात्रितयस्य तु ॥ ९३५ ॥ सिद्धे तपस्त्वे किं वाच्यं भूमिकात्रयरूपिणः । असम्प्रज्ञातयोगस्य तपस्त्वं योगिसंमतम् ॥ ९३६ ॥ मनसश्चेन्द्रियाणां चैवैकाग्र्यं परमं तपः । तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ९३७ ॥ अनेन तपसा ज्ञानी न प्राप्नोति पराभवम् । तथापि क्रियते लोकसंग्रहार्थं मनीषिभिः ॥ ९३८ ॥ गीतायामत एवोक्तं श्रीकृष्णे-

नाऽर्जुनं प्रति । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥९३९॥ शिष्यो भक्तस्तटस्थश्च संग्राह्यास्त्रिविधः स्मृतः । अन्तर्मुखेन गुरुणा योगिना कथिते सति ॥ ९४० ॥ तत्त्वे श्रद्धां परां भक्तिं संभाव्य सहसा मनः । शिष्यस्य तत्त्वे विश्रान्तिं परां प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ ९४१ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ९४२ ॥ अन्नप्रदानवसतिप्रभृत्या योगिनं प्रति । सेवमानो भक्तलोकस्तदीयं तु तपो ऽश्नुते ॥ ९४३ ॥ तस्य पुत्रा दायमिति श्रूयते स्मर्यते ऽपि च । प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ॥९४४॥ विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् । तटस्थो द्विविधः प्रोक्त आस्तिको नास्तिकस्तथा ॥ ९४५ ॥ सन्मार्गाचरणं दृष्ट्वा योगिनः स्वयमास्तिकः । सन्मार्गएव वर्तेत सर्वदा स्मर्यते तदा ॥ ९४६ ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥ ९४७ ॥ नास्तिको योगिवर्येण दृष्टः पापाद्विमुच्यते । यस्याऽनुभवपर्यन्तं बुद्धिस्तत्त्वे प्रवर्त्तते ॥ ९४८ ॥ तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वपातकैः । सर्वप्राण्युपकारित्वं योगिनः परिपठ्यते ॥ ९४९ ॥ कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वम्भरा पुण्यवती च तेन । अपारसच्चित्सुखसागरे ऽस्मिन् लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥ ९५० ॥ न केवलं योगिना ऽस्य शास्त्रीयं तप उच्यते । किं त्वस्य लौकिकः सर्वव्यवहारो ऽपि तद्भवेत् ॥ ९५१ ॥ इत्थं तस्यैवं विदुषो यज्ञस्येति श्रुतौ श्रुतम् । जीवन्मुक्तेस्तपोरूपं द्वितीयं फलमीरितम् ॥ ९५२ ॥ जीवन्मुक्तेर्विसंवादविरहः फलमुच्यते । लोके कलहरूपश्च निन्दारूपश्च संमतः ॥ ९५३ ॥ विसंवादो द्विधा तत्र कलहः क्रोधमूलकः । योगिना तु सह क्रोधरहितेन

महात्मना ॥ ९५४ ॥ कथं नाम क्रोधयुक्ते लौकिकः कलहा-
यते । अतिवादांस्तितिक्षेत नाऽवमन्येत कं चन ॥ ९५५ ॥
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केन चित् । निन्दारूपो द्वि-
तीयोपि निन्द्यत्वाऽदर्शनात्कुतः ॥ ९५६ ॥ यं च सन्तं न चा-
ऽसन्तं नाऽश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स
ब्राह्मणः ॥ ९५७ ॥ योगी तु तैर्थिकैः सार्कं शास्त्रमेव विसं-
वदेत् । तैर्थिको योगिचरिते विसंवादं करोति वा ॥ ९५८ ॥
शास्त्रप्रमेयशब्देन मेयं कीदृशमुच्यते । परशास्त्रप्रमेयं स्वशास्त्र-
मेयमुतोच्यते ॥ ९५९ ॥ नाद्यो युक्तस्तमेवैकं जानथेति
श्रुतेर्वशात् । नापि स्वशास्त्रमेयं वा प्रतिवाद्यग्रयो वदे-
त् ॥ ९६० ॥ पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ।
का कथा विजिगीषायाः कथाया योगिनस्तदा ॥ ९६१ ॥
अष्टाङ्गमाचरन् योगी सर्वेषामेव संमतम् । सर्वोपि तैर्थिको
योगिचरिते न विसंवदेत् ॥ ९६२ ॥ स्वस्वशास्त्रप्रमेयेषु
विवादे सम्भवत्यपि । मोक्षसाधनरूपस्य यमाद्यष्टाङ्ग-
कस्य तु ॥ ९६३ ॥ योगस्यैकविधत्वेन संमतत्वान्न चे-
तरः । यस्यैवं जन्म पाश्चात्यं तमाश्वेव महामते । विशन्ति
विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् ॥ ९६४ ॥ आर्यता
हृद्यता मैत्री सौम्यता मुक्तता ज्ञता । समाश्रयन्ति तं
नित्यमन्तःपुरमिवाऽङ्गनाः ॥ ९६५ ॥ पेशलाऽऽचारमधुरं सर्वे
वाञ्छन्ति तं जनाः । वेणुं मधुरनिध्वानं वने वनमृगा
इव ॥९६६॥ सुषुप्तवत्प्रशमितभाववृत्तिना स्थितः सदा जाग्रति
येन चेतसा । कलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधै-
र्निषेव्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ ९६७ ॥ मातरीव शमं
यान्ति विषमाणि मृदूनि च । विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि

शमशालिनि ॥ ९६८ ॥ तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च।
बलवत्सु धनाढ्येषु शमवानेव राजते ॥ ९६९ ॥ तस्मादेवं
हि मननं जीवन्मुक्तेः प्रयोजनम्। विसंवादाऽभावरूपं तृतीयं
कथितं मया ॥ ९७० ॥ इहलोकोद्भवात्सौख्याद्दुःखाच्च व्य-
तिरिक्तयोः। पारलौकिकयोः सौख्यं दुःखयोरुभयोरपि ॥९७१॥
तत्कारणे पुण्यपापे श्रौतस्मार्त्तादिलक्षणे। तच्चिन्तारूपदुःखस्य
निवृत्तिमपि चाऽब्रुवन् ॥ ९७२ ॥ किमहं साधु नेत्याद्याः श्रु-
तयः स्मृतयस्तथा। पञ्चमं तत्फलं वच्मि सुखाऽऽविर्भावलक्षण-
म् ॥ ९७३ ॥ त्रिधा सुखाऽविर्भावो ऽयं सर्वकामाप्तता तथा।
कृतकृत्यात्मता प्राप्तप्राप्तव्यत्वमितीरितम् ॥ ९७४ ॥ सर्वकामा-
प्तिता यत्र त्रिविधा परिकीर्त्तिता। सर्वेषु साक्षिता कामाहतता
सर्वभोक्तृता ॥ ९७५ ॥ ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेष्वनुस्यूतं चि-
दात्मकम्। तद्ब्रह्माऽस्मीति विज्ञानं स्वदेहपरदेहयोः ॥ ९७६ ॥
सर्वसाक्षित्वमस्तीति तदेव तदवाप्तता। इममर्थमभिप्रेत्य सो
ऽश्नुतेति श्रुतिर्जगौ ॥ ९७७ ॥ यथा लोके भुक्तभोगेष्वका-
महतता तथा। ज्ञानिनः सर्वभोगेषु दोषदृष्ट्या विरागि-
णः ॥ ९७८ ॥ सर्वत्राऽकामहतता सर्वकामाऽप्तिलक्षणा। अत
एवाऽऽनन्दवल्ल्यां श्रोत्रियस्येति च श्रुतम् ॥९७९॥ सद्रूपाऽऽनन्द-
रूपेण सर्वत्राऽवस्थितं समम्। स्वात्माऽऽत्मानमनुसन्धाय सर्व-
भोक्तृस्वरूपता ॥ ९८० ॥ इममर्थमभिप्रेत्य त्वहमन्नमिति
श्रुतिः। तथैव कृतकृत्यत्वं विदुषो योगिनः श्रुतम् ॥ ९८१ ॥
ज्ञानाऽमृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः। नैवाऽस्ति कि-
ञ्चित्कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ ९८२ ॥ यस्त्वात्मर-
तिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य का-
र्यं न विद्यते ॥ ९८३ ॥ प्राप्ताऽप्राप्तव्यपेतस्य जीवन्मुक्तिप्र-

योजनम् । अभयं वै ब्रह्म वेदेत्येवमाद्या श्रुतिर्जगौ ॥ ६८४ ॥ दुःखहानिः सुखाऽवाप्तिर्ज्ञानादेव तु लभ्यते । जीवन्मुक्तेः फलत्वेन नाऽर्हतोत्राऽभिधीयते ॥ ६८५ ॥ तत्त्वज्ञानं यथापूर्वमुत्पन्नं रक्षितं भवेद् । एवं सुरक्षितत्वेन तयोस्तत्फलता भवेद् ॥ ६८६ ॥ तस्मादुक्तप्रमाणेन तार्किको बोधितो ऽनिशम् । ता एता भूमिकाः प्राप्य स्वात्मारामो विराजते । एवमुक्तप्रकारेण विश्रान्तस्वान्त आत्मदृक् ॥ ६८७ ॥ आहैकया मे मनसो न वृत्तिर्विश्वं न जाने महरद्वये वा । अवेदिपं नाऽहनि दृश्यजालं तद्वासनायाः प्रसरः कुतो मे ॥ ६८८ ॥ देहः पतत्वद्य युगान्तरे वा पतन्तु तस्मिन्गिरयो ऽशनिर्वा । तच्छेपभूता विलयं प्रयान्तु का वा क्षतिर्नो वडवामुखाऽग्नौ ॥६८९॥ त्यजत्वनन्तः क्षितिमम्बुराशौ मुञ्चन्तु तोयं भुवि सप्त मेघाः । उन्मीलयत्वेष ललाटनेत्रं भस्मास्तु विश्वं मम किं पुरारिः ॥ ६९० ॥ क्षितिः स्फुटत्वद्य नभः पतत्वधः चलन्तु शैलाः सवितापि शीतलः । चन्द्रो ऽपि तीक्ष्णो ऽस्तु दिवा निशा तथा रात्रिश्च घस्रो ऽहमविस्मयी त्वतः ॥ ६९१ ॥ त्यक्तोदयो दिनमणिर्हिमरश्मिरस्तु रूक्षश्च शीतपवनः प्रतिवातु नित्यम् । शुष्यन्तु वारिनिधयो न दिशन्तु भिक्षां जल्पन्त्वसाधुवचनानि जना न कम्पे ॥ ६९२ ॥ एवं निर्वासनं कालं निरन्तरमतन्द्रितः । नयेत्संवत्सरात्पूर्वं तृप्यन्ते सर्ववासनाः ॥६९३॥ पश्यन्तु मद्ब्रह्मसुखाऽनुभूतौ संदग्धचित्ताः शपथं कृतं मे । गृह्णामि दोर्भ्यामुरगेन्द्रजिह्वां पिबामि हालाहलमित्यहं सुखम् ॥ ६९४ ॥ दधाति तप्तं परशुं कराग्रे नक्रेन्द्रवक्त्रे च शिरः क्षिपामि । किं चित्र मत्तः परिशुद्धभूम्नो वस्त्वस्ति कालत्रितये ऽप्यहं सः ॥ ६९५ ॥ निःसंशयं ब्रह्म नि-

रस्तभेदं पश्यन्तु लोकाः शपथं क्षणेन । आयान्तु यस्यास्ति विभेदबुद्धिः सम्भूय मे ऽग्रे शपथं करिष्ये ॥ ९९६ ॥ तस्मादुक्तप्रकारेण विश्रान्तस्वान्त आत्मदृक् । कोपि योगी परानन्दस्वानुभूतिं प्रगायति ॥ ९९७ ॥ प्रत्यग्दृशि यदध्यस्तं तद्विज्ञानात्पलायते । यदतो न स आनन्दः परिपूर्णकलानिधिः । हृदयव्योम्नि संशुद्धे प्रादुरन्ते हिमांशुवत् ॥ ९९८ ॥ आविर्भूतो हृदयजलजं तोपयन्वर्धयन् स प्रेमाऽम्भोधिं विमलधिपणान् मोदयन्नस्ततृष्णान् । अन्तर्बाह्यं समरसतया भ्राजयन् राजते यः सो ऽहं राजा विगतकलुषो लौकिकादन्यचन्द्रः ॥ ९९९ ॥ वृद्धो ऽक्षय्यो दिवि निशि सदा भूतले ब्रह्मलोके विष्वग् मेरोरुपरि तदधो दृश्यजालाद्बहिश्च । वर्ते ऽनन्तो न जनिमृतिमान् निर्गुणो ज्योतिषां च ज्योतिश्चाऽन्यस्तिमिरनिकराद्भ्राजते पूर्णचन्द्रः ॥ १००० ॥ एतच्छैत्यं सकलसमये मोददं स्वात्मभूतं नष्टद्वैतं स्वपरविकलं सर्वभूतेः प्रदात् । दुःखाऽतीतो निखिलजगतां कारणं नास्ति तस्य कार्यं हेतुर्भेदविधुरो राजते ऽखण्डचन्द्रः ॥ १००१ ॥ सृष्ट्यग्रे यः परसुखवपुः शान्तरूपः सदा ऽऽसीद् भूयः सृष्ट्वा सुरनरखगैर्भिन्नमण्डं ततश्च । तद्रक्षार्थं परमकरुणो विश्वमन्तः प्रविष्टो धत्ते ऽन्तेपि प्रहसितमुखः शान्तमायेशचन्द्रः ॥ १००२ ॥ सर्वप्राणान् युगपदधिपः प्रेरयन् स्वस्वकार्ये तत्तद्देवान् निखिलफलवित् क्षेत्रतन्मानिनौ च । कूटस्थः सन्नमलसुदृशा वीक्ष्यते तैरसङ्गः सत्तामात्रः सशिखनखगो दीप्यते साक्षिचन्द्रः ॥ १००३ ॥ यो दुर्ज्ञेयो गतगुणगणः स्वैः स्वयं तान्यबुध्यत् सत्यज्ञानो बहुसुखघनश्चेतसः सर्ववृत्तीः । जानंस्तासामुदयलयदृग् भासते प्रत्यगात्मा स्वात्मारामो यमिकुवलयं

बोधयन् स्वाऽऽत्मचन्द्रः ॥ १००४ ॥ यः स्वाज्ञानान्नरसुरतनोः स्थावरं नारकं च विभ्रद्देहं स्वजनपशुषु स्वात्मतां योजयित्वा । नष्टमायो गुरुनरभयैर्बन्धजैर्मुह्यमानः शोचन्दुःखान् भ्रमति सततं शोभते जीवचन्द्रः ॥ १००५ ॥ यस्याङ्घ्रिद्वयकञ्जप्रपतनवशात्कस्य चित्पुण्यराशेः सत्त्वे शुद्धे स्फुरति सदयः पूर्णरूपः परात्मा । तस्मिन्काले किमपि परमाऽऽनन्दमात्रे च तिष्ठेत् सोयं भूमा वरतरपदो वर्धते मुक्तचन्द्रः ॥ १००६ ॥ एवमानन्दमानेन सिद्धः को ऽपि विराजते । परमाऽऽनन्दपीयूषं भजंस्तृप्तो दिवानिशम् ॥ १००७ ॥ सर्वत्यागाद् ज्ञापयेच्च स्वात्ममात्रमिदं जगत् । शिष्यते हि स्वतन्त्रो ऽयं लोकाऽनुग्रहकाम्यया ॥ १००८ ॥ गृह्णीयात्प्राणमात्रार्थं न गृह्णीयाच्च राजवत् । आहितासि यथा काम्यं कुर्यात्कामनया स तु ॥१००९॥ कामनायां निवृत्तायां न कुर्याद्योज्यतां तथा । उपेक्षते कदा चिच्च देहं ह्युपभयोगिवत् ॥१०१०॥ नोपक्षक उपेक्ष्यं वा ग्राह्यं स्याद् ग्राहकं तथा । तद्दृष्ट्या भिन्नदृष्टीनां सर्वं स्याद्देहमानिनाम् ॥ १०११ ॥ स्वच्छन्दवर्तिनस्तस्य मुक्तमत्तगजस्य च । शृङ्खला केन दीयेत तस्याऽसङ्गपरात्मनः ॥ १०१२ ॥ आत्मैव सर्वमिदमस्य विकारजालं मृत्स्नेव कुम्भविकृतिः कटकं सुवर्णम् । माला फणीव निजहेतुमतस्त्व एव स्वाऽज्ञानमूर्गाखिलं मयि तत्त्वतो न ॥ १०१३ ॥ कृतकृत्यो ऽस्मि धन्यो ऽस्मि पूर्णानन्दोस्मि भूमनि । नृत्यन् गायन् परानन्दं न जाने स्वसुखाऽवधिम् ॥१०१४॥ अहो भाग्यमहो भाग्यमहो गुरुरहो गुरुः । अपाङ्गलेशात्तीर्णो ऽयं भववारां निधिर्मया ॥ १०१५ ॥ अहो शास्त्रमहो शास्त्रं यद्वाक्यलवलेशतः । दुःखसंसृतिदावाग्निर्विज्ञानेन मया जितः ॥ १०१६ ॥ अहो नारायणः शम्भुरहो हैयङ्गवीनमुत । यत्प्रसादादिदं सर्वं तत्त्वं पद्मभूरपि ॥१०१७॥

न वेत्ति किं सुरा मर्त्यास्तृष्णार्त्तिवशगाः किमु । इत्येवं मननं कुर्वन्नटव्यामात्मवान् कविः ॥ १०१८ ॥ अत्रधूतसार्व-भौमो भूमौ शमविरतियोषिद्भिः । कानननृन्दे क्रीडन् विल-सति करिणीभिरिव द्विरदेन्द्रः ॥ १०१९ ॥ श्रीशमेरणया ऽयं योगनिद्राद्भुतवृत्तान्तः । गीतो मया मुमुक्षून् प्रति निखि-लाम्नायसंग्रहः स्वच्छः ॥ १०२० ॥ नत्वा गुरुपदपद्मं लब्धे-शाङ्घ्रिसरोरुहशुद्धाङ्गः । श्रुत्वा ऽत्र ग्रन्थममुं लोका ब्रह्माऽमृतं पिबत ॥ १०२१ ॥ अग्रे स्थाणोरमृतमभयं स्वात्मतत्त्वं नि-शायां संस्मृत्यैतत् सुखमयतया तिष्ठता दृष्टिगत्यम् । भर्तुर्ल-क्ष्म्याः पदनतिमनु श्रीगुरोर्द्वैतिभिश्च संवादो मे चितिरहमिदं सर्वगेवेति दृष्टिः ॥ १०२२ ॥ दृष्टः स्वप्नो लिखित इह मे ग्रन्थ-तः प्रेरणातः पत्युः काश्याः पदजलरुहे भक्तिगाद्भिः सुगेयम् । पेयं ब्रह्मामृतमिदमिहाऽमुत्र सौख्यप्रदं स्यादग्र्याद्भिर्यां श्रियमपि यशः भृण्वते मुक्तियुग्मम् ॥ १०२३ ॥ श्रीगुरुः परमात्मैव नानामूर्त्तिधरः प्रभुः । ब्रह्मविद्यागुरुत्वे हि विभाति परमेश्व-रः ॥ १०२४ ॥ क्व ग्रन्थकरणं क्व त्वमिति मा जानताऽऽस्ति-काः । गुरोरनुग्रहः किं किं न करोत्येवमाह वाक् ॥ १०२५ ॥ मूकं करोति वाचालमिति लोके ऽस्ति डिण्डिमः । यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रका-शन्ते महात्मनः ॥ १०२६ ॥ क्वाहं क्व ग्रन्थकरणं किं तु येषां प्रसादतः । मुक्तः स्यां श्रीगुरुश्रीशवेदान्तास्ते गिरा ऽर्चि-ताः ॥ १०२७ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सर्वेश्वरानन्दतीर्थ-पूज्यपादशिष्यजयकृष्णब्रह्मतीर्थविरचितं ब्रह्मामृतं सम्पूर्णम् ॥